Karlo Štajner

7000 dana u Sibiru

Ovu knjigu posvećujem svojoj ženi Sonji koja me vjerno čekala.

PREDGOVOR

U tamnicama NKVD-a, u ledenoj pustinji Dalekog sjevera, svugdje gdje su moje patnje prelazile ljudsku granicu i mjeru, nosio sam u sebi jednu jedinu želju: da sve to preživim i da čitavom svijetu, a prije svega partijskim drugovima i prijateljima ispričam kakve smo strahote prepatili.

Onog trenutka kad više nisam bio na dohvatu NKVD-a, stao sam se pripremati da ostvarim tu svoju zamisao. Znao sam da će moj zadatak biti veoma težak prije svega zato što sam se plašio da će moja knjiga, poput tolikih drugih, ući u spisak antisovjetske literature i da će se sve to što sam doživio mnogima učiniti nevjerojatnim i tendencioznim. Bojao sam se i toga da će moju knjigu zlonamjernici iskoristiti kao oružje protiv socijalizma.

Zbog toga sam nastojao dokazati da sve ono što se dogodilo u Sovjetskom Savezu nije posljedica socijalizma, nego izdaje socijalističke ideje, kontrarevolucionarnog prevrata.

To dokazuje likvidiranje stare partijske garde u godinama između 1936. i 1939.

To dokazuje godina 1939. kada je Staljin sklopio s Hitlerom pakt koji je bio uperen protiv socijalizma i demokracije.

To dokazuje i izručenje njemačkih komunista Gestapou, hapšenja i ubijanja inozemnih komunista u SSSR-u.

Staljin je poslije rata pružio još jedan dokaz takvog izvrtavanja socijalizma: kada je pod firmom Kominforma napao Jugoslaviju zaprijetivši njezinoj slobodi i specifičnom smjeru socijalističke izgradnje.

Ono što sam rekao u ovoj knjizi ne treba shvatiti kao sumiranje svega što sam proživio, nego samo kao mali odlomak onoga

što se zaista dogodilo. Kad bih htio ispričati sve što sam s desecima tisuća ljudi doživio za tih dvadeset godina u sovjetskim tamnicama i logorima, trebalo bi da imam nadljudsko pamćenje.

Imena osoba u knjizi nisu izmišljena. Ako sam neko ime promijenio, učinio sam to zato da te ljude ne dovedem u opasnost od policijskih represalija.

Rijetko sam se upuštao u analize i komentare događaja. Htio sam prije svega opisati gole činjenice. A čitalac će sam stvoriti svoj sud.

Autor

AUTOROVO OBJAŠNJENJE

Radi lakšeg razumijevanja objašnjavam neke pojmove koji se u knjizi ponavljaju:

1. GPU - Državna politička uprava
2. NKVD - Narodni komesarijat unutrašnjih poslova
3. MVD - Ministarstvo unutrašnjih poslova SSSR-a
4. MGB - Ministarstvo državne sigurnosti
5. OSO - Poseban kolegij od tri visoka oficira NKVD-a, koji je sudio optuženom bez njegove prisutnosti
6. Schutzbund - poluvojnička formacija Socijalističke partije Austrije
7. Stolipinski vagoni - u carskoj Rusiji za vrijeme vladavine predsjednika vlade Stolipina koristili su se za prijevoz zatvorenika

I. HAPŠENJE, ISTRAGA I RATNI SUD

MOSKVA, 1936.

Počelo je to 4. studenog 1936. godine u Moskvi, u Ulici Novoslobodskaja 67-69, u stanu broj 44. Bila je noć. Spavao sam dubokim snom. Odjednom me probudi zvonjava na vratima. Osjetio sam ženinu ruku na ramenu.

- Karlo, Karlo - reče mi prigušenim glasom.

Uspravio sam se u postelji. Netko je luđački zvonio. Tko to može biti u ovo doba noći? Pogledao sam na sat. Bilo je dva sata četrdeset i pet minuta. Zvonjava se ponovi, ali sada mnogo upornije.

Odjednom me obuze strah pred nečim nepoznatim. Polako sam ustao. Zvonjava nije prestajala.

- Tko je? - upitao sam neodlučno.

- Tovariš Štajner, otvorite! Ja sam, kućepazitelj!

Odškrinuo sam vrata i ugledao kućepaziteljevo lice.

- U vašoj je kuhinji, čini se, poplava, voda prodire na donji kat. Moram pogledati - reče brzo i nekako smušeno.

- Kod nas je sve u redu - odgovorio sam.

- Ipak otvorite moram se uvjeriti - kućepazitelj je bio uporan.

U istom času kad sam otvorio vrata ugledao sam oficira i dva vojnika. Oficir i vojnik uđoše zajedno s kućepaziteljem u stan, dok je jedan vojnik ostao u hodniku. Pokretom ruke oficir rastvori kabanicu. Ugledao sam oznake natporučnika NKVD-a.

- Imate li oružja? - upita. To je bilo prvo što je rekao.

- Nemam - odgovorio sam i iznenadio se koliko sam miran. Više nisam osjećao strah pred nepoznatim. Opasnost je bila ovdje i sada je bila poznata.

Oficir me pretraživao rutiniranim pokretima. Bio je to plavokos i vitak čovjek tridesetih godina. Njegovo seljačko lice nije

odavalo nikakva osjećaja. Pružio mi je komadić papira i promatrao me kao što lovac promatra životinju koju je ulovio, samo s mnogo manje zanimanja. Očito se navikao, pomislio sam.

- Nalog za hapšenje - reče grubo.

Vratio sam mu papir, a on mi zapovjedi da sjednem i uputi se u drugu sobu.

- Tko je to? - upita pokazajući rukom na moju ženu koja je ležala u postelji.

- Moja žena.

- Ustanite! - naredi oficir.

- Znate, moja je žena u posljednjim mjesecima trudnoće - rekao sam oficiru. - Molim vas, budite tako ljubazni i dopustite joj da ostane u postelji.

Ona se ne smije uzrujavati.

- Ustanite! - ponovi oficir.

Moja je žena ustala. Pokušao sam joj pomoći.

- Sjednite i ne mičite se! - prodere se oficir. Ali ja sam se pravio kao da ga nisam čuo, prišao sam krevetu i pomogao ženi da se obuče. Oficir istovremeno priđe krevetu i stade pretresati svaki jastuk, svaku ponjavu i pokrivač, sve to baci na pod, a meni i ženi ponovno zapovjedi da se ne mičemo. Ispreturao je cijelu sobu. Dok je oficir pretraživao, vojnik nas je pažljivo promatrao.

Pokušavao sam utješiti uplašenu i zdvojnu ženu, ali oficir mi zapovjedi da šutim. Pretres je trajao dva sata. Sve je pažljivo pregledao. Knjige na stranim jezicima stavio je u stranu. Kad je završio, naredi mi da se obučem. Žena je plakala, a ja sam je pokušavao utješiti.

- Što ćeš ponijeti? - upitala me.

- Ništa, što bih ponio? To je očita zabuna, odmah ću se vratiti kući - umirivao sam je.

- Naprijed! - poviče oficir i uputi se prema vratima. Pošao sam za njim.

Vojnik me slijedio. Nisam se stigao oprostiti od žene. Čuo sam je kako plače.

U hodniku nam se priključi drugi vojnik. Pred vratima je stajao automobil. Ugurali su me unutra. S moje lijeve i desne strane sjeli su vojnici, a oficir se zavali kraj šofera.

- Vozi! - zapovjedi.

Auto je jurio ulicama Moskve koja je još spavala. Pokušavao sam shvatiti što se događa, ali u ušima mi je još uvijek odjekivao ženin plač. Bilo mi je kao da se opraštam od života.

LUBJANKA - GLAVNI ŠTAB NKVD-a

Nakon deset minuta vožnje kola se zaustave pred glavnom zgradom NKVD-a na Lubjanki. Otvore se velika vrata i auto zaokrene u dvorište. Iz automobila iskoči vojnik i naredi mi da iziđem. Pogledao sam oko sebe. Nalazili smo se u uzanom dvorištu okruženom petorokatnicama. Prozori su bili okovani rešetkama. Ugurali su me kroz otvorena vrata u prostoriju veliku pedesetak kvadratnih metara. Duž zidova su stajale klupe na kojima su sjedili muškarci i žene, bilo ih je tridesetak. Pred njima su ležali svežnjevi sa stvarima.

Gledali su u prazno, neki su sjedili zatvorenih očiju.

U prostoriji je vladala tišina koju je prekidalo jecanje mlade djevojke. Ponovo sam pomislio na svoju ženu. Svakih dvadeset minuta otvarala bi se vrata i vojnik bi nas prozivao po imenu. Nakon dva sata i ja sam došao na red. Odveli su me u susjednu prostoriju. Naokolo su stajale police, na njima poredani zamotuljci, koferi, košare i paketi. Za pultom je stajalo nekoliko uniformiranih enkavedeovaca, muškaraca i žena, u bijelim bluzama.

Prišao sam pultu, a jedan podoficir izvadi list papira i upita me kako se zovem. Odgovorio sam.

- Imate li novaca? Imate li kakvih vrijednih predmeta? - upita.

Izvadio sam lisnicu i sat, prebrojio novac i pružio mu sve to. Nakon nekoliko minuta dao mi je dvije potvrde. Zatim su mi naredili da se svučem dogola. Kad su me pretražili, vratili su mi odjeću. Vojnik me odvede kroz nekoliko hodnika i stubišta u koridor s čitavim nizom vrata. Čuvar, koji je u ruci držao snop ključeva, otvori jedna i gurne me unutra. Našao sam se u zagušljivoj i smradnoj prostoriji. Na podu je ležalo tridesetak muškaraca,

prostorija nije bila šira od tri metra i pet do šest metara dugačka. Neki su ležali zavijeni u svoje kabanice, neki su kabanice prebacili preko sebe da im se lice nije vidjelo. Podiglo se nekoliko glava umorna izgleda. Čovjek s dugačkom plavom bradom napravio mi je malo mjesta i pozvao me da legnem kraj njega. Morao sam oprezno prilaziti da nekog ne zgazim. Jedva sam uspio doći do svog ležaja.

- Vi ste sigurno inostranac, to se vidi na vama, naši su nekako mnogo odlučniji - rekao mi je plavobradi.

Ništa nisam odgovorio. Vidio je da sam jako zbunjen i nadodao:

- Odmorite se, ujutro ćemo razgovarati.

Upitao me koliko je sati. Slegao sam ramenima. Zašutio je i zaklopio oči. Pogledao sam oko sebe. Neki su spavali, a neki su me ispod oka promatrali.

Ležao sam na golom podu u odijelu i kabanici. Bilo mi je hladno iako je u sobi bilo zagušljivo i vruće, tresao sam se. Pokušavao sam razmišljati.

Što se to sa mnom događa, što žele od mene, dokle ću ostati ovdje, što će biti sa ženom, ona je u teškom položaju.

Zar me netko prijavio?

Koloplet misli bez određene polazne točke kružio je glavom kao vrtuljak. Zaklopio sam oči, pokušao sam zadrijemati, zaspati. Uzalud. Opet ista pitanja, naravno bez odgovora. Ono nekoliko sati do svanuća činilo mi se kao vrijeme koje vječno traje i ne možeš mu sagledati svršetak.

Najednom se napola otvore vrata i čuvar se prodere:

- U zahod!

Zajedno sa svima izašao sam u hodnik, u prostoriju koja je imala nekoliko predjela. Jedni su čučali, drugi su se prali iz lime-

nog umivaonika. Polio sam lice ledenom vodom. To mi je prijalo. Poslije nekoliko minuta čuvar nas je potjerao u ćeliju. Oko mene skupili su se uhapšenici. Počelo je ispitivanje. Odgovarao sam nevoljko, u pola rečenice. Kad su vidjeli da neću govoriti, neki su me počeli tješiti:

- Niste vi sami, zatvori su prepuni, i mi ne znamo zašto sjedimo, strpite se, doći ćete na red...

Ponovno su se otvorila vrata i čuvar je na jednoj dasci unio trideset i četiri porcije crnog kruha, svaka porcija imala je pola kilograma, i dvije kofe vruće vode. Uhapšenici su izvukli svoje aluminijske posude i bokalom napunili svoje posude vrućom vodom. Posudu nisam imao. Nije mi bilo ni do jela ni do pila. Svaki čovjek podijelio je svoj kruh u dva-tri dijela, a kako noževa nije bilo, radili su to koncem. Primijetio sam kako požudno jedu kruh i zalijevaju vrućom vodom, a mrvice koje bi pale na pod brižljivo skupljaju i paze da im nijedna ne padne iz usta. Jeli su u tišini. Kao da je to obred. Preostali kruh ceremonijalno bi zamotali u krpicu ili kesicu, to su bile porcije za ručak i večeru.

Moj bradati susjed upitao me zašto ne jedem.

- Nemam apetita - odgovorio sam.

Moj kruh ležao je nedirnut, jele su ga gladne oči. Ponudio sam ga svom susjedu, ali on mi je savjetovao da ga sačuvam jer u zatvoru vlada velika glad. Jedva sam ga nagovorio da uzme polovicu. Zahvalio mi je i odmah ga pojeo. Pričao mi je da su ga ovamo doveli iz Vladivostoka i da već četvrti mjesec čeka u »sabačniku« (psetarnik, izba za pse) da ga pozove istražni sudac.

Uhapsili su ga prije devet mjeseci. Za revolucije 1917. do 1920. vodio je partizansku grupu protivu Japanaca na Dalekom istoku. Poslije toga radio je u upravi industrije ribljih konzervi. A sad su ga optužili da sprema oružani ustanak protiv sovjetske vla-

sti i da je namjeravao dalekoistočna područja Sovjetskog Saveza priključiti Japanu.

Prestrašio sam se kad sam čuo kakve je strašne stvari spremao ovaj čovjek, a eto, ja sad moram pored njega ležati i s njim razgovarati. Upitao sam ga kako se to moglo dogoditi da bivši revolucionar radi takve stvari. Nasmijao se glasno i rekao mi da on to ni u snu nije sanjao i da su optužbe izmišljotina NKVD. Njegova velika plava brada i široka pleća tresla su se od smijeha. Činilo mi se kao da se sama dalekoistočna divlja priroda smije mojem pitanju. Gledao sam ga u čudu.

Bradonja upita zašto me optužuju. Odgovorio sam mu da ništa ne znam i da još nikoga nisam vidio osim ljudi koji su me uhapsili. Približi nam se još nekoliko zatvorenika. Pitali su me odakle sam i tko sam. Odgovorio sam da sam politički emigrant i da sam u Sovjetskom Savezu od 1932. godine.

Moji odgovori bili su škrti i nepovezani. I dalje me mučilo samo jedno pitanje: zašto sam ovdje? Možda je sve to samo ružan san. Razgovore nisam pravo ni čuo. O podne smo dobili pola litre juhe s kupusom i malu žlicu graška. Juhu nisam mogao jesti. Oko šest sati ponovno smo dobili žlicu graška. U deset sati uveče tri puta se ugasilo i upalilo svjetlo. To je bio znak da je vrijeme spavanju. Zatvorenici su prostrli kabanice na pod i legli. Legao sam i ja. Bio sam umoran, ubrzo sam zadrijemao.

Nisam dugo spavao, otvorila su se vrata i čuo sam kako jednog zatvorenika zovu na preslušavanje. Trebalo je dugo dok sam ponovno zaspao. A onda me netko probudio.

- Hajde na saslušanje - rekao je čuvar koji je stajao na vratima.

Ustao sam, obuo cipele i izašao u hodnik gdje me čekala žena u enkavedeovskoj uniformi, bila je to mlada plavuša s baskijskom

kapom na glavi i sovjetskom kokardom. U ruci je držala cedulju.

- Kako se zovete? - upita me.

Odgovorio sam.

- Naprijed.

Nekoliko puta otvarale su se željezne rešetke, pošli smo najprije u drugi kat, onda se spustili u dvorište, potom smo ušli u veliku zgradu i liftom se popeli u peti kat.

Uvela me u veliku sobu. Za pisaćim stolom sjedio je prosijed čovjek, osrednje visine, podrezanih crnih brkova, mogao je imati oko četrdeset godina. Nosio je uniformu kapetana NKVD. Moja pratilja pruži mu cedulju. Dok je potpisivao, ja sam stajao pored vrata. Pratilja je izašla iz sobe. Kapetan me nehajno pogleda, pokaza rukom na stolicu i reče:

- Sjednite. Zovem se Revzin, bit ću vaš istražni sudac. Kako želite da govorimo, njemački ili ruski?

- Svejedno mi je - odgovorio sam.

Pružio mi je papir.

- Pročitajte to i potpišite.

Uzeo sam papir i pročitao: »1. optuženi ste da pripadate kontrarevolucionarnoj organizaciji koja je ubila sekretara Centralnog komiteta Komunističke partije Sovjetskog Saveza i sekretara Lenjingradskog oblasnog komiteta S. M. Kirova. 2. optuženi ste kao agent Gestapoa.«

Smijao sam se čitajući.

- Nemojte se smijati, to je ozbiljna optužba - rekao je Revzin.

Osjećao sam se dobro. Bio sam raspoložen.

- Pa stvar je potpuno jasna, posrijedi je zabuna, s tim nemam nikakve veze - rekao sam samouvjereno i prirodno.

- Varate se, nije riječ ni o kakvoj zabuni. Imamo dokaze i vi sve to morate iskreno priznati - rekao je Revzin.

- Što vi to govorite, zaboga miloga, ja sam potpuno nevin, uvijek sam bio dobar komunist, a svoje partijske dužnosti ispunjavao sam bez posljednje misli - rekao sam odlučno s namjerom da me shvati i da uvidi zabunu.

- Danas više nećemo o tome razgovarati, idite u ćeliju, razmislite o svemu, sutra ćemo nastaviti.

Ustao je. U istom trenutku pojavila se moja pratilja i odvela me natrag u ćeliju.

Čim su se zatvorila vrata ćelije, zatvorenici su mi prišli zapitkujući me gdje sam bio. Rekao sam im da me Revzin optužio.

- Nevjerojatno, sve je izmišljeno - rekao sam povišenim glasom.

- Vi ste inostranac, znači špijun - rekoše mi neki.

- Ali ja s time nemam ama baš nikakve veze.

- A što mislite da mi imamo veze s onim zbog čega nas optužuju. Vraga, o tome nikad nismo ni sanjali - čuo sam nervozne i ljutite glasove.

Čuvar je nekoliko puta udario ključevima po vratima, a to je značilo da prestanemo razgovarati. Legli smo na svoja mjesta. Nisam mogao spavati, stalno sam razmišljao o optužbi. Kako je to uopće moguće da sam upleten u takvu aferu? Što sve to znači? Tješio sam se da će se sve to ipak razjasniti, da će uvidjeti očiglednu zabunu i uskoro me pustiti kući.

Počeo je novi dan: Podijelili su kruh, zatim juhu i grašak za ručak, uveče kašu. Cijeli dan smo razgovarali o mom noćnom saslušanju. Neki su iznosili svoje slučajeve i fantastične optužbe, a polovina uhapšenika nije uopće znala zašto je uhapšena.

Mladi seoski momak optužen je kao terorist jer je u svađi s

predsjednikom kolhoza zaprijetio da će ga ubiti. Samo je jedan bio s nama koji je optužen da je vodio kontrarevolucionarne razgovore. Protiv njega je svjedočio njegov vlastiti brat, koji je na suočenju izjavio da on drugačije ne može da radi jer NKVD od njega traži istinu. Poslije sam doznao da je tog čovjeka, zvao se Smirnov, osudila »trojka« na osam godina logora. »Trojka« je bila komisija NKVD koja je osuđivala administrativnim putem one koji nisu dolazili pred sud.

Dani su prolazili. Nitko me nije zvao na saslušanje. Premjestili su me u drugu ćeliju, u peti kat, koja se razlikovala od »sabačnika« utoliko što su u njoj bili željezni kreveti, slamarice, jastuk i krevetsko rublje. To je bila samica, ali u nju su smjestili tri kreveta, pod su obojili tako da je bio neugodno čist. Četiri dana bio sam potpuno sam, peti dan došla su još dvojica. Napokon, četrnaestog dana pozvali su me na drugo preslušavanje. Istražni sudac Revzin ispričao se što me ranije nije pozvao, ali neka oprostim, on ima mnogo posla i sigurno će me sutra preslušati. To je bilo sve što mi je rekao. Nikakvo pitanje nije postavio. Sjetio sam se što su mi pričali stari zatvorenici u »sabačniku«. To je uobičajena praksa NKVD-a. Pozovu te i obećaju da će te sutra preslušati, ali to, naravno, ne urade, nego te puste da čekaš. Tako drže u napetosti i iščekivanju.

Upoznao sam se sa svojim novim drugovima u ćeliji. Larionov, visok, krupan čovjek, upravljao je kemijskom tvornicom u Kemerovu na Uralu. Stari član partije. Optužili su ga zbog štetočinstva u poduzeću kojim je upravljao. Kleo mi se da je sve to izmišljeno i da nikakav protokol neće potpisati. Jedne noći Larionova su odveli, da bi ga tek nakon pet dana vratili. Pet dana i pet noći morao je stajati u kutu i samo je jedanput dnevno dobio malo juhe i kruha. Taj snažni čovjek, koji je za građanskog rata bio na strani crvenih i prošao sve ratne nevolje i teškoće, nije

mogao izdržati te muke i potpisao je sve što su od njega tražili. Nakon tri tjedna izveli su ga iz ćelije i ja ga više nikada nisam vidio.

Ljude bi obično saslušavali noću. Jedne noći izveli su i Goldmana. Vratio se u ćeliju u četiri sata ujutro. Slomljenih rebara. Goldman je bio lični sekretar Rikova kada je bio predsjednik Sovjeta narodnih komesara. Tražili su od njega da prizna kako ga je njegov šef Rikov zavrbovao kao agenta Gestapoa. Ništa nije htio priznati niti potpisati. Ležao je i stenjao od subote do ponedjeljka. Tek je u ponedjeljak ujutro došao liječnik i upitao ga što mu je. Prostenjao je:

- Ti psi... prokleti psi...

Nakon dva sata došli su čuvari s nosiljkom i odnijeli ga.

Ostao sam sam u tijesnom prostoru sa svojim mislima i pitanjima: kako, zašto, dokle će to trajati, što radi Šonja, znade li zašto me optužuju? Kao vrtuljak okretale su se uvijek iste misli.

Slijedećih dana došla su u moju ćeliju trojica. Jedan znanac iz »sabačnika«, a druga dvojica bili su tek uhapšeni. Šab je bio porijeklom Nijemac, Moskovljanin, radio je pedeset godina u istoj trgovini oružja na Kuznjeckom mostu. Sada je imao šezdeset i pet. Dva dana poslije hapšenja doznao je da je »agent Gestapoa«. Zdvojan i nesretan starac uopće nije mogao shvatiti optužbu, nije mogao srediti misli. Zaklinjao mi se da je potpuno nevin, molio me da ga savjetujem što da radi kako bi opovrgao ovu čudovišnu optužbu.

Šta sam mogao uraditi, kakav savjet da mu dam? I samom mi je bio potreban savjet. Starog Šaba preslušavali su jednom prilikom četrdeset i osam sati. Istražni sudac, mlad, golobrad i ambiciozan deran, psovao je starca na najodvratniji način:

- Ti stara kurvo, stara beštijo, gade odvratni, znamo mi takve koji već pedeset godina služe kapitalistima, pokazat ćemo mi tebi

tko je NKVD ako u roku od dvadeset i četiri sata ne potpišeš protokol, napravit ćemo iz tebe viršle, staro pseto, podlace švapski...

Plakao je stari Šab kada mi je to govorio. Jedne noći probudio me i zamolio da odem do njegove žene, ako me puste prije njega, i da joj kažem kako je potpuno nevin. Žena stanuje u Moskvi u Ulici Bauman. Starac je odlučio štrajkati glađu. Ležao je u ćeliji pet dana gotovo bez svijesti. Šestog dana su ga iznijeli! Poslije mnogo godina sreo sam u Norilsku logoraša Nehamkina koji je zajedno sa Šabom ležao u zatvorskoj bolnici. Nehamkin mi je pričao da je stari Šab umro a da se nije osvijestio.

Na žalost, nisam mogao izvršiti posljednju molbu druga Šaba. Dok sam sa starim Šabom uspostavio vrlo brzo prisan dodir, s drugim zatvorenikom nije mi to nikakvo uspijevalo. Nije htio razgovarati.

- S kontrarevolucionarnim elementima neću imati nikakvog posla. - To je bio odgovor na sve naše pokušaje.

Bio je to čovjek šezdesetih godina, direktor Industrijske akademije u Moskvi. Zvao se Višnjakov. Jednog dana pričao sam mu o sebi, da sam komunist i član Partije od 1919, da sam zbog komunističke djelatnosti bio u inim zatvorima Europe i da sam, eto, sada optužen kao špijun, terorist i iverzant.

- NKVD ne hapsi nevine ljude - odgovorio mi je stari Višnjakov.

- Pa dobro, a zašto su vas uhapsili? - upitao sam ga.

- To je zabuna, nesporazum - odgovorio je kratko i okrenuo mi leđa.

Jednog dana posjetio nas je zatvorski činovnik u bijelom mantilu.

- Tko ima novaca, u zatvorskom dućanu može kupiti kruh, šećer, marmeladu, haringe i cigarete.

Dao nam je tri komada papira na koje je trebalo napisati što želimo kupiti. Iako nisam pušač, naručio sam tri kutije cigareta i komad sapuna. Slijedećeg dana dobili smo naručene stvari. Cigarete i komad sapuna ponudio sam Višnjakovu. Stari nije imao novaca, a bio je strastven pušač.

- Kako vi dolazite do toga da mi nešto nudite, narodni neprijatelj, a usuđuje se da mi nešto nudi - razljutio se na mene.

Nisam odgovorio, cigarete i sapun ostavio sam na stolu.

Noću me probudilo škljocanje brave. Podigao sam glavu i na vrataščima ćelije ugledao enkavedeovca dežurnog u hodniku. Zvao me prstom da dođem do vrata.

- Je li tu onaj sa slovom V? - šaptao je enkavedeovac. Tako su uvijek radili kad nisu bili sigurni da su pogodili ćeliju u kojoj je uhapšenik. Nisu htjeli da u susjednoj ćeliji saznaju tko se kraj njih nalazi. Probudio sam Višnjakova.

- Obucite se, bez stvari - naredio je enkavedeovac.

U osam sati ujutro Višnjakov se vratio sa preslušavanja.

- Ah, ah, što se događa. Rekli su mi da sam bandit, štetočina, neprijatelj naroda, trockist, da će me smlaviti, smrviti ako sve ne priznam, ah, ah, kako je to moguće... - stenjao je stari Višnjakov vrteći se po ćeliji i hvatajući se za glavu. Pokušao sam ga umiriti.

- Uzmite jednu cigaretu, to će vas umiriti - pružio sam mu kutiju cigareta.

Stari je uzeo cigaretu i zaplakao. Zatim je pošao prema vratima i stao da udara po njima. Došao je čuvar.

- Dajte mi papir i tinte, moram pisati drugu Staljinu, neka zna što se ovdje događa.

- Papir tražite od istražnog suca, ovdje nema nikakvog papira - podviknuo je čuvar i otišao.

Nemoćni Višnjakov sjeo je na krevet, ponovno zapalio ciga-

retu i buljio preda se kao duhom odsutan. Kad je došlo vrijeme za šetnju, stari se nije ni pomakao. Svaki dan šetali smo petnaest do dvadeset minuta u tijesnom dvorištu ili na ravnom krovu zatvora. Šetnja je bila u krugu, jedan iza drugoga, s rukama na leđima, pogledom u zemlju, glavu ne smiješ okrenuti ni nalijevo ni nadesno, bez razgovora. Kažnjavalo se za svaku sitnicu. Obično pet dana nisi smio izaći na šetnju ili nisi imao pravo kupovati u zatvorskom dućanu. Naročito su pazili da netko ne bi sakrio komadić papira koji je svatko dobio ujutro i uveče kad je išao na zahod. Čuvar je svakog kontrolirao kroz rupu na vratima da li je upotrijebio papir.

Poslije dulje pauze ponovno su me pozvali na preslušavanje. Sada su me gotovo svaku noć odvodili oko 23 sata a procedura je trajala dva do tri sata.

Poslije me nisu vraćali u ćeliju čak ni po četrdeset i osam sati. Prvih dana preslušavao me Revzin. Bio je uljudan i korektan. Nagovarao me da sve priznam, obećavao da ću ponovno biti primljen u Partiju. A možda ću dobiti i orden.

Zapitao sam istražitelja što konkretno imaju protiv mene.

- Mi znamo da ste agent Gestapoa, a znamo da ste i član kontrarevolucionarne organizacije koja je ubila Kirova - rekao je Revzin.

- Sve su to izmišljotine, nemoguće je da NKVD ima dokaze o mojoj krivici jer ja nikad u svom životu nisam imao posla ni s takvim ljudima, ni s takvim organizacijama - odgovorio sam.

- Nikada ne biste bili uhapšeni da NKVD nema dokaze o vašoj krivici.

Dokazi su predočeni najprije Izvršnom komitetu Komunističke internacionale, jer ste njihov namještenik, i Izvršni komitet odobrio je hapšenje. Zatim je optužni materijal dostavljen državnom tužiocu Sovjetskog Saveza Visinskom, i on je odobrio vaše

hapšenje - polako i hladnokrvno govorio je Revzin.

Zatražio sam da mi pokažu nalog za hapšenje. S jedne police izvukao je nalog i pokazao mi ga. Na njemu je pisalo »Arest odobrjaju. Visinski.«

- Ništa ne shvaćam, mogu samo da vam ponovim: da nikakve veze nemam s tim stvarima, a NKVD će doći do istoga zaključka - odgovorio sam Revzinu.

Jedne subote ponovno su me pozvali na preslušavanje. Rijetko kada su preslušavali subotom i nedjeljom. Zato sam se iznenadio. Opet me dočekao Revzin izvještačenom ljubaznošću:

- Vidite, Štajner, zbog vas sam se odrekao svog nedjeljnog počinka. Htio bih tu vašu stvar što prije okončati, sve to ovisi samo o vama!

- Što se mene tiče, ja sam spreman da učinim sve što mogu da me što prije pustite kući - odgovorio sam.

- Dobro, onda bismo mogli ozbiljno razgovarati - izjavio je istražni sudac Revzin i izvukao nekakve tiskanice na kojima je bilo napisano: »Protokol preslušanja.« Nakon stereotipnih pitanja o imenu, prezimenu i mjestu rođenja, upitao je:

- Priznajete li da ste bili član kontrarevolucionarne organizacije koja je ubila sekretara Centralnog komiteta Sovjetskog Saveza i sekretara Lenjingradskog oblasnog komiteta S. M. Kirova?

- Mogu da kažem samo to što sam već nekoliko puta izjavio, naime, da s tim stvarima nemam nikakve veze i da sam potpuno nevin.

Revzin je odložio pero i rekao mi:

- Na taj način nećemo ništa uraditi, vi morate sve priznati.

- Nemam što priznati, ja sam nedužan - odgovorio sam.

Tako je išlo cijelu noć. Revzin me nagovarao da budem pametan, da sve priznam, a ja sam ga po ne znam koji put uvjeravao

kako sam savršeno nevin. Revzin je pogledao na sat i pritisnuo na dugme. Kad se pojavio vojnik, rekao mi je:

- Idite u ćeliju i dobro razmislite, sutra ću vas opet pozvati. Ali jedno vam mogu još danas reći: ako ovako nastavite, ako i dalje budete tvrdoglavo negirali, zlo ćete proći, razumijete, zlo!

U ponedjeljak su me ponovno pozvali. Kad sam ušao u sobu, pored Revzina se nalazio još jedan oficir NKVD.

- Ovo ti je čovjek koji misli da će nas vući za nos. Ja više s njim nemam strpljenja, pokušaj ti. Bude li i dalje tvrdoglav, jednostavno ga stavi uza zid.

Tako me predstavio novom istražitelju i izašao.

- Sjednite - rekao je novi istražitelj, izvukao kutiju cigareta iz džepa i ponudio me.

- Hvala, ne pušim.

Novi istražitelj pripali cigaretu i počne listati po nekakvim papirima. Promatrao sam ga. Bio je visok, četrdesetih godina, crne začešljane kose, obrijan, lijepa lica. Nije nosio uniformu već partijsku rubašku. Kad je popušio cigaretu, upitao me:

- Jeste li gladni?

- Nisam.

- Onda ćemo poslije popiti čašu čaja.

Šutio sam.

Počeo je sa mnom vrlo prijazno, zapitao me tko sam i kako sam došao u Sovjetski Savez. Pričao sam mu o sebi, da sam porijeklom Austrijanac, da sam iz Jugoslavije morao bježati zbog policijskih progona, da sam jedno vrijeme bio u Francuskoj, odakle sam morao emigrirati zbog komunističke djelatnosti.

Slušao me vrlo pažljivo. Pozvonio je. Ušla je djevojka.

- Donesite dvije čaše čaja i dva puta po sto grama kobasica - rekao je djevojci.

Poslije nekoliko minuta djevojka je donijela čaj i kobasice.

- Jedite, sigurno ste gladni - ponudio me.

Pili smo i jeli. Poslije jela zapalio je cigaretu. Otresajući pepeo rekao mi je:

- Pričali ste mi o svom životu. Lijepo. Sad se ja pitam kako je mogao takav čovjek kao što ste vi, koji je od svoje najranije mladosti bio funkcionar komunističkog pokreta, kako je takav čovjek mogao postati agent jedne strane sile?

Gledao sam ga začuđeno.

- Vi ste pametan čovjek, slušajte što ću vam savjetovati. Priznajte mi sve lijepo i recite tko vas je zavrbovao, kakve ste zadatke dobili, koga ste vi zavrbovali, kakve ste zadatke tim ljudima dali.

- Potpuno sam nevin, nitko me nije zavrbovao, niti sam ja bilo koga zavrbovao - odgovorio sam.

Na te moje riječi istražitelj je skočio i dreknuo:

- Poznajete li Eimikea?

- Da - odgovorio sam.

- Pričajte mi gdje ste upoznali Eimikea.

- Sjedio sam sa znancem u moskovskoj kavani »Metropol« - počeo sam se prisjećati poznanstva s Eimikeom. - To je bilo 1934. godine. K našem stolu prišao je čovjek i pozdravio se s mojim poznanikom. Pošto smo se upoznali, sjeo je k nama. Iz razgovora kod stola doznao sam da Eimike ima u Berlinu radnju sa životinjama i u Sovjetski Savez šalje divlje životinje iz tropskih zemalja, a u zamjenu dobiva životinje iz Dalekog sjevera. Poslije sam ga na ulici vidio dva puta, pozdravili smo se, ali ništa nismo razgovarali. To je sve.

- Lažete. Dokazat ću vam da ste s Eimikeom bili nekoliko puta u istoj hotelskoj sobi i on vam je tamo davao špijunske zadatke.

- Sad mi je jasno da je sve izmišljeno. Meni je poznato da sve hotelske goste u »Metropolu« nadzire NKVD, prema tome

NKVD-u je sigurno poznato da ja s Eimikeom nikada nisam bio u hotelskoj sobi.

Istražitelj je pobijesnio, skočio, lupio šakom o stol, prevrnuo tintarnicu i razbio čašu od čaja.

- Tek sada vidim s kime imam posla. Pa vi ste opasan čovjek. Što vi mislite, pred kime stojite? Mislite da stojite pred austrijskom policijom? Brzo će vas NKVD naučiti pameti - urlao je.

- Molim vas, naredite da me odmah odvedu u ćeliju. Ne dopuštam da me tretirate kao psa i da me mučite - odgovorio sam i ustao.

Istražitelj je pomahnitao:

- Sjednite na svoje mjesto i da se niste pomakli bez moje zapovijedi.

Uostalom, što ja s vama raspravljam! Stanite licem prema zidu. Ustao sam i postavio se licem prema zidu. Tako sam stajao dva sata. Zatim mi je naredio da sjednem. Uzeo je papir i počeo pisati protokol saslušanja. U zapisniku je bilo sve što sam već rekao, ista pitanja, isti odgovori, s tom razlikom što je ovaj istražitelj pokušao netočno interpretirati moje odgovore. Poslije dugog natezanja ipak je pristao da napiše onako kako sam zahtijevao.

Čitava dva tjedna, gotovo svakoga dana, zvali su me i preslušavali, ali u osnovi ništa se nije izmijenilo: ista pitanja, isti odgovori. Prilikom jednog preslušavanja činilo mi se da je moj istražitelj Gruševski malo bolje volje, zato sam ga zapitao kako je mojoj ženi.

- Mi pratimo svaki korak vaše žene i mogu vam reći da se ona vrlo dobro osjeća. Odmah poslije vašeg hapšenja našla je druge i s njima je spavala - odgovorio mi je cinično.

Bio sam izvan sebe kad sam to čuo. Toliko sam se razbjesnio da sam zaboravio gdje se nalazim. Derao sam se na njega i psovao ga.

- Kojim pravom govorite tako o mojoj ženi? To su fašističke metode.

Danas neću progovoriti ni jednu jedinu riječ.

Toliko sam se derao da je iz susjedne sobe došao drugi oficir da vidi što se događa. Kad sam se umirio, rekao sam mu:

- Moja žena nalazi se pred porodom i vjerojatno je u rodilištu. Razumljivo je što sam uzbuđen i što želim saznati kako joj je. Vjerovao sam da imam posla s čovjekom, ali bio sam tako glup pa sam mislio da ćete barem na trenutak zaboraviti da sam uhapšenik i da ćete mi ljudski odgovoriti na pitanje. Sada vidim da sam se prevario.

Gruševski se ponašao tako kao da se ništa nije dogodilo. Obećao mi je da će se interesirati kako je mojoj ženi i da će mi to sutra saopćiti. Vratio me u ćeliju.

Kad su se zatvorila vrata ćelije zaplakao sam kao dijete. Bio je to grčevit plač, prvi u mom životu. Ostali zatvorenici nisu bili iznenađeni kad sam im pričao što se dogodilo. Oni su vrlo dobro poznavali metode NKVD-a koji nije prezao ni od kakvih sredstava da demoralizira.

Poslije osam dana pozvali su me u zatvorsku kancelariju i saopćili mi da je moja žena rodila kćerku i da se obje dobro osjećaju. Bio sam sretan. Pogotovo zato što sam na taj način doznao da žena nije uhapšena. U većini slučajeva NKVD bi obično zatvarao i žene uhapšenih muževa, bez obzira na to jesu li trudne, bolesne ili doje dijete na prsima. U zatvoru »Butirka« bilo je tri stotine žena s dojenčadi i djecom do jedne godine. Poslije godine dana NKVD je silom otimao djecu majkama i smještao ih u dječji dom kojim je rukovodio NKVD. Scene koje su se odigravale kad bi otimali djecu majkama bile su užasne!

TVRĐAVA BUTIRKA

Sredinom prosinca 1936. godine došao je nadglednik zatvora i naredio mi da spremim sve svoje stvari. Šta to znači, pitao sam se i nervozan spremao stvari. Srce mi je počelo udarati. Hoće li me pustiti? Oprostio sam se na brzinu od svojih drugova u ćeliji. Odveli su me jedan kat niže, uveli u neku potpuno praznu prostoriju, svukli dogola i temeljito pretražili. Morao sam izvoditi razne pokrete tijelom kako bi čuvar mogao zagledati u sve rupe. Kad je procedura bila gotova, naredili su mi da se obučem. Odveli su me u isto dvorište u kome sam već bio kad su me uhapsili. Tamo je stajao zatvoren auto, neka vrst kamioneta, na kome je na četiri jezika pisalo: »BROT - HLJEB - PAINE - BREAD«. Enkavedeovac je otvorio vrata i naredio mi da uđem. Unutrašnjost kola bila je konstruirana kao zatvor. Kola su bila razdijeljena u pregrade kao ćelije, u jednu takvu ugurali su mene. Nisam se mogao ni pomaknuti, zraka je bilo vrlo malo, osjetio sam da su drugi dijelovi također zaposjednuti. Pokušao sam upozoriti svoje susjede kašljem, ali straža koja je bila s nama naredila nam je da ne smijemo ni pisnuti. Auto je jurio ulicama Moskve, a Moskovljani nisu ni slutili da ovaj četvorojezični prijevoznik kruha skriva žrtve NKVD-a. Nakon dvadesetak minuta vožnje stigli smo u najveći zatvor NKVD u Moskvi »Butirku«. Otvorila su se dvoja rešetkasta vrata, istovarili su me, a vojnici su psovali i gurali nas svakom prilikom. Sve se moralo raditi vrlo brzo.

- Bistro, bistro, ruke na leđa - derali su se vojnici.

Otvorila su se velika masivna vrata, zatim druga željezna, tada smo se našli u velikom predvorju kao na željezničkoj stanici. Desno i lijevo bila su vrata bez kvake. Otvore jedna i gurnu me unutra. Prostor u koji sam ušao izgledao je kao kutija od betona.

Samo jedna klupa pričvršćena uza zid. Pusto i prazno. Bez prozora. Sjeo sam na klupu i slušao kako se otvaraju jedna vrata, druga, pa treća, i kako kroz njih ulaze uhapšenici. Neki su pokušali da nešto pitaju čuvara. Međutim, čuli su samo jedan odgovor:

- Tišina. Bez riječi.

Dugo sam čekao dok su me odveli u parno, zagušljivo kupatilo i dali mi komadić sapuna. Oprao sam se. Poslije dvadeset minuta čuvar je lupnuo na vrata i dreknuo:

- Oblači se!

Obukao sam se i čekao. U tom prokletom kupatilu bilo je tako vruće da ni disati nisam mogao. Čekao sam jedan sat. Napokon je došao čuvar i odveo me preko dvorišta u trokatnu zgradu. U prvom katu zaustavili smo se pred ćelijom broj 61. Čuvar mi je naredio da se skinem dogola.

- Čovječe, zar ne vidite da sam mokar, kako ću se svući na ovoj hladnoći? - rekao sam mu.

- Skidaj se i ne laj - dreknuo je i počeo s mene trgati odjeću. Detaljno je pretražio i odijelo i rublje. Sve to trajalo je 25 minuta. Stajao sam potpuno gol u hodniku. Kamen je bio strahovito hladan. Bio sam uvjeren da ću na toj temperaturi od -25 stupnjeva, bio je prosinac, sigurno dobiti upalu pluća.

Srećom nije mi bilo ništa, dobio sam samo hunjavicu. Čuvar je otvorio ćeliju i gurnuo me unutra.

Nisam vjerovao svojim očima. Je li to pakao, koji je to đavo? Spilja je bila oko osam metara dugačka, pet metara široka i krcata polugolim ljudima. Neki su sjedili u gaćama, drugi su ležali na pričnama koje su bile pričvršćene uza zid. Oni koji nisu uspjeli ugrabiti mjesto na prični, čučali su na golom podu. Bilo je nemoguće napraviti ma i jedan jedini korak od vrata prema unutrašnjosti ćelije. Stotinu očiju buljilo je u mene. Stajao sam

kao prikovan. Bez riječi! Onda je iz sredine gomile jedan čovjek pokušao da mi se približi. Uspio je.

- Morat ćete se privremeno smjestiti ovdje - rekao je i pokazao mjesto pored kible koju su zvali »paraša«.

- Sutra ili prekosutra naći ću vam bolje mjesto - utješio me sobni starješina.

Pogledao sam lijevo i desno, nisam znao gdje ću sjesti. Na jednoj i drugoj strani stajale su dvije goleme kible pokrivene zarđalim poklopcima. U zahod smo mogli ići samo dva puta dnevno u pratnji stražara. A noću i preko dana, kada su vrata bila zatvorena, služili smo se »parašom«.

Čučnuo sam pored »paraše«.

Nije prošlo mnogo vremena, uhapšenici me okruže postavljajući pitanja kad sam uhapšen, zašto, odakle sam, itd. Kad su doznali da sam inostranac, rekli su mi da i među njima ima takvih. Za kratko vrijeme upoznao sam neke od njih.

Rupetina u koju su nas strpali imala je oko 45 kvadratnih metara i u nju je moglo stati 24 zatvorenika.

Sad je u njoj bilo dvije stotine, a bilo je dana kad su u nju strpali 260 ljudi. Zaudaralo je. Užas! Nikad se nije zračila, vrućina je bila tako nesnosna da se jedva disalo. Ljudi su padali u nesvijest.

Život u ćeliji počinjao bi oko 5 sati ujutro. Otvarala su se vrata pred kojima su stajali nestrpljivi zatvorenici, tapkali nogama i čekali da ih puste u zahod. »Paraša« se noću napunila do vrha. Četiri čovjeka trebalo je da je iznesu. Oni su ujedno bili zaduženi za red u ćeliji i čišćenje. Svaki dan bila su druga četvorica na redu. U zahod se išlo u tri grupe, tamo je bio i umivaonik oko kojeg smo se uvijek gurali.

U osam sati ujutro donosili su kruh u sanducima, svaki je dobio 400 grama za cijeli dan. Kruh je preuzimao starješina ćelije,

takozvani starosta. Osim kruha za doručak su nam davali nekakvu vruću vodu, ili nekakve kavine splačine. Za ručak smo dobili pola litre juhe od zelja i 150 grama prosene kaše, a ako nije bila prosena, onda je bila od još nečega goreg. Uveče smo dobivali pola litre juhe. Hrane je bilo premalo za normalna čovjeka, bila je i neukusna. U početku mi se gadilo da jedem. Zatvorenici koji su imali novaca mogli su u zatvorskom dućanu kupiti svakih 10 do 12 dana kruh, haringe, margarin, a ponekad maslac, šećer i cigarete.

U Staljinovim zatvorima postojala je neka vrst solidarnosti koja se morala dobro konspirirati. U većini ćelija postojali su komiteti sirotinje, takozvani »kombedi«, koji su se brinuli da oni koji nisu imali novaca dobiju ponešto za jelo i pušenje. Svakih deset dana zatvorenik je mogao dobiti po 50 rubalja od svoje porodice. Prilikom kupovanja, 10% davalo se onima koji nisu imali nikakvih sredstava. U zatvorski dućan odlazio je »starosta« ćelije i još 5 do 6 ljudi s vrećama i plahtama. Najprije se sastavila lista svih poručilaca. Dućan se nalazio u susjednoj zgradi. Plaćalo se prema težini kupljenih stvari, a u ćeliji se dijelilo na male kupice. Svaki je uzimao po prilici onoliko koliko je naručio. Dok je trajala zaliha, četiri do pet dana vladalo je dobro raspoloženje. A onda smo čekali novu »lavočku«, tako se zvao dućan.

Uveče je bio problem gdje da čovjek nađe nekakvo mjestance. Ležali smo gotovo jedan na drugome. Jedva smo mogli disati. Okrenuti na drugu stranu moglo se samo ako su se svi u tom redu okrenuli istovremeno. Najveća sreća bila je komadić mjesta na prični. Najteže je bilo kad je noću trebalo prokrčiti put do »paraše«. Valjalo je hodati po tuđim glavama. Svaki dan odlazili smo na 15 minutnu šetnju. Zatvori su bili prepuni pa se šetalo po grupama. Zatvorska uprava odredila je i noćne šetnje. Tako su nas budili u dva ili tri sata noću i tjerali na šetnju. Mjesečno je-

danput najurili bi nas iz jedne ćelije i smjestili u drugu. Tu bi nas svukli dogola, pretražili i sve što je bilo zabranjeno zaplijenili. A što nije bilo zabranjeno? Komadić lima, željeza, čavao, igla, svaki tvrdi predmet, sve je to bilo zabranjeno. Pretraga je trajala pet sati. Noću su nas tjerali da se kupamo, za to vrijeme dezinficirali bi stvari koje su ostale u ćeliji.

Prvi inostranac kojeg sam u ovoj rupetini upoznao bio je mađarski komunist Lantoš. Sjedio je u kutu, sam, ni s kim nije progovorio ni riječi. Tip intelektualca, suhonjav, gledao je uvijek ispod naočala nekud u daljinu, njegov izraz lica nije bio nimalo simpatičan. Jednog dana prišao sam mu i pozdravio ga ruski. Ništa mi nije odgovorio. Nisam se htio nametati. Slijedećeg dana došlo je sasvim slučajno do razgovora između nas dvojice. Lantoš nije znao nijedne riječi ruski. Razgovarali smo njemački o običnim stvarima. Doznao sam samo to da je iz Budimpešte. Tada ništa drugo nisam saznao o njegovoj ličnosti. Poslije nekoliko dana pozvali su ga na saslušanje. Poveli su ga noću, a vratio se drugi dan poslijepodne. Nikom ništa nije govorio. U ćeliji su znali da ga enkavedeovci tuku. Na svako moje pitanje izbjegao je odgovor.

Jedne noći oko 23 sata pozvali su i mene. U sobi istražitelja sjedili su Revzin, Gruševski i dva mladića. Gruševski je počeo pisati protokol, postavljao je pitanja, ja sam odgovarao. Nisu mu se svidjeli moji odgovori. Opet me počeo nagovarati da priznam kako sam agent Gestapoa itd. Ja sam ponovo odgovarao da sam nevin i da ništa neću potpisati. Mladići koji su mirno sjedili, kao po komandi sručili su na mene najodvratnije psovke: da mi majku fašističku, fašističko smeće, izdajnička kurva itd. Tko bi sve te psovke nabrojio. Istovremeno su počeli trgati odjeću s mene. Sluteći što mi se sprema, obratio sam se Revzinu:

- Dopustite mi da još jedan dan razmislim.

Revzin je naredio golobradim krvnicima da me ostave na miru. I Gruševski i Revzin počeli su me ponovo nagovarati da priznam, da budem pametan, jer s NKVD-om nema šale.

Vratili su me u ćeliju.

Kad su me slijedeće noći ponovno pozvali, rekao sam čuvaru da ne idem iz ćelije. Čuvar se zaprepastio. Postajao je malo kao da se zamislio, a onda se najedanput počeo derati kao mahnit. Ja sam se zavukao u kut. Tada se okrenuo i otišao. Nakon 10 minuta vratio se s nadzornikom.

- Dođi ovamo, pasji sine - derao se nadzornik s praga.

Nisam se ni pomakao. Nadzornik je prijetio i psovao.

- Na saslušanje ne idem tako dugo dok ovamo ne dođe državni tužilac.

Nadzornik je pokušao da me izvuče obećavajući mi med i mlijeko. Međutim, ja se nisam micao s mjesta. Kad su vidjeli da mi ništa ne mogu, otišli su. Nakon jednog sata otvorila su se vrata i pred nama je stajao upravnik zatvora i gomila enkavedeovaca.

- Odmah da ste došli ovamo. Mislite da ćemo se s vama igrati - urlao je upravnik.

- Ne idem. Pozovite državnog tužioca - odgovarao sam iz svog kuta.

Nisu mi mogli prići jer je ćelija bila prepuna. Tada upravnik zatvora naredi da se ćelija isprazni. Nastala je gužva. Poslije deset minuta ćelija je bila prazna. A ja sam ostao u svom kutu. Rulja enkavedeovaca skočila je na mene, ščepala me i navukla mi luđačku košulju. Zatim su me odvukli u podrum, kao vreću, i bacili u samicu tzv. »karcer«. Dolje duboko pod zemljom bilo je 12 ćelija »karcera« različitih veličina, samice i skupne ćelije. Bacili su me u samicu, ali kako su zatvori bili prepuni, u njoj su već bila četiri čovjeka. Na jednoj uskoj prični, koja je bila prikovana uza

zid, teškom mukom spavala su dvojica, ostali su morali ležati na podu. Iznad vrata gorjela je dan i noć električna sijalica. U usporedbi s onom spiljom, ovdje je bilo sasvim ugodno. Ako ništa drugo, čovjek se mogao okrenuti i zakoraknuti dva metra. Do »paraše« u kutu, pa natrag. Jedan lonac tople vode i 300 grama kruha. Glad i strašna hladnoća. Poslije pet dana odveli su me u ćeliju broj 61.

Kad sam se vratio u svoju staru ćeliju, Lantoš me upitao zašto ja kao komunist priređujem teškoće zatvorskoj upravi. Rekao mi je da se u komunističkoj Rusiji čovjek i u zatvoru mora vladati kao komunist.

- Kad netko prema meni upotrebljava fašističke metode, ja ću se braniti, koliko je to u zatvoru uopće moguće - odgovorio sam.

Na te riječi Lantoš je počeo raspredati teoriju kako komunisti treba da se žrtvuju kad to od njih traži Partija.

Ništa nisam razumio od te njegove teorije.

Kakve bi koristi imao radnički pokret od toga što bih ja priznao nešto što nisam uradio, što nije istina. Ako pak ne bih priznao, onda bih, po njegovu mišljenju, trebao da dopustim da me namrtvo isprebijaju. Lantoševu besmislicu nisam mogao prihvatiti.

Napokon je počeo govoriti o sebi. Bio je sekretar zabranjene Komunističke partije Mađarske. Dvije godine živio je ilegalno u Budimpešti i rukovodio mađarskim komunističkim pokretom. U rukovodstvu se formirala opoziciona grupa koja se nije slagala s Lantoševim radom. Umjesto da rade među ljudima i da ih organiziraju, oni su dane i noći proveli u ilegalnim stanovima diskutirajući i citirajući Marxa i Lenjina. Kad se nikako nisu mogli složiti, zatražili su pomoć od najviše instance, Izvršnog komiteta

Komunističke internacionale u Moskvi. Predstavnik Mađarske u Komunističkoj internacionali bio je Bela Kun, nekadašnji predsjednik Sovjeta narodnih komesara u vrijeme Mađarske Sovjetske Republike. Bela Kun proglasi Lantoša frakcionašem i naredi mu da dođe u Moskvu. Lantoš je poslušno doputovao u Moskvu. U tamnicu. Batinali su ga, bacali u »karcer«, psovali, nagovarali. Napokon je potpisao da se po nalogu Hortvjeve vlade uvukao u Komunističku partiju, da je špijunirao, da je organizirao štetočinski rad u Partiji, da je poštene komuniste predavao Hortvjevoj policiji.

Sve je to Lantoš priznao i potpisao.

Pitao sam ga ima li barem zrno istine u svemu tome što je potpisao.

- Sve je to laž što sam izjavio i potpisao. Ona druga grupa, koja me optužila u Budimpešti, u službi je policije i Hortvja. Ali komunisti se moraju žrtvovati.

Nisam prihvatio takvu žrtvujuću disciplinu.

Nikako nisam mogao izaći nakraj s Lantoševim neljudskim lažnokomunističkim teorijama.

Dosadio mi je. Zanimljiv slučaj bio je mesar Miška kome nikako nisam mogao ustanoviti nacionalnost. Govorio je vrlo dobro rumunjski, mađarski, ukrajinski i jidiš. Bio je jedini čovjek u ćeliji koji je nekog đavola skrivio. Miška nam je pričao (zaboravio sam prezime) da je bio član Komunističke partije u Karpatskoj Rusiji, koja je tada pripadala Čehoslovačkoj. U organizaciju se uvukao špijun. Policija je saznavala sve što se govorilo u organizaciji. Sumnja je pala na jednu djevojku, Jevrejku, koja je pobjegla iz Poljske jer ju je policija progonila zbog komunističke djelatnosti. Djevojka je bila tek nekoliko mjeseci član Komunističke partije u Munkačevu. Sekretar u Munkačevu tražio je da se dje-

vojka likvidira. Drugim riječima, trebalo ju je ubiti. Zadatak je dobio Miška.

Jednog dana Miška ju je pozvao, ona nije ništa slutila, da pođu do neke rijeke gdje će po nalogu Partije obaviti neki posao. Miška je odveo djevojku na to osamljeno mjesto, ugušio je i bacio u rijeku. Međutim, posao je slabo izveo. Djevojka je bila samo ošamućena. U hladnoj vodi se osvijestila. Miška je u strahu i panici gledao kako pliva prema drugoj obali. Pojurio je prema željezničkom mostu da se prebaci na drugu stranu. Uhvatio ju je. Nesretnica ga je stala zaklinjati da je ne ubije. Miška je obećao da će je poštedjeti ako prizna da je policijski špijun. Djevojka ga je uvjeravala da je potpuno nevina i da to ne može priznati.

Miška je dugo razmišljao.

Zatim je izvukao nož, ubio djevojku i ponovo je bacio u rijeku. Poslije nekog vremena pronašli su njen leš, ali policija nije mogla ustanoviti ni tko je djevojka, niti tko ju je ubio.

Međutim, tada se dokazalo da je ubijena djevojka potpuno nevina, a špijun je bio partijski sekretar.

Napokon je policija ipak uspjela otkriti ubojicu i Miška je morao bježati u Sovjetski Savez, gdje je neko vrijeme živio u miru. Kad je otkriven pravi špijun u Munkačevu i kad se pokazalo da je ubijena djevojka nevina, Mišku su uhapsili. Miška se branio da je ubio po partijskom zadatku.

Doznali smo da je u Butirku došla grupa iz provincijskog zatvora da bi se suočila s nekim zatvorenicima koji su već bili ovdje. Jedan iz te grupe, mladi inženjer Miša Levikinov, strpan je u našu ćeliju. Kad je inženjer shvatio da se nalazi u ćeliji s političkim uhapšenicima, strahovito se prestrašio. Kako su ga mogli ubaciti u takvu ćeliju kad se on nikad u životu nije bavio politikom? Njega zanima samo njegov posao i njegova obitelj. Ima mladu ženu i malog sinčića. Satima je pričao o svojoj ženi i dvogodišnjem dje-

čaku. Njegova žena ne zna da je uhapšen jer je bio na službenom putovanju i trebao se za pet dana vratiti na posao. Pisao je da će se vratiti u subotu. Sada ga čekaju na stanici, a njega nema! Šta će žena misliti? Žena ga strašno voli.

Miša se nada da će se stvar do subote potpuno razjasniti i da će na vrijeme stići kući.

Prošlo je nekoliko dana i, naravno, Mišu nitko ne zove, niti ga tko šta pita. Došla je i subota, kad je trebao biti kod kuće, a on još uvijek ne zna zašto su ga uopće uhapsili.

Upitao sam ga je li možda s nekim razgovarao i nešto opsovao. Dugo je razmišljao, ali ničega se nije mogao sjetiti. U nedjelju ujutro priđe mi i reče:

- Znate, cijelu noć nisam spavao, stalno sam razmišljao, znate, i sjetio sam se. Jedanput sam opsovao zato što su mi poslali loš izolacioni materijal.

Možda su me zato uhapsili? Može li se zato uhapsiti?

Gledao me očekujući da ću mu nešto odgovoriti.

- A što ja znam zašto se sve hapsi! - slegao sam ramenima.

Napokon su ga pozvali na saslušanje. Nakon dva sata vratio se u ćeliju.

Bio je blijed. Nije progovorio ni riječi. Vrtio se po ćeliji. Zatim je sjeo u kut i zaplakao.

Prišao sam mu da ga umirim. Počeo je ridati. Čuli su se povici:

- Baba, što cmizdriš, ne budi slabić.

Kad se umirio, ispričao je kako ga je dočekao istražitelj: - Ti si lukava i podmukla trockistička zmija. Priznaj trockističku djelatnost, podlace, nitkove, pasji sine, huljo.

Poslije bujice psovki istražitelj mu je rekao neka se predomisli i sve prizna. Ako bude poricao, uhapsit će njegovu ženu, a njegov dječak će postati besprizorni.

Očajanje Mišino bilo je bezgranično, nije jeo, noću je jecao, za četrnaest dana izgledao je kao haringa. Prosto je okopnio.

Stalno je razmišljao, ali ništa nije shvaćao.

Jedne noći, bilo je vrijeme spavanju i već smo polijegali, otvorila su se vratašca na vratima ćelije i čuvar je tiho pozvao: - Levikinov.

Blijed i prestrašen, Miša je skočio sa svog mjesta.

- Šta je, šta je, o čemu se radi? - povikao je.

- Pripremite se za saslušanje - rekao je čuvar.

Miša se obukao i pošao prema vratima. Vojnik ga je otpratio. Vratio se rano ujutro. Na stolu ga je čekao kruh i »kipjatok«, vruća voda. Miša nije htio jesti, popio je samo dvije šolje »kipjatoka«. Nitko se nije usudio da ga bilo što upita.

Poslije izvjesnog vremena sam je počeo pričati što je sve doživio na saslušanju.

- Sad nam ispričajte sve o svom kontrarevolucionarnom trockističkom radu. - Tim riječima dočekao me istražitelj. Pričao sam mu kako sam živio i što sam sve radio za slobodnog vremena. Istražitelj me slušao i nije me prekidao. Kad sam završio, upitao me: - Jeste li vi bili član Komsomola?

Odgovorio sam mu da sam kao sasvim mlad čovjek bio član komunističke omladine. E, kad je tako, rekao je istražitelj, kažite vi nama tko su članovi trockističke organizacije. Ja sam se začudio i rekao mu da to nije bila trockistička organizacija i da je već deset godina prošlo i da se ne mogu sjetiti nijednog imena i nijednog komsomolca.

- Šta, ti trockističko pseto, proderao se istražitelj na mene, ili ćeš odmah reći imena tih bandita, ili ću od tebe napraviti kašu! Kleo sam se svime na svijetu da nikada nisam bio trockist i da se ne mogu sjetiti nijednog imena. Istražitelj je onda uzeo nekakvu

cedulju i pročitao mi nekoliko imena. Tek tada sam se sjetio ljudi u organizaciji.

- A, vidiš, pasji sine, sjećaš se imena, a sada ćeš se sjetiti i kako ste hvalili Trockog.

Nikako se nisam mogao sjetiti. Onda je istražitelj pozvao u sobu nekakve ljude, njih četvoricu, koji su mi u lice rekli da sam glasao za nekakvu rezoluciju u obranu Trockoga. Rekao sam mu da sam ja tada, kao i većina mojih drugova, glasao za nekakvu rezoluciju, ali da nemam nikakve veze s trockistima. Istražitelj je sastavio zapisnik, koji sam potpisao, da sam bio član trockističke organizacije. Eto, tako je bilo na mom saslušanju - prostenjao je Miša.

Poslije šest tjedana, odveli su ga iz ćelije. Nakon nekoliko dana, kad su nas odveli u kupaonicu, naišli smo na zapis: »Miša Levikinov, 10 godina logora.«

Kada su me ponovno jednog dana pozvali na saslušanje, u kancelariji sam zatekao samo Gruševskog. Dočekao me smiješeći se. Upitao me zašto sam odbio da dođem na saslušanje. Uvjeravao me kako nitko nije imao namjeru da mi učini nešto nažao. Pitao sam ga zašto su me onda počeli svlačiti. Na to je on odgovorio da su ta dva mladića liječnici i da su me htjeli svući i pregledati. Kad je to govorio nije mi gledao u oči, već je tobože prelistavao nekakve spise. Onda je ustao, prošetao sobom i ponovno počeo dokazivati kako je glupo što neću priznati i da će to moje tvrdokorno odbijanje da potpišem zapisnik svršiti vrlo loše.

- Možete vi mene sjeći u komade, ali lažan zapisnik ja potpisati neću - odbrusio sam.

- To vam neće pomoći. Hoćete li potpisati ili nećete, iz zatvora se izvući ne možete. Ako potpišete, bit će vam lakše, a ako ne potpišete, čeka vas težak život u logoru - uvjeravao me Gruševski.

(Groševski je u tome bio u pravu. To što nisam htio potpisati lažan zapisnik teško mi se osvetilo u zatvorima i u logorima.)

- Savjetujem vam da se predomislite, vi i ne znate što vas čeka - ponovio je nekoliko puta.

Znao sam da NKVD nema skrupula i nikakvih obzira i da upotrebljava najstrašnije i najsvirepije metode kako bi žrtva priznala i potpisala. Važno je da se potpiše.

Moskovski inženjer Vorobjev, s kojim sam ležao na istoj prični u ćeliji br 61, pričao mi je na kakav su ga način prisilili da potpiše zapisnik. Vorobjev partijac, službeno je otputovao u Englesku kao član komisije koja je kupovala tvorničke strojeve. Kada se vratio, uhapsili su ga kao štetočinu. Tražili su da prizna kako je namjerno kupovao takve strojeve koji nisu odgovarali postrojenjima, pa je na taj način htio spriječiti izgradnju socijalizma. Naravno, on je sve to radio za račun engleske buržoazije koja želi po svaku cijenu spriječit industrijalizaciju SSSR-a.

Vorobjev je energično odbio da prizna i potpiše takvu glupost. Jedne noći, kao i obično, odveli su ga na saslušanje. Poslije dva sata vratio se slomljen : očajan. Čovjek ga nije mogao prepoznati. U tome času od njega se nije mogle ništa doznati. Odgovorio je:

- Sve sam priznao i potpisao.

Tek slijedećeg dana ispričao nam je kako je došlo do »priznanja«.

- Kao i obično, uveli su me u sobu istražitelja. Postavio mi je pitanje jesam li se odlučio da priznam, a ja sam mu odgovorio da nikakav zločin nisam počinio te prema tome nemam što priznati. Istražitelj mi je savjetovao da smjesta sve priznam jer moj slučaj moraju još noćas zaključiti, odlaganja više nema. Ponovno sam odbio da priznam i potpišem laž. Istražitelj je na to uzeo telefon i nekome naredio: - Dovedite svjedoke protiv Vorobjeva. Narav-

no, bio sam iznenađen, nikako mi nije išlo u glavu kakvi su to svjedoci.

Poslije nekoliko minuta čuo sam kako netko plače. Prepoznao sam glas svoje žene. Otvorila su se vrata i u sobu je ušla moja žena, devetogodišnja kćerka i dvanaestogodišnji sin. Kada su me ugledali, stali su tako grčevito plakati, zagrlili me i stali ljubiti i vikati: - Papa, papa, potpiši, nemoj nas gurati u nesreću, kada potpišeš doći ćeš kući, ako ne potpišeš, i nas će zatvoriti. Bio sam očajan, nisam znao što da radim, počeo sam objašnjavati djeci da sam nevin i da nemam što da potpišem. Onda se upleo istražitelj: - Zar se ne sramite? Vlastita žena i djeca vas mole, a vi ste i dalje tvrdoglavi. Za tri dana mogli biste biti kod kuće. Djeca i žena plaču, a ja to nisam mogao izdržati.

Uzeo sam pero i potpisao.

Vorobjev je osuđen na 10 godina logora, a njegova žena na progonstvo.

VOJNI ZATVOR LEFORTOVO

Opet je prošlo nekoliko mjeseci bez saslušanja. Tek u kolovozu 1937. čuo sam već uobičajeni poziv:

- Hajde, Štajner.

Kada su me izveli u dvorište ugledao sam poznati auto NKVD-a za »prijevoz kruha«. Pomislio sam da me odvode na saslušanje u Lubjanku. Međutim, prevario sam se. Vožnja je trajala mnogo duže. Kad su kola stala i kad sam izašao, primijetio sam da su me dopremili u drugi zatvor. Nalazio sam se u velikom dvorištu, naokolo zgrade s rešetkama. Poveli su me prema nekim vratima gdje me primio oficir NKVD-a, zapitao kako se zovem, kada sam rođen, a onda naredio vojniku da me pretraži. Svukli su me dogola i temeljito pregledali odjeću. Kada je sve bilo gotovo i kada sam se ponovno obukao, navukli su mi na ruke i noge lisice i okove.

- Naprijed - naredio je vojnik.

Teškom mukom uspinjao sam se uza stepenice i jedva vukao noge. Vojnik je otvorio teška željezna vrata i ugurao me unutra. Našao sam se u kvadratu, u ćeliji koja je bila metar dugačka i metar široka. Kamen. U jednom kutu klupica uzidana u pod. Sjeo sam i razmišljao gdje se ja to zapravo nalazim. Prolazili su sati, mučila me glad. Znači, iz Butirke sam otišao u podne, sad bi već mogla biti večer. Čekao sam večeru, ali uzalud. Pošao sam prema vratima i zakucao. Stražar me upitao što želim. Rekao sam mu da nisam dobio večeru.

- Što je tebi, kakva večera, pa sad je jedan sat noću - dobacio mi je stražar.

Sjeo sam. Šta sve to znači, što namjeravaju sa mnom? Umorio sam se i legao na goli beton. Probudio sam se nakon izvjesnog

vremena, ali više nisam mogao ustati. Tada se otvore vrata i vojnik mi zapovjedi da izađem. Skupio sam svu snagu i pokušao se dignuti, ali nisam mogao ni da se pomaknem. Napokon me dva vojnika zgrabe i odvedu ispod ruke u drugo dvorište i u drugu zgradu. Uvedu me u jako osvijetljenu prostoriju na drugom katu. Lijevo i desno tapecirana vrata. Čekao sam. Na zidovima slike Staljina, Molotova, Berije i Kaganoviča, na jednom zidu sat. Dva sata i deset minuta. Napokon me uvedu u sobu. Za pisaćim stolom sjedio je čovjek u civilu, pokraj njega stajala su dva enkavedeovca u uniformi. Desno, pored zida, sjedio je čovjek koji mi je izgledao poznat. Lice obraslo, vidi se da se dugo nije brijao. Onaj za pisaćim stolom reče:

- Bit ćete suočeni. Upozoravam vas da svjedoku ne postavljate nikakva pitanja. Poznajete li čovjeka koji ovdje sjedi?

- Čini mi se nekako poznat.

- Tko je to?

- Ne mogu se sjetiti.

- Razmislite!

Razmišljao sam, ali nikako se nisam mogao sjetiti otkuda poznajem tog čovjeka. Onda se istražitelj obrati svjedoku:

- A vi, poznajete li vi ovog čovjeka?

- Da.

- Tko je to?

- To je Štajner.

- Odakle poznajete Štajnera?

- Sa Štajnerom me upoznao Eimike.

- Tko je Eimike? - zapitao je istražitelj čudnovatog svjedoka.

- Eimike je glavni agent Gestapoa u SSSR-u.

- Šta znate o Štajneru?

- Eimike mi je pričao da je i Štajner agent Gestapoa.

- Šta kažete na to, Štajner?

- Ovaj čovjek ili je luđak ili je provokator, eto to mislim - odgovorio sam, a istražitelj je na to skočio i navalio na mene bujicom najodvratnijih psovki udarajući me svom snagom pesnicama po licu. Iz nosa mi je potekla krv, pred očima mi se zacrnilo. Kada sam se osvijestio, pored mene je stajao vojnik s čašom vode i ručnikom. Vojnik je izlio malo vode na ručnik i brisao mi krv s lica. Netko je donio čašu čaja i silom mi je sipao u usta. Istražitelj je naredio da mi skinu okove. Primijetio sam da svjedoka više nije bilo u sobi. Tada istražitelj naredi da ga ponovno dovedu.

- Schütz, vi potvrđujete izjavu koju ste maločas dali? - rekao je istražitelj.

Kada sam čuo ime Schütz, prisjetio sam se tko bi to mogao biti. Pa da, to je bio čovjek s kojim sam sjedio u kavani »Metropol« kada je Eimike prišao našem stolu. Schütz mi je predstavio Eimikea. Schütza sam poznavao vrlo malo, to je bilo kavansko poznanstvo. U zatvoru se toliko promijenio da ga se nisam mogao sjetiti. Na pitanje istražitelja, Schütz nije odmah odgovorio, zato je istražitelj skočio, izderao se na nj i zapitao ga da li bi on možda opet želio u »karcer«. Schütz je sasvim tiho odgovorio:

- Da, potvrđujem. - Pošao je prema stolu i potpisao izjavu.

Istražitelj je pokušao da me prisili na priznanje. Prostački me psovao, ali ja sam ostao uporan. Oficir koji je stajao pored nas pošao je prema vratima, pozvao vojnika i rekao mu pokazujući na mene prstom:

- Vodite ovu stoku do đavola!

Ponovno su me odveli u onu kvadratnu kamenu grobnicu. Samoća me umirila. Poslije jednog sata izveli su me iz »karcera« i bacili u običnu ćeliju. Bila je to samica s jednim željeznim krevetom, koji se preko dana prislanjao uza zid. Ujutro su mi dali

komadić kruha i vruće vode. Odmah sam živnuo i prošetao se ćelijom. Ali ubrzo sam se umorio. Sjeo sam na klupu, naslonio glavu na stolić i zadrijemao.

- Ne spavaj! - proderao se čuvar kroz rupu.

Četvrtog dana ubace mi u ćeliju nekog čovjeka. Više se ne sjećam njegova imena. Znam samo da je bio sekretar akademika Gubkina, da je došao iz zatvora Butirke i da su ga optužili zbog trockizma. Pitao sam ga kakav je to zatvor u kome se nalazimo.

- To je vojni zatvor Lefortovo - odgovorio mi je.

Uveče su ga odveli na saslušanje. Više nikada nije se vratio u ćeliju.

U Lefortovu sam proveo dva tjedna. To je bio pakao. Svake noći čuli su se jezivi jauci i užasna dernjava. Na jednoj strani hodnika bile su kancelarije za istražitelje, na drugoj ćelije. Samo u ovom zatvoru vidio sam takav raspored: i ćelije i prostorije za istražitelje u istom hodniku. Čovjek nije imao ni sekunde mira. Ako nije bio sam mučen, onda je morao slušati kako druge muče, kako ih tuku i psuju. To su bile neizrecive patnje. Pogotovo je to bilo teško kada su saslušavali žene. A one su obično bile zatvorene zato što su supruge svojih zatvorenih muževa. Šta sve nisu upotrebljavali? I batine i najodvratnije psovke i odvratna mučenja, kako bi ih prisilili da terete svoje muževe. Žene koje su živjele dvadeset godina sa svojim muževima hapsili su zato što su »podržavale vezu s narodnim neprijateljima«. Za te »veze« osuđivane su na 10 i 15 godina logora u Sibiru. Njihova djeca obično bi svršavala u domovima NKVD-a. Ni rođaci, ni bilo tko drugi nije se usudio prihvatiti tu djecu jer je prijetila opasnost da budu uhapšeni zbog »veze s narodnim neprijateljem«.

Opet su me odveli istom istražitelju koji mi je postavio isto pitanje: jesam li se odlučio potpisati zapisnik. Na to njegovo pi-

tanje odgovorio sam da sam nevin. Istražitelju je dosadilo da sa mnom dalje razgovara. Rekao mi je da mi daje petnaest minuta vremena. Ako za petnaest minuta ne potpišem zapisnik, strijeljat će me. Odvedu me u ćeliju koja se nalazila preko puta istražiteljeve kancelarije. Prošlo je petnaest minuta. Dovedu me pred istražitelja.

- Šta je, hoćete li potpisati?

- Razmislio sam. Bolje je da umrem nego da potpišem laž - odgovorio sam.

Istražitelj je izvadio sat i pogledao me.

- Dajem vam još pet minuta vremena.

Šutio sam.

Istražitelj je pritisnuo na dugme. Ušao je vojnik.

- Recite poručniku neka dođe.

Ušao je oficir.

- Evo vam ovog ovdje. Likvidirajte ga.

Poručnik mi je prišao, svukao me dogola, odjeću bacio u kut, podigao telefonsku slušalicu i naredio:

- Neka dođu dva čovjeka s punom spremom, treći kat, soba 314.

Došla su dva vojnika s bajunetama. Počeo sam drhtati. Niz čelo mi je potekao hladan znoj. Vojnici me postave u sredinu. Poručnik naredi:

- Naprijed!

Nisam se mogao ni pomaknuti. Gurali su me kroz hodnike u podrum. U susret je išao neki oficir i tobože zapitao kamo me vode. Poručnik je stao i raportirao:

- Na strijeljanje.

- Vratite ga. Još ćemo jedanput pokušati - zapovjedi oficir.

Vrate me u ćeliju. Moja odjeća već je bila unutra. Legao sam na krevet pokrio se, ali nikako se nisam mogao ugrijati. Cvokotao sam zubima i drhtao kao u groznici. Dugo sam se tresao. Napokon sam zaspao. Poslije tri dana pozvao me upravnik zatvora, predao mi nekakvu tiskanicu otkucanu m pisaćem stroju i pozvao me da pročitam i potpišem.

Čitam: »Optužnica. Iz pouzdanih izvora, NKVD SSSR-a je saznao da je političkog emigranta Karla Štajnera zavrbovao Gestapo, da se bavio špijunažom i da je spremao diverzantske akcije. U tu svrhu okrivljeni Karlo Štajner povezao se s mnogim inostranim i sovjetskim građanima. Karlo Štajner pripadao je organizaciji koja je ubila S. M. Kirova. Unatoč upornom negiranju okrivljenog, njegov je zločin dokazan izjavama svjedoka. Na osnovu citiranog, okrivljeni se optužuje po paragrafu 58, točka 6, 8 i 9. Na osnovu zakona od 1. prosinca 1935. okrivljeni se predaje Vojnom kolegijumu Vrhovnog suda SSSR-a. Vrhovni državni tužilac: Visinski.«

Dakle, riješio sam se svih iluzija da ću biti pušten na slobodu. Primio sam optužnicu. Sada mi je bilo jasno: onaj koji je uhapšen unaprijed je kriv. To je glavni i neopozivi princip NKVD-a. Suđenje je formalnost. Obmana i ništa više.

Noću šestog rujna 1937. ponovno su me bacili u kamenu grobnicu u kojoj sam ostao dva dana. Dvaput dnevno dobivao sam po 400 grama kruha i lonac vruće vode. U 23 sata noću došli su po mene vojnici i odveli me u prostoriju od 30 kvadratnih metara. Stol je bio presvučen zelenom čohom. U sobi nije bilo nikoga osim vojnika i mene. Narede mi da sjednem. Tada upadne oficir i izdere se:

- Ustajte, dolazi sud.

U sobu su ušli viši oficiri i sjeli za zeleni stol. Za jednim stolićem sjedio je mladi čovjek u uniformi, sekretar suda. Počelo je suđenje. Oficir koji je sjedio u sredini rekao je:

- Počinje pretres Vojnog kolegijuma SSSR protiv Karla Štajnera, koji je optužen zbog zločina koji se prema Krivičnom zakoniku kažnjavaju paragrafom 58, točka 6, 8 i 9. Optuženi, ustanite! Osjećate li se krivim?

- Ne. Ja sam potpuno nevin.

- Kako ste došli u Rusiju? - zapita me predsjednik suda.

Nisam progovorio ni dvadeset riječi, a predsjednik me prekine:

- Budite kraći.

Pokušao sam nastaviti, ali predsjednik me ponovno prekine:

- Želite li pri kraju rasprave nešto reći?

Tek što sam počeo govoriti, predsjednik me opet prekine:

- To sve znamo, dosta.

Predsjednik je okrenuo glavu nalijevo i nadesno, šapnuo nešto desnom i lijevom oficiru, oni su ustali i izašli. Vojnik mi je naredio da ponovno sjednem. Nije prošlo mnogo vremena a suci su se vratili. Odjekne zapovijed ustaj! Predsjednik je s nekakve ceduljice čitao nešto od čega sam razumio jedino osudu.

Glasila je: deset godina strogog zatvora.

Suđenje nije trajalo ni dvadeset minuta.

Nije bilo ni državnog tužioca, niti obrane.

U istom hodniku gdje je bila sudnica vojnik je otvorio vrata jedne ćelije i gurnuo me unutra. Našao sam se u ćeliji osuđenih koji su istog dana istom procedurom osuđeni kao i ja. Bilo je tu osamnaestoro ljudi. Njihovo suđenje trajalo je nešto manje od 4 sata. Bilo je radnika, seljaka, tehničke inteligencije, partijskih funkcionara.

Našao se tu i direktor cirkusa.

Kada sam ušao u ćeliju, nitko me nije pitao na koliko sam godina osuđen.

To su svi znali.

Nitko me nije pitao kako je tekla rasprava i kakvo je obrazloženje presude.

To je kod svih bilo na dlaku jednako.

Osude su bile unaprijed napisane na pisaćem stroju. Ostao je samo prazan prostor da se ispiše ime. Nitko nije tražio da dobije osudu napismeno. To nije imalo nikakvog smisla. U osudi je jasno pisalo da pravo žalbe ne postoji.

Nitko se nikome ne može žaliti.

O pomilovanju ni govora.

Takvo je bilo zakonodavstvo Staljina i njegovih najbližih suradnika Visinskog, Smirnova, Urliha, Matuljeviča i sličnih.

PUT U SIBIR U ETAPAMA

Uveče, oko 20 sati, 7. rujna 1937. izveli su nas u dvorište zatvora u kojem su stajala zatvorenička kola. Već su bila napola puna. Istog dana osudili su još četrnaestoricu. Ukupno trideset i dvojicu. Odveli su nas u etapnu stanicu zatvora Butirka i iskrcali u sredini velikog dvorišta u kome se nalazila crkva. Za cara služila je zatvorenicima. Sada su je pregradili. To je bila trokatna zgrada s mnogo velikih i malih ćelija. U svakoj ćeliji dvokatne ili trokatne prične. Sve ćelije bile su pune, svaka je mogla primiti 30 do 40 ljudi.

Međutim, sada je svaka ćelija imala deset puta više zatvorenika.

Higijenski uvjeti bili su nemogući. Umjesto zahoda, velike drvene »paraše«. Ujutro osamnaest ljudi dobija jedan kablić vode za umivanje. Naša ćelija nije imala čak ni pričnu. U njoj se nalazio samo veliki stol. Bio sam presretan što me dopao komadić stola. Tako nisam morao spavati na golom betonskom podu.

U ćeliji je poslije presude vladao mir, nije bilo velike napetosti ni uzrujavanja. Nikoga nisu izvodili na saslušanje. Razgovarali smo o svemu i svačemu.

Pored mene sjedio je Vasilij Mihajlovič Čuprakov, glavni inženjer moskovske tvornice kompresora. Visok i snažan čovjek, plave kose i plavih očiju, rođen u Kotlasu, bio je tip pravog Rusa sa sjevera. Nikad nije sjedio besposlen. Uvijek je nešto radio, sada je krpao naša odijela. Gotovo svaki od nas ispričao je svoj životopis. Jedino je Jefim Morozov, direktor cirkusa, bio potišten. Uzdisao je i jecao.

Jednog dana ispričao sam kako sam došao u Moskvu, što sam sve radio i kako sam živio do hapšenja.

U Moskvu sam stigao 14. rujna 1932. iz Berlina preko Litve. Pljuštala je kiša. Brzo sam utrčao u auto koji me čekao. Bio sam sretan što se nalazim u gradu o kome sam toliko maštao. Odmah drugi dan javio sam se, prema instrukcijama predstavnika Izvršnog komiteta Kominterne u Berlinu, rukovodiocu OMS (Odjel međunarodnoj svjazi). Moj prvi susret s Abramovom bio je vrlo kratak. Abramov je pozvao Černomordika, rukovodioca ekonomata, i naredio mu da mi nađe stan i osigura ishranu. Dali su mi 500 rubalja.

- Odmorite se nekoliko dana, onda mi se javite - rekao mi je Abramov.

Mjesec dana šetao sam Moskvom. Kada su mi šetnje dojadile, odlučio sam da ponovno posjetim Abramova. Otputio sam se u zgradu Izvršnog komiteta Kominterne i javio se službujućem enkavedeovcu. Gledao me sumnjičavo.

Onda je nekome telefonirao. Čekao sam petnaest minuta. Tada su mi dali papir, »propusku«, za Abramova. Uz put su me još tri puta kontrolirali. Tražili su da im pokažem »propusku«. U predsoblju Abramova dočekala me njegova sekretarica. Kod nje sam sjedio čitav sat. Tada sam bio primljen. Neugledna figura Abramova utopila se u velikom naslonjaču. Preko naočara promatrale su me prodorne oči. Abramov mi je postavio nekoliko kurtoaznih pitanja. Na kraju me zapitao, naglašujući svaku riječ:

- Da li biste bili sposobni da upravljate velikom štamparijom i izdavačkim poduzećem specijalne vrsti?

Rekao sam mu da imam iskustva u takvim poslovima.

- Onda je sve u redu. Javite se Kolarovu, ja ću s njim razgovarati.

Kolarov je upravljao Balkanskim odjeljenjem Kominterne. Njegovo sjedište bilo je u nekadašnjoj palači ruskog industrijalca

Morozova u Vozdvizenki 14. Danas ta ulica nosi ime Kalinjina. Javio sam se vrataru, enkavedeovcu, koji je, kad je čuo moje ime, pogledao u nekakav spisak. Rekao mi je:

- Adnu minutočku!

Nisam pravo ni sjeo, a već je došao šef Kolarova sekretarijata Stjepan Adamovič Bergman i odveo me Kolarovu. Kolarov je sjedio u naslonjaču. Pružio mi je ruku. Bio je ljubazan, za razliku od Abramova. To je bio čovjek srednje visine, jak, njegova ćelava glava sjedila je na kratkom vratu, sličio je trgovcu a ne konspiratoru koji je 1922. bacio u zrak sofijsku katedralu. Tom je prilikom poginulo stotinu ljudi, među njima ministri, generali i visoki državni funkcionari.

Kolarov je pozvonio, u sobu je ušla mlada djevojka.

- Naručite tri čaše čaja.

Dok smo pili čaj pitao me kako sam putovao, kako izgleda Berlin, kako živi drug Dimitrov u Berlinu i što mislim kakva je politička situacija u Njemačkoj. Rekao sam mu da većina smatra da će Hitler preuzeti vlast za nekoliko tjedana, najviše za mjesec dana.

- Ali mi nećemo dopustiti da on dođe na vlast - ležerno je rekao Kolarov i obratio se Bergmanu:

- Uredite sve što treba s drugom Štajnerom.

Oprostio sam se s Kolarovom i pošao za Bergmanom u njegov ured. Tamo sam razgovarao dva sata o tome što treba da radim. Bergman me vodio od odjeljenja do odjeljenja i predstavljao pojedinim rukovodiocima odjeljenja. Upoznao me s Bugarima Gorevom, Zeljesovom, Bojkikevom, s Rumunjima Paukerovom i Mironeskuom, zatim s Jugoslavenima Filipovićem - Boškovićem, Radom Vujovićem (Licht), Čopićem (Senkom) i Grgurom Vujovićem (Gregorom). Upoznao sam i dva Poljaka, Verskog i Mi-

haljčula. Većini to nisu bila prava prezimena. Balkansko odjeljenje, koje je zaposjelo cijelu palaču Morozova, imalo je još jednu trokatnu novogradnju u dvorištu u kojoj se nalazila štamparija i izdavačko poduzeće MAI (Međunarodni agrarni institut).

Nastupio sam. Dva tjedna trajala je primopredaja štamparije i izdavačkog poduzeća MAI. Upoznao sam se s većinom personala raznih narodnosti. Već je prvog dana vrlo neugodno djelovala činjenica da je blagovaonica imala dvije različite prostorije. Veća prostorija bila je za »obične« radnike i namještenike, a druga, manja, za rukovodeći kadar. U manjoj prostoriji stolovi su bili pokriveni, mogla su se dobiti bolja jela, kao u restoranima, a kod stola je posluživao natkonobar.

Odmah sam pokušao izjednačiti obje prostorije na taj način što sam naredio da se servira isto jelo uz iste cijene. Zbog toga sam se sukobio s »trojkom« Balkanskog odjeljenja. »Trojka« se sastojala od predstavnika uprave, partijskog sekretara i sindikalnog sekretara. Rekli su mi da je moje stanovište pogrešno, da znači uvođenje uravnilovke. Morao sam povući naređenje. Nije prošlo mnogo vremena, došlo je do drugog sukoba s »trojkom«. Htio sam se sporazumjeti s moskovskim mesokombinatom da nam svake subote isporučuje tri tone iznutrice, a ja se obavezujem da ću im štampati tiskanice na otpacima papira. Oni su pristali. Radnici i njihove obitelji dobijali su dvije subote dva do tri kilograma mesa. To je primijetio Bergman i odmah se zainteresirao odakle to meso i kako se dijeli. Natkuhar ga je izvijestio da je to moj aranžman s mesokombinatom. Naravno, o tome je odmah bio obaviješten Kolarov. Pozvao me i savjetovao mi da obustavim davanje mesa radnicima. Svi moji pokušaji da to nekako provedem propali su. Kolarov je smatrao da ne može postojati nikakva grupa privilegiranih radnika. Ipak sam pokušao da nešto učinim za radnike. Na moskovskoj periferiji Vsjesvjatskoje imali

smo radničku stambenu zgradu u kojoj su uglavnom stanovali neženje i male obitelji. Stanovi su bili jako primitivni, godinama nisu održavani, sa zidova je padala žbuka, podovi su bili truli. Jedva sam uvjerio Kolarova i Bergmana da kuću valja temeljito popraviti. Moj prethodnik, Mađar Ferenz, koga je namjestio Bela Kun, potpuno je zapustio poduzeće i ja sam imao muke da ga dotjeram u red. Za kratko vrijeme postalo je aktivno. Stekao sam autoritet kod radnika. Kad je 1936. došlo do čistke u našoj partijskoj organizaciji i kad sam se pojavio na tribini da govorim i odgovaram pred partijskom komisijom, radnici i namještenici štamparije pozdravili su me snažnim aplauzom. Bio sam iznenađen. Predstavnik Komunističke partije Jugoslavije Grgur Vujović i predstavnik Komunističke partije Austrije Grosman govorili su o meni kao o hrabrom revolucionaru. Svi su me hvalili. Predsjednik komisije za čišćenje general Crvene armije rekao je da će dati riječ samo onome koji ima da kaže nešto protiv mene. Nitko se nije javio. Nekoliko dana poslije toga predsjednik komisije je objavio da sam jednoglasno preveden u SKP.

Morao sam sudjelovati i u društvenom životu. Vodili su me na razne konferencije i skupštine na kojima sam ruskim radnicima i namještenicima, kao predstavnik inostranog proletarijata, govorio o teškom životu radnika u kapitalističkim državama. Jedanput sam govorio na skupštini studenata Instituta za strane jezike. Tu sam upoznao djevojku koja je sada moja žena. Oženio sam se, dobio sam stan i živio zadovoljno sa svojom ženom.

Krug naših poznanika sastojao se od emigranata iz raznih zemalja Europe koji su živjeli u Moskvi. Mnogi emigranti bili su razočarani s Rusijom, ali su uvijek tražili i pronalazili objašnjenja: sve što je nezgodno nasljeđe je carističke tiranije. Rijetko kada sam čuo vrlo blagu kritiku.

Kada sam se u kolovozu 1935. vratio s dopusta na Kavkazu, iznenadila su me dva događaja. Moj zamjenik u izdavačkom

poduzeću Nikolaj Markovič Ljubarski bio je uhapšen. Na partijskom sastanku rečeno je da je uhapšen zbog trockizma. Drugo neugodno iznenađenje bilo je da sam u štampariji zatekao još jednoga zamjenika. Nikad nisam ni pomislio na to da bi u štampariji trebalo postaviti još jednog zamjenika. Otišao sam kod Kolarova da mi objasni kako se to moglo dogoditi u mojem odsustvu i bez moje privole. I Kolarov i Bergman umirivali su me da sam pretrpan poslom i da će se poduzeće proširiti pa mi je prema tome potreban još jedan zamjenik. Uskoro se pokazalo da je moj zamjenik povjerenik NKVD-a i da NKVD ne može dopustiti da u tako velikom i važnom poduzeću nema svog informatora. U prvo vrijeme zamjenik Smirnov bio je vrlo skroman. Međutim, poslije je pokušao uvesti neke mjere koje nisam odobravao i koje sam poništio. Smirnov je postajao sve agresivniji. Oslanjajući se na svoje naredbodavce, počeo je kritizirati moje mjere. Na partijskom sastanku govorio je kako u našem poduzeću vlada »buržoaski duh«. Nisam mu odgovarao jer su ga radnici demantirali. Povodom majske proslave 1936. dobio sam veliku novčanu nagradu za »uspješan rad u interesu izgradnje socijalizma u Sovjetskom Savezu«. I žena i ja radovali smo se, pogotovo zato što je žena očekivala dijete.

Koliko je bio različit moj život ovdje u Moskvi od onog u inostranstvu.

Redovno sam posjećivao monotone partijske sastanke. Predavanja su imala samo različite naslove, a sadržaj je bio uvijek isti. Na sastancima se hvalila Staljinova »mudra politika«. Rijetko kada čula se dublja misao. U diskusijama se nije čulo ništa stvarno, svatko je morao barem jedanput spomenuti Staljinovo ime. Često sam nastupao na sastancima u poduzeću. U početku nisam znao da koncept govora valja pokazati partijskom sekretaru, koji bi ubacivao aktualna pitanja koja je u tom trenutku postavljala

Partija. Imao sam vrlo malo privatnih veza s ljudima s kojima sam radio. Teško je bilo naći Rusa koji bi se usudio da s inostrancem održava privatne veze. Inostrani komunisti i ruski komunisti sastajali bi se samo na partijskim sastancima. Rođake svoje žene gotovo nisam poznavao.

Nitko se nije usudio da nas posjećuje. Kada su rođaci moje žene saznali da se udaje za inostranca, savjetovali su joj da to ne čini. Jedini razlog protiv bio je: Pa on je inostranac. Ni onda kada ih je moja žena upozorila da sam član Partije, oni nisu promijenili mišljenje. Jednom sam sjedio u parku na Tverskom bulevaru. Kraj mene je sjeo neki čovjek. Razgovarali smo o običnim stvarima. Kad je primijetio da sam inostranac, ustao je i ispričao se:

- Vi ste sasvim simpatičan čovjek, ali bolje je da idem.

Sjeo je na udaljenu klupu.

U našem poduzeću radila je Tanja, sekretarica Komsomola. Njoj je palo na pamet da me pozove u svoju kuću i predstavi svojim roditeljima. Njeni roditelji i njena udata sestra radovali su se kada sam došao. Pozvali su me da ih ponovno posjetim. Poslije nekoliko tjedana zatekao sam u njihovoj kući pomorskog oficira, muža Tanjine sestre. Raspoloženje je bilo vrlo uzdržljivo, gotovo neugodno. Ja sam brzo popio čašu čaja, izgovorio se da imam posla i otišao. Slijedećeg dana ušla je u moju kancelariju komsomolka Tanja tobože da me nešto službeno pita, a rekla mi da joj je žao što sam morao tako brzo otići, ali da je ipak pametno što sam to uradio. Njezin šurjak ne želi da u stan dolazi inostranac.

Tako sam se morao družiti s inostrancima. Radovao sam se kada su od vremena na vrijeme iz inostranstva dolazili moji poznanici i pričali mi novosti.

Malo-pomalo osjećao sam čudnu prazninu, raslo je moje neraspoloženje.

Jednom zgodom sjedio sam u kavani »Metropol«, bilo je to 1934, s predstavnikom OMS-a u Beču Rusom Baralom i direktorom najveće robne kuće u Moskvi »Mostorg«. Razgovarali smo i o prilikama u Sovjetskom Savezu. Ja sam rekao po prilici ovo:

- Bečki socijaldemokrati uvjeravali su me petnaest godina da ovdje neke stvari nisu dobre. Meni je bilo potreban samo jedan dan pa da uvidim da su govorili istinu.

Nije prošlo ni mjesec dana, pozvali su me u Kominternu. Černomordik, načelnik kadrovskog odjeljenja, rekao mi je:

- Šta ti misliš gdje si? Valjda ne misliš da si u Beču i da možeš slobodno brbljati kao u bečkoj kavani?

Približavala se proslava oktobarske revolucije. Htjeli smo pozvati neke prijatelje da je svečano proslavimo.

Četvrti studenog 1936. pošao sam, kao obično, na posao. Šef planskog odjeljenja izvijestio me da smo plan u listopadu premašili za 29%. Pozvao sam šefove odjeljenja da se s njima dogovorim koje ćemo radnike nagraditi. Kada je bilo vrijeme ručku, pošao sam s Filipom Filipovićem (alijas Boškovićem) u novootvoreni restoran za visoke funkcionare koji je bio smješten u krilu Kremaljske bolnice.

- Restoran »Kempinski« u Berlinu nije ništa prema ovome, zar ne? - upitao me Bošković. Nisam mu odgovorio jer u restoranu »Kempinski« nisam bio. Poslijepodne sam se odvezao u upravu poligrafičke industrije na Taganki da naručim neke stvari za potrebe poduzeća u slijedećoj godini. Tu sam imao nekih teškoća i morao sam se obratiti Pjatnickom, koji je posredstvom ruskog Centralnog komiteta uredio da se moje narudžbe uvaže. Kada sam se vratio posjetila me upraviteljica škole čiji smo bili pokrovitelji i zamolila da joj dam nešto novaca za školu i da 6. prosinca prisustvujem svečanoj akademiji.

Knjigovođa u našem poduzeću primijetio mi je da sam dao suviše veliku sumu za poklone djeci naših namještenika povodom proslave. Dugo smo se natezali, napokon se složio. Bilo je 18 sati. Otišao sam zubaru. U 20 sati bio sam kod kuće. Poslije večere izašao sam sa ženom u šetnju. U 23 sata smo legli.

Kada sam svršio svoju priču svi su šutjeli. Onda je Nemirovski, elektroinženjer iz Ukrajine, da razbije neugodnu tišinu ispričao tragikomičan doživljaj kada je pošao na liječenje u Kislovodsk na Kavkaz.

- Kada sam se prijavio u upravi kupališta u Kislovodsku rekli su mi da ću, na žalost, morati spavati u sobi s još jednim čovjekom. Ali neka se ništa ne plašim, to je vrlo dobar i uljudan čovjek. Umoran od puta, legao sam prilično rano i odmah zaspao. Probudio me čudan san. Osjetio sam nekakvu moru. Kad sam se sasvim razbudio vidio sam da moj sustanar stoji na podnožju kreveta, uporno me promatra u namjeri da pođe prema meni, tada je ispružio ruke i kao u transu sručio se na mene. Njegove ruke tražile su moj vrat. Ja sam skočio i zbacio ga sa sebe. Nastalo je rvanje i galama. Probudili smo ljude u susjednim sobama. Napokon je došao bolničar i razdvojio nas. Smjesta sam zatražio da razgovaram s nekim iz uprave. Objasnio sam im slučaj. Slijedećeg dana poveli su istragu i ustanovili da je taj »dobar i uljudan čovjek« duševni bolesnik koji je patio od manije proganjanja i koji me htio zadaviti. Prisjeo mi je i odmor i liječenje.

Tako je prošlo punih deset dana u pričanju doživljaja i prepričavanju pročitane beletristike. Kad bi se ponovno poveli razgovori o svemu onome što smo doživjeli u istrazi, onda bi Saša Veber, bivši narodni komesar za prosvjetu Autonomne Republike Povolških Nijemaca, branio i Staljina i njegov režim i opravdavao odvratne metode NKVD-a. Govorio bi kako je sve to prolazno, a komunisti su dužni to shvatiti, iako je on sam, Veber, bio strahovito mučen. Izbili su mu gotovo sve zube.

Sedamnaesti rujna 1937. Naredili su nam da se spremimo za put. Pod vrlo jakom stražom otpremili su nas na Kursku stanicu. Na sporednom kolosijeku bila su dva osobna vagona trećeg razreda. Umjesto prozora rešetke. Naš auto zaustavio se pred vagonom. Jedan po jedan izlazili smo iz automobila i ulazili u vagon. U ova dva vagona strpano je oko 80 robijaša. Naredili su nam da mirno sjedimo. Mogli smo razgovarati samo šaptom. Pokušali smo saznati od vojnika kamo putujemo, ali naši pokušaji bili su uzaludni. Straža se nije usudila prozboriti nijednu riječ. Stajali smo na stanici dva sata i promatrali teretne vlakove kako manevriraju. Vlakovođe, ložači i ostali željezničari prolazili su pored nas i znatiželjno nas promatrali. Grimasama su dali do znanja koliko nas žale. I neki prolaznici gledali su u naše prozore. Vidjelo se da su to ljudi koji traže nekoga svog među nama. Događalo bi se da žene, koje su slučajno saznale da su njihovi muževi osuđeni, tjednima lutaju po kolosijecima moskovskih stanica ne bi li barem izdaleka vidjele svoje muževe. Mislio sam na Šonju. Kako bi bilo lijepo kad bi se među ovim prolaznicima i ona pojavila. Kako izgleda? Je li zdrava? Kako je s djetetom? Ništa nisam znao. Sigurno je obilazila zatvore, ali to su bili beznadni pokušaji.

Nitko nije mogao doznati gdje se uhapšenik nalazi ni što se s njim događa.

Napokon su nas prikačili za osobni vlak na prvom kolosijeku. Tužno smo gledali u ljude koji su se slobodno kretali peronom, sjedili u restoranu i pili. Onda je vlak krenuo. Steglo me oko srca. Kamo? Kada ću se vratiti? Svi smo šutjeli. Vlak je prolazio kroz predgrađe Moskve prema jugoistoku.

S obje strane vagona, umjesto vrata, bile su željezne rešetke kroz koje su nas promatrali vojnici i stalno nas upozoravali da ne razgovaramo. Malo-pomalo, uz šapat smo, razvezivali poputbinu. U Butirki su nam dali hrane za dva dana. Taj »etapni pajok«

sastojao se od jedne kile i dvjesta grama kruha, slane ribe i dvije kocke šećera. Pored mene sjedili su Čuprakov i Marejev. Marejev je upravljao velikim trustom nafte u Moskvi. Tipičan Rus iz ruskog sela: malen rastom, širokih ramena, plav, nos krumpirast. Ali je vrlo brzo mislio i radio. Marejev je žvakao svoj dio »pajoka« i kao da se smiješio. Pogledao sam ga.

- Ah, ništa. Sjetio sam se svog načelnika u komesarijatu. To je bio pravi linijaš koji je svakom prilikom na sastancima držao prodike o tome kako treba svakoga svim sredstvima natjerati na partijsku liniju, ili, kako bi se on sočno izrazio, svakome treba stražnjicu »poskipidariti«, što je značilo: namazati je terpentinom, opeći. Međutim, i mog načelnika »poskipidarili« su kao i nas. Uhapsili su ga. Na suočenju je tvrdio da sam ga vrbovao za kontrarevolucionarnu organizaciju. I tako su nas sve »poskipidarili«, pa sad putuj igumane za manastir.

Dok smo se ovako šapatom raspričali, osjetili smo da se nešto događa. Netko je pod klupom pronašao »Izvjestiju«. Vjerojatno ju je zaboravio stražar. Čitali smo požudno. Morali smo biti oprezni jer je straža mogla otkriti što radimo. Zbog uzbuđenja koje je zavladalo u vagonu, stražari su nas iznenadili i oduzeli novine.

U ETAPNOM ZATVORU VLADIMIR

Nakon dvanaest sati vlak se zaustavio na nekoj stanici, počeo manevrirati i na sporednom kolosijeku ostavio vagone s robijašima. Pročitali smo ime stanice: Vladimir. Došla su tri teretna automobila, u svaki su ukrcali po 25 ljudi. Bilo je pet sati ujutro, vozili smo se periferijom prema vladimirskom zatvoru izvan grada. Vojnici su nas upozorili da će pucati ako netko pokuša bježati. U kamionu nitko nije smio mrdnuti glavom. Vladimirski zatvor nalazi se na brežuljku. Iskrcali su nas i ostavili pred tamničkim vratima da čučimo dva sata.

Vladimirska stanica, koja je udaljena od Moskve oko 300 km, stara je više od sto godina. Prije sto i pedeset godina bila je ovdje etapna stanica za nesretnike koji su išli na »katorgu« u Sibir. U tri zgrade nalazio se skupni zatvor, u jednoj samice. Zgrada samica bila je relativno nova, sagrađena je 1912. godine. Pored ovih zgrada nalazila se bolnica, kupaonica i kuhinja.

Napokon su otvorili velika vrata. Odjeknu komanda:

- Pozor! Osuđenici, ustajte!

Digli smo se iz blata, prostrojili u pet redova i ušli u veliko dvorište. Počela je prozivka. Trebalo je reći svoje ime, prezime, očevo ime, dan rođenja, mjesto rođenja, na osnovu kojeg paragrafa je donijeta osuda i na koje vrijeme. Poslije prozivke odveli su nas u prostoriju u kojoj nismo smjeli ni govoriti ni pušiti ni jesti. Dugo smo čekali. Kada sam došao na red da izađem, odveli su me u jednu sobu, svukli me dogola, oduzeli mi sve: odjeću, rublje, osobne stvari. Vojnik je prstom zavirio u svaku rupu na tijelu. Kada mi je turio prst u usta, duboko u grlo, odgurnuo sam mu ruku, a on je dreknuo:

- Fašist!

Poslije pretrage odveli su nas u kupatilo. Dali su nam robijašku odjeću i obuću, ošišali do gole kože, zatim nas otpremili u ćeliju. Smiješno i bijedno izgledali smo u novom odijelu. Tamnoplava pamučna odjeća, zakrpljena smeđim krpama na laktovima i koljenima, ruska kapa sa štitnikom, cipele s gumenim đonom, kombinirane sa svinjskom kožom i lošim suknom, kratak ogrtač, takozvani »bušlat«, sve je to visjelo na nama i bilo nam je ili preširoko ili pretijesno.

Jedva smo se međusobno prepoznavali.

Smjestili su nas u ćeliju u prizemlju, prozori su bili napola u zemlji, sunce nije ulazilo jer su bili okrenuti prema sjeveru. Kreveti u dva reda: u jednom sedam kreveta, u drugom šest, veliki stol. To je bilo sve. Na svakom krevetu slamarica, jastuk od slame i ćebe. Bilo je hladno. Parno grijanje nije funkcioniralo. Ćelija je bila preuska da bi se čovjek mogao slobodnije kretati. Kreveti i stol bili su ugrađeni u beton. U kutu je stajala limena »paraša«.

Osjećali smo se neugodno. Sve nade da ćemo proživjeti u miru i da će se s nama ljudski postupati nestajale su. Dva put dnevno izvodili su nas na zahod i zahtijevali da nas trinaestorica za pet minuta obavimo nuždu. Čuvar nas je odvlačio s postolja tako da nismo imali vremena ni da navučemo hlače. Uvijek smo bili gladni. Pet stotina grama kruha dnevno, ujutro malo čaja, u podne i uveče tanjur juhe od zelja ili krumpira, zdjelicu kaše. To je bilo slabo i malo. Prostor u koji su nas vodili tobože da šetamo bio je pregrađen drvenim paravanima. Kako su sve ćelije istovremeno šetale, to se u svakom odjeljenju vrtjelo 15 minuta trinaest ljudi u koloni po jedan, s rukama na stražnjici, pogleda prikovanog o zemlju.

Teško onom tko bi podigao glavu!

- Ruke na leđa! Majku ti fašističku, kamo zvjeraš, gledaj u zemlju, ne kašljaj, kurvin sine, kučka ti mati - to je bila svakidašnja

porcija izraza čuvara prilikom šetnje. Iako nam je bio potreban svježi zrak, bili smo sretni kada je prošlo tih petnaest minuta takozvane šetnje. Preko dana nismo smjeli leći.

Rekli su nam da možemo pisati dva put mjesečno. Dali su nam dopisnice da javimo adrese i tražimo novac. Nakon sedam dana primio sam pismo od žene i fotografiju kćerke. Kad su mi donijeli pismo bio sam uzbuđen. Kada sam ga otvorio, zaplakao sam. Poslije nekoliko dana primio sam 50 rubalja.

U tamničkom dućanu kupio sam nešto kruha, soljene ribe, šećera, luka i komad kobasice.

Kupljenu hranu jeli smo zajednički, bez obzira da li je netko imao novaca ili nije. Vladimirski zatvor imao je začudo lijepu biblioteku. Svakih deset dana mogli smo prema katalogu izabrati jednu knjigu. Balzac, Dostojevski, Tolstoj, raznovrsna tehnička i naučna literatura!

Poslije mjesec dana posjetio nas je načelnik zatvora, krupan, jak i crnomanjast čovjek s punim brkovima. Brutalan. (Načelnik Vladimirskog zatvora, nakon likvidacije šefa GPU Ježova, uhapšen je i strijeljan samo zato što ga je na to mjesto postavio Ježov.) Na svako naše pitanje odgovarao bi uvredom. Kada ga je staljingradski inženjer-zavarivač Žilenko, mrzovoljna isposničkog izgleda, zamolio da nam da nekakav posao kako ne bismo sjedili besposleni, grubo je odgovorio:

- Sve ćemo mi i bez vas uraditi.

Zbog hladnoće i loše ishrane obolio sam i dobio proljev. Mislio sam da će bolest proći sama od sebe, ali bilo mi je sve lošije. Zatražio sam liječničku pomoć. Liječnik je ordinirao u istom hodniku. Rekao sam mu što mi je, ali on uopće nije odgovarao. Ponovno sam ga zamolio da mi pomogne. Opet nije bilo odgovora. Čuvar se počeo derati na mene. To je bio jedan od najgorih čuvara. A ja sam dreknuo na njega neka me ostavi na miru. Ja

ovdje ne tražim ništa drugo nego liječničku pomoć. Čuvar se zaprepastio. Nisu navikli da im se netko suprotstavlja. Bez riječi me odveo natrag u ćeliju. Pričao sam to drugovima i svi su jednoglasno zaključili da će me baciti u »karcer«. Prošlo je nekoliko dana i ništa se nije dogodilo. Bolničarka mi je donijela lijek i rekla da mi je propisana dijeta: bijeli kruh, juha i kompot. Bolničarka je bila jedini čovjek u zatvoru koji se ljudski ponašao. Svi su se njoj obraćali raznim molbama. Imala je prijazno lice i uvijek se smiješila pokazujući lijepe zube. Nijedan robijaš u Vladimiru nije zaboravio tu plemenitu osobu. Dijetna ishrana bila je prvog dana dobra ali slijedećeg dana nije bilo bijelog kruha, ostalo je samo malo vodene juhe i malo kompota. Pitao sam čuvara zašto m nije donio bijeli kruh.

- Jedi i šuti - odbrusio mi je.

Lupao sam nekoliko puta na vrata da dođe nadglednik. Kada je došao pritužio sam se na lošu dijetnu hranu.

- Liječnik mi je propisao dijetnu hranu, a umjesto juhe dobivam pomije.

Nadglednik nije odgovorio, zgrabio me za ruku i izvukao u hodnik.

Prihvatio me drugi čuvar, zavrnuo drugu ruku na leđa, viknuo sam od bola. Nadglednik mi je začepio usta, a kad sam uspio da se oslobodim, vikao sam iz sveg glasa. Pustili su me, otvorili ćeliju i gurnuli unutra. Drugovi su me savjetovali da budem pametan.

Nema smisla boriti se sa zvijerima!

I sam sam to znao. Ali što sam mogao raditi? Slijedećeg dana umjesto kazne dobio sam pun tanjur juhe, pun lonac kompota i krasan komad bijelog kruha.

Kako da objasnim taj postupak? Po svoj prilici teror direktora i enkavedeovaca dozlogrdio je čuvarima.

Bolest me iscrpila. Nisam mogao stajati pa sam prilegao na krevet, iako je bilo zabranjeno. Čuvar je to primijetio i naredio mi da ustanem. Objasnio sam mu da sam strahovito slab i zamolio ga da bude tako dobar i da mi dopusti da legnem bar deset minuta. Ništa nije odgovorio. Pozvao je nadglednika i saopćio mu da sam bezobrazan i da nisam htio ustati kada mi je naredio.

- Pa vidite da sam slab, ja ne mogu šesnaest sati neprekidno stajati - rekao sam nadgledniku.

Ovaj me zgrabio za ruku, odveo na drugi kraj hodnika, otvorio teška željezna vrata i gurnuo me unutra.

Bio je to »karcer« sličan kavezu za divlje zvijeri u cirkusu. Na betonskom podu klupica i posuda za nuždu, ništa više. Oko dvanaest sati noću, čuvar, koji je stalno šetao ispred ćelije, bacio mi je nekakvu pričnu na kojoj sam mogao ležati do šest ujutro. Bilo je hladno. Nisam mogao zaspati. Ustao sam, pokušao sam se kretanjem malo ugrijati. Čuvar koji je te noći bio dežuran došao je do rešetke i tiho me upitao zašto sam u »karceru«. Bio je to postariji čovjek, srednje visine, sijedih plavih brkova i dobrodušna izgleda. Šaptao je:

- Slušaj, čovječe, najbolje je da šutiš. Ovo je strašan zatvor. Ti i ne znaš gdje se nalaziš, poginut ćeš, sinko.

Otišao je i donio mi komadić kruha i slane ribe. Pojeo sam to i pokušao zaspati. Osjećao sam se vrlo rdavo, sve sam povratio. Ujutro su mi donijeli 300 grama kruha i lonac vruće vode. Čuvaru sam rekao da sam teško bolestan. Dobričina me odveo liječniku, a ovaj je naredio da me vrate u ćeliju.

Jednog dana oko dvije stotine robijaša satjeraše u jednu prostoriju. Mislili smo da je to uobičajen pretres. Međutim, dođu vojnici s našim zavežljajima i vrate nam odijela u kojima smo došli u Vladimir. Bilo je jasno da odlazimo iz Vladimira.

Iz mučionice!

Bilo je tu mnogo poznanika iz Butirke i Lubjanke. Opet kontrola i prozivka. Kad se procedura završila, zapovjednik straže, koja nas je pratila, naredio je da se ukrcamo na kamione, koji su nas odvezli na stanicu. Već su nas čekali dobro poznati vagoni. Straža je bila pristojna, nitko nije psovao, nitko nas nije mučio, razgovarali smo normalno, čak smo potiho pjevali. Kad smo upitali zapovjednika straže kamo nas vodi, odgovorio je:

- Bit će vam bolje nego u Vladimiru. Ovamo dolaze oni koji su dobili 25 godina. A vi ćete u logor.

Čudili smo se novim presudama od 25 godina. Oficir nam je objasnio da je u listopadu stupio na snagu novi zakon i da je sad najveća kazna 25 godina. Znači, dobro smo prošli, dobili smo samo 10 godina. Drugi su za isti »zločin« dobivali 25.

Tako smo se rastali s Vladimirom nakon dva i po mjeseca. Putovali smo dva dana i dvije noći. Za put smo dobili dvije riblje konzerve, dvije kile kruha i pedeset grama šećera. Kad bi vlak dulje vremena stajao, vojnici bi nam donosili »kipjatok«, vruću vodu.

Stigli smo u Moskvu na Kursku stanicu. Naše vagone postave na lenjingradski kolosijek. Bilo nam je jasno da putujemo prema sjeveru.

Kamo nas vode? U Kareliju? Tamo su veliki logori, izgrađuje se Bjelomorski kanal. U šumama Karelije stotine hiljada logoraša obaraju stabla. Vlak se zaustavio na pola puta između Lenjingrada i Murmanska, na stanici Kem.

Opet su nas bacili na mrtvi kolosijek.

Bilo je rano ujutro, gledali smo kroz prozore tužnu sivu okolicu. S jedne strane šuma, s druge Bijelo more, pored tračnica nekoliko kuća, prolaze koze. Ljude i ne vidiš. Nedaleko od nas

ugledali smo grupu robijaša pod stražom. To su bili prvi logoraši koje smo vidjeli. Kad su prošli kraj našeg vagona i zagledali unutra, vojnik je zaurlao. To i nas čeka. Nad sivim morem preletio bi galeb, velika stabla plivala su pored obale. Svuda čudna tišina. Daleko na moru pojavila se tamna točka, postajala je sve veća, dolazila je sve bliže.

Netko je opsovao.

Priča se da je car Petar Veliki naredio da nekoga njegova dvorjanina pošalju u progonstvo. Kad su ga upitali kamo ga šalje car Petar, odgovorio je: »K jebenij materi.« Od toga je nastala kratica kem.

Brod koji je plovio prema nama bio je već blizu obale. Uzbudili smo se. Mogli smo pročitati njegovo ime: S.L.O.N., što je značilo: Solovjetski lager osobogo naznačenija.

Znači, šalju nas na Solovjetske otoke, u strašan logor. Zapovjednik straže išao je od vagona do vagona i vikao:

- Pozor, zatvorenici, spremite sve svoje stvari i budite spremni. Upozoravam vas, nikakav pokret, ni lijevo ni desno. Pucat ćemo u svakoga tko prekrši naređenje.

Jedan po jedan izlazili smo iz vagona i prolazili kroz dvored vojnika koji su na rukama držali mašinke na gotovo. U koloni po jedan spuštali smo se niz strminu prema obali. Pojedinačno smo se ukrcavali. Bio je to teretni brodić.

Smjestili su nas u potpalublje gdje je obično teret. Kad smo ušli došao je zapovjednik straže i prozvao nas poimenično. Bilo nas je oko dvije stotine. Oficir i vojnici ostave nas same. Sjeli smo na pod jedan kraj drugoga, stisnut kao u kutiji sardina. Među logorašima vladalo je mučno raspoloženje. U toj atmosferi neizvjesnosti i straha progovorio je Gluškov, nekada je bio sekretar Oblasnog komiteta u Murmansku.

- Momci, sve će nas pobacati u more, kažem vam. Potopit će nas zajedno s ovom starom krntijom. Nije to prvi put da NKVD obračunava na taj način. To ti je najlakša stvar. Bace te i kvit posla.

Neki su bijesni od straha pošli prema Gluškovu da ga tuku. Pametniji su uspjeli da ih umire. Bio sam sklon da povjerujem Gluškovu.

Čuli smo kako izvlače sidro. Osjetili smo ljuljanje broda. Mnogi su poblijedjeli, čuo se plač, utroba nam se prevrtala. Šta će biti s nama? Bio je 2. prosinca 1937. godine.

Brodić se polako kretao. Obala je već bila zamrznuta, morao je manevrirati i uzimati zalet kako bi se probio kroz led. Vožnja je trajala osam sati. Pojedinačno su nas iskrcavali. Penjali smo se uz strmu obalu, bio je mrak, već je gorjelo električno svjetlo. Pred nekom kućicom stajao je zapovjednik otoka, koji je istovremeno bio i upravnik zatvora, okružen svojim pomoćnicima.

Preuzimali su nas jednoga po jednog i mjerili od pete do glave. Ponašali su se korektno. Nitko nije psovao. Naprezao sam oči ne bih li kroz gusti mrak mogao bar nešto vidjeti. Uspio sam nazreti velike zidine Solovjetskog Kremlja. Bili smo na glavnom otoku arhipelaga. Kad se procedura završila, poredali su nas u peteroredove, otvorili velika vrata, i mi smo u dubokoj šutnji ušli.

II. U TAMNICAMA NA SOLOVJETSKIM OTOCIMA

KREMLJ

Solovjetski otoci, u jugozapadnom dijelu Bijelog mora, 30 milja istočno od Kema, imaju 266 kvadratnih kilometara površine. Najveće naselje, Solovjetsk, osnovali su monasi u XV stoljeću, podigli prvu crkvu i razvili veliku kulturnu i ekonomsku djelatnost. Tako je Solovjetsk postao značajna baza moskovskog kraljevstva. Godine 1584. naselje je bilo jako utvrđeno jer se moralo braniti od raznih najezda. Tokom vremena samostan se proširio na velike posjede i razvio preradu ribe, solanu i stočarsku farmu.

Drevni manastir i zidovi Kremlja postali su za sovjetskog režima prvi i najstrašniji koncentracioni logor. Prvi politički logoraši i teški zločinci dolazili su na ovaj glavni otok. Bilo je i mnogo bivših kaluđera koji su radili teške poslove i robijali u onim istim ćelijama u kojima su nekada živjeli kao »božji ljudi«. Na otoku je bilo oko 50.000 logoraša. Samo mali dio živio je zatvoren u ćelijama. Većina je obavljala teške fizičke poslove na velikoj stočarskoj farmi, kosili su sijeno, koje je na otoku bilo izvanredno kvalitetno, sjekli guste šume, čuvenu karelijsku brezu, lovili ribu za svjetsko tržište poznatu pod imenom bjelomorska haringa, a neki su radili na velikoj ciglani. Na otoku 1937. g. prestaju iskorištavati prirodna bogatstva, logor se raspušta, kriminalci odlaze u druge logore, ostaju samo politički osuđenici koji su sjedili po ćelijama bez posla. Kad smo stigli, u prosincu 1937. godine, bilo je na Solovjetskim otocima 4800 logoraša. Ta vojno-politička tamnica bila je pod direktnom upravom NKVD-a. Smjestili su nas u ćelije kaluđera u dvokatnu zgradu koja je pripadala drugom korpusu. Obične sobe s drvenim podom, umjesto prozora rešetke, velika zemljana peć. U našoj ćeliji bilo je deset logoraša. Bili smo sretni što smo se riješili vladimirske tamnice. Dali su nam limene zdjelice, vruću krumpirovu juhu i komadić kruha, zatim

jednu porciju zamašćene kaše. Kad je odjeknuo poziv »spremaj se na spavanje«, legli smo na slamarice koje su mirisale na sijeno, pokrili se toplim dekama i zaspali.

U šest sati ujutro čuli smo poziv:

- Ustaj!

Izveli su nas u hodnik u kojem su bili umivaonici, prali smo se mirno, nitko nas nije gonio. Dali su nam 600 grama kruha, čaja i 9 grama šećera. U 10 sati pošli smo u šetnju na staro groblje. Šetali smo pola sata između stoljetnih nadgrobnih ploča na kojima su bili zapisani datumi smrti kaluđera.

U velikom dvorištu Kremlja bilo je još šest dvokatnih i trokatnih zgrada pretvorenih u zatvor. U sredini dvorišta stajala je velika crkva, koju su sad pretvorili u skladište živežnih namirnica. Gdje su nekada skrušeno klečali kaluđeri, stajali su sanduci, bačve i vreće brašna. Kraj našeg zatvora bila je stara kupaonica, prava ruska parna kupaonica.

Hrana nije bila loša: za ručak smo imali dva jela: juhu i kašu, uveče jedno jelo, tri puta tjedno veliki komad usoljene ribe. Režim nije bio naročito strog.

U Kremlju smo ostali sedam dana.

Tada su nas otpremili na otok Muksulma, koji je od glavnog otoka bio daleko 10 km i s Kremljom povezan nasipom. Na Muksulmu smo pošli pješice, prolazili smo pored jezera koja su već bila zamrznuta, kroz lijepu brezovu šumu pored napuštene farme u kojoj su se nekada uzgajale srebrne lisice.

Unosnu farmu su napustili, trebalo je napraviti mjesta za zatvore.

Na Muksulmu stigosmo poslijepodne. Tu je bila samo velika dvokatna zatvorska zgrada, a u tri kućice smjestili su kuhinju, kupaonicu i kancelariju.

Bilo je 12 takvih otoka. Na svakom otoku tamnica.

Čim smo ušli u tamničko dvorište, vidjeli smo da ovdje režim nije tako liberalan kao u Kremlju. Pored upravnika stajao je predstavnik NKVD-a Bardin. Odmah smo vidjeli s kakvim čovjekom imamo posla. Kao da mu se na licu čitala sva svirepost staljinističkog režima. Ledene srsi prolazile su nas kad smo promatrali tu kreaturu.

Odveli su nas u veliku praznu prostoriju, svukli dogola, a vojnici su se bacili na nas aparatima za šišanje. Kako nisu imali pojma o šišanju, čupali su nas kao da će nam oderati kožu. Onako gole na hladnoći od -40 stupnjeva otjerali su nas preko dvorišta u kupaonicu. Duž zida stajali su na stalcima veliki željezni kazani, ispod njih gorjela je vatra, dizala se para, bilo je vruće kao u paklu. U susjednoj prostoriji zbilo se 60 ljudi, svaki je dobio drveni kablić s vrućom vodom, morao se brzo nasapunati i oprati. Kad smo zatražili još malo vode da operemo sapunicu čuvari su se izderali i naređivali da izađemo neoprani. Svaki je dobio robijaško odijelo i rublje. Odveli su nas u ćeliju u kojoj je bilo 18 drvenih kreveta sa slamaricama, jastucima i dekama. Bilo je hladno. Dugo nismo mogli zaspati.

Tako je počeo logoraški život na Solovjetskom otoku Muksulma. Osamnaest različitih ljudi stvarali su iz dana u dan posebnu atmosferu koja je ponekad bila nabijena elektricitetom. Dolazilo je do žučnih diskusija koje su ponekad čuvari prekidali. Svaki je u sebi nosio svoje misli, svoje nade i svoju računicu, a sve nas je povezivala ista užasna sudbina.

Moj stari znanac Vasilije Čuprakov znao je svojom mirnoćom, strpljivošću i dobrotom savladati atmosferu nervoze i netrpeljivosti. Djelovao je blago i pomirljivo. Marejev je govorio o tome kako će poslije izdržane kazne vjerojatno ponovno stupiti u Partiju, a možda i neće, a inženjer Njemirovski koji je, zato što je primao pakete živežnih namirnica od jevrejskih američkih organizacija, optužen da podržava veze s inostranom buržoazijom - pričao je o svom djetinjstvu u Odesi. Živio je u najsiromašnijoj četvrti. Kao da je predosjećao da neće preživjeti. Cirkuski direktor Jefim Morozov gledao je u svoj trbuh. Nije tu više bilo debelog sala, već samo namreškana koža što žalosno visi. Zašto je dobio deset godina zatvora major Crvene armije Sorokin? Hvalio je Trockoga, eto zato! Slomljen, odsutan, šutljiv, sjedio je u kutu bivši sekretar ukrajinskog Komsomola Železnij. Žamoida, vanjsko-politički urednik ukrajinskih novina »Komunist«, kojeg smo tek sada upoznali, bio je izazivač najžešćih diskusija. Uporno je branio partijsku liniju i po svaku cijenu htio dokazati da je u ovoj državi sve u najboljem redu. Okupio je nekoliko ljudi i stalno je govorio da svaki logoraš treba da ostane vjeran Partiji pa čak i onda ako je nevino osuđen. Tvrdio je da je Staljin genije i da u to ne smije nitko posumnjati. Bio je sklon da svakog koji ne dijeli njegovo mišljenje prijavi NKVD-u.

U jednoj diskusiji Žamoida je počeo da se udara šakama u prsa, da urla kako je on bio taj koji je namagarčio onu buržoasku budalu Edouarda Herriota, vođu francuskih radnika. Pričao je kako je Herriot 1934. godine posjetio Sovjetski Savez i kako se tom prilikom zanimao da li postoji sloboda vjeroispovijesti. Da bi Herriotu pokazali kako u Rusiji postoji sloboda vjeroispovijesti, otvorili su na brzinu nekoliko crkava, koje su već davno bile pretvorene u kina ili skladišta. Jednu od najvećih kijevskih crkava koja je postala pivara, ispraznili su i dvije stotine radnika uposlili da je dotjeraju. Na dan dolaska Herriota u Kijev održala se »služba božja«. Agenti NKVD-a i njihove žene izigravali su vjernike. Žamoida je dobio ulogu svećenika koji će održati propovijed. Za tu svrhu trebala mu je brada. Odveli su ga kazališnom frizeru koji mu je namjestio krasnu bradu. Sve je prošlo u najboljem redu Herriot je bio oduševljen. Kad se vratio u Francusku izvijestio je kako je na svoje oči vidio da u Sovjetskom Savezu postoji sloboda vjeroispovijesti i svake ima mogućnost da ide u crkvu.

Kad je Zamoida završio svoju priču, upitao sam ga:

- Smatraš li da je pravilno izvoditi takvu komediju?

- Pravilno!

- Pa, čovječe božji, to je prevara - viknuo sam.

- A zašto ne bi bila prevara? Mi komunisti prevarili smo predstavnik inostrane buržoazije.

- Molim te lijepo, Herriot nije nikakav predstavnik buržoazije, za njega su glasali mnogi francuski radnici.

- To ništa ne znači. Oni koji su glasali za Herriota potpomažu buržoaziju,

- Pa kad bi i bilo tako, to se ipak ne radi. Protiv religije ne može; nastupati prevarom, već prosvjećivanjem, nikako drugačije.

- Do vraga, s tobom se ne može razgovarati.

To je bio posljednji argument Žamoide, diskusija je bila završena.

Svi oni koji nisu dijelili njegovo mišljenje družili su se sa mnom. Nikada nisam mogao razumjeti da ljudi koji su prošli kroz torture enkavedeovskih zatvora, koji su nevino osuđeni na robiju i čije su obitelji stradale, a nevine žene natjerane u logore, da takvi ljudi brane režim. Razgovarao sam o tome s bivšim gradonačelnikom Staljingrada Jegorovom i molio ga da mi objasni što se to događa u tim ljudima. Jegorov je smatrao da oni to govore samo zato što se boje da će uhapsiti njihove bliže i dalje rođake koji su ostali na slobodi.

Unutrašnji mir zavladao je u nama kada bismo uzeli u ruke knjigu i zaboravili na sve što nas okružuje. I ovdje je postojala knjižnica. Svakih deset dana dali bi svakom po jednu knjigu. Kataloga nije bilo, prema tome ni izbora. Bacili bi u ćeliju 18 knjiga svakih deset dana. I sad biraj!

Ništa nije unosilo veće promjene u naš monotoni život. Jedini događaj bila su pisma, ali ona su rijetko stizala jer se rodbina bojala pisati, uvijek je prijetila opasnost da čovjek dođe u zatvor zbog »veze s narodnim neprijateljem«. I oni rijetki koji su se usudili pisati javljali su obično tužne vijesti, ezopovskim jezikom, da je netko uhapšen ili ubijen.

Enkavedeovski poručnik Bardin šuljao se kao sjena hodnicima, otvarao okanca i promatrao nas ne bi li nekoga uhvatio na kakvom djelu zbog kojeg bi ga mogao kazniti. Za toga tridesetogodišnjeg visokog i snažnog krvnika plave kose sve je bilo zabranjeno: nije se smjelo smijati, naglas čitati, šetati u ćeliji u cipelama. Sve su to bili »teški prijestupi« koje bi on kažnjavao na razne načine. Ili je oduzeo pravo na šetnju, ili je zabranio pisanje

pisama, ili kupovanje u tamničkom dućanu, ili nas je bacao u »karcer«.

U ožujku 1938. prebacili su me u ćeliju u kojoj su bili samo inostranci. Ćelija je bila malena, s osmoro ljudi. Tu sam upoznao njemačkog komunistu Wernera Hirscha, desnu ruku Ernsta Thalmana. Bilo je poznato da je Ernst Thalman, vođa njemačkih komunista, poslušno i vjerno slijedio moskovsku politiku. Njemu je nedostajalo teoretskog znanja, a pomogli su mu na taj način što su mu dodijelili marksistični obrazovana Wernera Hirscha kao desnu ruku. Werner nam je često pričao kako je on to radio. Imao je sobu pored Thalmana. Ovaj bi kucnuo o zid, i Werner je primao naređenja ili je morao napisati rezoluciju za neku skupštinu, ili teze za partijski kongres, ili bi formulirao kakvu izjavu. Sve to obavljao je Werner na veliko zadovoljstvo Thalmana i Moskve.

Kada je Hitler došao na vlast, Werner Hirsch emigrirao je u SSSR, a 4. studenog 1936. uhapsili su ga u Moskvi i osudili na 10 godina.

Bilo je mnogo neslaganja među nama dvojicom, a naročito se nismo mogli složiti u gledanju na politiku njemačkih komunista prije dolaska Hitlera na vlast. Unatoč tome bili smo dobri prijatelji. To je bio hrabar čovjek, protiv terorističkog režima na Solovjetskim otocima borio se herojski. Ni od koga nije dobivao pomoć. Pomagao sam mu koliko god sam mogao. Svaki mjesec kupio sam mu 10 paketića cigareta, bio je strastven pušač. Nije bio zdrav, fizički je naglo propadao. Obratio se upravniku s molbom da mu se dade više hrane jer novaca za zatvorski dućan nema. Ništa mu nisu odgovorili. Odlučio je da štrajka glađu, ali je nakon pet dana prestao jer sam mu savjetovao da to nema nikakvog smisla.

Takvo sredstvo borbe može koristiti u civiliziranoj sredini, ovdje je potpuno neefikasno.

- Ti znaš vrlo dobro što će ti reći liječnik. Crkni, eto to će biti odgovor na tvoj štrajk glađu - govorio sam mu. I doista, štrajk glađu imao je neugodnih posljedica. Stalno su ga bacali u »karcer«; za godinu dana, koliko smo bili zajedno u ćeliji, Werner je u »karceru« odsjedio 105 dana. To ga je toliko iscrpilo da se jedva micao. Rijetko je kada izlazio na šetnju. Iako je još uvijek bio privržen Staljinovu socijalizmu, sanjao je o životu u nekom tihom kutiću Europe, u svojoj kućici i daleko od politike. Volio je pričati o svojoj ženi i djetetu, iako o njihovoj sudbini nije ništa znao. Rastali smo se u prosincu 1938. godine. Poslije sam u svim zatvorima i logorima nastojao doznati kako je završio, ali nisam uspio. Netko mi je pričao da ga je vidio u zatvoru u Orelu neposredno prije njemačko-ruskog rata.

Promatrao sam svoga starog poznanika Sašu Webera. Sjedio je u kutu, rijetko kada je govorio, stalno je čitao i na sve moje pokušaje da mu nekako pomognem, jer mi je žena slala nešto novaca, on je odgovarao:

- Ja ne mogu primati nikakvu pomoć od ljudi koji se sa mnom politički ne slažu.

Vrijeme je polako razjedalo njegove ortodoksne stavove. Bio je dobar i osjećajan čovjek. Žena mu je umrla, o osmogodišnjem sinu ništa nije znao.

Zanimao sam se za mladog Irca Goulda Verskojlsa koji je volio filozofirati o sebi, životu, o dobru i zlu i našem položaju. Kad je izbio građanski rat u Španjolskoj javio se kao dobrovoljac u republikansku armiju. U Barceloni je radio kao stručnjak na radio-stanici. Primijetio je kako se NKVD infiltrira u republikansku armiju i nastoji prigrabiti komandne položaje. To mu se nije

svidjelo i on se svom komandiru javio na raport i rekao mu da je on, doduše, republikanac i da se javio kao dobrovoljac, ali da komunist nije. Došao se boriti za republikansku Španjolsku, a ne za staljinističku, zato moli da ga otpusti. Komandir mu je rekao da se strpi nekoliko dana dok mu nađu zamjenu. Poslije nekoliko dana pojavio se jedan vojnik i rekao Gouldu da je u luci brod na kome ne funkcionira radio-stanica, zamolio ga da je popravi.

Gould Verskojls uzeo je svoj alat i otišao u luku. Bio je to sovjetski parobrod. Tek što je prekoračio prag kabine u kojoj je navodno bila radio-stanica, za njim su se zatvorila vrata. Pored njega stajala su dva ruska komsomolca. Brod je odmah digao sidra i krenuo, zaustavio se tek u Sevastopolju. Komsomolc su čitavo vrijeme čuvali Goulda. Kad su stigli u sovjetsku luku, na brod su si popeli enkavedeovci, uhapsili Goulda Verskojlsa i njegove čuvare komsomolce, otpremili ih u Moskvu, optužili da su engleski špijuni i osudili svi trojicu, svakog na osam godina zatvora.

Bio je s nama još jedan povučen i tih čovjek, Pfeifer, bivši suradnik dnevnika za Nijemce u Rusiji »Deutsche Central Zeitunga«. U Wupertalu i Njemačkoj bio je poznati komunistički partijski funkcionar, vrlo aktivan borben, a sad je sjedio u kutu utučen i bez volje. Bio je dobar drug.

S nama u ćeliji bila su još tri njemačka komunista koji su došli u Sovjetski Savez kao stručnjaci, a uhapsili su ih kao agente Gestapoa i osudili svakog m 10 godina robije.

Zatvorski režim provodio je strogu izolaciju. Htjeli su po svaku cijeni; osujetiti svaku vezu među ćelijama. Nadzirali su nas danonoćno. Ipak smo uspjeli razbiti tu izolaciju. U zahodu je visjela petrolejka. Jednog smo dana primijetili da visi ukrivo. Kada se čuvar udaljio, pretražio sam je i pronašao ceduljicu. Brzo sam

je strpao u usta. Kad smo izlazili iz zahoda, često su nas pretresali i oduzimali nam papiriće koji su mogli biti upotrijebljeni u drugu svrhu. Kad sam se vratio u ćeliju otišao sam u jedan kut da me čuvar ne bi vidio, izvadio sam ceduljicu i pročitao:

»Dragi drugovi, u ćeliji broj 102 ima dvadeset ljudi, tu se nalaze...« slijedio je spisak imena te dvadesetorice. Odgovorili smo im i pisamce sakrili u petrolejku. Na taj način došli smo u vezu s još dvije ćelije. Obavještavali smo jedni druge o novim procesima i hapšenjima i slali smo vijesti. To je bila jedina mogućnost da nekako doznamo što se u svijetu zbiva. Uspjeli smo se domoći jednog komada novina, koji je bio uprljan, vjerojatno ga je čuvar bacio u zahod. Iz tog komadića novina vidjeli smo da se Rusi i Japanci tuku kod jezera Hasan. Veza je dobro funkcionirala. Ali jednog dana, poslije izlaska iz zahoda, svukli su nas dogola i temeljito pretražili. Naravno, kod mene su našli redovitu poštu iz susjedne ćelije. Odveli su me Bardinu. Ovaj je htio saznati kako sam došao do cedulje.

- Našao sam je u zahodu - odgovorio sam.

Bardin mi nije vjerovao. Kaznio me sa deset dana »karcera« u dva maha. Nijedan enkavedeovac nije mogao kazniti »karcerom« više od pet dana, morao je tražiti odobrenje »odozgo«, ali ovaj je to izigrao na taj način što me kaznio sa pet dana, onda me na jedan dan povukao u ćeliju, zatim me ponovno poslao na pet dana. Životinja! Tako se prekinula naša veza sa susjednim ćelijama.

Po povratku iz »karcera« drugovi su me obavijestili da sam dobio 100 rubalja. Dulje vremena nisam imao nikakve vijesti od žene, i to me sad jako obradovalo. Bio je to jedini dokaz da je žena na slobodi. Kad se u našoj ćeliji pojavio nadglednik, upitao sam ga imade li doznačnicu na 100 rubalja koji su stigli za vrijeme mog odsustva.

- Za vas nije stigao nikakav novac - odgovorio mi je.

Bilo mi je jasno da su novac vratili ženi i da mi je tu poparu spremio Bardin. Nakon duljeg vremena stiglo je pismo od žene i fotografija kćerke. Žena je pisala da je dijete oboljelo i umrlo. Sjeo sam u kut bez ijedne misli. Ovo pismo uručili su mi vrlo brzo, niti jednu minutu nije stajalo na cenzuri. Za to se pobrinuo Bardin. Poslije toga na Solovjetskim otocima više nikad nisam primio pismo od svoje žene.

Bardin je svakog dana izmišljao nove pakosti. Više nije znao čime bi nas mučio! Jednog je dana naredio da se ćelija može zračiti samo dva puta dnevno po 15 minuta u prisutnosti čuvara. Logoraš nije smio sam otvoriti prozor. U ćeliji je bilo nesnosno vruće, odijelo se nije moglo skinuti, kupali smo se u znoju, bili smo mokri do kože. Odbijali su sve naše molbe da produlje zračenje. Zrak je već bio tako zagušljiv da su ljudi padali u nesvijest. Riješio sam da nešto uradim. Kad je došlo vrijeme za šetnju, rekao sam čuvaru da sam bolestan i zamolio ga da ostanem u sobi. Kad su svi izašli u dvorište, zgrabio sam lonac koji je služio za piće i bacio ga u prozorsko staklo. Dva stakla bila su razlupana. Na otoku, na kojem je bila savršena tišina, to je bila prava eksplozija. U ćeliju je upalo 15 vojnika. Sručili se na mene, svaki me uhvatio za jedan dio tijela, tako su me odvukli u »karcer«. Tek nakon dva sata odveli su me k Bardinu. Sjedio je ispred pisaćeg stola, raskrečio noge, podupro se o koljena rukama i zaurlao kad sam ušao:

- A što vi to, ha, ustanak?

Začuđeno sam ga pogledao.

- Govorite, priznajte, ja znam sve!

- Što vi to, molim vas, kakav ustanak?

- Kakav ustanak? Pa vi ste dali signal za ustanak. Odmah da ste sve priznali, inače ćete još danas biti na otoku Sekirnaja Gora - prijetio je Bardin.

Svakom prilikom kad smo bili u sukobu s čuvarima, prijetili su nam da će nas poslati u Sekirnaju Goru. Bio je to udaljen otočić na kome je bio samo svjetionik s jednim čuvarom. Tamo su logoraše ubijali, a leševe bacali u more.

- Možete vi sa mnom raditi što hoćete, vi imate vlast. Ali ja vam kažem da nikakav signal ni za kakav ustanak nisam dao, jednostavno nisam se htio ugušiti u ćeliji, htio sam zraka, a vi nam ga ne date - odgovorio sam Bardinu.

Dugo smo se natezali, on je htio da priznam signal za ustanak. Kad su mu dojadila nagovaranja, napisao je protokol o tome što se dogodilo i ponovno me zatvorio u »karcer«. Poslije pet dana vratio sam se u ćeliju. Svi su bili sretni što sam tako dobro prošao. Očekivali su gore. Poslije mog incidenta dozvolili su nam da otvaramo gornje prozore prema svom nahođenju. Weber je došao k meni i snažno mi stisnuo ruku.

Prošla su tri mjeseca. Jedne noći čuvar me probudi i naredi da se obučem. Svi su se zaprepastili kad me odveo iz ćelije. Pomislio sam da je došao posljednji čas. Bilo je to vrijeme procesa protiv Buharina, Rikova i Pjatakova. Masovni teror imao je strahovite razmjere. U zatvorima i logorima strijeljali su na desetine hiljada ljudi. Izveli su me u dvorište: tamo je stajao kamion, pored njega upravnik zatvora i nekoliko vojnika. Naredili su da se popnem na kamion. Sa mnom su pošla četiri vojnika s mašinkama, naredili su mi da legnem na pod i pokrili me ceradom. Putem sam mislio na svoju ženu koja mora toliko da pati. Kći nam je umrla, a sad će još morati da čuje i o mojoj smrti. Naravno, javit će joj da sam obolio i umro. Svejedno je što joj kažu, glavno je da se svrše muke. Pokušao sam biti ravnodušan prema svemu, ali te nije bilo lako.

Volja za životom bila je jača.

Razmišljao sam kako je dalek put do Sekirnaje Gore i da ćemo morati proći pored Kremlja, a onda se ukrcati na motorni čamac. Ali kako će me po takvoj tami prevoziti morem? To je nemoguće. A mogu me jednostavno baciti u more, zašto da me tako daleko vode? Dok sam tako razmišljao, stigli smo u Kremlj. Vojnik je podigao ceradu i dreknuo:

- Ustaj!

Nisam se ni pomakao.

- Ustaj, pasji sine!

Nisam mogao ustati.

- Hej, ti? Šta ti je? Jesi li krepao? - derao se vojnik.

Šutio sam. Onda su me vojnici zgrabili za noge i glavu i skinuli s kamiona. Jedan me zgrabio za okovratnik i kao vreću odvukao u nekakvu prostoriju i bacio na pod. Ležao sam nepomično, zatvorenih očiju, ni na što nisam mislio, nastojao sam zaspati. Bio je već dan kad su me probudili. Preda mnom je bio upravnik zatvora koji nas je prihvatio kad smo došli 1937. godine. U ruci je imao arak papira. Pročitao mi je odluku Glavne uprave zatvora u Moskvi kojom me osuđuje zbog huliganstva zato što sam razbio dva prozorska stakla i vrijeđao predstavnika NKVD-a. Osuđen sam na 20 dana »karcera« i novčanu kaznu od 44 rublje za razbijene prozore. To što mi je pročitao morao sam potpisati. Onda su me odveli u prizemlje IV korpusa, u hodnik sa 20 ćelija. Svukli su mi sve osim donjeg rublja. Umjesto cipela dali su mi »lapti«, to su pletene cipele od drvene kore, i bacili me u »karcer«. Morao sam ući četveronoške kroz donji otvor željezne rešetke. Tu je bio kameni pod, tijesna ćelija nije imala prozora, iznad rešetke gorjela je mala električna sijalica danonoćno. U ćeliji je bilo jako vlažno i hladno, morao sam se stalno kretati, gimnasticirao sam rukama. Ali dugo nisam mogao izdržati, brzo sam se umorio.

Ujutro mi je čuvar donio obrok za cijeli dan: 300 grama kruha i vrč vruće vode. Voda me toliko ugrijala da su mi leđa bila mokra. Svaki peti dan dobivao sam litru juhe. Noću se čovjek nije mogao ugrijati na uskoj prični. Da bi se ugrijao vlastitim dahom, navlačio sam košulju preko glave.

- Kakvo je to strašilo? - čuo sam Bardina pred vratima »karcera«.

- Hladno je i navukao sam košulju preko glave da se malo ugrijem - odgovorio sam.

- Pa zato ste u »karceru«. Skidajte tu košulju s glave, inače ću vas svući dogola - derao se.

Bio sam već jedanaest dana u »karceru«. Dobio sam posjetu: upravnika zatvora, pukovnike i generale NKVD-a. Bila je to nekakva komisija. Pitali su me zašto sam uhapšen. Sve sam im rekao, iskalio sam dušu. Rekao sam im da sam inostrani komunist, da sam i u inostranstvu sjedio u zatvorima zbog komunističke djelatnosti, ali da nigdje nisam ništa slično doživio, da u ovom zatvoru vlada nečuven teror.

- Dobro, dobro, sve ćemo mi vidjeti - govorio je neki general i savjetovao mi da ne kršim zatvorski kućni red. Bilo mi je lakše kad su otišli. Iskalio sam svoj bijes i rekao im istinu u lice. Poslije nekoliko sati prebacili su me u drugu ćeliju u istom hodniku, ćelija je imala mali prozor, drveni pod, bila je dva put veća. Tu sam proveo ostatak kazne. Ipak je koristilo što sam im sve rekao.

Prošlo je dvadeset dana. Nitko me ne izvodi iz »karcera«. Pokucao sam. U službi je bio najgori čuvar. Kad mi je donosio lonac vruće vode, nije znao kako da mi napakosti pa bi puhao u vodu da je ohladi. Pitao me zašto lupam. Objasnio sam mu da je istekao moj rok.

- Dobro, nemojte lupati - rekao je. To me toliko razbjesnilo da sam počeo vikati.

- Ne deri se, navući ću ti luđačku košulju.

Počeo sam još jače vikati i lupati zahtijevajući da me puste napolje. To je čuo dežurni oficir i upitao o čemu se radi. Objasnio sam mu.

- Strpite se malo, vidjet ću što se može učiniti.

Oficir se uskoro vratio i donio mi porciju juhe i komad kruha.

- Jedite, u upravi nema nikoga, poslije ću vidjeti zašto mi nisu naredili da vas još danas pustim - rekao je.

Tek u noći izvadio me iz »karcera« i odveo na drugi kat iste zgrade u ćeliju sa osam kreveta. Pokazao mi je krevet koji je bio namješten i pokriven jednom dekom.

- Lezite tu i spavajte.

Osjetio sam u snu kako me netko gura. Pogledao sam, kraj mene je stajao isti oficir. Naredio mi je da se obučem. Pogledao sam kroz prozor i vidio da je još uvijek mračno. Upitao sam ga zašto me ne pusti da spavam.

- Imat ćete vremena da se naspavate - odgovorio mi je i odveo me u istu zgradu gdje mi je bila saopćena kazna zbog razbijenih prozora. Predao me jednom vojniku.

- Evo ti, to je tvoj, vodi ga.

Objasnilo se zašto me nisu pravovremeno pustili iz »karcera«. U »karceru« Kremlja bio sam »stranac« i tu se ni đavo nije starao o meni, a na otoku Muksulmi zaboravili su da postojim. Da nisam energično zatražio da me puste, ostao bih u »karceru« tko zna kako dugo.

- Pa što je to s tobom? Ti više ne izgledaš kao čovjek, obrastao si, sav si prljav - čudio se vojnik koji me preuzeo. Šutio sam.

- Dobro, hajdemo.

U dvorištu nas je čekala konjska zaprega. Morao sam leći, vojnik me pokrio nekakvom ponjavom. Čudilo me da me prati

vojnik bez oružja. Vozili smo se polagano. Stali smo na pola puta, vojnik je skinuo ponjavu s moje glave i prijazno me upitao kako se osjećam i jesam li gladan.

Nisam smogao riječi, iznenadilo me njegovo ljudsko ponašanje.

- Evo ti, jedi - pružio mi je velik komad kruha.

Jeo sam. Suze su mi kapale na kruh. Sjedio sam tako sve dok nismo ugledali Muksulmu. Onda me vojnik upozori:

- Bratac, sad moraš leći, vidjet će nas, a onda će po mojoj glavi.

Došao sam u staru ćeliju. Moji drugovi bili su upravo na zahodu. Kad su se vratili čudili su se novajliji. Pošto je čuvar zatvorio vrata i kad su htjeli da mi postave uobičajena pitanja kakva se obično postavljaju novajliji, prepoznali su me. Bili su zaprepašteni. Lice mi je bilo upalo, obraslo u dlaku, bio sam prljav od glave do pete. U »karceru« nisam dobio ni kap vode za umivanje, noge su mi otekle, postale su slonovske. Upravo se dijelio doručak, svaki je otkinuo komadić svog dijela i pružio mi. Nisam htio uzeti. Ispričao sam im kako sam se namjerio na neobično dobra vojnika koji mi je dao kruha. Kad su čuli da sam bio u »karceru« rekli su mi kako su svašta nagađali gdje bih mogao biti. Većina je mislila da su me odvukli na Sekirnaju Goru i tamo ucmekali, drugi su opet pretpostavljali da su me pustili da se vratim u svoju domovinu. Njihove pretpostavke nisu me nimalo začudile. Svaki je logoraš sklon da misli ekstremno: u pitanju je ili smrt ili sloboda.

SMRT STANKA DRAGIĆA

Još istog dana prebacili su me u Kremlj. Prije toga odveli su me da se okupam, obrijem i ošišam. Našao sam se u maloj ćeliji sa tri čovjeka. Moji drugovi bili su Jugoslaveni.

Stanka Dragića poznavao sam vrlo dobro. Upoznao sam ga 1923. godine u Zagrebu kad je bio poslovođa u tvornici cipela na Zavrtnici. U njegovim poslovnim prostorijama okupljala se ilegalna komunistička omladina. Bio je fanatičan revolucionar. Porijeklom iz Bosne, iz Žepče, neobuzdana temperamenta, brz u govoru, sav u pokretu, uvijek je poticao na akcije i radovao se i najmanjem uspjehu. Bio je to čovjek koji nije imao ličnog života i koji je sve svoje vrijeme posvetio revolucionarnom radničkom pokretu. Pred policijskim progonima morao je pobjeći iz Jugoslavije 1927. godine. Dugo vremena živio je u Moskvi i studirao na Sveučilištu zapadnih naroda. To je bila škola za izobrazbu komunističkih funkcionara koji su radili na Zapadu. Mnogi studenti bili su uhapšeni, među njima i Dragić. Osuđen je na tri godine zatvora. Istog dana kada je trebao da izađe na slobodu, saopćili su mu da ga je ista enkavedeovska trojka ponovno osudila na tri godine. Dragić je neprekidno protestirao protivi te užasne nezakonitosti i, naravno, izvlačio neprekidno nove teške disciplinske kazne. Bio je to čovjek otporan i jak.

Sada su njegove crne užarene oči bile ugašene. Gotovo ga nisam prepoznao. Neprekidno se tužio na bolove u utrobi, gotovo ništa nije mogao jesti, popio bi malo juhe i čaja i založio nešto kruha. Zbog njegova držanja u zatvoru oficiri su mu prijetili da će završiti na otoku Sekirnaja Gora. Iako je bio fizički izmrcvaren, nije se dao slomiti. Njegov nemirni duh ostao je aktivan. Pokušao sam ga urazumiti na sve moguće načine.

- Ubit će te.

- Svejedno mi je. Bolje je da časno umrem nego da živim kao pas - procijedio je kroz zube.

U prosincu 1938. saopćili su mu da je ponovno dobio tri godine. Oficira koji mu je čitao presudu ispsovao je na pasja kola. To je platio sa deset dana »karcera«. Vratio se bijesan, popeo se na prozor i počeo vikati iz sveg glasa:

- Drugovi, ako netko ikada dođe na slobodu, neka kaže da je jugoslavenski komunist Dragić stradao nevin i da su ga nevinog mučili.

Dotrčali su upravnik zatvora Korčkov, Bardin i dva vojnika. Dragića su okovali i odveli.

- "Zdravo, drugovi - bile su njegove posljednje riječi.

Odveli su ga na otok Sekirnaja Gora, ubili i bacili u more.

Drugi Jugoslaven, Antun (zaboravio sam prezime), morao je kao komunist pobjeći iz Jugoslavije 1920. godine. Rodio se u Sloveniji, bio je mršav, prosijed, srednje visine, crnomanjast, imao je oko 50 godina. Uhapsili su ga u Harkovu 1937. i osudili na 10 godina zbog »kontrarevolucionarne agitacije« Sreli smo se u Norilsku. Ne znam kako su ga ubili. Bio je odvažan čovjek.

Poslije odlaska Dragića, u našu ćeliju došao je Amerikanac Laitala. Radio je kao stručnjak u velikom poduzeću za metalnu robu u Petrozavodsk glavnom gradu Karelije, oko dvije godine. Jednom prilikom pošao je prema rusko-finskoj granici i tamo ga je uhapsila ruska pogranična policija. Optužili su ga da je špijun. Za istrage tražio je da obavijeste američku ambasadu o njegovu slučaju. Naravno, samo su mu obećali. Osudili su ga na pet godina logora i odveli na Solovjetske otoke. Nakon dvije godine tamnovanja pokušao je pobjeći zajedno s još dva robijaša. Uspjeli su se dočepati ribarskog čamca. Kada je pala noć, zaveslali su pre-

ma obali. More je bilo jako nemirno, morali su dugo veslati. Tek pred svitanje stigli su na obalu. Mislili da su se dočepali slobode. Sjeli su u grmlje da se malo odmore i dogovore kome će pravcu krenuti da što prije dođu do finske granice, kad ih najednom iznenadi lavež pasa. Počeli su bježati u šumu. Jednog su odmah uhvati, ostala dvojica stigli su dva kilometra do finske granice. Htjeli su je prijeći noću. Puzali su dvije stotine metara, čuli kako žubori potok i mislili da je druge strane Finska. Ali na 100 metara spaze dva ruska vojnika sa psom kko im idu u susret. Vojnici su osvjetljavali put. Bjegunci su počeli trčati u prave potoka, vojnici su ih primijetili i pustili psa. Preskočili su potok. Bili su u finskom teritoriju. Pas je uhvatio Laitalu koji nije mogao da mu se otme, dok je onaj drugi pobjegao. Laitalu su svezali i predali najbližoj straži. Pogranična straža bila je obaviještena o njihovu bjegu i postavila im je zasjedu. Slijedećeg dana Laitalu su odveli u pogranično zapovjedništvo. Vojnici su ga strahovito izubijali. Laitala mi je pokazao usta. Nije imao prednjih zuba. Istog dana odvezli su ga u zatvor u gradu Kemu, zatim ga prebacili parobrodom na otok. Zatvorili su ga u Kremlj. Jednog dana izveli su ga nasred kremaljske dvorišta i okupili sve osuđenike.

Osuda je glasila: smrt zbog pokušaja bijega. Ta osuda trebala je zastrašiti osuđenike. U cijelom logoru objavili su da je smrtna kazna izvršena. Međutim, obojica su dobili 10 godina zatvora.

STRIJELJANJE KALUĐERICA

Laitala je mnogo toga znao. Sreo je nekoga ukrajinskog seljaka Gnjiteckog, koji je kao logoraš sjekao šumu u Kareliji. Logoraši su radili pod tako svirepim okolnostima da su u svojem očajanju neki od njih rezali prste i stavljali ih u deblo da ih se spasi od užasa. Drvo je bilo namijenjeno za izvoz u Englesku.

- Strašan prizor promatrao sam 1935. godine na Solovjetskom otoku - počeo je Laitala. - Oko 300 kaluđerica, koje su pripadale raznim religioznim sektama, bile su zatvorene na otoku. Htjeli su ih prisiliti da rade. One su uporno odbijale bilo kakav posao osim da budu bolničarke u logorskoj bolnici. Uprava nije htjela pristati na njihov prijedlog i kažnjavala ih je »karcerom«. Svakih deset dana izvlačili su ih iz »karcera« i postavljali pitanje jesu li spremne da idu na rad. Kad bi ponovno odbile, ponovno bi ih bacili u »karcer«. Jednog dana prebacili su ih na Muksulmu da rade na stočarskoj farmi.

- Za antikrista nećemo raditi - odgovorile su kaluđerice.

Onda su ih izveli u dvorište, postrojili i doveli sve logoraše. Načelnik logora izvukao je revolver i prišao kaluđerici koja je stajala u prvom redu.

- Hoćeš li radili? - upitao je.

- Za antikrista neću raditi - odgovorila je kaluđerica.

Odjekne pucanj! Kaluđerica padne mrtva. Ostale kaluđerice klekle su i počele se moliti Bogu. Načelnik je prišao slijedećoj. Postavio je isto pitanje. Dobio je isti odgovor. Ponovno odjekne pucanj, kaluđerica padne mrtva.

Tako se ponavljalo dok nije istrošio sve metke.

- Proklete kurve, sve ću vas otpremiti k vašem bogu - derao se načelnik.

Kaluđerice su i dalje klečale i molile se u sav glas.

Tada načelnik naredi grupi enkavedeovaca da spreme puške na gotovo. Ponovi pitanje:

- Kuje smrdljive, hoćete li raditi?

Kaluđerice su se i dalje molile. Sve glasnije.

Tada odjekne zapovijed:

- Pali!

Odjekne salva.

Kad su ubili i posljednju kaluđericu, načelnik priđe osuđenicima i održi im govor.

- U sovjetskoj zemlji nema mjesta parazitima. Onaj tko neće da radi provest će se kao ove ovdje - završio je.

Grupi osuđenika narede da iskopaju nekoliko jama i u njih bace leševe kaluđerica.

Od ove Laitaline priče nismo mogli zaspati. Sve se to odigravalo ovdje istom krugu u kojem mi sada živimo.

U našoj maloj ćeliji morali smo napraviti mjesta za još dvojicu koji trebali doći iz bolnice. Ušla su dva oniska, plava i jaka momka. Odmah smo zaokupili pitanjima tko su. Bila su to dva brata, Finci i drvosječe. U Finskoj su bili članovi ilegalne omladinske komunističke organizacije, uz pristanak svi rukovodstva pobjegli su u Rusiju. Sretno su prošli finsku granicu, ali tada pali u ruke ruskoj pograničnoj policiji. Na pograničnoj postaji optužili su da su špijuni i diverzanti. Oni su pokazali tajno pismo pisano na platnu kome je stajalo da odlaze u Rusiju po nalogu komunističke omladinske organizacije Finske. To nije koristilo. Tukli su ih dan i noć dok nisu priznali da su u Sovjetski Savez došli po nalogu finske vojne špijunaže u cilju diverzantskih akcija. Zatim su bili otpremljeni u Petrozavodsk u zatvor NKVD-a. Tražili su od njih da ispričaju kakve su zadatke dobili od finskog generalštaba.

Momci su izjavili da je priznanje iznuđeno batinama i da o nisu nikakvi diverzanti. Na to je slijedilo batinanje tako dugo dok nisu potpisali da je njihov prvi iskaz na pograničnoj stanici istinit i dobrovoljan. Osudili su ih na osam godina. Izmučeni i gladni oboljeli su tako teško da su i morali smjestiti u bolnicu. Postupak liječnika bio je neljudski. Nekoliko puta pokušali su dobiti dozvolu da izađu iz bolnice. Ali nikako nisu uspijevali Ležali su tri tjedna. Za to vrijeme, u jednoj prostoriji koja je imala 30 kreveta umrla su 84 čovjeka. Rijetko bi se događalo da se zatvorenik zdrav vrati ćeliju. To je bila bolnica bez lijekova, imala je samo sredstva za ublažavanje bolova. Da se ne bi čula vika bolesnika. Liječnici su bili brutalni. Sestre su bile bolje. Simpatičnim mladićima dali smo nešto šećera jer su vrlo malo jeli. Obično bi pojeli malo vodene juhe i koricu kruha. Uporno su odbija liječnika. Bojali su se bolnice. Mlađem bratu bilo je svakog dana gore. Onda je došao liječnik, saslušao mladića, koji je vrlo slabo govorio ruski, uopće ga nije pregledao, samo je rekao:

- Dobit ćete prašak.

Slijedećeg dana bolničarka mu je donijela prašak, ali kako nije smjela ući i ćeliju, gurnula ga je kroz vratašca. Finac je bio toliko slab da je jedva dopuzao do vrata, legao se, a sestra mu je sipala prašak u usta kroz vratašca. Morali si ga otpremiti u bolnicu.

Više se nikad nije vratio.

Mjeseci su prolazili monotono i sivo. Slušali smo krikove galebova. Za nas su to bili znakovi slobodnog života.

Jednog dana i galebovi su zanijemili. Nestali su netragom. U prvi mah nismo znali što se dogodilo. Iz Moskve je došla nekakva komisija i jednom članu palo je na pamet da bi logoraši pomoću galebova mogli slati pisma. Komisija je naredila da se galebovi koji su ovdje živjeli hiljadama godina jednostavno pobiju. Tek

tada smo se sjetili pucnjave koja je trajala nekoliko dana. Pomislili smo da su to manevri. Međutim, enkavedeovci su ubijali kontrarevolucionarne galebove.

U proljeće 1939. došlo je do pregrupacije u ćelijama. Tom prilikom upoznao sam bivšeg sekretara zapadnoukrajinske Komunističke partije Josipa Krvlika. Krvlik je morao pobjeći iz Poljske 1930. Nastanio se u Harkovu i Kijevu i odande rukovodio radom zapadnoukrajinske Komunističke partije koja je u Poljskoj bila ilegalna. Kada je 1934. vođa ukrajinskih komunista Skrvpnik izvršio samoubojstvo, jer je trebao da bude uhapšen zbog »nacionalističkog skretanja«, Ukrajina je doživjela strašne dane. Masovna hapšenja bila su na dnevnom redu. Najviše su stradali Ukrajinci iz onih područja koja su pripadala Poljskoj. Tako su uhapsili i Krvlika. U zatvoru ga je udarila kap i cijela lijeva strana tijela bila mu je paralizirana.

Taj je čovjek mnogo patio, bio je vrlo nervozan i stalno je dolazio u sukob sa zatvorskom upravom. Primijetili smo da u kruhu ima živih crva. Krvlik je žestoko protestirao. Izvukli su ga iz ćelije i više ga nikada nismo vidjeli.

Ostavio je nekoliko cigareta i četkicu za zube.

U svibnju 1939. predvedeni smo pred liječničku komisiju i temeljno ispitani.

Šta se događa? Prvi put smo doživjeli da liječnici nisu krvnici. Ponašaju se ljudski. Promijenilo se i držanje uprave zatvora. Šikaniranja su prestala. Šetnje su dulje trajale, mogli smo potiho razgovarati. Bardina više nismo vidjeli. Nešto se sprema. Ali što?

Svako jutro čuli smo kako dvorištem stupaju velike grupe logoraša, a navečer se vraćaju. Promatrali smo kroz prozor i ustanovili da se jedna takva grupa od stotinu ljudi, koja je ujutro promarširala dvorištem, navečer vratila. Vjerojatno negdje nešto

rade. Ali zašto nas ne vode na rad? Poslije smo saznali da inostrance nisu htjeli voditi na radove.

Nakon tri mjeseca, početkom kolovoza 1939, otvorili su naše ćelije i rekli nam da možemo izaći u dvorište. Prosto nismo vjerovali. U dvorištu smo sreli stare drugove iz moskovskih zatvora, iz Vladimira i Solovjetskog Kremlja. Opet sam sreo Čuprakova, Marajeva, Morozova, Webera i druge. Tom prilikom doživio sam veliko iznenađenje. Sreo sam dvojicu starih poznanika, Josefa Bergera, koga sam upoznao u Beču 1926. godine, tada je bio visoki funkcionar Kominterne, i Rudolfa Ondračeka, poznatog austrijskog komunistu. Od naših starih znanaca doznali smo što znači to kretanje logoraša i te liječničke komisije. Svi smo morali proći liječničku komisiju zbog radova na otoku: gradila se kasarna, aerodrom, električna centrala, bolnica i drugi objekti. Bilo je jasno da ti objekti treba da služe u ratne svrhe. Sovjetska vlada spremala se za rat sa svojim susjedom Finskom. Prema tome, sve vladine izjave kad je počeo rusko-finski rat da su bili izazvani i da su rusku patrolu gađali finski topovi, bile su priče za malu djecu.

U Solovjetskom Kremlju život se promijenio. Mogli smo se slobodno kretati. Zatvarali su nas tek navečer. Cijeli dan smo uživali na svježem zraku. Neprestano su dolazile nove grupe s ostalih otoka.

- Odakle dolazite, drugovi?

- Mi smo s otoka Zajčiki, a mi iz Lisina!... - čuli su se odgovori.

Ali nitko se nije javio da je došao s otoka Sekirnaja Gora. Skupilo se o 4000 logoraša. Iz skladišta su vadili naša civilna odijela. Vladao je metež. Jedan je nosio svoj kovčeg, drugi neki zavežljaj, svaki je gledao da što prije skine svoje robijaško odijelo i navuče

civilno. Logoraši su stajali u grupicam pričali jedni drugima što su sve doživjeli. Svi su živnuli, iako su osjećali da predah kratkog vijeka. Osjećali su da će na dalek put. Ali kamo? U zatvor? logor?

EVAKUACIJA SA SOLOVJETSKIH OTOKA

U tri sata noću, 3. kolovoza 1939, odjekne zapovijed:

- Ustaj!

Osuđenici su izašli iz svojih ćelija i skupili se u velikom dvorištu Kremlja. Tu su već bili oficiri NKVD-a na čelu s upravnikom zatvora Korčkovom.

- Pozor! - zaviknuo je Korčkov. - Osuđenici, sada ćete napustiti otok. Bit ćete prebačeni na drugo mjesto. Skrećem vam pažnju da na putu za luku i za vrijeme transporta budete disciplinirani. Sva naređenja straže treba bez pogovora slušati. Straža je dobila naređenje da puca ako netko pokuša bježati. Jeste razumjeli?

Mrtva tišina.

- Pozor, stvari u ruke, postroj se u pet redova!

- Naprijed marš.

Četiri hiljade i osam stotina ljudi krenulo je u pratnji dobro naoružanih vojnika. Čuli su se koraci logoraša, tupi i neujednačeni, i lavež enkavedeovskih pasa na uzici.

Netko je pokušao okrenuti glavu i baciti posljednji pogled na otok na kojem je proveo tolike teške godine. Ali vojnici bi se odmah izdirali i prijetili. U luci smo sjeli, ne napuštajući redove. Pojavio se oficir s velikim snopom spisa. Drugi je pored njega poimenično prozivao. Prozvani bi izašao, odgovorio na nekoliko pitanja i postavio se nekoliko metara u stranu. Kada se tako skupila grupa od dvije stotine prozvanih, ukrcali su ih u barku i brodić ih je odvukao na pučinu do velikog teretnog broda. Prekrcavanje je trajalo nekoliko sati. Na kraju su ukrcali i grupu žena koje su također bile na jednom Solovjetskom otoku. Moglo ih je biti sedam stotina. Prekooceanski teretni brod, koji je inače prevozio drvo s Dalekog sjevera na zapad, nosio je ime sovjetskog maršala

Buđonija. Sad je trebalo da ponese drugi teret. Unutrašnjost parobroda bila je pregrađena u šest galerija koje su bile međusobno povezane drvenim stepenicama. U ovim galerijama, koje su bile vrlo niske, smjestili su prične do kojih je trebalo puzati. U svakoj galeriji, u istom prolazu, bile su smještene kible. U kabinama su bili vojnici, a u drugim prostorijama nalazila se kuhinja. Na sredini gornje palube bio je veliki toranj u kome je bila straža s mitraljezom.

Došao sam na red u osmoj grupi. Kad sam se spuštao pod palubu, čuo sam kako me zovu da zauzmem mjesto. Bili su to moji stari drugovi. Smjestio sam se pored Rudolfa Ondračeka i razgledao unutrašnjost broda. Pričinio mi si neobično velik. Nismo htjeli leći, gledali smo kako dolaze nove grupe. Prostor se ispunjavao ljudskim tjelesima. Činilo se da može progutati golemu ljudski masu, a onda se najednom ispostavilo da je premalen za sve nas. Posljednje grupe morale su satima čekati dok smo se stisnuli. Zujalo je kao u košnici, Ljudi su se pokušavali kretati. Svaki je tražio poznanika ili bolje mjesto. Duge je trebalo dok se utroba broda umirila.

Drugog dana brod je digao sidro.

Kamo krećemo?

U nepoznato!

Dosad nitko nije mislio na jelo. Sada su ljudi počeli odvezivati zavežljaje, koji su im služili i kao jastuci, izvlačili »pajok«, obrok koji su dobili na Solovjetskim otocima, zatim suhi kruh i kocku, dvije šećera. Rekli su nam da ćemo tek slijedećeg dana dobiti toplo jelo. Okupili smo se nas nekolicina: Josef Berger, Rudolf Ondraček, Vasilij Čuprakov i Glazunov (danas poznati fizičar), da razgovaramo o svemu što smo doživjeli posljednjih nekoliko godina i nagađamo što nas očekuje.

Vidjeli smo da se sprema duga vožnja. Znači da imamo vremena. Za te dvije godine živjeli smo u raznim odjeljenjima, po raznim ćelijama i dosta smo se izmijenili. Mnogi su fizički oslabili, omršavjeli, ali najzanimljivije su bile promjene u ljudskim glavama. Za vrijeme istrage većina se nije odnosila nimalo neprijateljski prema Staljinovu režimu. Neki su mislili da je hapšenje milijuna ljudi posljedica nekakvih intriga neprijatelja sovjetske vlasti, drugi su vjerovali da su to privremene mjere, da je to filtriranje kroz koje treba da prođu i nevini. A bilo je i onih koji su vjerovali da se sve to radi u interesu naroda pa je zato svaka žrtva opravdana i korisna.

Različita su bila tumačenja apsurdnih i svirepih Staljinovih mjera, ali svi su bili jedinstveni u jednome:

- Neće proći ni nekoliko mjeseci i mi ćemo biti kod svojih kuća!

Vrlo mali broj je znao da je svaka nada uzaludna. Sada, poslije nekoliko godina, kada više nije bilo nikakvih izgleda da će se izaći na slobodu i kad se krenulo preko ledene morske pučine u nepoznatom pravcu, sve je izgledalo drugačije. Mnogi su tek sada uspjeli sagledati svu strahotu svega što su preživjeli.

Činilo im se da su sanjali izopačen, paklenski, luđački san.

Ovdje je bio i Sergej Jegorov, bivši predsjednik Staljingradskog mjesnog sovjeta. Dok smo bili zajedno u zatvoru u Lefortovu, Jegorov je mislio da je sve to što se s nama događa prijeko potrebno. Pa čak i sve ono što se s njim dogodilo. Predsjednik Staljingradskog oblasnog izvršnog komiteta bio je Kuznjecov. Prije nego što su ga ustoličili predsjednikom oblasnog sovjeta obavljao je dužnost generalnog direktora Mandžurskih željeznica. Kad je ta željeznica prodana Japanu, Kuznjecova su premjestili u Staljingrad. Zajedno s njim surađivao je i Jegorov. Kuznjecova su uhap-

sili i osudili na smrt kao japanskog špijuna. Jegorov je mislio da je sasvim normalno što su posumnjali i na njega jer je bio najbliži suradnik Kuznjecova. Ali je u isto vrijeme bio uvjeren da će ga uskoro pustiti na slobodu i da će tada uživati još veće časti.

Jegorov se neobično razveselio kad me ugledao, iako prije nije volio ni sa kim razgovarati. Smatrao me »narodnim neprijateljem.«

- No, zdravo, Jegorov. Ti si još uvijek tu? - upitao sam ga.

- Kao što vidiš.

- Pa ti si vjerovao da će te uskoro pustiti na slobodu!

- Karlo, ti si bio u pravu a ne ja.

- A kako si došao do takvog zaključka? - upitao sam ga znatiželjno.

- Sve mi se čini da nas je pohapsila kontrarevolucija na čelu sa Staljinom.

- Bravo, čestitam - razveselio me njegov zaključak.

- Za ove dvije godine u Vladimiru i na Solovjetskim otocima imao sam vremena da razmišljam.

- Nadam se da sad shvaćaš da je Staljinov socijalizam prokleto sličan Hitlerovu nacionalsocijalizmu.

- Slažem se da to nije socijalizam, ali objasni ti meni kakav je to poredak kad kod nas nema privatnog kapitala? - pogledao me Jegorov očekujući što ću odgovoriti.

- Znaš, slično pitanje postavili su vođe ruskih menjševika Danu koji je poslije oktobarske revolucije živio u Berlinu. A Dan im je odgovorio: Đavo bi znao što je to!

Na brodu sam upoznao čovjeka koji se, za razliku od svih ostalih, deklarirao kao neprijatelj sovjetske vlasti. Takvi ljudi bili su zaista vrlo rijetki. Bio je to nekadašnji kapetan carske armije Savčenko. Bio je jedan od rijetkih carskih oficira koji je ostao

na životu. Osuđivali su ga na zatvore i logore od 1927. godine. Godine 1937. izdržao je posljednju kaznu od pet godina logora, i kad se vraćao kući u Ukrajinu, izvukli su ga iz vlaka i u zatvoru u Kotlasu ponovno osudili na 10 godina tamnice. Međutim, Savčenko je uvijek bio dobre volje. Stalno je ponavljao kako ga neobično veseli i kako je počašćen što u zatvoru može sjediti s tolikim komunistima.

Vožnja brodom postajala je svakim danom sve nesnosnija.

Ni životinje se tako ne transportiraju.

Ležali smo na golim, vlažnim daskama, nuždu smo obavljali u kible. Na brodu su bila dva zahoda za nas, ali da do njih dođeš trebalo je šest sati čekati u redu. Jednom sam uspio da se probijem na gornju palubu. Preda mnom je bila nepregledna siva vodena masa, a brod je izgledao kao ljuska koja se ljulja na toj bezgraničnoj površini.

Veliku muku mučili smo zbog opskrbe vodom. Brod nije bio građen da primi velike količine vode. Nekoliko cisterni služilo je da bar jednom dnevno dobijemo nešto toplo. Straža je upotrebljavala mnogo vode, za nas je ostalo vrlo malo. A žeđ je bila užasna. Kad bi nam kroz otvor spustili veliko limeno bure s vodom, došlo bi do tučnjave. I voda bi se prosula. Najjači su uspjeli ugrabiti nešto vode. Strahovito smo žeđali jer su nas hranili soljenom ribom i suhim kruhom. Izbila je dizenterija. Kad su nam napokon ipak dali nekakvu toplu hranu, pokazalo se da je ta juha od kiselog zelja i graha u limenoj zarđaloj zdjeli. Bila je vodena i slabo priređena. Takvu jednu zdjelu dobivali smo na deset osoba. Naravno, nešto bolje prošli su oni koji su jeli brzo. Mnogi su dobili morsku bolest i danima nisu ništa jeli. Kible se nisu praznile po nekoliko dana. Njihov je sadržaj curio po podu. Zaudaralo je nepodnošljivo.

Jedva smo protestima i vikanjem uspjeli da se te smrdljive kible ispražnjuji svaki dan. Užasni uvjeti prouzročili su da je jedan dio logoraša teško obolio. Već su prvih dana leševi tonuli u sivo more.

Kad je brod pristao u Murmansku, u njegovu prepunu utrobu ukrcalo se još tri stotine kriminalaca. Kriminalci nisu još pravo ni stupiti na brod, a već su počeli pljačkati i otimati. Malo tko se bunio i opirao. Ljudi su bili toliko izmoreni i bolesni da im je bilo svejedno što rade od njih. Neki su se ipak suprotstavili. Dolazilo je do tučnjava. Banditi bi vadili noževe, bilo je teško ranjenih. Ipak smo uspjeli umiriti tu bandu.

Stražari su bili sasvim pasivni, kao da se to njih ne tiče. Kriminalci su se brzo snašli. Otkrili su da na dnu lađe ima prostor u kome su smještene fine živežne namirnice za Daleki sjever. Provalili su u tu prostoriju i izvukli mliječne konzerve, kekse i čokoladu. Sjedili su u grupama i jeli. Šestog dana puta zahvatila nas je takva oluja te smo pomislili da će nas đavo odnijeti. Valovi su bili golemi, voda je tekla po svim prostorijama broda. Oni koji su bili kraj otvora morali su tražiti nova mjesta jer su bili sasvim mokri. Nevrijeme je bješnjelo dva dana. Brod se jedva probijao. Za to vrijeme ništa se nije kuhalo. Ostali smo bez toplog jela. A nikome i nije bilo do jela. Udarci vjetra bili su tako snažni da su izmetine iz kibla letjele prostorijama kao odvratne ptice i padale po ljudima. Svakim danom bilo je sve gore i kritičnije. Većina se nije mogla kretati, ljudi su ležali nepomično u izmetinama, povraćajući, stenjući i proklinjući. Dok smo prolazili Bijelim, Barensovim i Karskim morem, preko palube bacili su 150 leševa. Sigurno ih je bilo mnogo više. Nismo mogli brojiti. Šesnaestoga kolovoza brod je upao u led. Pokušao je manevrima zaobići ledene mase, ali nije uspio. Zatražio je pomoć. Osamnaestoga kolovoza došli su ledolomci.

Među njima i ledolomac »Lenjin«!

Brod je pristao na otoku Novaja Zemlja, ukrcao vodu i svježi kruh. Toplo jelo se poboljšalo, ponekad smo ga dobili i dvaput dnevno. Vođa transporta kao da se uplašio da će biti odviše mrtvih. Dvadeset prvoga kolovoza zaokrenuli smo u veliku sibirsku rijeku Jenisej, koja izvire negdje u Mongoliji a utječe u Karsko more. Dvadeset drugog brod je bacio sidro u luci Dudinka.

III. NA DALEKOM SJEVERU

POŠTUJ OCA I MAJKU

Niski oblaci visjeli su nad našim glavama kad se brod usidrio nedaleko od obale. Pred nama je ležala ledena i snježna pustinja. Nigdje drveta! Tu i tamo žbunje. U dušu nam se uvlačio osjećaj da je sve izgubljeno, da nema nade, nema spasa. Primijetili smo nekakve drvene kućice i nekakvu stanicu uskotračnog kolosijeka.

Počelo je iskrcavanje.

Morali smo sjesti u snijeg da bi nas prozvali. Polako su nas ukrcavali u uskotračnu željeznicu Dudinka-Norilsk. U tom malom naselju prvi ljudi s kojima smo došli u dodir bili su kriminalci koji su radili na ovoj željezničkoj stanici. Obrati nam se kriminalac s lopatom u ruci:

- Hej, braćo, otkuda vi?

- Sa Solovjetskih otoka - odgovori netko od nas.

- Zar tako, s magarca na jarca, a! - dovikne kriminalac rusku poslovicu.

- Kako živite ovdje?

- Pa, vidjet ćete.

- Kako se jede?

- Nekako se živi. Ženske vam neće trebati.

- Zašto ste u logoru? - zapitao sam ga.

- Zato, bratac, što nisam poštovao oca i majku.

- A vi ste svi osuđenici na dvadeset pet, a? - zapitao me drugi kriminalac.

- Kako si došao do te brojke?

- Pa fašistima daju po dvadeset pet.

- Mi nismo fašisti, ovdje je većina bivših članova Partije.

- Aha, nije vam se svidio Staljinov brk - podsmješljivo nam dobaci kriminalac.

U vagončiće se ukrcalo pet stotina ljudi. Došla je mala lokomotiva i mi smo krenuli.

Na 105. kilometru uskotračne pruge Dudinka-Norilsk morali smo se iskrcati i poći pješice prema ugljenokopu Nadežda koji je bio udaljen deset kilometara. Put je vodio kroz močvarno područje koje na mjestima nije bilo sasvim zamrznuto. Do koljena smo upadali u vodu. Teškom mukom izvlačili smo noge. Jedva smo se uzverali uz jednu strminu. U našoj grupi bilo je dosta bolesnih koji se nisu mogli kretati bez tuđe pomoći. Mnogi su bacili kovčege i zavežljaje jer nisu imali snage da ih nose. Stražari nisu dopustili da se odmaramo jer su se bojali da nas noć ne zatekne na putu.

Kad smo stigli u logor Nadežda bio je još dan. Ugledali smo pet baraka i pet šatora. U jednu baraku sa zidovima od šperploča uveli su 151 ljudi. Među njima bio sam ja i moji drugovi Rudolf Ondraček, Josef Berger Jefim Morozov. Baraka je imala trokatne prične. Josef Berger smjestio se dolje, a Ondraček, Morozov i ja potražili smo mjesto na trećem katu. U sredini barake stajala je željezna peć naložena ugljenom. Okupili smo se oke užarene peći duboko potišteni. Odavde nema izlaza, ni spasa.

Došli su prvi logorski činovnici. To su bili kriminalci kojima je bik povjereno da nas »preodgoje« da iz »kontrarevolucionara« stvore sovjetske ljude. Rekli su nam da ujutro rano treba da ustanemo i pođemo na rad, zato je najbolje da što ranije legnemo. Pitali su nas hoćemo li prodati odjeću.

- Bolje je za vas da prodate, sigurno će vam je ukrasti - upozorio nas je jedan kriminalac.

Bio sam umoran i odmah sam zaspao. U šest sati ujutro odjekne zapovijed:

- Ustajte!

Poslije 15 minuta upali su u našu baraku »zapovjednici« vičući i s drvenim toljagama. To je bila logorska policija sastavljena od čuvenih kriminalaca koji su se trebali starati da nitko ne izostane s posla. Ako bi netko zakasnio da ustane na vrijeme, skinuli su ga s prične silom. Za pola sata trebalo je pojesti doručak. Pošli smo po doručak u kuhinju, koja je bila udaljena trideset metara. Nekakva mala drvena baraka pokrivena ljepenkom. Kroz prozor kuhinje promatrao nas je ćelavi, postariji čovjek. Kraj njega je stajao mlađi sa zaimačom u ruci. Ispred njega bila je drvena bačva iz koje se pušila para. Na stolu je bila usoljena riba. Pružio

sam mu talon koji sam dobio od brigadira zajedno sa 600 grama kruha.

- Gdje ti je porcija? - upitao me ćelavac.

- Nemam je.

- Hoćeš li da ti juhu nalijem u kapu?

Uzeo sam usoljenu ribu i pošao da potražim neku porciju. Nisam je mogao naći. U drugim barakama, u kojima su bili starosjedioci, bilo je dosta tog posuđa, većinom kutija od konzervi, ali oni ih nisu htjeli dati. Ali već je odjeknuo signal koji je pozivao na rad. Zatvorili su kuhinjski prozor. Većina je otišla na posao bez toplog jela.

Jedan dio nas određen je na rad u rudniku, a drugi su trebali da izgrađuju uskotračnu željezničku liniju Dudinka-Norilsk. Mene su dodijelili u drugu grupu.

U ovom logoru nije bilo ograde. Svakih pedeset metara stajao je toranj, u njemu vojnik s mašinkom. Nitko nije mogao napustiti prostor logora.

U šest četrdeset i pet skupili su se svi osuđenici na jednom mjestu, odakle je trebalo krenuti na rad. Postrojili su nas u peteroredove. Bili smo podijeljeni u brigade, svaka brigada imala je pedeset ljudi, na njenom čelu bio je brigadir, koga je odredila logorska uprava. Kad smo se postrojili, istupio je brigadir pred komandira logorskog odjeljenja i reportirao:

- Peta brigada u jačini od pedeset ljudi spremna je da pođe na rad.

Dežurni zapovjednik straže brojao je: - Prva, druga, treća...

Malo podalje preuzela nas je straža i ponovno prebrojala brigade. Onda je zapovjednik povikao:

- Pozor, osuđenici! Za vrijeme marša zabranjeno je razgovarati, prelaziti iz jednog reda u drugi i učiniti jedan korak lijevo ili

desno izvan reda. Ako netko prekrši ova naređenja, stražar će bez upozorenja upotrijebiti oružje.

Jeste li razumjeli?

- Jesmo - povikali smo.

- Straža, oružje na gotovo. Naprijed marš!

Pokrenulo se nekoliko stotina ljudi. Vojnici su držali oružje na gotovo. Lijevo i desno i na kraju kolone pratili su nas policijski psi. Psi su lajali, i otimali se da ugrizu najbližeg logoraša. Naše radno mjesto nije bilo daleko, oko petnaest minuta od logora. Podijelili su nas u grupe, svaku brigadu posebno, a jedan građevni inženjer objasnio je brigadiru što treba da radimo. Naš posao sastojao se u tome da tačkama odvozimo šljunak iz jedne šljunčare na željeznički nasip. Trojica su dobila jedne tačke, dvojica su lopatama sipala pijesak, a treći je vozio. Dok su jedne tačke bile na putu, valjalo je napuniti druge. Radilo se jedanaest sati i za to vrijeme trebalo je ispuniti normu: tri čovjeka dvanaest kubičnih metara. Izračunali smo da bi tačke u jednom danu, prema normi, trebale proći dvadeset i pet kilometara. Ako je norma ispunjena, svaki je dobio 700 grama kruha, ujutro i uveče litru juhe i 250 grama prosene kaše, ili neke druge. Osim toga, triput tjedno dobivali smo dvije stotine grama usoljene ribe. Svakog mjeseca dobivali smo 700 grama šećera i 50 grama sapuna za pranje. Oni koji bi normu ispunili do 120% dobijali su premije u jelu koje su se sastojale od dvije stotine grama usoljene ribe, a onaj koji ne bi ispunio normu dobivao je manje kruha i manje kaše. Oni koji su ispunjavali normu sa 60% kažnjavani su na taj način što su dobivali samo 300 grama kruha i jedanput dnevno pola litre juhe. Šećer, čaj i sapun dobivali su samo oni koji su ispunjavali normu. Budući da su ljudi bili slabi i bolesni, nitko nije mogao ispuniti normu.

U osam sati navečer vratili smo se u logor. Bio sam tako umoran da ništa nisam osjećao. Nisam mogao jesti. Popeo sam se na pričnu i zaspao. Poslije dva sata probudila me glad. Ondraček mi je donio jelo i stavio ga na moju pričnu iza glave, donio mi je i juhu i kašu s komadićem kruha u nekakvim velikim kutijama od konzervi koje je negdje posudio. Tek kad sam se najeo, primijetio sam kako su mi ruke prljave. U baraci nije bilo vode, zato sam pošao u dvorište da ih snijegom operem. Tek što sam stupio na prag, zaurla stražar s tornja da se smjesta vratim u baraku. Poslije deset sati uveče nitko nije smio izaći. Svi su spavali, u baraci je vladao mir, dežurao je samo jedan čovjek koji je ložio peć. Radio je to vrlo savjesno i u baraci je bilo toplo. Nije baš bilo lako popeti se na pričnu i pronaći svoje mjesto za spavanje. Ležali smo jedan pored drugoga tako nabijeni da sam se morao uvlačiti između onih ko su spavali. Nitko nije primijetio da se netko, između njih gura, svi su spava tvrdim snom.

Slijedećeg jutra ponovilo se isto: u potrazi za posuđem ostao sam bez toplog jela. Morao sam se zadovoljiti slanom ribom i sa šest stotina gram kruha. Savjetovao sam se s prijateljima kako bih došao do nekakve limenke. Rekli su mi da je najpametnije da prodam odijelo i da za taj novac kupim limenku od tri litre punu graha. To će nam svima služiti. Kad smo se vratili posla potražili smo kriminalce koji su nas prilikom dolaska pitali imamo li što za prodaju. Uskoro smo ih pronašli i ja sam prodao odijelo za osamdeset rubalja, ali morao sam još dodati i jednu kravatu. Nisam se teško rastao s ton kravatom jer sam znao da je neću trebati. U logoru je bio mali štand u kome je kriminalac prodavao sapun, pastu i četkice za zube i druge sitnice. Bio san sretan kad sam uspio kupiti veliku limenku. Uskoro smo nas četvorica Ondraček, Berger, Morozov i ja, jeli grah iz konzerve drvenim žlicama koje smo sami napravili. Bili smo veseli jer ćemo sada svako jutro jesti

toplo jelo. Slijedećeg dana nismo se radovali. Kad smo ujutro ustali, rekao mi je Ondraček da se osjeća vrlo slabo i da ne može na rad. Otišao sam u susjedni baraku da pitam stare logoraše što da radim. Rekli su mi da se kraj kancelarije logorske uprave nalazi ambulanta i da se bolesnik treba da javi liječniku. Ako liječnik ustanovi bolest, bit će oslobođen rada. Upozorili su me: ako bolesnik nema 38 stupnjeva Celzijusa neće biti oslobođen rada pa makar je bolest ne znam kako teška. Jedino ako slomi nogu, ili se na poslu teško ozlijedi. Onda temperatura nije važna.

Odveo sam Ondračeka u ambulantu. Tamo je sjedilo već dvadeset bolesnika. Svake dvije minute došao bi novi bolesnik na red. Većinom bi psovali. Malo ih je izlazilo zadovoljna lica. Ti sretnici nisu morali ići na rad. Kad smo ušli, liječnik me upitao zašto ulazimo dvojica. Objasnio sam da je moj drug veoma slab i da sam ne može hodati.

- Sad ćemo mi to odmah vidjeti - odgovorio je liječnik i stavio Ondračeku termometar pod pazuho. Dok su Rudolfu mjerili temperaturu, razgledao sam ambulantu. Nekakav sto skalupljen od običnih dasaka, na zidu kutija s lijekovima, u kutu prična sa slamaricom i ćebetom. Čistoća osrednja. Liječnik je pogledao termometar, klimnuo glavom i iz kutije na zidu izvadio tri praška i pružio ih Rudolfu.

- Tri puta dnevno, navečer dođite opet, na rad danas ne morate ići.

Bili smo veseli što se sve tako svršilo. Bilo je to iznad očekivanja. Rudolfa sam odveo u baraku, smjestio na pričnu i otrčao u kuhinju po doručak.

Kad smo se uvečer vratili, najprije sam upitao Rudolfa kako mu je. Prozborio je u bečkom dijalektu:

- Kori, hait hob i a echtes Wena gobelfriihstuck gesa! (Karl, danas sam pojeo pravi bečki doručak.)

- Kruh sa svinjskom masti?

- Pogodio si, Karl.

Radovao sam se što je Rudolf dobre volje, znači da mu je bolje. Upitao sam ga odakle mu to jelo: ispričao je da je u našu baraku došao stari logoraš koji radi u rudniku i kojega je zanimalo ima li među pridošlicama zemljaka. Kad je čuo da je Rudolf Austrijanac i da je bolestan, donio mu komad kruha sa svinjskom masti. Ondraček je sjao od sreće. U Beču kruh sa svinjskom masti jede samo sirotinja. Razveselio sam se kad mi je Rudolf pokazao komadić. Nisam htio uzeti, ali da ne naljutim Rudolfa ipak sam ga pojeo. Na žalost, moja radost da Ondračekova bolest kreće nabolje bila je preuranjena. Svakog dana bilo mu je sve lošije. Pored visoke temperature dobio je i jak proljev. Onaj prašak koji je dobio u ambulanti još više mu je naškodio. Jer taj »doktor« zapravo nije bio liječnik već samo bolničar. Otišao sam tome vajnom »doktoru« i zamolio sam ga da bolesnika preveze u bolnicu.

- Žalim, ovdje bolnice nema, najbliža je deset kilometara daleko i prepuna je. Zaista, ja ne mogu riskirati da ga pošaljem u bolnicu. Ako nije teško bolestan, vratit će ga.

Prošlo je sedam dana, Ondračeku je svakog dana bilo sve teže. Napokon je Josef Berger došao na pomisao da će biti najpametnije da svake večeri trčimo u ambulantu i u panici vičemo kako je Ondraček na umoru. To je pokrenulo »doktora« da dođe u baraku i vidi što je. Dojadilo mu to trčanje u baraku, a pomalo se ustrašio da će Rudolf zaista umrijeti u baraci, što bi za njega bilo neugodno. NKVD je volio red. Logoraš je mogao umrijeti, to ih nije mnogo boljelo, ali teško liječniku ako bolesnik umre na prični, on treba da umre u bolnici. I »doktor« se odlučio da pošalje Rudolfa u bolnicu. Ali nije mogao pronaći nikakvo prijevozno sredstvo osim konjske ili pasje zaprege. Kad smo mu opet došli s

alarmantnom viješću da je Rudolf u agoniji, upitao nas je da li bi Ondraček mogao odjahati u bolnicu. Gledao sam ga zapanjeno i zapitao kako će bolesnik koji ne može hodati sad najednom jahati. Slegao je ramenima. Slijedećeg dana prije nego što sam pošao na rad, oprostio sam se od Ondračeka i dao mu petnaest rubalja od prodaje odijela. Teško smo se rastali. Nedaleko našeg radilišta vidjeli smo kako Rudolfa otpremaju u bolnicu. Strpali su ga u nekakav sanduk, pola tijela virilo je napolje, noge su mu visjele izvana. U taj sanduk upregli su konja koji ga je vukao po snijegu. Sanduk je ostavljao širok trag za sobom. Pozdravljali smo ga i mahali mu, ali on nije bio u stanju odgovoriti na naše pozdrave.

Pokušavali smo nešto saznati o sudbini Ondračeka, ali ništa nismo mogli doznati. Tek nakon dva mjeseca, kad su me premjestili u drugo odjeljenje logora u Norilsku, saznao sam pojedinosti.

Uprava logora forsirala je izgradnju željezničke pruge. Produžili su radno vrijeme. Većina logoraša bila je duže vrijeme po raznim zatvorima, i njihovi organizmi zbog slabe ishrane i teškog režima bili su potpuno iscrpljeni. Osim toga, ti ljudi nisu navikli ni na kakav fizički rad. Bilo ih je vrlo malo koji su nekada manualno radili. U zatvoru na Solovjetskim otocima bili su uglavnom viši partijski funkcionari, upravnici trustova, ministri, liječnici, profesori i slične profesije. Nije čudo što su mnogi od tih ljudi u kratko vrijeme fizički uništeni.

Životni uvjeti u logoru Nadežda postajali su svakoga dana sve lošiji. Kad je došao s posla, logoraš se nije mogao oprati jer se voda donosila u bačvama a to je jedva bilo za kuhinju. Mogli smo se oprati jedino snijegom, ali taj je bio pokriven ugljenom prašinom. Prične na kojima smo spavali nisu imale slamarice, ni jastuka, ni ćebadi. Pokrivali smo se odjećom u kojoj smo radi Ako se odjećom pokriješ, onda ležiš na goloj prični. Barake su

bile pune stjenica. Slobodnim danom vodili bi nas na kupanje. Kupaonica je bila daleko osam kilometara i put do nje vodio je preko močvare. Prava tortura! Osim toga, kupaonica je bila malena i mogla je odjednom primiti svega sedamdest ljudi, a ostalih 300 moralo je čekati vani na cesti.

Jedno takvo kupanje trajalo je dvanaest sati. Svi oni koji su bili slabi, a takvih je bilo mnogo, nisu htjeli ići na kupanje. Budući da je bilo obavezno, ljudi su i sakrivali po drugim barakama samo da ne idu na to mučenje. Ljudi su: zaušljivili poslije tolikih dana nekupanja.

Pritužbe logoraša ostajale su bez odgovora. Logorom je upravljao kriminalac koji je oko sebe okupio opasnu bandu, a ta je gospodarila kako joj se svidjelo. Ishrana je bila vrlo loša, ali za neke grupe bilo je svega. Budući da nije bilo skloništa, živežne namirnice stajale su u blizini kuhinje pod vedrim nebom: bačve s mesom, ribe i ostalo. Gledali smo kako kriminalci razbijaju burad i odnose velike komade mesa i kuhaju ga u barakama. Rijetko je kad koji politički dobio komad mesa. Logorašima je pripadalo mjesečno sedam stotina grama šećera. Za ova dva mjeseca dobili smo svega jedanput malo šećera. Kad smo upravi logora postavili pitanje zašto ne dobivamo šećer odgovorili su nam:

- Više radite pa ćete ga dobiti!

Malo je bilo dana kada se moglo počivati.

I nedjeljom smo morali raditi.

Čovjek se mogao odmoriti jedino onda kad je bješnjela tzv. purga, snježn vijavica. Nekad je »purga« bila tako žestoka da nisi vidio ni dva metra. Tad smo se mogli malo odmoriti. Ležali smo na pričnama, spavali ili pričali. Knjiga nije bilo, ali bilo je ljudi koji su imali odlično pamćenje. Umjeli su točno ispričati pročitane romane kao da su ih upravo sada pred nama čitali. Kući

se moglo pisati. U početku nisam vjerovao da bi iz ove pustinje bilo kakvo pismo stiglo adresatu, ali stari logoraši su mi pričali da primaju poštu od svoj rodbine. To me ohrabrilo. Napisao sam pismo svojoj ženi. Prošlo je dvije godine kako sam od nje dobio posljednje pismo. Nisam vjerovao da će mi odgovoriti. Prošlo je mjesec dana a ja sam dobio ženin telegram i nešto novaca. Bio sam neobično sretan. Novac mi nisu dali. U logoru je vladali pravilo da samo onaj može dobivati pedeset rubalja mjesečno koji se dobro vlada i ispunjava normu najmanje sto posto.

Budući da ja tu normu nisam mogao ispuniti, nisam imao pravo na svoj vlastiti novac.

»Purga« je opet zavijala. Izležavali smo se po pričnama, kad je u baraku ušao logorski činovnik i pročitao oko stotinu imena, između ostalih i moje, saopćio nam da ćemo biti prebačeni u drugi logor čim se vrijeme poboljša. I Norilsk. Radovali smo se jer su se o Norilsku pričala čuda: kako se tamo živi pristojno. Nisam vjerovao tim pričama, ali kad sam čuo da tamo ima vode pomislio sam da putujem u raj. Snježna vijavica, kao za inat, nikako da prestane. Bili smo nestrpljivi! Iako nismo išli na rad, željeli smo da nas što prije premjeste. Napokon se vrijeme smirilo i zapovjednik straže predao nas je grupi vojnika. Oni koji su ostali u logoru rudnika Nadežda sa zavišću su gledali kada smo odlazili.

Marširali smo pod stražom i ledenom sunčanom loptom kroz klanac.

Izašli smo na jednu cestu koja je vodila prema Norilsku. Minus dvadeset stupnjeva. Prošli smo kraj ženskog logora. Svi smo okrenuli glave prema logoru da nam ostane u sjećanju nečiji ženski lik, žene su nas gledale ljubazno i prijateljski, sa smiješkom na licu. Cestom prema Norilsku sretali smo teretne automobile, poljsku zapregu, pred kućom je stajao sob zapregnut u saonice.

Približavali smo se Norilsku.

KAKO SMO GRADILI NORILSK

Norilsk je grad u Krasnojarskom kraju SSSR-a, povezan željezničkom prugom s lukom Dudinkom na Jeniseju. Norilsk je pretvoren u grad 1953. godine. Godini 1954. bilo je sedam srednjih, pet sedmogodišnjih, četiri osnovne škole, tri doma kulture, dom pionira, dramsko kazalište, kino i tri biblioteke. Godine 1954 gradi se dvorac kulture, bazen za plivanje, kino, muzička škola.

Neka se čitalac ne zbunjuje različitim godinama. One su točno prenijete iz Velike sovjetske enciklopedije (primjedba autora).

Došli smo do primitivnih baraka zbijenih od dasaka koje su služile kao spremište za oruđe i kao male radionice. Ispred njih mnoštvo razbacanih pragova za izgradnju željezničke pruge koja će vezati glavnu prugu s rudnikom ugljena.

Kada sam promatrao ove barake i taj nered, sjetio sam se razgovora koji smo vodili u ugljenokopu Nadežda o Norilsku. Norilsk se nalazi 120 kilometara od Dudinke, centra Tajmirskog poluotoka. Bio je poznat šezdesetih godina prošlog stoljeća. Poznati trgovac Morozov pokušao je iskoristiti velika prirodna bogatstva u toj divljini. Njegov je pokušaj propao jer za taj pothvat nije imao radne snage. Morozov se obratio tadašnjem gubernatoru Jenisejske gubernije i zamolio ga za pomoć. Gubernator je poslao u Petrograd izvještaj o vrlo skupocjenim metalima u Norilsku i njegovoj okolici. Poslije nekoliko godina došla je komisija u Jenisejsk. U pratnji viceguvernera i trgovca Morozova uputila se prema Norilsku i još dalje na sjever. Komisija je poslala caru izvještaj u kome je navela da u Norilsku postoje golema nalazišta prirodnih bogatstava, ali smatra da ih nije moguće iskorištavati jer ljetno vrijeme traje svega dva mjeseca. Za ostalih deset mjeseci tako su velike hladnoće i snježne vijavice da je nemoguće

naseliti ljude. Prema tome, projekt trgovca Morozova ne može se ostvariti.

I dok su carski činovnici smatrali da je u Norilsku nemoguće naseliti ljude, Staljinovi birokrate bili su dinamičniji. Godine 1935. Staljin je naredio da NKVD pronađe specijaliste i radnu snagu i otvori logor u Norilsku. To se dogodilo zimi 1935-36. Zatim su pohapsili stotine rudarskih inženjera i nekoliko liječnika. Uhapšeni su bili optuženi kao štetočine i osuđeni od »trojke« na deset godina logora. Istovremeno je u raznim zatvorima NKVD-a pet hiljada radnika, seljaka i intelektualaca čekalo da se otvori put rijekom Jenisej. Prvih dana ljeta ukrcani su na brod ljudi, oruđe, živežne namirnice i šatori.

Ljeta gospodnjeg 1936. nastao je »Norilski logor NKVD«.

Prvi uhapšenici koji su stigli u Norilsk bili su mladi i zdravi ljudi. NKVD je izvršio temeljit izbor. Teška klima, teški poslovi i potpuno nenastanjeno područje zahtijevali su otporne ljude. Liječnička komisija pregledala je svakog detaljno i strogo pazila na zdrave zube. Na Dalekom sjeveru vlada skorbut. Kad je prvi veliki transport stigao ljeti 1936, nomadi su se uskomešali. Oni su pasli velika stada sobova i postavljali zamke za srebrne lisice. Nomadska plemena Samojeda, sobovi i lisice, povukli su se dalje prema sjeveroistoku. Od rijeke Jenisej do jezera Pjasina, to znači na razdaljini od 40 km, postavljeni su šatori na svakih pet do šest kilometara. U šatoru su bile drvene prične, u sredini željezna peć. Dva šatora kuhinja. Živežne namirnice pod otvorenim nebom. Ishrana i opskrba logoraša obilne. Dobivali su čak i limun te različite preparate protiv skorbuta. U prvoj godini izgradili su samo barake za stanovanje i uredske prostorije. Ovdje drveta nema. A građevni materijal morao se dopremati riječnim putem. Najprije je sve trebalo očistiti od visokoga i zamrznutoga snijega. Radilo se vrlo primitivnim oruđem: željeznim polugama, lopatama, pi-

jucima. Čistilo se zamrznuto tlo i postavljali se temelji za barake. Trebalo je mnogo muke da se iskopa rupa u zemlji. Više od polovine tih mladih ljudi umrlo je zbog teškog rada, hladnoće i bolesti. Dok su jedni gradili barake, grupa geologa išla je u potragu za prirodnim bogatstvima. Za kratko vrijeme poslali su u Moskvu kositar, bakar, kobalt i druge vrijedne metale. Pronađene su i velike zalihe ugljena.

Godine 1937. dolazi u Norilsk 20.000 logoraša. Samo jedan dio mogao se smjestiti u barake, ostali su morali stanovati u šatorima. Polovina logoraša gradila je uskotračnu željezničku prugu Dudinka-Norilsk. Godine 1938. došlo je novih 35.000 logoraša. Transporti su dolazili jedan za drugim, ali broj se nije povećavao jer je smrtnost bila strahovita. Umirali su masovno, a rezultat njihova trogodišnjeg rada bio je gotovo nikakav. Staljin je tražio da se po svaku cijenu prijeđe na eksploataciju plemenitih metala. Spremao se za rat. Cijene tih metala povećavale su se na svjetskom tržištu iz dana u dan. Naročito poslije dolaska Hitlera na vlast. A Rusija nije imala novaca da kupuje te metale. Staljin je pozvao u svoj kabinet upravnika postrojenja u Norilsku Matvejeva i odredio mu rok: ili će do 1939. godine Norilsk isporučivati kositar i bakar, ili će on, Matvejev, ostati bez glave. Matvejev je obećao da će izvršiti staljinski zadatak. Došla je 1939. godina. Metala nema.

Matvejeva i njegova četiri pomoćnika sprovedu na Kolvmu i strijeljaju. Na mjesto Matvejeva dolazi Abraham Zavenjagin. Zavenjagin preuzima upravu Norilska, osamdeset baraka i veliko groblje. Norilsk je bio star tek tri godine, a imao je groblje kao gradovi stari nekoliko stotina godina. Zavenjagin je bio pametniji: tražio je kvalificirane kadrove: inženjere, tehničare, ekonomiste. Sa Solovjetskih otoka stigla je partija od četiri hiljade ljudi koja je u povijesti Norilska poznata kao »solovjetska etapa«. Za-

venjaginu i njegovu pomoćnik Volohovu trebali su upravo takvi ljudi.

Znali su i to da se tako veliko poduzeće ne može podići terorističkim mjerama.

Da bi privukli inženjere i tehničare na rad, davali su im sitne privilegije, bolje stanove i bolju ishranu.

Ali NKVD je drugačije mislio: političke robijaše treba slati na najteže radove, a lakše poslove valja dati kriminalcima. Zavenjagin i Volohov stalno su se sukobljavali s tzv. »trećim odjeljenjem«. Kako bi uspjeli da inženjeri tehničari rade svoj projektantski posao u toplim prostorijama, a ne da krampaju smrznutu zemlju, morali su se suprotstaviti NKVD-u. Začudo, Zavenjaginu i Volohovu ostale su glave na ramenu. Zavenjagin je dobio još jednoga pomoćnika Jeremejeva koji je trebao dobro paziti da političkim logorašima ne bi bilo previše lijepo. Nije prošla ni godina dana, u Norilsku si se zadimili dimnjaci i prvi kositar ukrcan je u luci Dudinka.

SMRT RUDOLFA ONDRAČEKA

Kad smo stigli u Norilsk iz ugljenokopa Nadežda, moji drugovi i ja određeni smo u II logorsko odjeljenje. Bio je mrak kad nas je preuzeo šef odjeljenja Leman. Radovali smo se kad su nas odveli u kupaonicu. Ne samo što smo se tamo kupali nego smo i prenoćili. Slijedećeg dana odveli su nas u zidanu baraku. U II logorskom odjeljenju bilo je u to vrijeme oko osam hiljada logoraša, političkih i kriminalaca. Bilo je tu i osam stotina žena u posebnim barakama koje su bile opasane bodljikavom žicom.

Drugo jutro pošli smo na rad. Kao i obično, postrojili su nas pred barakom, zatim smo krenuli prema logorskim vratima. Bilo je hladno. Minus 45 stupnjeva Celzijusa. Kad smo došli blizu vrata, učinilo mi se da sanjam: pola metra od zemlje, vezan žicom visio je goli leš. Žicom su mu bile vezane noge i prsa, glava mu je visjela, staklenaste oči bile su poluotvorene, kosti mu stršile, usta kao da nemaju ni komadića mesa. A nad njegovom glavom pribijena tabla na kojoj je pisalo:

»Ovakva sudbina očekuje svakoga tko pokuša bježati iz Norilska.«

Crte lica kao da su mi bile poznate. Tko bi to mogao biti? Za marša neprekidno me mučila mislio tko je taj čovjek. Najednom sam se užasnuo!

To je bio Rudolf Ondraček.

Zar je on pokušao pobjeći? Nikada mi nije govorio o bijegu.

Danima sam bio opsjednut smrznutim lešom svog druga Rudolfa. Neprekidno me kopkalo da saznam zašto su njegov skelet objesili na logorska vrata.

Jednog smo dana pošli na kupanje. U kupaonici je bio dežuran liječnik. U razgovoru s njim doznao sam da je iz Leipziga,

zvao se Georg Bilecki. Pitao sam ga da li je vidio obješeni skelet.

- Što se čudite, vidi se da ste tek došli. Imat ćete prilike još štošta da vidite - odgovorio mi je.

Pričao sam liječniku Bileckomu zašto se toliko zanimam za Rudolfa Ondračeka. Bilecki mi je savjetovao da o tome ne razgovaram i obećao mi da će se kod svojih kolega raspitati što se dogodilo. U nedjelju me posjetio u baraci i pozvao da pođem s njim. Otišli smo u njegovu baraku gdje me upoznao s lenjingradskim liječnikom Rajvičerom. Rajvičer je radio kao kirurg u bolnici I logorskog odjeljenja. Pričao mi je da se sjeća kada su iz ugljenokopa dopremili u bolnicu Rudolfa Ondračeka. Ondraček je bio u vrlo teškom stanju: ustanovili su zanemarenu dizenteriju, srce mu je sasvim oslabilo i fizički je bio potpuno iznuren. Malo je bilo nade da će ozdraviti. Ipak s poslije dva mjeseca nešto malo oporavio.

- Bio sam dežuran - pričao je Rajvičer - u bolnici kad je Ondraček došao u moju sobu i zamolio me da mu dam prašak za spavanje. Zahvalio mi je otišao. Najednom sam čuo pad, bolničarka je istrčala, pred vratima je ležao Ondraček. Pregledao sam ga i ustanovio da je mrtav.

Upitao sam kako je moguće da su Ondračeka proglasili bjeguncem. Rekao mi je da ne zna i da nije u njegovoj kompetenciji da to zna.

Bilecki se mnogo zainteresirao za Ondračeka i zamolio me da mu kažem sve što znam.

- Ondraček je rođen u Znojmu, sada je to Čehoslovačka. Bio je funkcionar Komunističke partije Austrije. Dolazak Hitlera na vlast 1933. zatekao ga je u Berlinu i nacisti su ga bacili u koncentracioni logor. Kada je pušten iz logora, Ondraček je otputovao i istupio na internacionalnom forumu i Ženevi. Govorio je

o svemu što je proživio u nacističkom logoru. Nakon toga otišao je zajedno sa ženom i djetetom u Sovjetski Savez. Nekoliko je godina radio u Sindikalnoj internacionali (Profintern). Kad je Staljin odlučio da likvidira staru gardu komunista, među prvima su uhapsili njega i osnivača Komunističke partije Austrije Koritschonera. Koritschoner je bio bankovni činovnik i publicist. Uhapsili su ga u Harkovu 1936. godine i osudili na tri godine zatvora. A kada se žalio na presudu, Vrhovni sud Ukrajine osudio ga je na deset godina. Godine 1940. NKVD je izručio Franza Koritschoners Gestapou, koji ga je likvidirao.

Ondračekova žena s djetetom, na savjet nekih prijatelja i uz pomoć austrijskog konzulata u Moskvi, vratila se u svoju domovinu.

Ne mogu prežaliti Ondračeka. Bio je divan čovjek. Ne znam hoće li žena ikada saznati kako je umro.

Radio sam u brigadi koja je prerađivala kositar i bakar. To je bilo prvo postrojenje koje je radilo na toj preradi. Pretovarivao sam rudaču koja je dolazila iz rudnika u vagonima i kamionima. Radno vrijeme od osam ujutro do osam uvečer. Za to vrijeme svaki je logoraš morao istovariti šesnaest tona rude. Za taj posao dobio je 600 grama kruha, dva puta toplo jelo, tj. pola litre juhe, dvije stotine grama kaše i jednu haringu. Tko nije ispunio normu dobio je manje. Bilo ih je mnogo koji nisu mogli ispuniti normu. Sve one koji nisu ispunjavali normu pokupili bi iz raznih brigada i oni su nastavljali posao sve dotle dok norma ne bi bila ispunjena. Svaka dva sata vraćali bi u logor one koji su ispunili normu.

Neki su ostajali na radilištu preko cijele noći, a ujutro bi nastavljali raditi sa svojom brigadom. Ljudi su padali od iscrpljenosti. U logor se nisu mogli vraćati na vlastitim nogama. Bilo ih je koje su u besvjesnom stanju otpremali u bolnicu. Naravno,

liječnik nije mogao ustanoviti nikakvo povišenje temperature jer su logoraši bili toliko iscrpljeni da više nisu ni imali normalnu temperaturu. Da bi takve vratili u život bacali su ih u hladnu vodu. Ali mnogi se više nisu probudili.

Smrtnih slučajeva zbog prekomjernog rada bilo je sve više i uprava logora morala je narediti da oni koji nisu ispunili normu ne smiju raditi više od dva sata prekovremeno.

Ipak je život u Norilsku bio bolji negoli u rudniku Nadežda. U barakama je bilo više prostora, stjenica je bilo manje, moglo se kupati i nije trebalo pješačiti deset kilometara. Liječnička pomoć bila je bolja, bilo je kvalificiranih liječnika koji su nastojali olakšati sudbinu logoraša. Liječnici-logoraši iz lenjingradske Vojne akademije: Nikišin, Bajev, Rosenblum te moskovski liječnik Suhorukov zaista su se trudili da nam olakšaju život. Liječnike su stalno nadzirali šefovi sanitetskog odjeljenja i često ih kažnjavali bacajući ih na najteže radove. Ali oni su radije krampali nego da bolesne ljude šalju na radilište.

Doktor Suhorukov bio je liječnik sportskog kluba u Moskvi. Ljeti 1936. godine jedna grupa nogometaša otputovala je u Švedsku na utakmicu. S njima je bio i dr. Suhorukov. Vrativši se pričali su da u inostranstvu nije baš takva bijeda kao što tvrdi službena propaganda. Uhapšena je cijela momčad i osuđena na deset godina logora.

Šef sanitetskog u II logorskom odjeljenju bila je Aleksandra Sljepcova. U Norilsk je došla zajedno sa svojim mužem rudarskim inženjerom. Sljepcov je upravljao jednim rudnikom i u Norilsk ga je poslala Partija da pazi kako logoraši ne bi sabotirali. O sabotaži nije moglo biti ni govora. Logoraši su savjesno radili, a slobodnjaci su primali plaću. Znalo se da većina onih koji žive u slobodi veću brigu vode o votki negoli o radu. Ovi mladi ljudi znali su da se mogu pouzdati u inženjere i tehničare-logoraše.

Žena Sljepcova bila je mlada i zgodna, dobra srca i vrlo savjestan čovjek. Njen princip je bio: »Postoje samo bolesni ljudi, i mene ne zanima da li je bolesnik logoraš ili slobodnjak.« Prema liječnicima-logorašima, od kojih je mnogo naučila, bila je ne samo korektna već se odnosila drugarski i kolegijalno. Naravno, morala je paziti da to ne primijeti NKVD. Uspjela je da za bolesne zatvorenike uredi posebnu kuhinju. Pod njenim nadzorom, prema propisima liječnika, spremala se hrana za bolesnike. Bolesnici nisu osjećali da su logoraši. Starala se o svakom tko bi izašao iz bolnice da ga odmah ne šalju na teški fizički rad. Ujutro rano stajala je pred logorskim vratima i pazila da nijedan bolesnik ne bude otjeran na rad. Zbog toga se često sukobljavala sa šefom logorskog odjeljenja. Teško komandiru kad bi Sljepcova vidjela da tuče logoraša. Pobrinula bi se da takav nečovjek, koji je isto tako bio logoraš, odleti s položaja na teži posao.

Šefovima NKVD-a nije se svidjelo držanje Sljepcove, ali nisu mogli ništa poduzeti jer je njen muž bio jedan od vodećih partijskih ljudi u Norilsku. Mnogi logoraši zahvaljuju toj hrabroj ženi što su ostali na životu.

Nekoliko mjeseci bio sam na teškom radu u tvornici koja je prerađivala kositar. Kositar je trebalo prenijeti u bačve i tovariti u vagone koji su išli u Dudinku i Krasnojarsk. Težak posao i slaba ishrana iscrpili su mi organizam te više nisam mogao raditi. Razgovarao sam o tome s prijateljem Georgom Bileckim. Obećao je da će mi pomoći. Za kratko vrijeme liječnik Nikišin predloži da me se zbog lošega zdravstvenog stanja uputi na lakši rad. Došao sam pred liječničku komisiju koja je predložila lakši posao iako je predstavnik NKVD-a protestirao. Rekao je da sam ja »težak zločinac«. Ipak su me odredili da budem bolničar u ambulanti.

U logoru je izbio trbušni tifus. Valjalo je urediti provizornu bolnicu.

Postavili su me da upravljam tom bolnicom. Radio sam četiri mjeseca i bili su zadovoljni i bolesnici i upravnica sanitetskog odjeljenja. Kad je epidemija prestala i bolnica je bila raspuštena, ponovno sam morao na težak rad. No, bilo mi je lakše jer sam se oporavio.

U logoru je bilo mnogo inostranaca, izvanrednih ljudi s velikom inteligencijom i jakim moralom. Isticao je Josef Berger, neobičan čovjek, sušta dobrota. Njegova spremnost da učini nešto za drugoga i da se žrtvuje nije imala granica. Fizički je bio vrlo slab, ali uvijek se brinuo kako bi drugome olakšao život i spasio ga od teškog rada. Svu svoju energiju iskorištavao je da olakša sudbinu drugih. Naročito se brinuo o ljudima koji su tek došli u logor, koji se još nisu mogli snaći i bili su izloženi samovolji logorske uprave i teroru kriminalaca. On ih je opskrbljivao kruhom, duhanom i toplim rubljem. Berger je u ranoj mladosti pripadao komunističkom pokretu. Izvanredan um stavio je u službu radničkog pokreta. Prije hapšenja bio je jedan od vodećih funkcionara u Izvršnom komitetu Kominterne. Niz godina vodio je sekretarijat za Bliski istok. Godine 1935. uhapsili su ga kao »trockistu« i osudili na pet godina. Kad god bi mu kazna istekla, obnovili bi proces i ponovo ga osudili.

TRAGEDIJA LOGORA GORNAJA ŠORA

Berger mi je ispričao tragediju logora Gornaja Šora. Bio je među malobrojnima koji su ostali živi.

Ljeta 1935. Bergera su s grupom od četiri stotine osuđenika iz Butirke ukrcali na moskovskom Sjevernom kolodvoru u teretne vagone i preko Volge i Urala dopremili u Staljinsk (za cara Novokuznjeck). Tu su ih istovarili i zadržali dvadeset i četiri sata. Dali su im hrane za tri dana. Tada su krenuli u prašumu. Prolazili su puteljkom i tu i tamo nailazili na šatore kirgiskih nomada. Kosooki Kirgizi znatiželjno su gledali neobičnu povorku. Ponekad bi kirgiski vojnici izmijenili nekoliko riječi sa svojim zemljacima. Probijali su se u koloni po jedan. Izašli su u kamenjar i nekoliko kilometara gazili kamenom pustinjom, a onda su opet ušli u prašumu. Tako od zore do smiraja. Samo je u podne bio mali odmor. Noću bi razapinjali šatore i spavali na goloj zemlji. Četrdeset malih sibirskih konja nosilo je živežne namirnice za vojnike i logoraše. Noću se oko šatora palila vatra zbog divljih zvijeri. Vukovi i šakali zavijali su po cijele noći. Zavijanje zvijeri i njisku prestrašenih konja slušali su čitava tri tjedna. Tada su se zaustavili na velikoj planinskoj visoravni. Dvadesetoricu oboljelih ostavili su kraj puta. Poslije nekoliko dana vojnici su našli samo odijela i kosti. Tu su postavili logor i razapeli šatore. Veliki šator služio je kao kuhinja, druge su uredili kao bolnicu. Posvršavali su najvažnije poslove, a onda je upravnik logora naredio tri dana odmora. Jeli su riblje i mesne konzerve, sušeno povrće i brzo se oporavili. Rad nije bio težak, norme još nisu postojale.

Pristizale su nove grupe logoraša, najprije svakog tjedna, a onda svakog dana. Skupilo se dvanaest hiljada logoraša. Zapao je snijeg visok dva metra. Logor je bio odrezan od svijeta.

Enkavedeovci su zaboravili samo jednu sitnicu: da ljudi i konji moraju jesti. Živežne namirnice mogle su trajati najviše dva

mjeseca. Upravitelj logora naredio je da se logorašima prepolovi obrok. Rečeno je da su to privremene mjere i da je o situaciji putem radija obaviještena Glavna uprava logora u Moskvi (Gulag) i da su obećali pomoć avionima. Radna norma bila je skraćena, nitko nije osjećao glad, svi su čekali avione. Jednog dana podigli su cijeli logor da se očisti snijeg kako bi se avioni mogli spustiti. Ljudi su radili kao sumanuti. Oko očišćenog terena postavili su gomile drva koje je trebalo zapaliti. Avioni se nisu pojavljivali. Ponovno je zapao snijeg. Opet su očistili prostor. Oči su bile uprte u nebo. Prošlo je mjesec dana. Aviona nema. Obrok je opet prepolovljen. Logoraši su šutjeli, konji su gladovali. Konje su klali da bi nahranili logoraše i sačuvali zob.

Napokon se pojave avioni. Svi su izjurili iz nastambi. Oduševljeni! Uzvikivali su i mahali kapama i krpama. Avioni su dugo kružili nad logorom, ali nisi se spuštali; samo su bacili teret. Tuceti sanduka i vreća visjeli su u zraku. Malo ih je stiglo na cilj. Veći dio je propao u šumi u visokom snijegu. Logoraši vojnici pokupili su nešto sanduka i vreća u kojima je bilo tople odjeće i suhi kruh. Raspoloženje je bilo bolje. Prošla su dva tjedna. Jedan avion donio je kruh i konzerve. Obrok su povisili za nekoliko grama.

Logoraši su dnevno umirali od gladi. Upravitelj logora smanjio je logorsku stražu i svu slobodnu momčad poslao u lov na divljač. Nekad bi vojnici donosili i medvjede. Ali ni to nije bilo dovoljno da se preživi. Logoraši su umirali svakodnevno. Leševe nisu pokapali. Zasipali su ih snijegom. U proljeće kad se snijeg rastopio, širio se strašan smrad od raspadnutih tijela. Preživjeli nisu imali snage da pokopaju svoje mrtve drugove. Pojavio se i tifus. Lijekova nije bilo. Liječnici su bili nemoćni. Kad su putovi postali prohodni, poslali su hranu na konjima.

Ali od dvanaest hiljada logoraša ostalo je tri stotine živih.

MAĐARSKI ADVOKAT KEROŠI

Mnogi se sjećaju procesa protiv mađarskih komunista Salaja i Fursta koje je Hortvjev režim osudio na smrt i objesio. U logoru sam 1939. godine upoznao njihova advokata Keroši Molnara.

Baraka broj 14 imala je svoj dan kupanja. Dvije stotine ljudi svukli su se u nekom predsoblju i kad su htjeli da svoju odjeću odnesu u prostoriju za dezinfekciju, jedan logoraš ustanovi da mu manjka donje rublje. Bilo je jasno da ga je netko ukrao, netko tko radi u kupaonici, a to su bili sami kriminalci. Bez donjeg rublja bilo je nemoguće živjeti u strahovitoj hladnoći. Osim toga, kad bi uprava logora doznala da zatvoreniku manjka jedan komad odjeće, teško bi ga kažnjavala. Morao bi platiti peterostruku vrijednost. Uprava bi oduzimala novac koji su osuđenici primali od rodbine. Okradeni je bio očajan. Obratio se starješini kupaonice, kriminalcu, na što je ovaj okradenog logoraša počeo nemilosrdno udarati. Uto se pojavi jak, atletski razvijen čovjek, zgrabi kriminalca i zavrne mu ruke na leđa. Iz susjedne prostorije nahrupi svo osoblje koje je radilo u kupaonici da pomogne svome šefu. Došlo je do tučnjave koja je svršila pobjedom političkih zatvorenika. Logorska policija bacila je u »karcer« nekoliko političkih logaraša, među njima atletu Kerošija i mene. U »karceru« sam pobliže upoznao Kerošija. Poslije osude Salaja i Fursta morao je bježati u Rusiju jer su ga tražili Hortvjevi policajci. Kad je došlo vrijeme velike čistke, uhapsili su ga. Vojni sud osudio ga je »kao agenta Hortvjeve policije« na deset godina logora.

Nakon izlaska iz »karcera« Keroši i ja došli smo u istu brigadu koja je gradila veliku metaluršku tvornicu na tzv. Promploštatki. Posao je bio vrlo težak. Pijucima i željeznim polugama probijali smo zamrznutu zemlju i pripremali temelje. Unatoč strahovitoj

hladnoći morali smo svlačiti svoje »bušlate«, vatirane kapute, jer smo se znojili kao u parnom kotlu. Keroši je bio fizički neobično snažan, rad ga nije umarao kao ostale. Uvijek je bio dobre volje. Uveče bi sjedio u baraci na prični i prevodio Puškina na mađarski. Nikada ga nisam čuo da jadikuje, da se tuži na glad. Uvijek je bio vedar, uvijek je sanjao o tome kako će se vratiti u svoju Budimpeštu i ponovno otvoriti advokatsku kancelariju.

SUDBINA SCHUTZBUNDLERA

Kada su klerofašisti u veljači 1934. suzbili ustanak u Beču, većina Schutzbundlera pobjegla je u Čehoslovačku. Smjestili su ih u Brnu i drugim mjestima. Sredstva za njihovo uzdržavanje dale su socijaldemokratske partije i sindikati.

Uskoro je među Schutzbtindlerima otpočela agitacija koja ih je trebala odvojiti od njihova vodstva, od socijaldemokratske partije i prisajediniti komunističkom pokretu. Agitacija je pala na plodno tlo jer je općenito poznato da su ljudi u emigraciji uvijek nezadovoljni. Ubrzo je došlo do istupa protiv vodstva, što je dovelo do otvorenog loma. Schutzbundleri su na grudi stavili sovjetske zvijezde, a na krovovima baraka mogle su se vidjeti crvene zastave sa sovjetskom petokrakom. Tada su Schutzbundlere počeli izbacivati iz logora i oni su potražili utočište kod komunističkih organizacija. Kad se njihov broj popeo na stotine, Komunistička partija Austrije obratila se sovjetskom vodstvu i izborila pristanak da se Schutzbundleri prebace u Sovjetski Savez.

Kad je na Bjelorusku željezničku stanicu u Moskvi stigao prvi transport, dočekan je muzikom. Na trgu je održan miting, govorili su austrijski komunisti Koplenig i Grossmann, kao i predstavnici sovjetske Komunističke partije. Schutzbundlere su slavili kao junake i revolucionare.

U zatvorenim redovima stupali su ulicama Moskve do hotela »Europa«. U hotelu su ih dočekali postavljeni stolovi. Uz glazbu i najbolja jela pjevali su revolucionarne pjesme.

Prvih tjedana šetali su gradom i svraćali na sebe pažnju svojom odjećom koja se sastojala od »pumperica« i baskijske kape. No, onda su pomalo nestajali s moskovskih ulica. Moglo ih se naći još u stambenim četvrtima velikih industrijskih pogona u Moskvi, Harkovu, Lenjingradu, Rostovu itd.

U to vrijeme u Sovjetskom Savezu ukinute su karte za kruh. Ruski su radnici bili sretni. Ali austrijski radnici počeli su mrmljati što se dobiva samo crni kruh i veoma malo šećera. Vođe austrijskih komunista, koji su se nalazili u Moskvi, otrčali su u tvornice i pokušavali umiriti Schutzbundlere. Ali tamo su čuli samo neprijatne stvari.

- Vi ste nas prevarili.

- Pustite nas da se vratimo u Austriju.

Uskoro su se cijele grupe obraćale austrijskom poslanstvu u Moskvi tražeći da im se omogući povratak u domovinu. Ali austrijskom poslanstvu nije se žurilo. Dok su u Beču vijećali da li da Schutzbundlere puste u Austriju, u Moskvi su ih na izlazu iz austrijskog poslanstva hapsili enkavedeovci i kao »kontrarevolucionare« otpremali u logore. OSO ih je sudio na deset godina.

Godine 1939. u Norilsku sam sreo nekoliko Schutzbundlera. Na žalost, nisam im upamtio imena. S jednim sam se sprijateljio. Fritz Koppensteiner bio je iz Beča i s roditeljima je stanovao u X rajonu. Koppensteiner je bio veoma snažan mladić. Da bi se spasio od gladi, prodavao je svoju krv. Sanitetsko odjeljenje u Norilsku plaćalo je za svako davanje deset komada jaja, kilogram šećera, pola kilograma maslaca, kilogram sušenog voća i dva kilograma svježeg povrća. Koppensteiner je davao krv svaka dva mjeseca. Kad sam ga jednom upozorio da ne pretjeruje, on me uvjeravao da se dobro osjeća. Ali jednog dana oboli sasvim iznenada tužeći se na srce i bubrege. Njegovo je stanje postajalo sve gore. Morali su ga otpremiti u bolnicu. Nakon nekoliko tjedana otpustili su ga. Činilo se da mu je bolje. Ali uoči rata iznenada su ga prebacili iz Norilska u okružni centar Krasnojarsk.

Nikada nisam mogao saznati kakvu je sudbinu doživio.

SVI ĐAVOLI OVOG SVIJETA

Izgradnja norilskog metalurškog kombinata poprimila je velike dimenzije. Pristizale su gomile novih logoraša, radilo se noću i danju bez obzira na vrijeme. Rijetko je kada bio dan odmora. Hladnoća je bila tako strašna te je čovjek imao osjećaj da mu se mozak smrzava. Ali nije samo hladnoća bila strašna. Mnogo gore bile su snježne oluje. Kad je bješnjela »purga«, čovjek ništa nije vidio. A kad se polazilo na rad, petorica su se hvatala ispod ruke da ih vjetar ne odnese. Nekada ni to nije pomagalo; ljudi su padali kao snoplje, bili su prosto pometeni. Kad je »purga« pomahnitala činilo nam se da je došao smak svijeta. Bilo je mračno, čuo se samo urlik vjetra, šištanje i pištanje. Oko nas plesali su i urlali svi đavoli. Nekada je taj bijesni snježni kovitlac trajao bez prestanka tri-četiri tjedna. Zameo je i barake i putove. Trebalo je uložiti strašan napor da se prođe onih 50 metara do kuhinje po jelo. Uvijek je prijetila opasnost da nas vijavica pomete i odnese dragocjeno posuđe. Kad bi nas »purga« iznenadila na putu za radilište, obično bi nastao metež. Male grupice vraćale bi se bez stražara. Mnogi zatvorenici izgubili bi se u oluji, snijeg bi ih zameo. Poslije bi ih pronalazili mrtve ili smrznute nedaleko od logora. Na radilištu je bilo vrlo malo mogućnosti da se čovjek ugrije, pogotovo prvih godina kad nije bilo izgrađenog objekta gdje bi se logoraši mogli skloniti. Ponekad bi dopustili da se nalože velike vatre.

Nismo patili samo od velikih hladnoća i bjesomučnih »purga«. U Norilsku četiri mjeseca u godini nije bilo sunca, vladala je potpuna tama. Onih četiri mjeseca neprekidnog dana djelovalo je na organizam mnogo razornije negoli četiri mjeseca potpune tame. Kad je vladala noć, logoraši su manje radili. Razumije se da je u okolnostima velikih hladnoća, snijega, leda, vijavice i vlage

odjeća bila neobično važna. Sva odjeća bila je vatirana, i hlače i kaput (tzv. telogrejka), zatim kratka kabanica, »bušlat«, a isto tako i pustene čizme, »valjenke«. Politički osuđenici gotovo nikad nisu dobivali novu odjeću. Dobivali su je logorski činovnici. Stara odjeća političkih osuđenika, zakrpljena i poderana, nije bila topla. Zato su se logoraši zamatali u svakojake krpe.

Čovjek je izgledao kao strašilo! Provirivala su usta, dva otvora za oči i malo nosa. Često se ni najbolji prijatelji nisu prepoznavali.

U logorima je bilo brigada koje su imale slabe i iscrpljene ljude, zvali su ih »Indijci«. Ljudi su od teškog posla i gladi bili mršavi kosturi. Oni su mnogo patili od hladnoće. Te brigade upotrebljavane su za pomoćne radove, obično bi čistile snijeg ili u logorskom krugu nešto raskrčivale. Naravno, ti ljudi dobivali su najgoru odjeću, bili su puni šarenih krpa, a umjesto »valjenki« dobivali su obuću od krpa i sa džonom od starih automobilskih guma. Takva obuća zvala se »burki«. Stoga su im neprekidno oticali zglobovi, imali su stalno ozebline, često bi im se smrzla ruka ili noga. Amputacije su bile na dnevnom redu. Svake godine stotine bogalja odlazilo je iz Norilska u druge logore NKVD-a.

Uprava logora životinjski se odnosila prema onima koji su izgubili zdravlje. U principu nije poznavala ni slabe ni bolesne. Logoraš je morao imati ili visoku temperaturu, ili je morao postati bogalj da bi bio oslobođen rada. Iznureni ljudi morali su ići na rad tako dugo dok su se mogli kretati. Kad bi se vraćali s posla u svoje barake, uvijek je jači vodio ispod ruke slabije i iscrpljene. To je bila svakodnevna slika. Logoraše su maltretirali i neki liječnici, npr. Ševčuk, Harčenko i drugi. Bili su to pokvarenjaci u rukama NKVD-a.

SUDBINA ŠPANJOLSKIH BORACA

Nakon pobjede generala Franka, veći dio republikanskih vojnika prebjegao je u Francusku, gdje su ih smjestili u prihvatne logore. Nešpanjolci, ako nisu bili rodom iz zemalja u kojima je vladao fašizam, vratili su se svojim domovima. Jedan dio Španjolaca otišao je u Južnu Ameriku, neki su ostali u Francuskoj, a ostali su provodili tužan život po logorima. Nijedna država nije htjela primiti ove revolucionare. Ni Sovjetski Savez nije htio pružiti utočište borcima koji su većim dijelom bili članovi Komunističke partije Španjolske. Smještaj ovih ljudi postajao je sve veći problem za francusku vladu. U građanskim novinama počelo se postavljati pitanje zašto se sovjetska vlada oglušuje?

Staljin je napokon pristao da primi djecu republikanaca.

U Sovjetski Savez došlo je nekoliko transporta s pet hiljada španjolske djece. MOPR (Internacionalna crvena pomoć) smjestio ih je u dječje domove. Borce nisu primali, dok su Dolores Ibaruri i neki članovi CK Komunističke partije Španjolske srdačno dočekani. Zauzvrat su pljeskali Staljinu kad je stare Lenjinove suradnike stavio pred zid. Jednom je prilikom Manuilski zamolio Staljina da primi nekoliko hiljada republikanskih boraca.

Staljin je znao biti i velikodušan. Pristao je i rekao:

- Pazite da i sa Španjolcima ne bude svinjarija kao s austrijskim Schutzbundlerima.

Španjolci su se u Parizu obukli na račun Sovjetskog Saveza. Zatim su ih ukrcali na sovjetski brod. U Odesi su ih, kao nekada Schutzbundlere u Moskvi, svečano dočekali. Privremeno su ih smjestili u hotele. Španjolci su se nekoliko tjedana odmarali. Potom su ih poslali u različite gradove Ukrajine i Rusije. Kvalificirani su radili u tvornicama, a nekvalificirane su poslali u nauk.

Na nalog CK, tvornice su ih plaćale kao najbolje plaćene ruske radnike. Osim toga, nisu morali ispunjavati normu. To je trajalo tri mjeseca. Onda su im rekli da, poput ruskih radnika, moraju ispunjavati normu. Španjolci to nisu shvatili ozbiljno i nastavili su raditi prijašnjim tempom. Kad je mjesec završio i kad su primili plaću, vidjeli su da su dobili samo nekoliko stotina rubalja, što nije bilo dovoljno ni za osam dana života. Počeli su se buniti. Kad su ih pokušali umiriti, temperamentni Španjolci postali su još bučniji. Da bi se izbjegao skandal, sindikati su iz svojih sredstava platili razliku. Mjesec dana vladao je mir.

Kvalificirani radnici jedva su zarađivali toliko da mogu skromno živjeti, ali nekvalificirani su dobivali tako malo da nisu mogli nabaviti ni najnužnije. Španjolci su postajali sve nemirniji. Mnogi su napustili posao, otputovali u Moskvu i stali obilaziti španjolsku sekciju Kominterne. Tamo su ih pomagali novcem i slali ih natrag na radna mjesta.

U Tvornici lokomotiva u Harkovu, gdje je radilo četrdeset Španjolaca, došlo je do otvorenog štrajka. Tada se umiješao NKVD. Kao na dogovoreni znak, u svim gradovima stali su hapsiti Španjolce. OSO ih je zbog »kontrarevolucionarnog rada« osuđivao na osam do deset godina logora.

Grupa od dvije stotine i pedeset Španjolaca došla je 1940. u Norilsk. Djeca juga morala su na Dalekom sjeveru odslužiti sovjetsku kaznu. Većina je oboljela već za transporta. Oni koji su stigli pričali su da ih je iz Moskve krenulo više od tri stotine. U Norilsku je jedan dio otpremljen u bolnice, a ostale su liječnici proglasili nesposobnima za rad. Od dvije stotine i pedeset Španjolaca u Norilsku je pokopano stotinu i osamdeset, ostale su 1941. godine otpremili u Karagandu.

KAZNENI LOGOR KOLARGON

U Norilsku je bilo nekoliko kaznenih odjeljenja za one koji bi prekršili disciplinu ili izvršili neki zločin. U takvim odjeljenjima ostajali bi od jedan do šest mjeseci. Bilo je i takvih koji nikada nisu izišli iz kaznenih odjeljenja.

Kolargon na periferiji Norilska bilo je najstrašnije kazneno odjeljenje. Onaj koji bi tamo dospio izgubio je svaku nadu da će ostati u životu. U Kolargonu su vladala dva režima, logorski i zatvorski. Upravitelj odjela svrstavao je logoraše prema vrsti kazne. Svi su morali odlaziti na rad bez obzira na kategoriju. Razlika je bila samo u tome što su u odjeljenju sa zatvorskim režimom zatvorenici poslije rada zatvarani u ćelije, dok su se drugi, kao u logoru, do određenog sata mogli slobodno kretati. U Kolargon su dolazili oni koji su odbijali da pođu na rad, a takvih je među kriminalcima bilo mnogo. Za »pravog zločinca« rad je bio sramota. Oni su taj princip dosljedno provodili, a to nije bilo teško jer im je logorska uprava gledala kroz prste.

Ali jao političkom zatvoreniku ako bi iz bilo kojeg razloga odbio da pođe na rad! Među političkim zatvorenicima odbijali su da pođu na rad samo oni kojima je to nalagalo vjersko uvjerenje. Bilo je svakakvih sekti, najrazličitijih vjeroispovijesti, a najrašireniji bijahu tzv. subotari. Ali svi subotari nisu odbijali rad, iako su mogli odbijati da rade za »antikrista Staljina«. Kada uobičajena disciplinska sredstva, kao što su »karcer«, kazneni obrok itd., ne bi pomagala, slali bi ih u Kolargon, gdje su morali živjeti i raditi među najtežim zločincima.

Logoraši su na najrazličitije načine izbjegavali težak rad. Logoraš bi se obično negdje sakrio, neki su dizali daske s poda i uvlačili se ispod barake, drugi su dugo sjedili na zahodu, treći

su se sakrivali u mrtvačnici. No, kako je uprava i tamo njuškala, zavlačili bi se između leševa.

Neki se nisu skrivali već su otvoreno izjavljivali da ne mogu ići na rad. Pri tom su navodili različite razloge, kao što je bolest, nedostatak tople odjeće, cipela. U takvim bi slučajevima brigadir obavijestio upravitelja radnog odjeljenja ili nekog od njegovih mnogobrojnih pomoćnika. Pomoćnik bi pozvao jednog ili više policajaca, koji bi naoružani pendrecima došli u baraku i zahtijevali od logoraša da pođe na rad. Ako bi ovaj i dalje odbijao, počeli su ga batinati. Obično je to svršavalo tako da su zatvorenika odvukli u »karcer« i tamo ga premlatili.

Događalo se da logoraša ni nagovaranjem ni silom nisu mogli potjerati na rad. Logoraš bi se skinuo dogola, popeo na pričnu, sakrivši odječu, a logorski policajac nije znao kako da ga tako gola otjera na veliku hladnoću. No, poslije je taj problem riješen tako da je uvijek bila spremna rezervna odjeća. Kako je većina odbijala da obuče rezervnu odjeću, silom su ih skidali, odvlačili napolje i bacali na saonice u koje je bio upregnut konj. Pokrili bi ih krznom i vezali užem. Tako su ih odvozili na radilište. Tada su bili prisiljeni da se obuku.

Ali raditi ipak nisu mogli: većini bi se smrzli udovi. Time je logorska uprava postigla da se nije povećavao broj onih koji su odbijali da rade.

Ako bi zatvorenik nekoliko puta odbijao da pođe na rad, bacili bi ga u Kolargon. Većina iz Kolargona radila je u kamenolomu, ali radili su i seoske poslove. Rad u Kolargonu nije bio mnogo teži negoli u logoru, ali su prilike bile tako strahovite i vladala je takva samovolja da normalan čovjek to nije mogao dugo izdržati.

U logorima je morao vladati stanovit red jer je bilo potrebno da se izgladnjeli i iscrpljeni ljudi potpuno ne onesposobe za rad.

Tada plan ne bi bio izvršen. U Kolargonu takvog obzira nije bilo i uprava je mogla raditi što je htjela, bez posljedica.

Namirnice su uveliko krali, a višak su dobivali oni koji to svojim radom nisu ni najmanje zaslužili. Među kriminalcima je vladao stalan rat. Postojale su dvije grupe: tzv. »pošteni« zločinci i »kurve«. »Poštenima« su pripadali oni koji su se čvrsto pridržavali principa da ne prave kompromisa s logorskom upravom. To je značilo da neće raditi ni prihvatiti namještenje u logorskoj policiji, vodit će samo parazitski život. Takvi su samo čekali pogodan trenutak da pobjegnu iz logora da bi u slobodi opet neko vrijeme krali, pljačkali, ubijali, već prema tome kojoj su kategoriji pripadali. Bijeg iz Norilska bio je gotovo nemoguć, ali neki su bježali iz logora da bi u samom Norilsku, među ono malo slobodnog stanovništva, krali i ubijali. Takve bi ubrzo uhvatili i ponovno osuđivali. A ovima je to bilo svejedno.

»Kurve« među zločincima bili su oni koji su s logorskom upravom bili u dobrim odnosima i u logoru najčešće radili kao činovnici, logorski policajci i doušnici.

Rat među zločincima ponekad je poprimao okrutne oblike. Ubojstva, teške povrede, premlaćivanja, to su bile svakodnevne pojave. Na radilištima je često dolazilo do pravih bitaka. Alat je služio umjesto oružja. Da nisu intervenirali stražari, zločinci bi se međusobno istrijebili.

Poštenom je čovjeku bilo strahovito teško živjeti u Kolargonu. Ali ni kriminalci se nisu osjećali ugodno. Izaći se nije moglo prije isteka kazne, stoga bi pronalazili najrazličitija sredstva, od kojih je najuobičajenije bilo sakaćenje samog sebe. Mnogi nisu imali hrabrosti da to izvedu sami, pa su se sakatili međusobno. Obično su to radili na slijedeći način: dovukli bi panj, krvnik bi stao pored njega sa sjekirom u ruci, a onda bi jedan za drugim pristupali

hrabri i stavljali na panj dva ili tri prsta. Time su postizali to da više nisu morali raditi teške poslove. Kad je sakaćenje stalo uzimati sve veće razmjere, uprava je odredila da se takvi logoraši ne šalju u bolnicu, već da ih liječnik na licu mjesta previja. Tako su morali ostati na radilištu. Mnogi su od tih povreda umirali jer je zbog nehigijenskih prilika dolazilo do trovanja.

Zločinci su tražili i nalazili nove putove da pobjegnu iz Kolargona. Počinjali bi nove teške zločine, zbog kojih su ih otpremali u zatvor. Međutim, to se moglo postići samo onda ako se nekog ubilo. Tako se događalo da logoraš sjedi kraj vatre, a kriminalac mirno ustane i smrska mu glavu. Samo godine 1939-40. na taj je način ubijeno više od 400 ljudi. Istraga je obično trajala tri do četiri mjeseca. Za to vrijeme zločinac nije morao raditi. Ležao je u zatvoru na prični. Kada je i ta vrsta izbjegavanja rada poprimila masovne razmjere, šef NKVD-a je naredio da se zločinac ne odvodi u zatvor, nego da se istraga vodi u Kolargonu.

PROVOKATORI

NKVD se nije zadovoljavao samo time da hapsi nevine ljudi, da ih baca u stotine tamnica i hiljade logora koji su razasuti po čitavom Dalekom sjeveru, već je robijaše i logoraše neprekidno špijunirao. Među osuđenicima zavrbovali su razne ljude koji su imali zadatak da stalno motre i prisluškuju što se govori. Naravno, nije bilo nimalo teško da se iz čovjeka, koji je nevino osuđen, izmami riječ nezadovoljstva, neka psovka, neka poruga na račun režima i NKVD-a. Posebnu pažnju posvetio je NKVD ljudima koje su smatrali »opasnima«. NKVD je stvorio čitavu mrežu provokatora, špijuna i dostavljača kojima su obećavali lakši posao ili puštanje iz logora.

Jednog dana došao je k meni osuđenik Rožankovski i upitao me odakle sam. Odgovorio sam mu da sam iz Beča. Činilo mi se da ga je to veoma obradovalo. Govorio je da je u Beču studirao, oduševljavao se Bečankama. Bilo mi je drago što sam našao »zemljaka«. Tako smo počeli razgovor o svemu i svačemu. Rožankovskog je zanimalo da li teško radim i imam li dovoljno hrane. Ispričao sam mu sve točno kako je bilo. Rožankovski mi je obećao da će razgovarati s nekim svojim prijateljem u kuhinji koji će mi dati nešto da pojedem, a pokušat će da me tamo i namjesti. Bio sam vrlo zahvalan Rožankovskom. Poslije izvjesnog vremena ponovno je došao i saopćio mi da je razgovarao sa šefom kuhinje koji je spreman da učini nešto za mene. Kad sam napokon došao do šefa kuhinje Larionova, zapitao me jesam li ikada radio u kuhinji. Odgovorio sam da nemam pojma o kuhanju.

- No, dobro. Vidjet ću što mogu za vas učiniti - rekao je Larionov. Ali njega je zanimala i moja prošlost. Ukratko sam mu rekao tko sam, da sam Austrijanac i funkcionar KP Austrije, da

sam mnogo godina radio u jugoslavenskoj Komunističkoj partiji, da sam neko vrijeme živio u Parizu, a 1932. godine došao sam u Moskvu. Larionov me pažljivo slušao. Da bi me potakao da još više pričam, pozvao je kuhara da mi spremi pristojno jelo. Za nekoliko minuta dobio sam u aluminijskoj zdjeli komad mesa i valjuške s velikim komadom kruha.

- Štajner, najprije jedite, onda ćemo razgovarati.

Jelo mi je neobično prijalo, u sobi je bilo toplo, čak sam se i oznojio. Kad sam pojeo, Larionov me upitao želim li još nešto. Zahvalio sam mu. Komad kruha koji je ostao zavio je u papir, donio veliki komad šećera i pružio mi sve to osmjehujući mi se.

- Štajner, kad ste šetali ulicama europskih gradova, recite mi po duši, jeste li zamišljali da će socijalizam ovako izgledati?

- Ne, nisam - odgovorio sam kratko.

Ali Larionova nije zadovoljio ovaj moj kratki odgovor. Svakako je htio čuti dalji tok moga razmišljanja. Tako smo nastavili razgovor. Govorio sam mu o tome kako milijuni ljudi, koji i dandanas vjeruju u socijalizam, imaju sasvim drugačiju predodžbu o njemu. Oni su čvrsto uvjereni, kao što sam i ja bio, da u Rusiji nastaje novi svijet, da to nije samo sreća za ruski narod, već da će sloboda i blagostanje zavladati čitavim svijetom. A što je ispalo iz toga: režim nasilja i terora, milijuni nevinih sjede po logorima i tamnicama. Jednom riječju, prevara i obmana.

Larionov me oduševljeno slušao i zamolio me da opet dođem.

- Samo vi dođite kad god budete gladni, takvi ljudi kao što ste vi ne smiju gladovati, ja ću razgovarati sa starješinom logorskog odjeljenja da vas namjestim u kuhinji.

UPOZNAO SAM SESTRU HENRIKA JAGODE

Istog dana došao mi je čovjek iz kuhinje i saopćio da me zove Larionov. Očigledno zadovoljan, Larionov mi je rekao da je uspio nagovoriti starješinu Lehmana da me premjesti u kuhinju, a on, Larionov, postarat će se da za mene pronađe lagan posao. U kuhinji je bio nekakav mlin na kome se mljela zob. Mlin su konstruirali sami logoraši. Larionov me odveo u malu prostoriju, pokazao mi taj mlin, objasnio kako se njime rukuje i poslije pola sata ja sam već mljeo. Bio sam presretan. Posao nije bio težak, bilo je toplo, jelo se dobro. Mlin je radio dan i noć.

Zamjenjivala me sestra bivšeg šefa NKVD-a Taisa Grigorijevna Jagoda.

Henrik Jagoda, njezin brat, po zanimanju drogerist, radio je šesnaest godina u GPU, 1933. Staljin ga je odlikovao Lenjinovim ordenom, 1935. postavio za komesara Uprave državne sigurnosti, 1938. optužio kao agenta inostranih sila. Jagoda je osuđen na smrt i strijeljan.

Taisa Jagoda imala je oko 32 godina, bila je visoka, vitka, imala je crnu, nešto prosijedu kosu. Uhapšena je samo zato što je bila Henrikova sestra. Dobila je deset godina logora.

Mnogo je neugodnosti imala zato što je sestra strašnog šefa NKVD-a. I činovnici i straža i kriminalci, svi su joj pakostili gdje god su mogli. Bila je sretna kad sam postao njen partner. Dosad je to bio kriminalac koji ju je stalno mučio. Od kuhara sam donosio toliko jela da je bilo dosta za oboje. Kad su jedanput kuhari primijetili da dijelim jelo s Taisom, rekli su mi da mi više ništa neće dati. Pokušao sam im objasnitida siromašna žena nije ništa kriva. To nije pomoglo. Sada su počeli mrziti i mene. U početku je Taisa bila škrta na riječima. Poslije mi se povjerila. Pričala mi je pojedinosti iz svoga života i života svog brata.

Jedne nedjelje sjedili smo zajedno u prostoriji u kojoj su se prerađivale ribe. Bili smo sami. Taisa je govorila kako sam joj jako simpatičan i kako već dugo čezne za prijateljem. Naslonila je glavu na moja prsa. Prošlo je mnogo godina kako nisam vidio ženu iz takve blizine. Iako sam sada živio u manje-više boljim okolnostima i osjećao se u dobroj kondiciji, ipak me Taisa, iz meni nepoznatih razloga, nije privlačila. Polako sam se izvukao iz toga intimnog položaja. Tog dana bio sam u noćnoj smjeni i Taisa je ostala kraj mene do jedanaest sati noću. Imao sam dosta rezerve brašna pa smo se mogli odmarati tri sata. Razgovarali smo o njoj i njenom bratu. Pitao sam je kako je došlo do toga da su ga strijeljali a bio je blizak Staljinov suradnik. U početku nije htjela govoriti, a onda se raspričala o svom bratu kao o vrlo dobrom čovjeku.

- Da je bio zao, danas bi sigurno bio na visokom položaju. Moj brat je morao umrijeti. Ono što je Staljin od njega tražio, to su bila takva zvjerstva koja on nije mogao izvršiti. Mnogo toga je uradio što se sukobljavalo s njegovom savješću. Živio je u stalnoj duševnoj borbi, u krizama koje su svakim danom postajale sve teže. A onog dana kad je Staljin ubio svoju vlastitu ženu, Aleluјevu, počela je dramatska borba. Staljin je naredio mom bratu da pronađe pouzdana liječnika koji će izdati uvjerenje da je njegova žena počinila samoubojstvo. Moj brat je pozvao poznatog liječnika za srčane bolesti Levina i objasnio mu situaciju i što Staljin traži od njega. Levin se zgrozio. Na to je moj brat rekao Levinu da neće izaći iz zgrade NKVD-a ako ne uradi ono što se od njega traži. Levin je to energično odbio. Poslije nekoliko dana sovjetske novine objavile su da je dr Levin uhapšen zbog strašnih zločina, da je svjesno davao krive dijagnoze, da je namjerno pogrešno liječio vodeće partijske funkcionare i tako prouzročio njihovu smrt, da je zavodio maloljetne djevojčice, itd.

Levina su saslušavali i mučili nekoliko tjedana danju i noću. Uhapsili su njegovu obitelj. Levin je napokon popustio i potpisao uvjerenje u kome je stajalo da je Staljinova žena počinila samoubojstvo. A Levin je bio veliki autoritet u liječničkim krugovima. U Moskvi se mnogo pričalo o smrti Staljinove žene, šuškalo se da nije sve u redu. Autoritet Levinov trebao je govorkanja ušutkati.

Levina su pustili. U novinama je izašla kratka bilješka da su optužbe protiv Levina bile klevete i da će biti strogo kažnjeni svi oni koji su poštenog sovjetskog liječnika oklevetali. Poslije su Levina ponovno uhapsili. Umro je u zatvoru. Sve je to strašno djelovalo na mog brata i on se stalno kolebao što da uradi.

Kad mu je Staljin naredio da smakne Maksima Gorkog, više nije imao kuda. Poznato je da je Maksim Gorki godinama opravdavao Staljinove zločine, pa je smatrao da ima pravo da Staljinu očita i lekciju. Neko je vrijeme Staljin to trpio, ali kad je Gorki prevršio mjeru i Staljinu je sve to dozlogrdilo, riješio je da ga likvidira. Naravno, moj brat je to morao izvršiti. Moj brat je često dolazio u kuću Gorkog i bio je dobar prijatelj s njegovom snahom. A sada je trebao da ubije čovjeka s kojim je prijateljevao. To je prevršilo svaku mjeru.

Jednoga dana upitao ga je Staljin kako će dugo Gorki »još smrdjeti«. Moj brat se zgrozio. Otišao je kući i poduzeo sve kako bi svoje najbliže rođake otpremio u inostranstvo. Na žalost, povjerio se svom prijatelju Besjedovskom koji je rukovodio inostranim odjeljenjem NKVD-a. Besjedovski je obećao da će mu pomoći. A onda se najavio Staljinu i otkrio planove svog šefa. Brata su odmah uhapsili i priključili onoj grupi boljševika kojoj je on sam spremao hapšenje: Buharinu, Rikovu, Pjatakovu i ostalima. I tako je strijeljan kao kontrarevolucionar i imperijalistički agent - završila je Taisa.

Nisam dugo radio u kuhinji. Svega nekoliko tjedana. Razlog zašto su me otjerali doznao sam kasnije.

POSLIJE PAKTA HITLER - STALJIN

Potkraj 1939. godine potpisan je pakt Hitler - Staljin. Značio je neku vrstu podjele svijeta.

Kod nas u logoru pakt je pogodio i Austrijance i Nijemce. U II logorsko odjeljenje, u baraku N-ll, skupili su sve Nijemce i Austrijance. Nitko nije znao zašto. Ljudi su najprije pomislili da će ih zajedno postrijeljati. Bilo je poznato da su odnosi između Hitlera i Staljina prilično zategnuti, ali nitko nije znao da su sklopili pakt. Mnogi su se prema tome odnosili sasvim ravnodušno, malo ih je bilo koji su jadikovali. Međutim, raspoloženje se promijenilo onog dana kad je pred baraku stao kamion krcat zavežljajima i kad su naredili da sve to istovarimo. Došao je oficir, prozvao svakog pojedinačno i naredio da poderanu odjeću i obuću skinemo i obučemo novo rublje, novu odjeću, nove »valjenke«. Osim toga, svaki je dobio jednu naprtnjaču u kojoj je bilo slanine, kruha i šećera.

Pitali smo se što sve to znači. Pokušavali smo nešto doznati od oficira NKVD-a koji su bili s nama ljubazni, ali oni su izbjegavali da odgovore. Tada je u našu baraku došao šef NKVD-a u Norilsku i saopćio nam da putujemo u Moskvu.

Međutim, put u Moskvu morao je biti odgođen. Na Norilsk se sručila vijavica i nijedan avion iz Krasnojarska nije se mogao spustiti. Jedan je ipak uspio i povezao sa sobom osamnaest Nijemaca. Ali oni su se nakon dvosatnog leta vratili. Valjalo je čekati da se vrijeme stiša. U to doba nikakvo drugo saobraćajno sredstvo nije se moglo upotrijebiti osim aviona.

Ispraznili smo naprtnjače čekajući. Jedva smo dočekali ove poslastice. Mnogi su dobili proljev. Želudac nije bio navikao na dobra jela. Ponovno su nam napunili naprtnjače. Bili su vrlo iz-

dašne ruke. Sjedili smo u grupama i razgovarali o posljednjim događajima i nagađali što spremaju, zašto smo im potrebni. Moj prijatelj Rožankovski bio je stalno uz nas. Sve ga je zanimalo. Pažljivo je slušao i neumorno postavljao pitanja putnicima kako će se držati kada dođu u Njemačku? Kada se vrijeme umirilo, ponovno su pokupili 18 Nijemaca i odvezli ih. Slijedećeg dana trebala je poletjeti nova grupa od četrdeset logoraša. Vrijeme se opet pogoršalo, opet je trebalo čekati. Prošlo je deset dana. Mi koji smo ostali vraćeni smo u brigade i u baraku. Nitko nam nijednom riječju nije objasnio zašto ne putujemo. Tek 1941. godine, kad je počeo rat između Njemačke i SSSR-a, objašnjena je tajna transporta. Ljeti 1941. sreo sam u Norilsku grupu novo pridošlih logoraša, među njima i čovjeka koji je onda uspio odletjeti avionom iz Norilska za Moskvu. Zvao se Otto Raabe.

- Prevezeli su nas iz Norilska u Krasnojarsk - pričao mi je Raabe. - Tamo smo zatekli grupu od 180 Nijemaca, koje su pokupili iz raznih logora krasnojarskog područja. Poletjeli smo za Moskvu. S nama su dobro postupali. Na etapnim aerodromima bilo je sve u redu: ishrana, spavanje i sve ostalo. Vodili su nas u željezničke restorane, mogli smo naručiti i vino. Sjedili smo za stolovima prekrivenim stolnjacima. U Moskvi su nas otpremili u zatvor Butirku, dali nam poseban odio i ćelije su zaključavali samo preko noći. Danju smo mogli šetati, jeli smo obilato. Svaki je imao svoj krevet sa strunjačom, bijelo krevetsko rublje i jastuk od perja. U zatvorskoj radionici šivali su nam odjeću i obuću po mjeri. Spremali su nas za Njemačku. Ništa određeno nismo mogli doznati od zatvorske uprave. Bili smo članovi Komunističke partije, emigrirali smo iz Njemačke kada je Hitler došao na vlast. Izručiti nas nacionalsocijalističkoj Njemačkoj značilo je gurnuti nas u sigurnu smrt. Bili smo zaprepašteni. A zatim neobično razdražljivi. Mnogi su vjerovali da će nas ipak pitati hoćemo li

se vratiti. Unatoč zatvorima i logorima, mnogi su ostali čvrsti u svom komunističkom uvjerenju da će se vremenom sve riješiti.

Jednog dana visoki oficir NKVD-a zvao je svakog pojedinačno u svoju kancelariju i saopćio mu da ga je Vrhovni sovjet pomilovao i kaznu pretvorio u izgon iz Sovjetskog Saveza. Svaki je morao potpisati da je to primio na znanje. Neki su odbili da potpišu i pokušali su objasniti policajcu da su oni komunisti i da se neće vratiti u fašističku Njemačku. Policajac im je rekao da se njega ne tiče što oni žele a što ne žele, oni moraju putovati i točka! Bilo je među nama i takvih koji su se obradovali što idu u Njemačku. Pjevali su fašističke pjesme i grdili sve one koji su sumnjali u nacizam.

Transport je jedanput tjedno odlazio u Njemačku. Međutim, najedanput je sve obustavljeno. Jednog dana, za doručak umjesto bijelog kruha, maslaca i kakaa dobili smo običan »kipjatok« i komadić crnog kruha. Zatim su nas vratili u logore. Eto, tako je izgledalo to naše putovanje - završio je Otto Raabe.

LOGORSKA EPIZODA RUSKO-FINSKOG RATA

Godina 1940. donijela je velikih iznenađenja. Sovjetske trupe napale su Finsku. Za nas, koji smo bili na Solovjetskim otocima i vidjeli što se tamo radi, to nije bilo iznenađenje. Uskoro smo ugledali prve žrtve rata. U Norilsk je transportirano šest hiljada sovjetskih vojnika koji su pali u finsko zarobljeništvo. Kada je zaključen mir, sovjetski vojnici našli su se u logoru i ne sluteći da će za to što su ih Finci zarobili dobiti od pet do deset godina. Naivno su vjerovali da je riječ o privremenoj izolaciji. U prvo vrijeme išli su na rad bez straže, nisu bili podijeljeni u brigade, već u bataljone i čete. Nikako nismo uspijevali s njima porazgovarati, a oni pak nisu htjeli s nama razgovarati zato što su nas smatrali kontrarevolucionarima.

Prošlo je nekoliko tjedana. Jednog dana vojnike sakupe ispred kuhinje. Bili su uvjereni da će ići svojim kućama, bili su dobro raspoloženi. Pojavio se oficir NKVD-a. Iznijeli su stol. Oficir je odložio svežanj papira, koje je nosio pod rukom, a načelnik logora je viknuo:

- Pozor! Oni koji će biti pročitani neka stupe naprijed i neka kažu svoje ime i prezime.

Vojnici su istupali pojedinačno. Pošto bi ustanovili identitet prozvanog, naredili su mu da stupi ili na desnu stranu ili na lijevu, ili u sredinu dvorišta. Poslije prozivke oficir je prišao grupi i pročitao odluku »Specijalne komisije NKVD-a«, da se svi »zbog nedostojnog držanja pred neprijateljem« osuđuju na pet godina logora. Onda je prišao slijedećoj grupi i pročitao da se osuđuju na osam godina, treća grupa dobila je deset godina logora. Vojnici su bili zaprepašteni. Između tih šest hiljada vojnika većina je bila lakše i teže ranjena. Neki su dovedeni direktno iz bolnica u domovinu. Sada su se kajali što nisu ostali u Finskoj.

Snježne oluje bile su zimi 1940. tako snažne da su potpuno zatrpale željezničku liniju između Dudinke i Norilska. Iz Dudinke smo dobivali živežne namirnice. Nastalo je pitanje kako da se dopreme u Norilsk. Hiljade logoraša čistili su dan i noć prugu, ali sve je bilo uzalud. Visoki nanosi snijega, koje bi odstranili, začas bi ponovno narasli. Nisu pomogle ni tri snježne ralice. Uskoro su bile zatrpane snijegom.

Četiri mjeseca bio je prekinut saobraćaj između Dudinke i Norilska. Za to vrijeme stanovali smo u šatorima duž željezničke pruge. Bilo je nepodnošljivo. Prične na kojima smo spavali bile su poredane u krugu, u sredini je stajala željezna peć, a oko prična bio je snijeg i zemlja je bila smrznuta. Samo u sredini oko peći bilo je toplo. Kad smo se vraćali sa čišćenja pruge u smrznutoj odjeći, nabili bismo se oko peći da malo odmrznemo odijelo jer nam je služilo i kao pokrivač. Svi se nisu mogli ugrijati. Ispred peći dolazilo je do tučnjave. Nitko nije htio ustupiti mjesto koje je ugrabio. Naročito drsko ponašali su se kriminalci. Oni su se osjećali gospodarima i nitko im ništa nije mogao. I logorska policija sastojala se od kriminalaca. Politički zatvorenik nije u miru mogao pojesti ni svoj kruh. Kriminalci su otimali iz ruku.

Živežne namirnice u Norilsku bile su na izmaku. Ostalo je još samo bijelo brašno, ali ono nije bilo namijenjeno logorašima.

Da bi spriječila glad, uprava logora bila je prisiljena narediti da se peče kruh iz bijelog brašna i kuhaju valjušci. Nekoliko tjedana jeli smo samo bijele valjuške.

Brigade, koje su se morale brinuti da pruga bude slobodna, često su se nalazile u klopki između vlaka koji bi nailazio i visokih gomila snijega. Vlak bi ih jednostavno pregazio. Jedne noći stotinu metara ispred stanice Norilsk-2 čistila je snijeg ženska brigada. Naišao je vlak. Od pedeset žena četrdeset i šest bilo je

usmrćeno ili teško ranjeno.

Napokon je došlo proljeće 1941. godine. Snježne vijavice su jenjavale, željeznička je pruga bila očišćena, a ja sam se vratio s ostalim logorašima u Norilsk. Radovao sam se kad sam ponovno ugledao stare prijatelje.

Prije početka rusko-njemačkog rata u Norilsk je stigao veliki transport oficira iz baltičkih zemalja: Letonaca, Estonaca i Litvanaca. Bilo ih je 2600 i s ovim oficirima postupali su slično kao i s ruskim zarobljenicima. Nisu odlazili na rad, dobivali su bolju hranu, nosili su uniformu, činovnici iz logorske uprave oslovljavali su ih sa »tovarišč«.

Oficiri nisu ni slutili što im se sprema. Teško je bilo s njima uspostaviti dodir jer većina nije htjela razgovarati s logorašima. Iz njihovih škrtih odgovora doznali smo da su ih početkom 1941. godine pozvali u jedno mjesto blizu Gorkog na Volgi, navodno radi vojne izobrazbe, a onda su ih otpremili u Norilsk.

IV. NJEMAČKO-RUSKI RAT
ŽIVOT U NEIZVJESNOSTI

Dvadeset i drugi lipnja 1941. godine, u nedjelju, otišao sam u kupaonicu. Moj prijatelj Vasilij Čuprakov poznavao je starješinu. Ponekad nam je dopustio da se kupamo češće nego što je bilo propisano. Poslije kupanja Vasilij i ja otišli bismo u njegovu baraku. Vasilij Čuprakov bio je dobar inženjer i njegove sposobnosti uprava je cijenila. Zbog toga je uživao male privilegije. Pa i baraka u kojoj je stanovao bila je čista, svaki je imao svoju strunjaču, pokrivač i jastuk. U njegovoj baraci bio je zvučnik povezan s kulturnim odjeljenjem logora, slušali smo glazbu s ploča, katkada i s radio-stanica. I ovog puta bilo je tako. Kad smo ušli u baraku prijenos je najednom prestao. Čuli smo kako Molotov govori o »podmuklom napadu nacista«. Tek što je Molotov izgovorio nekoliko riječi, prijenos je bio prekinut. U baraci je bilo oko stotinu ljudi, svi su zašutjeli i pogledali se. Nastala je neugodna tišina. Čuo sam kako je susjed Vasilija Čuprakova procijedio kroz zube:

- Sad smo gotovi...

Poslije izvjesnog vremena baraka je oživjela, ali nitko nije govorio o početku rata. Vasilij je donio vruće vode i bijelog kruha. Pili smo čaj. Kruh nitko nije ni dirnuo.

- Što misliš, Karlo, kako će s nama? - šaptao je Vasilij.

- Svejedno mi je, bolje je da se svrše ove svireposti kojima nema kraja.

Došao je logorski policajac i objavio da svi oni koji ne stanuju u baraci smjesta izađu i vrate se u svoje brigade.

Prošao sam dvorištem. U slobodne dane obično bih sretao grupe logoraša kako razgovaraju, ili se sunčaju. Danas u dvorištu nije bilo ni žive duše. U mojoj baraci bilo je slično. Svuda tišina.

Neki su potiho razgovarali. Svatko je znao: kad se u zemlji ili izvan nje dogodi nešto krupno, osuđenici prvi stradaju. Tako će biti i sada!

U ponedjeljak ujutro, kad je odjeknuo gong, logoraši su se skupili na tzv. »linejki«, na cesti koja je vodila prema logorskim vratima. Primijetili smo da su promjene u toku. Obično su logorski policajci postrojavali peteroredove. Međutim, sada su došli i naoružani stražari. Vikali su i gurali nas. Kada su se vrata otvorila, vidjeli smo pojačanu stražu i veći broj oficira. Na putu za radilište, zapovjednik straže zaustavljao je kolonu i prebrojavao ljude nekoliko puta.

Drugog dana kako je izbio rat racionirali su živežne namirnice. Šećer više nismo dobivali. Kruha je bilo sve manje. Male komadiće sapuna rezali smo na polovicu.

Iz svih logorskih odjeljenja 25. lipnja izdvojili su inostrance i sabili ih u IX logorsko odjeljenje. U II logorskom odjeljenju ostala su samo dva inostranca: moj prijatelj Josef Berger i ja.

- Zašto i nas nisu otpremili u »Kirpični zavod«? U ciglani nam je mjesto - rekao sam Bergeru.

- Za nas imaju nešto bolje - nasmijao se.

Kasno sam se vratio s rada. Pošao sam u kuhinju da uzmem večeru, i baš kad sam prolazio pored šaltera sreo sam Larionova. Mahnuo mi je rukom, što je značilo da uđem.

- Sigurno ste gladni.

Dao mi je komad kruha i hladnog mesa.

- Ne mogu vas ponuditi čajem, znate, nije zgodno da idem u kuhinju, primijetit će da imam posjetu.

Larionov se sagnuo prema meni i tajanstveno mi šapnuo: - Njemačka armija brzo napreduje, kažu da je Kijev bombardiran nekoliko puta.

- Za sve one koji su nekada bili članovi Partije, pobjeda Hitlera znači smrt - odgovorio sam Larionovu.

- Ali vi ste Austrijanac. Ako pobijedi Hitler, bit ćete slobodni - opet će Larionov.

- Ni govora. Poznato vam je da je Hitler i njemačke i austrijske komuniste ubijao i otpremao u koncentracione logore.

Čuo se gong. Bilo mi je drago što se razgovor prekinuo. Kad sam se vratio u baraku, ponudio sam svog susjeda kruhom, a on se začudio zašto ne jedem. Pričao sam mu da me Larionov počastio.

- Čuvaj se Larionova - opomenuo me susjed.

Tek sada mi je sinulo zašto Larionov sa mnom razgovara o ratnoj situaciji. U tom trenutku u baraku uđu dva oficira NKVD-a, jedan civil i tri logorska policajca. Ljudi su bili prestrašeni, zavukli su se pod pokrivače, samo smo nas dvojica ostali sjediti.

- Došli su po moju dušu - rekao sam prestrašenom susjedu.

Oficir je upitao dežurnog: - Ima li ovdje nekoga iz brigade Matvejeva? Iako sam sjedio na drugom kraju barake, dobro sam čuo njegove riječi.

- Ima - odgovorio je dežurni.

- Kako se zove?

- Štajner.

- Baš njega trebam.

Grupa oficira i policajaca okrenula se prema meni i ne pitajući kako se zovem. Jedan od njih je dreknuo:

- Ruke uvis.

Digao sam ruke uvis.

- Pretražite ga - naredio je oficir policajcima.

Policajci su me temeljito pretražili i sve što su našli kod mene stavili su na stranu. Naredili su mi da pođem s njima. U dvorištu

je bilo svjetlo kao po danu iako je bila ponoć. Stavio sam ruke na leđa i polako krenuo prema logorskim vratima. Bergera su vodili. Samo je klimnuo glavom u znak pozdrava, ja sam mu isto tako odgovorio. Vojnik nas propusti bez riječi. Pošli smo ulicom koja je vodila prema zgradi NKVD-a. Pokušao sam razgovarati s Bergerom, ali još nisam pravo ni otvorio usta, a oficir je dreknuo na mene. Duboko sam disao, znao sam da uskoro neću imati prilike da šetam po svježem zraku.

Ušli smo u zgradu NKVD-a. Jedan oficir uzeo je Bergera ispod ruke. U dnu hodnika uveli su me u sobu u kojoj sam ostao sam s civilom. Sjeo je za pisaći stol i pokazao mi stolicu. Zapalio je cigaretu. Dok je pušio, promatrao me bez riječi. Kad je popušio, izvukao je nekakvu tiskanicu i zapitao me:

- Kako se zovete?

- Karlo Štajner.

- Kada ste uhapšeni prvi put?

- Četvrti studenoga 1936.

- Zašto?

- Optužen sam kao agent Gestapoa i član terorističke organizacije.

- Jeste li priznali?

- Nisam imao što priznati, niti sam agent Gestapoa, niti sam počinio zločin protiv Sovjetskog Saveza.

- Jeste li se žalili protiv osude?

- Jesam. Žalbu su odbili.

- Slušajte, Štajner, vi ste počinili težak zločin protiv Sovjetskog Saveza i vaša kazna bila je preblaga, dobili ste deset godina, a trebalo vas je strijeljati.

Trebalo bi da budete zahvalni sovjetskoj vladi. A što vi sad radite? I dalje tjerate kontrarevolucionarnu agitaciju.

- Nikakav ja zločin protiv Sovjetskog Saveza nisam počinio, a niti sada u logoru ne tjeram nikakvu agitaciju.

- Vi, dakle, nastavljate starom taktikom, sve negirate?

- To nije nikakva taktika, to je istina, ja se ne bavim agitacijom.

- Mogu vam reći da ovog puta nećete tako jeftino proći. Potpišite! - Pruži mi protokol o kratkom saslušanju.

Nisam htio potpisati. Začuđeno me pogledao.

- Zašto nećete potpisati?

- Na papir NKVD-a ja ne stavljam svoj potpis.

- Zašto?

- Kad sam 1936. godine uhapšen u Moskvi i osuđen na deset godina zatvora na osnovu potpuno izmišljenih optužbi, bio sam uvjeren da će se ta nepravda kad-tad ispraviti. Tu vjeru nisam ni danas izgubio. Umjesto toga, vi ponovno pokrećete istragu protiv mene. Znam da niti istraga NKVD-a, niti osuda nemaju nikakvu zakonsku osnovu. Riješio sam da više nikada ne potpisujem nikakve zapisnike.

- Tako... - rekao je istražitelj i pritisnuo na dugme. Utrčao je vojnik.

Istražitelj je ustao i izašao. Za nekoliko minuta vratio se sa šefom norilskog NKVD-a Polikarpovom.

Ustao sam kada je ušao Polikarpov.

- Što vi to radite, kakvo je to kazalište? - uzviknuo je Polikarpov.

- Nije to kazalište, to je istina. Ja neću sudjelovati u vašoj predstavi.

- Šta? - dreknuo je Polikarpov. Zgrabio me objema rukama za vrat, pritisnuo uza zid i počeo daviti. Nisam se branio, bilo mi je sasvim svejedno. Pustio me. Ostao sam pored zida.

- Preplašio si se, a? - rekao je i sjeo. - Slušajte, znate li vi u kakvom vremenu živimo? Ja imam pravo da vas bez ikakve istrage postavim uza zid. Ali ja to neću uraditi. Lijepo ćemo provesti urednu istragu. Umjesto da nam budete zahvalni, vi ovdje izvodite lakrdije. Ja vas lijepo pitam: hoćete li s ponašati kako treba, ili nećete?

- Radite sa mnom što god hoćete, ja ništa ne potpisujem.

Polikarpov je ustao i okrenuo se istražitelju.

- Bacite ga u podrum, neka crkne.

Vojnik me vukao kroz mračan hodnik, udarao me, satjerao u kut i psovao.

- Ti fašističko smeće, odbit ću ja tebi bubrege.

- Nisam ja fašist, to si ti - vikao sam na vojnika i rukama sam se pokušao braniti.

Došao mu je u pomoć još jedan vojnik. Odveli su me kroz dvorište i centralni zatvor norilskog NKVD-a. Pojavio se dugajlija sa svežnjem ključeva u ruci i pogledao me kroz rešetkasta vrata.

- Opet jedan fašist! Hajde ovamo. Pokazat ćemo mi tebi kako se poštuje sovjetska vlast.

Poveo me u suteren u kome su lijevo i desno bile ćelije. Naravno, opet svlačenje dogola, pretraga itd. Čak su i komadić kruha rasjekli na komadiće temeljito ih pretražili. Ubacili su me u ćeliju. Tek kad su se vrata zatvorila opkolili su me zatvorenici postavljajući mi pitanja iz kojeg sam odjeljenja, što ima nova, imam li duhana? Kad su čuli da nemam duhana i da sam nepušač bili su razočarani. Jedan s gornje prične dovikne:

- Pustite čovjeka na miru, neka malo otpočine.

Većina se povukla, jedan me primio za ruku. Prišao mi je drugi, ceremonijalno mi pružio ruku i predstavio se:

- Inženjer Brilov.

Iz okrugloga obraslog lica, koje je još više zaobljavala crna, prosijeda kosa, gledala su me dva oštra plava oka. Prigne se k meni i prošapće mi na uho:

- Ovdje ima mnogo »urka«, vi znate, to su kriminalci, čuvajte ih se. Imate li nešto za jelo?

Okrenuo sam se htijući da iz svoje vrećice izvadim kruh, ali vrećice je nestalo. Bilo bi uzaludno da je tražim. Rekao sam svom novom poznaniku da je vrećica ovog časa nestala, a on je samo pogledao na gornje prične i nije odgovorio niti riječi. Potražio sam mjesto na prični. Ćelija nije bila prepuna. Na gornjim pričnama ležali su teški zločinci, tzv. »blatnije«, na donjim pričnama politički, koje su zvali »frajeri«, na najgornjim pričnama, gdje je bilo svega četiri mjesta uz strop, izležavali su se mali lopovi koje su zvali »kusočniki«.

Moj susjed na prični bio je inženjer Zemskij iz Tvera (Kalinjina), 70 km udaljenog od Moskve. Suđen je na deset godina logora zbog štetočinskog rada. Kada je izbio rat strpali su ga u zatvor zato što je u razgovoru sa svojim kolegom pohvalio njemačku tehniku. Zemskij to nije negirao jer ju je vidio. Smatrao je da u tome nema savršeno ničega ako se govori o dobroj njemačkoj tehnici. Dva tjedna bili smo zajedno. Toga simpatičnog i složenog čovjeka upoznao sam pobliže. Tvrdio je da je tehnika velika nesreća za čovječanstvo, da čovjek postaje njen rob, da će ga odvući u katastrofu. Nije prošlo ni dva mjeseca, Zemskog su osudili na smrt i strijeljali.

Upoznao sam i ostale stanovnike ćelije. Bilo je to šareno društvo. Najstariji među kriminalcima tzv. »pahan«, bio je neki Ivanov, izležavao se posebno i uvijek izabirao položaj da leži s rukom naslonjen na pričnu, a da gornji dio tijela malo istakne, a oko

njega plesali bi »kusočniki« i slušali sva njegova naređenja. Pa i ostali kriminalci gledali su ga sa strahopoštovanjem i izvršavali svako njegovo naređenje.

- Bijeli, daj mi vode, Karsubi, ručnik, Bijeli, podloži peć - čulo se kako Ivanov podanicima izdaje naređenja. Teško onom koji ne bi poslušao. Bio bi nasmrt isprebijan. Nikada Ivanovu nije uzmanjkalo kruha, a pribavljali su ga kriminalci otimajući pridošlicama, kao što su to meni učinili. S vanjskim svijetom nije bilo nikakve veze i kruh se nije mogao izvana dobaviti. Kriminalci su stalno igrali karata. Izrezali bi novinski papir na komadiće, od mekanog kruha napravili bi ljepilo, tada bi nekoliko slojeva papira zajedno slijepili, iz neke rupe izvadili bi tintenu olovku i obojili karte. Igralo se za kruh, za juhu, pa i za odjeću. Poneki kriminalac znao je da proigra svoje sledovanje hrane za nekoliko dana, onda je morao gladovati. Ali kriminalci nisu igrali samo za svoju odjeću, već i za odjeću drugih zatvorenika. Naročito časna stvar bila je kad je trebalo oteti stvari nekom »frajeru«. Žrtva je sjedila mirno na svom mjestu ništa ne sluteći. Prišao je kriminalac i rekao:

- Skini to - i pokazao na komad odjeće koji je malo prije proigrao. Nitko se nije usudio suprotstaviti. Igralo se i za živote drugih ljudi. Kad su izbili sukobi među kriminalcima i kad je iz neke grupe trebalo nekog likvidirati, onda bi onaj koji je igru izgubio morao likvidirati osuđenog. Ako je osuđeni bio tu, na licu mjesta, ubojica bi to uradio vrlo brzo, kamenom ili kojim drugim predmetom. Ako je žrtva bila u drugom logorskom odjeljenju, onda je ubojica bio dužan da po svaku cijenu pronađe onoga kojeg je trebalo ubiti.

Bilo je slučajeva da je žirova bila unaprijed obaviještena, onda je nastala potjera. Nekada je trajalo godinama da se ubojica dočepa svoje žrtve. Onoga pak koji bi se usprotivio da izvrši ubojstvo,

ili bi ga odgađao izgovorima, osudili bi na smrt zbog izdajstva. Iako je bilo zabranjeno kartanje, kriminalci su kartali dan i noć. Igrači su obično sjedili na prični, oko njih bi se napravio zid, tako da čuvar nije mogao vidjeti kroz okno. I igrači i kibici bili su toliko zaneseni igrom da nisu ni čuli ni vidjeli što se oko njih događa. Odjekivalo je samo potmulo nabijanje karata i čule su se teške psovke.

Poslije dva dana istražitelj me ponovo pozvao na saslušanje i upitao jesam li se »opametio«. Ponovio sam mu da ne dajem nikakve izjave. Umjesto u ćeliju, bacili su me u »karcer«. Bila je to prostorija metar široka i tri metra dugačka, betonski pod, bez prozora, za cijelo vrijeme gorjela je mala svjetiljka. Čučnuo sam, ali nisam mogao dugo izdržati jer su mi obamrle noge. Onda sam pokušao šetati. Kad sam se umorio, opet sam čučnuo, tako naizmjenično. Ujutro mi je čuvar donio dvije stotine grama kruha, koji je bio posipan grubom soli, i lonac vruće vode. Nisam htio primiti dvije stotine grama kruha. Pozvali su me šefu zatvora koji me zapitao zašto štrajkam glađu.

- Ja ne štrajkam glađu, ali neću primiti dvije stotine grama kruha jer je normalna porcija četiri stotine grama. I ta porcija je suviše malena. Dvije stotine grama kruha nisu dovoljne ni za gladovanje - odgovorio sam.

Odgovorio mi je da u »karceru« nitko ne može više dobiti, prema tome ne može mi dati četiri stotine grama. U moj »karcer« ubacili su ljepuškastog mladića s licem djevojke. Zvao se Viktor. Rekao mi je da ima dvadeset i jednu godinu, a izgledao je kao sedamnaestogodišnjak. Pričao mi je da potječe iz Minska i da je tamo s nekim svojim prijateljima iz škole izvršio nekoliko provala, zbog čega su ih osudili na pet do osam godina logora. Viktor je dobio pet godina. Sa broda su ga odveli u »karcer« zato što je u Jenisejskog luci Igarka, kad je brod pristao, pokušao pobjeći.

Za bijega njegova su druga teško ranili. Sad je trebalo da zbog toga odgovara pred logorskim sudom. Viktor je bio sa mnom pet dana, pričao mi o svojoj majci, učiteljici, kako ga je svakog tjedna posjećivala u zatvoru i sve poduzimala da ga spasi. Pitao sam ga kako je došlo do toga da je postao provalnik. Rekao mi je da to nije radio iz bijede, nego zato što mu je bilo dosadno i što su ga prijatelji nagovarali. Njegov otac napustio je majku i tri sestre, i Viktor je bio prepušten sebi. Majka nije imala vremena da nadzire djecu jer je morala teško raditi.

U »karceru« sam obolio. Šestog dana odveli su me liječniku, naredio je da me smjesta premjeste iz »karcera«. Dobio sam dijetnu hranu i čitavih pet dana ništa nisam jeo samo sam pio vodu. Iznuren i ležeći na golom betonskom podu dobio sam upalu srednjeg uha. Bolovi su bili nepodnošljivi. Liječnik mi je obećao da će me uputiti specijalisti za ušne bolesti. Jedini specijalist za uho, grlo i nos u Norilsku bio je Nikolaj Ivanovič Suhorukov. On je liječio i zatvorenike i ostale građane, zato su me morali odvesti u grad u ambulantu preko puta NKVD-a. Do Suhorukova odveo me stražar koji nije znao da je Suhorukov također zatvorenik, stalno ga je oslovljavao sa »tovarišč«. Ostao sam sam s liječnikom, a stražar je stajao pred vratima. Obojica smo bili jako uzbuđeni. Htjeli smo saznati što se dogodilo od dana kada smo se posljednji put vidjeli. Ispričao sam mu sve što sam doživio, a on meni stanje na frontovima. Potužio sam mu se na bolove u uhu. Dao mi je injekciju i obećao da će se pobrinuti da me otpreme u Centralnu bolnicu. Suhorukov je pozvao vojnika i naredio mu:

- Dovedite ga ponovno za dva dana.

Kad sam drugi put došao u ambulantu više nismo mogli tako povjerljivo razgovarati jer je vojnik ostao u sobi. Vjerojatno je dobio takvo naređenje. Liječnik je u službenom tonu rekao:

- Napisao sam raport šefu NKVD-a i zatražio da vas smjesta pošalju u bolnicu jer ste teško bolesni.

Dovoljno da se razumijemo.

Slijedećeg dana počeo sam kukati da imam strašne bolove, noću nisam spavao, samo sam šetao ćelijom. Kad bi me dežurni čuvar opomenuo da legnem, odgovorio bih mu da imam strašne bolove. Ujutro je raportirao da cijelu noć nisam spavao. Pozvali su me dežurnom oficiru. Zaprijetio je da će me kazniti zbog povrede zatvorskog kućnog reda. Kad sam mu se potužio na strašne bolove, pristao je da me pošalje liječniku. Sa Suhorukovim sam uspio izmijeniti samo nekoliko riječi. Napisao je i drugi raport i zatražio da me hitno pošalju u bolnicu jer mi je život u opasnosti.

U CENTRALNOJ BOLNICI

Poslije pet dana pozvali su me iz ćelije. Pomislih da me vode liječniku. Pratila su me dva vojnika. Kad smo došli na raskrsnicu, umjesto nalijevo poveli su me udesno. Vjerojatno me vode na liječničku komisiju da ustanove je li moja bolest zbilja tako opasna. Međutim, kad su me vodili kroz dvorište logorskog odjeljenja bilo mi je jasno da me vode u Centralnu bolnicu, koja se nalazi u V logorskom odjeljenju. U dvorištu II odjeljenja skupili su se logoraši iz svih baraka da me vide i da nekim znakom izraze svoje simpatije. Činovnik koji me primio, pošto je pročitao popratni list, rekao je vojniku:

- Dobro, možete ići, bolesnik ostaje ovdje.

Prosto nisam vjerovao svojim ušima. Vojnik je telefonirao u zatvor a ja sam nestrpljivo čekao što će mu odgovoriti. Čuo sam samo riječi: dobro, dobro. Vojnik je odložio slušalicu i otišao.

Činovnik koji me primio pio je čaj i jeo kruh. Primijetio je kako gledam kruh, odlomio komad i pružio mi ga. Postidio sam se kada je uhvatio moj pogled. Najprije nisam htio uzeti. Ali glad je bila jača.

- Ovdje nećete gladovati - rekao je činovnik.

Uskoro je došla sestra - odvela me u kupaonicu.

Moji susjedi u bolničkoj sobi bili su iz različitih logora. Većina je došla radi kirurških zahvata. Nekome je bila slomljena ruka, drugome noga. Jedan je pao s dimnjaka visokog 105 metara, i zadobio sasvim neznatne ozljede. Nakon četrnaest dana otpustili su ga iz bolnice. Isto poslijepodne pozvao me dr Suhorukov. Začudio sam se kad me poveo u zahod i tamo se sa mnom zatvorio. Nismo razgovarali o mojoj bolesti, već o posljednjim novostima. Suhorukov me obavijestio kako kruže alarmantne vijesti o

munjevitom napredovanju Nijemaca i oštrim mjerama u logoru. Ispričao sam liječniku sve o sebi i zašto me optužuju. Složio se s mojom taktikom i naglasio da je najvažnije dobiti na vremenu. On će sve poduzeti da me što dulje zadrži u bolnici. Nada se da ću moći ostati barem mjesec dana. Ako sam sporazuman, on će mi operirati srednje uho. Na taj način mogao bi me zadržati dva mjeseca.

- Za dva mjeseca može se mnogo toga dogoditi - rekao je Suhorukov.

Pristao sam na operaciju, iako nije bila potrebna. Radilo se o životu. Za kratko vrijeme dok sam bio u zatvoru izvršili su četiri smrtne osude.

U bolnici sam živio dobro. Aleksandra Ivanovna Sljepcova upravljala je bolnicom i o svemu se brinula: o dobrom postupku, o čistom krevetu, dobrom jelu. Što znači spavati u čistom krevetu zna onaj koji je ležao i tvrdim, smrdljivim, stjeničavim i ušljivim pričnama. Šest bolesnika bilo je i mnom u sobi: dvojica su mogli ustati, jednom su operirali oči, drugi je imo slomljenu ruku. Saša Brovkin imao je slomljenu ruku. Bio je to zločin; najteže vrste, mnogo ljudi imao je na duši. Poduzimao je sve da ostane što dulje u bolnici. Pokušavao je na razne načine usporiti zacjeljivanje ruke. Noći kad bi bolesnici spavali, odvezao bi zavoj i kretao rukom da zacijeljeno mjesto opet pozlijedi. Liječnica koja ga je liječila zapitala me nisam li nešto primijetio. Odgovorio sam da ništa nisam vidio. Jedno jutro ušla je u sobu sestra Olga Mihaljčuk i primijetila da Brovkinov zavoj nije u redu. Uzela je iglu i sašila ga. Dok je ona šivala, rekla mu je u šali:

- Nemojte više odvezivati zavoj.

Brovkin joj je opsovao. Bolesnici su voljeli Olgu jer je bila pažljiva strpljiva, ljubazna i nikada nije odbila zahtjev bolesnika.

Nekada je Olga živjela u Odesi. Bila je vrlo mlada kada se

udala. Njezin muž bio je uhapšen zbog kriminala. Na optuženičku klupu sjela je i njegova žena Olga iako o prijestupu svog muža nije ništa znala. Zbog sučesništvo dobila je pet godina logora. Olga se žalila na osudu i viša instanca uvažila je žalbu, ali dok je osuda došla iz Odese u Norilsk, prošlo je pet godina. Sada je radila u bolnici kao slobodna žena.

Nije to bio prvi put da Brovkin psuje Olgu. Razlog je običan: Brovkin joj je pokušao udvarati. Kad bi bio suviše nasrtljiv, Olga bi ga upozorila da se smiri, to mu je rekla takvim tonom da ga ne uvrijedi. Brovkin joj se osvećivao na najpodliji način.

Upalu moga srednjeg uha liječili su na taj način što su mi svaki dan ušpricavali nekakvu tekućinu. Liječnik je rekao da je najvažnije da se malo oporavim i pripremim za tešku operaciju. Suhorukov mi je pričao kako se šef NKVD-a vrlo često raspituje o mom zdravlju i kako nastoji da me otpuste. Nakon 14 dana dobro sam se oporavio. Odredili su dan operacije. Jedne subote Suhorukov mi je rekao da budem spreman u ponedjeljak. Cijelu nedjelju bio sam nemiran. Ne samo zbog operacije, mislio sam na to kako ću se ponovno vratiti u zatvor. A tamo me čeka prljava prična, glad i istraga.

U ponedjeljak ujutro došla je Olga, dala mi je u lijevu ruku injekciju i odvela u operacionu dvoranu. Tamo su već bili Suhorukov, Sljepcova i jedna sestra. Suhorukov je tobože jako službeno nastupio:

- Kako se osjeća bolesnik?

- Dobro.

- Onda je sve u redu. Jeste li potpisali da pristajete?

- Nisam razumio pitanje.

- Znate, Štajner, to je formalnost, svaki bolesnik mora prije operacije pristati da ga se operira, tako da za eventualne posljedice liječnik ne bi snosio odgovornost.

- Pa to sam već u subotu potpisao - rekao sam Suhorukovu.

- Nikolaj Ivanovič, zar se ne bi sve to moglo urediti bez operacije, zašto da nepotrebno riskiramo? - umiješala se Sljepcova.

- Pitajte bolesnika, to je njegova stvar - odgovorio je Suhorukov.

- A što misli o tome bolesnik? - obratila mi se Sljepcova.

- Spreman sam na operaciju - odlučno sam odgovorio.

- Onda naprijed, legnite na stol - naredio je Suhorukov.

Sestra mi je pokrila oči ponjavom i svezala ruke za operacioni stol. Mjesto koje će operirati namazali su nekakvom tečnošću. Onda sam osjetio ubod iglom koji je bio vrlo neugodan. Poslije nekoliko minuta osjećao sam kako dlijetom i čekićem probijaju lubanju. Nije me mnogo boljelo. Činilo mi se da se sve događa vrlo daleko od mene. Osjećao sam kako mi niz vrat curi krv. Suhorukov me nešto nevažno pitao, čuo sam kako govori:

- Dajte vatu, pincetu, još malo vate, tako... odmah ćemo biti gotovi.

Prestalo je kucanje čekića. Dok su obavljali posljednje zahvate da moju zdravu glavu zaista naprave bolesnom, pomislio sam nije li sve to uzalud. Možda dobijem u vremenu, ali na taj način izlažem opasnosti vlastiti život. Ali vijesti koje su posljednjih dana stizale iz zatvora u bolnicu nisu bile ugodne. Logorski sud, koji su sačinjavali Gorohov, poznati krvnik, i još dvojica enkavedeovaca, svakim je danom donosio nove smrtne presude. Znao sam: ako izađem pred Gorohova, smrtna osuda neće me mimoići. Prema tome, bolje je pokušati sve, pa još jednom ići na operaciju, negoli dopustiti da me tako jednostavno dotuku.

Operacija je bila pri kraju, mogao sam slobodno pokretati rukama.

- Hoćete li da vas odnesemo na nosilima? - upitao me Suhorukov.

- Ići ću sam - odgovorio sam.

Sestra me pažljivo položila u krevet. Zaista sam se osjećao bolestan, dobio sam visoku temperaturu i ništa nisam mogao jesti. Sljepcova i Suhorukov stalno su me nadzirali. Sestra Olga donosila mi je razna jela, ali jedva sam ih dotakao. Zato ih je Brovkin obilno iskoristio. Tek što bi sestra donijela jelo, Brovkin bi već bio kod mog kreveta.

- Ti ionako nećeš jesti, a ja imam prokleti apetit. - I ne čekajući što ću reći, odnosio bi jelo.

Krenulo mi je nabolje, temperatura je pala. Kad sam pokušao ustati, sestra Olga me izgrdila. Brovkin joj je dobacio:

- Gledaj ti kako se brine za fašistu.

Svakog drugog dana Suhorukov bi me previjao. A kada je prošlo tjedan dana primijetio je:

- Pa to je sjajno, rana odlično zacjeljuje.

Nakon nekoliko dana najednom je došlo do pogoršanja, temperatura se popela na 40 stupnjeva. I Suhorukov i Sljepcova bili su uznemireni. Rana se počela gnojiti. Ponovno sam morao na operaciju. Ranu su očistili i stanje se opet poboljšalo. Kad smo bili sami u operacionoj dvorani, Suhorukov me upitao jesam li nešto prčkao oko rane. Uvjeravao sam ga da je nisam ni dodirnuo. Suhorukov mi je rekao neka se ne bojim, zadržat će me u bolnici dok god bude mogao, iako je šef NKVD-a ponovno pitao za mene. Moje stanje počelo se pogoršavati iz dana u dan. Ležao sam u polusvjesnom stanju. Sve je to jako zabrinulo Sljepcovu i ona je sazvala liječnički konzilij. O trećoj operaciji nije moglo biti ni govora. Liječnici su strahovali da je neću preživjeti. Sljepcova je pribavila najbolje i najrjeđe lijekove koji su bili rezervirani samo za enkavedeovce. Da bi mi vratila apetit, donijela mi je čašu vina. I Olga se brinula o meni. Kad mi je jednom iz kuhinje donijela neku poslasticu i stavila je u moj ormarić, pojavio se

Brovkin i uzeo moj tanjur. Upravo u tom trenutku ponovno je ušla Olga i primijetila što je uradio.

- Kako se ne sramite, kradete teškom bolesniku jelo, zar vam nije dovoljno? - viknula je.

- Evo ti na, žderi sama i hrani svog fašistu - izderao se Brovkin i bacio tanjur Olgi u lice.

Olga je istrčala iz sobe. Bio sam ogorčen, ali nisam mogao ustati da se obračunam. Nitkov je još istog dana morao iz bolnice. Nakon tri dana opet se vratio i obećao Sljepcovoj da će se »pravilno ponašati«.

Moje stanje počelo se popravljati, temperatura je pala, liječnik mi je dopustio da ustanem. Prošetao sam do susjedne sobe da malo porazgovaram s drugim bolesnicima. Jedan od bolesnika bio je Gustav Scholler koga su iz zatvora dopremili u bolnicu. Porijeklom Nijemac, rođen u Rostovu na Donu, od 1917. član Partije, u oblasnoj upravi rukovodio je odjeljenjem za poljoprivredu. Schollera su uhapsili 1937. i zbog štetočinskog rada osudili na petnaest godina logora. Kaznu je izdržavao u Norilsku. Ništa mu nije koristilo znanje agronomije, morao je raditi teške fizičke poslove kao i stotine hiljada drugih. Uspio je postati pomoćni knjigovođa u logorskoj upravi. Dva tjedna nakon izbijanja rata bacili su ga u zatvor i optužili da je pred zatvorenicima hvalio Hitlera i njemački Wermacht. Gustav je to najenergičnije odbio. Prilikom saslušanja, kad nije htio potpisati zapisnik, tako su ga strahovito izmrcvarili da se nije mogao ni pomaknuti. Morali su ga otpremiti u bolnicu. Liječnici su ustanovili teške unutrašnje ozljede.

- Veseli me, Karlo, što te vidim - bile su prve riječi kad sam prišao njegovu krevetu.

Našao sam ga u teškom stanju i u očajnom raspoloženju. Prije nego što su ga bacili u zatvor obavijestili su ga da su njegovu ženu i dvoje djece iselili iz Rostova u Kazahstan.

- Meni je sad sasvim svejedno kako ću završiti. Više ih ne mogu podnositi. Čim se vratim u zatvor potpisat ću sve što traže.

- To nema smisla, Gustav. Treba da braniš svoj život i da se boriš, kao što si se borio 1917. godine - pokušao sam ga uvjeriti u besmislenost njegova stava.

- Onda je to bilo drugačije, onda sam vjerovao u socijalizam, bio sam spreman žrtvovati život. Danas sam izgubio vjeru.

Još sam nekoliko puta razgovarao s Gustavom, ali nikako nisam uspio promijeniti njegovo raspoloženje. U istoj sobi ležao je sovjetski avijatički oficir Simakov. Njega i još četrdeset oficira uhapsili su 1936. u Vladivostoku i optužili da su spremali odvajanje Dalekog istoka od Sovjetskog Saveza. Simakov se rodio u Orelu, u centralnoj Rusiji. Zašto je baš on htio odcijepiti Daleki istok od svoje domovine, to je ostala tajna NKVD-a. Simakov je sve priznao pa je s još šestoricom osuđen na po dvadeset godina logora. Ostali su dobili dvadeset i pet godina. Zapovjednik njegova avijatičarskog odjeljenja, kad su ga saslušavali, skočio je kroz prozor na ulicu i smrskao se. Simakov je bio u logoru Dudinka. S nekim poznanicima iz brigade razgovarao je kako da pobjegnu avionom u inostranstvo. Avioni su bili u luci Dudinke. Netko je prijavio taj razgovor NKVD-u i Simakov, Brilov, Bespalov, Ignjatov i još neki uhapšeni su zbog pokušaja bijega i osuđeni na smrt. Protestirajući protiv smrtne osude, Simakov je stupio u štrajk glađu. Nakon toga otpremili su ga u bolnicu. Prošlo je već četiri mjeseca kako nije htio jesti. Morali su ga umjetno hraniti. Simakov je tako oslabio da se nije mogao ni kretati niti je mogao govoriti. Pokušao sam ga nagovoriti da prestane štrajkati glađu. Objašnjavao sam mu kako se protiv nečovječnoga Staljinova režima ne mogu upotrebljavati ljudska sredstva. Simakov mi je dao očima znak da me razumije, ali da ostaje pri svome. Pristao je da žvače nešto kiselo, ali to nije htio progutati. Jednom sam mu dao

kiseli krastavac. Simakov ga je sa zadovoljstvom žvakao, a onda je sve ispljunuo.

Bilo je podne kad je došao istražni sudac Sakulin sa dva vojnika u pratnji ekonoma bolnice. Dežurna sestra pokazala je na krevet u kome je ležao Simakov.

- Dignite ga - naredio je Sakulin vojnicima.

Kad su ga vojnici htjeli pograbiti, sestra reče:

- Čekajte, donijet ću vam njegovo odijelo.

- Nikakvo mu odijelo ne treba - odgovorio je Sakulin.

Sestra je glasno zaplakala.

Jedan vojnik zgrabi Simakova za glavu, drugi za noge. Iznijeli su ga u dvorište gdje ih je čekala konjska zaprega. Bacili su ga na kola i krenuli prema logorskom groblju. Tamo su izvršili smrtnu kaznu. Toga dana nitko od bolesnika nije hranu ni dodirnuo.

Moje zdravlje popravljalo se iz dana u dan, temperatura je bila normalna. Na liječnika i upraviteljicu bolnice svakog su dana navaljivali da me otpuste iz bolnice. Ali oni bi enkavedeovcima odgovarali da sam još uvijek previše slab.

Bolesnike su obično otpuštali za ručka, a ujutro bi ih obavještavali da se spreme. Kad je prošao ručak, ljudi su se veselili, jer su znali da ostaju još jedan dan. Tako je bilo i sa mnom. Prošao je ručak, ništa mi nisu rekli. Poslije podne, oko pet sati, došla je Sijepcova.

- Ja više ništa ne mogu učiniti, dobila sam naređenje da vas smjesta otpustim, dolje vas čekaju vojnici.

Donijeli su mi stvari. Kada sam se obukao, ponovo je ušla Sijepcova:

- Dođite u sobu dežurnog liječnika.

U sobi nije bilo nikoga. Sijepcova mi je pružila paketić sa suhim bijelim kruhom i vrećicu sa šećerom:

- Uzmite, to će vam dobro doći.

Uhvatio sam je za ruku i htio je poljubiti. Ona je prestrašeno trgla ruku i promucala:

- Ali...

Okrenuo sam se i izišao.

Krenuli smo prema zatvoru. Poslije dva mjeseca vratio sam se u istu ćeliju. Zatekao sam mnogo starih poznanika, mnogih nije bilo, bilo je dosta novih. Ćelija je bila prepuna, na pričnama nije bilo mjesta, mnogi su ležali na betonskom podu. Starješina sobe naredio je jednom mladiću da mi ustupi mjesto na prični. Ja sam protestirao, ali mladić je izjavio da dobrovoljno ustupa mjesto. Razdijelio sam kruh svima, a slijedeće jutro, kad smo primali »kipjatok«, dao sam svakom malo šećera.

Nisu prošla ni dva sata kako sam se vratio iz bolnice, a već su me pozvali istražitelju. Nisam vjerovao svojim očima kad sam u jednom kutu vidio Brovkina. Ruka mu je još uvijek bila u gipsu. Znao sam zašto je tu. Upitno sam ga pogledao. Gledao me prezirno, njegovo veliko i dugačko boginjavo lice još se više izdužilo. Istražitelj je otrgao komad novinskog papira i savio mahorku. Brovkin je upitao:

- Smijem li zapušiti?

Istražitelj mu je pružio komad papira i Brovkin je jednom rukom savio cigaretu.

- A vi ste svoja kontrarevolucionarna shvaćanja i antisovjetsku agitaciju širili i u bolnici. Sa sestrom Olgom Mihaljčuk hvalili ste Hitlera i proricali propast sovjetske države - obratio mi se istražitelj.

Šutio sam.

- Sad ćemo vas suočiti. Optuženi Štajner, poznajete li ovog čovjeka?

- Ja sam vam već hiljadu puta rekao da nikakve izjave neću davati, da ne priznajem nikakvu istragu, a pogotovo kad se protiv mene služite takvim teškim zločincem kao što je Brovkin - odlučno sam odgovorio.

- Vi, dakle, želite sabotirati istragu? Ja vam savjetujem da prestanete tom taktikom. Prisiljavate nas da protiv vas upotrijebimo mjere koje nerado primjenjujemo.

- Ponavljam vam još jedanput: kategorički odbijam da sudjelujem u bilo kakvoj istrazi.

Istražitelj Konjev zazvoni. U sobu uđe vojnik.

- Ostanite jedan časak ovdje - obratio se Konjev vojniku i izašao.

Kroz nekoliko minuta vratio se u pratnji dvojice oficira, Sakulina i Soldatova. Ponovno je sjeo na svoje mjesto, a oficiri su stajali u sredini sobe.

- Nastavljamo suočenje - izgovorio je Konjev.

- Svjedoče Brovkin, poznajete li ovog čovjeka? - pokazao je rukom na mene.

- Poznam ga dobro, bili smo dva mjeseca u Centralnoj bolnici u istoj sobi - odgovorio je Brovkin.

- A tko je on?

- To je Karl Fridrihovič Štajner.

- Kakvi su odnosi bili između vas, jeste li se svađali, da li je bilo među vama nesporazuma?

- Ne, naši odnosi bili su sasvim normalni, moglo bi se čak reći dobri.

Štajner mi je često davao hranu.

- Znači, među vama nije bilo nesporazuma?

Sada se Konjev obratio meni.

- Optuženi Štajner, da li vi to potvrđujete?

Šutio sam.

Konjev se obrati oficirima:

- Optuženi upotrebljava taktiku šutnje, neće odgovarati na pitanja i kaže da neće sudjelovati u istrazi.

- Ponašate se kao najgori kriminalac - napao me oficir Sakulin.

- Mnogi kriminalci ne daju nikakve izjave prije nego što od vas dobiju kruha i duhana. Ja ništa ne tražim. Osim toga, vi nemate nikakvog prava da uspoređujete moje držanje s držanjem kriminalaca. Kao što vidim, odnosi između NKVD-a i kriminalaca vrlo su dobri - odgovorio sam Sakulinu.

- Mi smo u ratu, ponašajte se kako treba, mi s vama nećemo mnogo raspravljati. Nećemo gubiti vrijeme na vas - zaprijetio mi je Sakulin.

- Nemojte gubiti vrijeme sa mnom. Neću da još jednom sudjelujem u istražnoj komediji. A da sam ja u pravu pokazuje i današnje suočenje.

Konjev se obratio Brovkinu:

- Recite nam što znate o Štajneru.

Brovkin je spremno počeo lagati:

- Ležao sam u bolesničkoj sobi zajedno sa Štajnerom kojemu je često dolazila sestra Olga Mihaijčuk. Sjela bi na krevet pored Štajnera i pričala mu ratne novosti. Uvijek bi govorila o velikim uspjesima Nijemaca. A ja sam čuo kako joj je Štajner rekao: Uskoro će biti svršeno sa Staljinom, još malo pa će doći njemačka armija i svi ćemo biti slobodni.

- Priznajete li to, Štajner? - upita Konjev.

Šutio sam.

Konjev je postavio još nekoliko pitanja Brovkinu, koji je spremno odgovarao. Svojim odgovorima teretio je mene, a još više sestru Olgu. Svaki put istražitelj bi se okrenuo prema meni pitanjem da li priznajem. Uvijek bih šutio. Onda je Konjev sastavio zapisnik da neću odgovarati na pitanja i da odbijam suočenje s Brovkinom. Zapisnik je potpisao najprije Brovkin, zatim dva

oficira i posljednji istražitelj. Ja nisam imao što potpisati.

Bio je mrak kada sam se vratio u ćeliju. Svi su već spavali. Legao sam na golu pričnu, ali nisam mogao zaspati. Razmišljao sam o svemu što se dogodilo i što će se još dogoditi.

Bio je listopad 1941. godine. Situacija na frontovima bila je kritična. Njemačka armija stajala je pred Moskvom. Što sam mogao očekivati? Smrtnu osudu, ništa drugo! A sad se nije radilo samo o meni, već i o bolničkoj sestri. Razmišljao sam što da radim i kako da upozorim Olgu. Ostala mi je samo jedna jedina mogućnost, da se opet nađem sa Suhorukovim.

Moram pokušati da doprem do ambulante. Najbolje je da napišem ceduljicu i da mu je u zgodnom trenutku predam. Imao sam potvrdu o oduzetim stvarima. Pronašao sam nekakvu olovku i na poleđini potvrde napisao sam ukratko što je Brovkin izjavio, a da ja ništa nisam priznao. Ujutro sam se javio dežurnom čuvaru i zamolio ga da me odvede liječniku. Preko dana sam se tužio na jake bolove u uhu. Slijedećeg dana odveli su me Suhorukovu. Vojnik je ostao u hodniku i tako sam mogao slobodno razgovarati. Za svaki slučaj doturio sam mu ceduljicu. Suhorukov me odmah obavijestio da su Olgu pozvali u NKVD i tamo joj rekli da sam potvrdio sve izjave Brovkina. Ispričao sam Suhorukovu kako je teklo saslušanje i zamolio ga da kaže Olgi da sve odbije.

Zbog istih izmišljenih optužbi sjedio je u zatvoru i moj prijatelj Josef Berger. Protiv samovolje i laži protestirao je štrajkom glađu. Petog dana hranili su ga injekcijama. Poslije mjesec dana gladovanja njegovo je stanje bilo tako kritično da su liječnici savjetovali da ga odmah otpreme u logorsku bolnicu. Ali i tamo je nastavio štrajkati glađu. Tek je poslije šezdeset i jednog dana gladovanja prekinuo štrajk kada mu je šef NKVD-a obećao da nas neće izvesti pred logorski sud.

Dva faktora utjecala su na Bergera da prekine gladovati: stupanje SAD i zapadnih sila u rat protiv Njemačke na strani Rusije, zbog čega se smanjio broj smrtnih presuda, drugo, utjecaj dr Mardne iz Centralne bolnice. Dr Mardna rekao je Bergeru ako produži gladovati, smrt je neizbježna, a ako prestane štrajkati, ima šansu da ostane na životu. I ja sam kucanjem u zid, tim poznatim zatvoreničkim »jezikom«, savjetovao Bergeru da prestane gladovati.

Noću 20. listopada 1941. zatvor je probudila neobična dreka. U hodnicima smo čuli veliko kretanje, lupala su vrata ćelija koja su se otvarala i zatvarala. Pomislili smo da je opet došao »dan mesa«, tako su zvali dane masovnih strijeljanja. Uskoro su se otvorila vrata i k nama su ušla četiri zatvorenika iz I logorskog odjeljenja. Iz tog odjeljenja dopremili su u zatvor stotinu i četrdeset logoraša. Najveći dio radio je u Centralnoj radionici za popravke (Z.A.R.M.S.), neki su radili u elektrani. Nitko nije znao zašto su dopremljeni u zatvor NKVD-a. Među uhapšenima bilo je i političkih i kriminalaca. Još iste noći dvojicu su odveli na saslušanje. Miša, kriminalac, vratio sa slijedećeg jutra, dok su političkog zatvorenika Hižnjaka preslušavali dvadeset i četiri sata.

Doznali smo zašto je došlo do tako velikog zahvata. U Centralnoj radionici za popravke radio je bivši pukovnik sovjetske armije Kordubajlo. Bio je šef skladišta za gotove proizvode. Uhapšen je prilikom velike partijske čistke i osuđen na dvadeset godina logora. Nekoliko godina radio je u rudnicima, a onda je, tako se pričalo, zbog dobrih veza sa NKVD-om dobio dobro mjesto. Kad je izbio rat, Kordubajla je opsjela fantastična ideja da organizira ustanak. Okupljao je logoraše i pričao im kako je povezan s vanjskim svijetom, kako uz njega stoji čitava grupa stražara i vatrogasci. Skupljao je podatke o jačini straže i o drugim oružanim grupacijama. Kordubajlo je organizirao štab od osam ljudi, sebe je imenovao glavnim zapovjednikom, a neke logoraše svojim zamjenicima. Miša je bio »šef štaba«.

Naravno, za to je doznao NKVD, pratio Kordubajla i sve one koji su s njim imali veze. Kad je NKVD imao na spisku već poprilični broj ljudi, pohvatao ih je sve odjednom. Već prilikom

prvog saslušanja Kordubajlo je sve priznao i broj pohapšenih popeo se na dvije stotine. Većina nije priznavala. Kordubajla poznaju samo letimično, a ni ostale članove zavjere ne poznaju. »Šef štaba« Miša, visok, mršav, kratkih brkova, ćelav, moglo mu je biti oko četrdeset godina, ispričao mi je kako je došlo do toga da i on sudjeluje u zavjeri.

Miša nikad nije imao nikakve veze s politikom. Bio je šef provalničke bande u Odesi koja se proslavila senzacionalnom provalom u filijalu državne banke 1934. godine. Miša i njegova dva pomoćnika orobili su četiri milijuna rubalja i oko milijun i po u inostranim valutama.

Dvije godine nisu im mogli ući u trag. Jednoga Mišinog pomagača prijavila je njegova ljubavnica, iako ništa nije znala o provali. Tom prilikom uhapsili su i Mišu. U svijetu kriminalaca u Norilsku Miša je bio veliki autoritet, tako reći zakonodavac za kriminalce. Čim je došao u našu ćeliju, to se odmah primijetilo: svi kriminalci skočili su sa svojih mjesta i svaki je nastojao da mu se na neki način dodvori. Miši nije bilo potrebno da izusti ijednu riječ. Bilo je dosta da samo pokretom ili znakom nagovijesti što hoće, i to je bilo urađeno. Više je ličio na intelektualca negoli na sina bogata seljaka.

Mnogo mi je pričao o svom životu. U blizini Odese njegov je otac imao lijepo imanje. Specijalizirao je povrtlarstvo i konkurirao Bugarima koji su iz okolice Odese opskrbljivali grad povrćem. Mišin otac opskrbljivao je svježim povrćem i prekooceanske brodove koji su bili usidreni u odeskoj luci. Imao je i vlastiti kamion. A onda je došla 1929. godina, početak kolektivizacije. Među prvima raskulačili su Mišina oca i sve mu oduzeli. Čitavu njegovu obitelj, koja se sastojala od devet članova, zajedno s još četrnaest obitelji utovarili su u teretni vlak i poslali u Sibir.

Ali Miša je s još četiri momka iskočio iz vlaka i vratio se u Odesu. Jedno vrijeme skitali su se po gradu, ali ono malo novaca što su imali uskoro su potrošili. Da bi mogli živjeti, noću su napadali prolaznike. Poslije velike provale u banku morali su napustiti Odesu jer im je NKVD bio u tragu.

Kad su ga uhapsili, Miša se bavio mišlju kako da se osveti sovjetskoj vlasti zbog svega onoga što su učinili njemu i njegovoj obitelji. U I logorskom odjeljenju Miša je dobio lakši posao, kao mnogi teški zločinci. Bio je kontrolor u elektrani. Imao je mnogo vremena i mogućnosti da dođe u vezu s vanjskim svijetom. Preko raznih pomagača uspio je doći do stvari koje su mu uljepšale život. Pa ni votke mu nije uzmanjkalo. Imao je i ljubavnicu, čistačicu. Tada se počeo baviti mišlju kako da pobjegne. Planuo je rat. Upoznao se s Kordubajlom, koji je znao za Mišin obračun sa sovjetskom vlašću, za njegove veze s vanjskim svijetom.

Kad su stvari na frontu loše krenule, pukovnik Kordubajlo pomislio je da bi trebalo iskoristiti šansu i nekako se dočepati slobode. Najprije je pisao, kao i mnogi drugi, molbu Staljinu u kojoj se žalio da je nevino osuđen i da je spreman poći na frontu i žrtvovati život. Na tu molbu nikad nije dobio odgovor. Kad mu je to propalo, Kordubajlo je potražio druge putove do slobode. I Miša je također pisao Staljinu. Imao je više izgleda nego Kordubajlo jer nije bio politički prijestupnik. Poznato je da su desetine hiljada kriminalaca pušteni iz logora i poslani na front. Međutim, Miša je bio sin bogata seljaka, otac mu je prognan u Sibir, pa su sina precrtali na spisku.

Kordubajlo i Miša brzo su se našli i uskoro formirali ustanički štab koji je imao zadatak da što više logoraša zavrbuje za ustanak, da se dobro poveže s vanjskim svijetom, naročito s onim ljudima koji su nekada bili u logoru.

Prema planu, ustanici su trebali zaposjesti najvažnije zgrade NKVD-a: upravu norilskog kombinata, upravu logora i glavnu zgradu zatvorske straže. Poslije toga trebali su postrijeljati sve oficire NKVD-a. Uspjeli su organizirati izvjestan broj logoraša i ljudi iz grada.

Naravno, većina onih koje su zavrbovali nisu imali pojma što se događa, jer su vođe skupljali informacije o raspoloženju ljudi i prema tome sastavljali spisak ustanika. Tako je u spisak ušao i Hižnjak. Ništa nije znao o avanturi Kordubajla i s njim je dolazio u doticaj samo službeno. Hižnjak je rukovodio nabavnim odjeljenjem u tvornici metalne robe. Unatoč tome Kordubajlo ga je teretio da je i on znao da se sprema ustanak. Hižnjak je bio čovjek preko pedeset godina, snažan, onizak, nosio je prosijedu dugu bradu. Bio je to stari partijski radnik, poslije revolucije rukovodio je poduzećem, a onda je 1937. godine u Minsku osuđen na deset godina logora »zbog štetočinstva«.

Slično se dogodilo i bjeloruskom seljačkom momčiću, malom Miški, koji je izdržavao deset godina logora. Blijed, kestenjav, dvadesetčetverogodišnji momak pravio se gluplji nego što je bio. Ne sluteći ništa našao se na spisku ustanika. Miška je radio u tvornici kao tokar, i da bi još nešto zaradio izrađivao bi u slobodnom vremenu škare, noževe i drugo čega u Norilsku nije bilo. Na saslušanju istražitelj je pitao Mišku je li izrađivao »hladno oružje« za ustanike? Miška je priznao da je izrađivao škare i noževe.

A to je bilo dovoljno za »kontrarevoluciju«.

Istraga protiv ustanika trajala je dva tjedna. Nakon dva mjeseca, u hodnicima zatvora jedne se noći opet čula galama i lupa. I naša ćelija došla je na red. Trojicu, koji su bili umiješani u Kordubajlov slučaj, izvukli su iz ćelije. Ostao je samo mali Miška. Njega su slijedeći dan pozvali da potpiše nekakvu ceduljicu u kojoj je stajalo da je zbog sudjelovanja u »kontrarevolucionarnoj organi-

zaciji« i zbog »pripremanja oružanog ustanka« osuđen na deset godina logora. Od njih dvije stotine koji su bili pohapšeni u vezi s Kordubajlom strijeljano je 164, ostali su dobili po deset godina logora. Osudu je izrekao specijalni sud (OSO). Onog dana kad je Hižnjak trebao da bude strijeljan, rekao mi je kako je sanjao strašan san.

- Osjećam da danas više neću biti među živima.

Odveli su i Mišu, šefa svih kriminalaca i »šefa štaba«, a zapovjedništvo u našoj ćeliji preuzeo je Ivanov. Iako su kriminalci Ivanova priznavali kao svoga šefa, ipak nije uživao autoritet i poštovanje jednog Miše, koji nije trpio sitne podvale, zakeranja, cinkanja fenfje dopuštao da kriminalci napadaju političke osuđenike.

Pošto je Kordubajlova grupa likvidirana, istog tjedna strijeljali su veliku grupu kriminalaca, među njima i Ivanova.

Bilo je nedjeljno poslijepodne kad su kriminalce izvodili na strijeljanje. Odigravale su se strašne scene: nisu htjeli napustiti ćelije pa su ih morali vezati. Da ne bi vikali, gurali su im u usta takozvanu »krušku« od tvrde gume. Straža ih je tukla do krvi, vukla po hodnicima i dvorištu i onda ih kao cjepanice tovarila i odvozila u drugi zatvor NKVD-a; tamo su ih strijeljali.

S političkim osuđenicima bilo je mnogo lakše. Oni su išli na strijeljanje bez riječi, ili bi jednostavno rekli:

- Zdravo, drugovi!

Te nedjelje strijeljali su četrdeset i osam kriminalaca zbog sabotaže, a to je značilo da nisu htjeli na rad. Za rata bilo je dovoljno da se tri dana ne ide na rad pa da specijalan sud primijeni paragraf 58, točku 14, a to je značilo smrtnu osudu. Prije rata za takve prijestupe dobivale su se male administrativne kazne. Poslije masovnih strijeljanja nekoliko je dana vladao mir i nikoga nisu zvali na preslušavanje.

Iznenadili su me još jedanput prilikom preslušavanja. U sobi istražitelja zatekao sam još jednog svjedoka protiv sebe, koji je u isto vrijeme bio u bolnici kada i ja. Ironija sudbine je htjela da se i taj zvao Brovkin. Iako nisu bili rođaci, bio mu je sličan. Ponavljao je točno iste optužbe protiv mene. Jedina razlika bila je u tome što je nadodao da, doduše, on nije bio sa mnom u istoj sobi, ali kad je dolazio u posjetu onom prvom Brovkinu čuo je sve razgovore koje smo vodili sestra Olga i ja.

Ja sam opet šutio, a dva oficira opet su potpisala zapisnik.

Javili su mi iz susjedne ćelije da se tamo nalazi moj prijatelj Georg Bilecki i da je u mojem slučaju suoptuženik. Poslije sam doznao da su Bileckoga ubacili u našu grupu bez obzira na to što je bio u II logorskom odjeljenju. Tako je bilo već treći put kako je Georg Bilecki optužen. Prvi put osudili su ga u Moskvi na pet godina logora. Trebao je izaći na slobodu 19. listopada 1939. godine. U predvečerje odlaska skupili smo se u njegovoj baraci Vasilij Čuprakov, Josef Berger i ja da to proslavimo. Bio je to događaj. Odlazio nam je jedan od najbližih prijatelja. Čuprakov je uspio nabaviti čak i bocu likera. Bilo je to prvi put što pijem alkohol nakon hapšenja. A Berger je uspio pronaći pravu kavu. Oko osam sati uveče sjeli smo na prične i zamolili dežurnog, bio je to bivši sekretar partijskog rajonskog komiteta u Saratovu, da nam skuha kavu. Uživali smo u njenom mirisu, izvukli smo iz skrovišta bocu likera i natočili malo u kavu. Upravo kad smo htjeli da ispijemo za sretan odlazak Georga, na vratima su se pojavila dva logorska policajca. Pomislio sam da nas je netko prijavio zbog toga što pijemo alkohol. Dok sam razmišljao što bi to moglo biti, policajci su nam prilazili. Zgrabio sam bocu likera i sakrio je u hlače.

- Koji je među vama Bilecki?

Javio se Bilecki.

- Dobro - rekao je policajac - znači, tu ste.

I policajci izađu. Mi smo se pogledali i pitali se što to znači. Naravno, pokvarili su nam raspoloženje. Upravo smo se spremali da napustimo baraku, kad ponovo uđu isti policajci u pratnji civila. Civil je prišao Bileckom:

- Uzmite stvari i pođite sa mnom, vi ste uhapšeni.

Bilecki je uzeo svoje stvari i otišao bez riječi. Tako je svršila naša oproštajna proslava.

Bileckog su ponovno optužili po paragrafu 58, točka 10: kontrarevolucionarna agitacija. Pred logorskim sudom svjedočila su dvojica zatvorenika. Jedan je izjavio kako je kroz zid slušao protusovjetske razgovore koje je Bilecki vodio u drugoj sobi. Drugi svjedok bio je šef sanitetskog odjeljenja u kome je Bilecki radio. Istražitelj je tog svjedoka pitao što ima da kaže o Bileckom.

- Ne znam ništa konkretno, ali jedno znam sigurno: Bilecki je kontrarevolucionarni element.

Te dvije izjave bile su dovoljne da Georga ponovno osude na pet godina logora. Bileckoga više nikada nisam vidio.

BOŽIĆ 1941.

Bio je Božić. Sve je pucalo od velike hladnoće. Četrdeset ispod nule. Nismo htjeli na šetnju u zatvorsko dvorište. Onih bijednih deset minuta radije smo sjedili u ćeliji i sjećali se lijepih dana. Bilo je među nama ljudi koji su sanjarili kako će opet jednom u krugu svoje obitelji proslaviti Božić. Ljudi su sentimentalno pričali o blagdanu mira i ponekom je suza došla na oko. A bilo ih je koji su znali sasvim sigurno da slijedeći Božić neće dočekati. Dok smo tako razgovarali, otvore se vrata i u ćeliju upadne čovjek, sav u krpama, samo mu je glava bila slobodna. U ruci je držao nešto čime je trebalo da pokrije glavu. Rekao je tiho:

- Dobar dan.

To nije Rus, pomislio sam. Čovjek se jedva držao na nogama, gledao je oko sebe gdje bi sjeo. Prišao sam mu.

- Odakle dolazite?

Pogledao me ispod oka i nije odgovorio. Ponudio sam mu da sjedne i zapitao ga odakle je i kojim jezikom govori. Jedva sam ga čuo kad je promrmljao:

- Mađar.

- Govorite li njemački?

- Malo.

Sjedio je jedno vrijeme, a onda je počeo odmotavati svoje krpe.

- Ovdje je vruće - prostenjao je i nastavio skidati krpe.

Kad je skinuo nekoliko krpa zaprepastili smo se kada smo vidjeli da je kost i koža. Kad se taj skelet ne bi kretao, čovjek ne bi povjerovao da je živ. Kriminalci su počeli dobacivati šale na njegov račun i postavljati mu ironična pitanja.

- Što je, bratac, izdaleka, a...? Gdje su ti kovčezi?

Toga dana nisam uspio razgovarati s Mađarošom, tako se zvao došljak. Slijedećeg dana, kad je Mađaroš malo otpočinuo, doznao sam da je pobjegao sa svog radilišta, ali su ga uhvatili. Pitao sam ga kamo je zapravo htio bježati?

- Kući, u Rumunjsku.

- A znate li vi kako je to daleko?

Slegao je ramenima.

Poslije doručka postao je razgovorljiviji. Ispričao mi što se s njim dogodilo.

Madaroš je bio porijekom iz Transilvanije, iz mjesta Kubet koje je pripadalo Rumunjskoj, po nacionalnosti Mađar. Godine 1939. pozvali su ga u rumunjsku vojsku i poslali u garnizon u Besarabiju. Kako je Besarabija poslije pakta Hitler-Staljin pripala Rusima, Madaroš se pješice uputio, s još pet zemljaka, prema mađarskoj granici. Zapovjedništvo sovjetskih trupa dalo im je propusnicu. I tako su vojnici došli u Vorohtu, pet kilometara blizu mađarske granice. Vojnici su sjeli u jednu gostionicu da nešto pojedu. Pojavio se oficir NKVD-a i upitao ih što rade. Pokazali su mu papire i rekli da idu svojim kućama. Oficir ih je pozvao da pođu s njim u štab. Tamo su zapisali njihova imena i nakon nekoliko sati otpremili ih u grad Kosov i zatvorili. Poslije osam dana transportirali su ih kamionom u okružni grad Stanislav, a zatim priključili masovnom transportu koji je išao u Krasnojarsk. U Krasnojarsku su ih ukrcali na brod za Norilsk. U Norilsku su im pročitali osudu da su zbog prekoračenja sovjetske granice osuđeni na pet godina logora. Teški radovi i nepodnošljiva klima uništavali su Mađaroša tako da je od jakoga seljačkog momka ostao skelet. Nije više imao kuda, pomislio je na samoubojstvo, ali nije imao dovoljno hrabrosti. Napokon je odlučio da bježi. Pošto se nakon nekoliko dana oporavio, rekao mi je da tek sada uviđa

kako je nemoguće pobjeći iz Norilska. Pozvali su ga na saslušanje. Istražitelj nije mogao nikako da se sporazumije s Mađarošom. Na njegovu molbu pozvali su mene kao tumača. Objašnjavao sam istražitelju kako pokušaj bjega ne treba da uzme ozbiljno jer ovaj skelet, a ne čovjek, nije mogao stići daleko. Istražitelj je bio toliko pametan da nije primijenio paragraf 58, točku 14, koji predviđa smrtnu kaznu, već paragraf 82: pet godina logora. Logorski sud osudio je Mađaroša na tri godine logora. Tako je sad imao sveukupno osam godina. Nekoliko tjedana bili smo zajedno u ćeliji. Madaroš je bio sretan, nije morao ići na težak rad i bilo mu je toplije. Bojao se dana kada će morati opet u logor. Ponekad bi sjeo u kut i tiho plakao. Tješio sam ga da će se rat uskoro završiti a on će se vratiti u svoju Transilvaniju.

- Ne plačem ja zbog sebe, već zbog svoje majke. Rusi će doći u moje mjesto Kubet, istjerat će majku iz kuće i odvući je, kao i mene, u ovu zimu.

Nasmijao sam se. Bio je siječanj 1942. godine. Nijemci su i dalje prodirali u Rusiju, a ovaj seljak se bojao da Rusi ne dođu u Kubet. Kad sam poslije razmišljao o njemu uvidio sam koliko je bio u pravu. Madaroš je otišao u logor i nikada ga poslije nisam vidio. Ne znam da li se sreo sa svojom majkom u Kubetu.

KOLJA PRIČA KAKO SE ORGANIZIRA KOLHOZ

Stanovnici ćelije mijenjali su se, jedino sam ja ostajao. Prošlo je već pola godine kako je nada mnom lebdjela stalna neizvjesnost. Novi su donosili različite vijesti. Enkavedeovci su postajali sve nervozniji zbog prodiranja Nijemaca. Nervozu su pojačavali razni avanturistički pothvati kao što je bio Kordubajlov. Strijeljanja su bila na dnevnom redu, izgledi da se spasimo bili su sve manji. U zatvor NKVD-a pristizale su nove grupe iz raznih logora, pa čak iz grada. Bilo je dovoljno da se neki logoraš požali na težak rad ili slabu hranu. NKVD bi odmah stupio u akciju. Ni kriminalci nisu više dobro prolazili. Strijeljali su ih u masama. U ćelijama su se odigravali strašni prizori. Kriminalci koji su znali da su im izbrojeni dani terorizirali su političke zatvorenike, oduzimali im kruh, psovali ih i govorili kako će uskoro doći Hitler i kako je sad došlo vrijeme da se sve komuniste povješa na prvu gredu. Mnogi kriminalci bili su nekada seljački sinovi, političke zatvorenike smatrali su krivcima što su njihovi roditelji prognani u Sibir.

Mladić Kolja naročito se isticao među onima koji su psovali političke zatvorenike. Poslije odlaska Ivanova postao je šef kriminalaca u našoj ćeliji. Moji odnosi s Koljom bili su dobri, nije znao da sam komunist, a prema inostrancima odnosio se s poštovanjem i simpatijama. Neprekidno je navaljivao da mu pričam o životu u inostranstvu. Svaki put kad sam govorio o Austriji, Francuskoj ili Jugoslaviji, on bi ponavljao jedno te isto pitanje:

- A ima li tamo kolhoza?

Kad sam mu rekao da u tim zemljama nema kolhoza, bio je oduševljen. Na ponovno navaljivanje da mu pričam o inostranstvu, upitao sam ga zašto toliko mrzi kolhoze.

Evo njegove priče.

Koljini roditelji živjeli su u selu koje je bilo udaljeno od Krasnodara šezdeset kilometara. Otac je imao dvanaest hektara dobre kubanske zemlje koja je mogla prehraniti obitelj od četrnaestoro članova. Godine 1929. kružila je vijest da će sve kolektivizirati. Seljaci su o tome razgovarali, ali nitko nije znao što je to kolektivizacija. Jedni su govorili da će žena postati zajednička svojina, drugi da će roditeljima oduzeti djecu. Nitko nije govorio o tome što će biti sa zemljom i stokom. Većina seljaka imala je osam do trideset hektara zemlje. Veleposjednika nije bilo. Neki seljaci zapošljavali su seosku sirotinju, ali većina je obrađivala zemlju sa svojom obitelji. Za žetve su svi radili, od šestogodišnjeg djeteta do starca. U selu, koje je imalo dvije hiljade stanovnika, bilo je vrlo malo seoske sirotinje. U jesen 1930. godine došla je komisija rajonskog sjedišta i pozvala seljake na sastanak. Svi su došli osim djece i bolesnih. Predsjedavao je siromašan seljak i objavio da sekretar partijskog rajonskog komiteta želi govoriti o kolektivizaciji. Pojavio se neki mladić i dva sata govorio o kolhozima. Na kraju je pozvao sve one koji su za sovjetsku vlast da stupe u kolhoze. Zatim je predsjednik upitao želi li netko govoriti. Svi su šutjeli. Ipak se javila za riječ mlada Kozakinja i zapitala:

- A kako je s tim kolhozima, da li je to nešto privremeno ili zauvijek?

- Od danas će postojati samo kolhozi, znači zauvijek - odgovorio je sekretar.

U dvorani je došlo do vike.

- Ne, to mi nećemo, ako je zauvijek, u kolhoze ne idemo!

Sekretar je ponovno uzeo riječ. Nabrajao je sve prednosti kolhoza, pričao o prekrasnim strojevima koji će doći iz grada, o velikim prinosima. Dok je govorio poletjele su kamenice. Došlo je do gužve i komisija se jedva izvukla.

Poslije dva tjedna došli su neki ljudi iz grada. U općinu su pozvali neke seljake i rekli im da su kulaci, jer upošljavaju tuđu radnu snagu. Počelo je raskulačivanje. Dvadeset i dvije bogate obitelji iz sela došle su prve na red. Sve im je oduzeto: zemlja, stoka i kuća. Njihova imovina proglašena je vlasništvom kolhoza. Slijedećeg dana osvanuo je odred vojnika NKVD-a. Nitko se iz sela nije mogao maknuti. U pratnji nekih seljaka komisija je obilazila kuće bogatih seljaka i izbacivala ih iz njihovih domova. Mogli su ponijeti nešto malo stvari i živežnih namirnica. Neki su napuštali svoje domove bez otpora i useljavali se u kućice koje im je odredila komisija. Drugi su lijegali na zemlju zajedno s djecom i nisu htjeli napustiti svoj dom. Vojnici su razbijali vrata i iznosili ljude iz njihovih kuća. Čitavo je selo odjekivalo od plača djece i psovanja odraslih.

Toga dana komisija je uspjela raskulačiti samo polovinu, a četiri seljaka koji su se motikama i kosama suprotstavili komisiji svezali su i nekamo odveli. Iz napuštenih nastambi čulo se mukanje nenahranjenih i nepomuženih krava.

Slijedećeg dana komisija je htjela nastaviti, ali je naišla na jači otpor. Skupilo se čitavo selo naoružano motikama i kosama. Komisija se povukla. Seljaci su pošli u kuće onih koji su surađivali s komisijom, izvukli ih na cestu i gazili po njima. Četvoricu su ubili, ostali su se spasili bijegom. Bogati seljaci vratili su se svojim kućama. Tri tjedna nitko nije dolazio u selo. Ali jedne noći seljake je probudio glasan lavež pasa. Cesta je bila puna kamiona, reflektori su bacali snažno svjetlo. Nitko se nije usudio izaći iz kuća. U šest sati ujutro pokucali su vojnici na vrata i pozvali seljake da dođu pred općinu. Seljaci su izašli iz svojih domova. Pred općinom je sjedio sekretar rajonskog komiteta i oficir NKVD-a.

Oficir je izvukao nekakav papir i pročitao odluku okružnog izvršnog komiteta da se svi oni kulaci koji su pružili otpor i ubili

četiri seljana protjeruju u Sibir zajedno s obiteljima. Osim toga, krivcima za ubojstvo će se suditi. Njihove kuće, zemlju i stoku dobit će bezemljaši koji će organizirati kolektivna gospodarstva. Naočigled sviju utrpali su u kamione dvadeset i dvije obitelji i pod jakom stražom odvezli ih u nepoznatom pravcu. U kuće bogatih seljaka uselili su osamdeset bezemljaša zajedno sa ženama i djecom. Slijedećeg jutra sazvali su skupštinu i pozvali samo bezemljaše. Na skupštini je donijet zaključak o osnivanju kolhoza. Za predsjednika su izabrali radnika iz harkovske tvornice lokomotiva kojeg je poslala Partija. Najveću kuću jednog kulaka upotrijebili su kao sjedište novog kolhoza koji je dobio ime »Put u socijalizam«. Selo je zahvatila panika. Seljaci su počeli klati stoku. U proljeće mogla se vidjeti samo tu i tamo poneka krava. Preko cijele zime zaklali su oko tri hiljade krava, volova i konja, a broj zaklane sitne stoke, svinja, ovaca i koza bio je još veći. Kolhoz je počeo raditi tako da su svu stoku s napuštenih posjeda utjerali u jednu veliku staju. Tako su i konji i svinje i guske i kokoši bili satjerani na jednu gomilu. Odredili su ljude koji će se brinuti o stoci. U roku od tri mjeseca stoka je bila prepolovljena. Došlo je proljeće. Radovi u kolhozu slabo su napredovali. Nije bilo ljudi koji će obrađivati velike površine, a seljaci su se bojali: ako obrade više, više će im oduzeti. Uradili su toliko da održe stoku i obitelj. U jesen je došla komisija i propisala svakom seljaku koliko će žita, mesa, mlijeka i maslaca dati državi. Zahtjevi su bili takvi da seljačkoj obitelji nije ostalo ništa. Onaj tko državi nije na vrijeme predao otkup bio je kažnjen. Ali ni to nije bilo dosta. Objavili su da državni otkup nije zadovoljio i da ga treba ponoviti. Ali seljaci nisu davali ništa. Onda su u selo dolazile grupe enkavedeovaca i partijskih ljudi, obilazili kuće i naređivali seljacima da predaju žito. Pretraživali su smočnice, staje, podizali podove i tražili žito. Na polja su izvodili pse koji su pronalazili jame sa skrivenim

žitom. Kad se spustila noć, nitko od partijskih ljudi i novih kolhoznika nije se usudio izaći na cestu. Ujutro bi našli partijskog čovjeka s rasporenim trbuhom, a u trbuhu žito i ceduljicu:

»Eto vam žita!«

Sa zimom je došla i glad. Ono malo stoke što je ostalo poklali su i pojeli. U proljeće 1931. godine iznureni i izgladnjeli seljaci jedva su mogli obrađivati polja. Mnogi su poumirali od gladi, a neki su bježali u gradove, prosjačili i na taj način spašavali živote. Došlo je ljeto, polja su ostala neobrađena. U selo ponovo dolazi NKVD i objavljuje da se zbog »sabotaže« većina seljaka protjeruje u Sibir. Dali su im svega tri sata da se spreme. Svaki član obitelji mogao je ponijeti šesnaest kilograma. Otjerali su ih na stanicu, utovarili u teretne vagone i pod pratnjom NKVD-a otpremili u Sibir. Svakog dana otvarali su vagone i davali im vruće vode, a svaka tri dana kilogram kruha na čovjeka. Putovali su četiri tjedna i zaustavili se u gradu Verhni Udinsk. Mnogo je seljaka umrlo na toj kalvariji, a mnogi su oboljeli. One koji su ostali na životu smjestili su u nekakve barake gdje su četrnaest dana mirovali. Hranili su ih triput dnevno. Onda su ih podijelili u tri grupe koje su pošle na razne strane. Grupa u kojoj je bila Koljina rodbina pošla je u pratnji enkavedeovaca u nepoznatom pravcu. Na kola su utovarili djecu, starce i njihove stvari, a ostali su krenuli pješice kroz šumu. Sretali su logoraše koji su sjekli šumu. Svakih dvadeset i pet kilometara odmarali bi se u šatorima ili barakama u kojima su stanovali logoraši. Ako je kišilo, čekali su i po nekoliko dana da nastave put. Blato do koljena. Ušli su u prašumu, tri stotine i pedeset kilometara duboku, i tu se zaustavili. Njihova grupa brojila je dvije stotine ljudi. Okupili su ih na jednoj livadi, kraj potoka, i oficir NKVD-a pročitao im je odluku vlade koja iseljenim seljacima za »vječna vremena« dodjeljuje zemlju koja se nalazi u krugu od dvije stotine i pedeset kvadratnih kilometara.

Tu mogu obrađivati zemlju i uzgajati stoku. Onaj tko napusti naselje bit će kažnjen sa deset godina zatvora. Zatim je oficir održao govor i rekao da su počinili zločin protiv sovjetske vlasti i da ih je za to trebalo strijeljati. Međutim, sovjetska vlast je humana i pruža im priliku da u ovom bogatom kraju, gdje ima mnogo zemlje i šuma, stvore nov život. Sovjetska vlast dat će im oruđe i oni mogu odmah graditi kuće, a dobit će na posudbu i sjeme za sjetvu. Pozvao je seljake da pokose što više sijena za ishranu stoke. Svaka obitelj dobit će na kredit po jednu kravu. Dvadeset konjskih zaprega, koje su vukle seljačke stvari, šest krava, koje su djecu opskrbljivale mlijekom, i poljske kuhinje - sve je to ostalo seljacima. Nakon dva mjeseca sagradili su trideset drvenih kućica, svaka je imala po jednu veliku sobu i kuhinju. Zapovjednik njihova naselja bio je oficir NKVD-a, dobar čovjek, pomagao je seljacima. Kad je trebalo ići po liječnika, ili donijeti iz susjednog logora čavle, on bi prejahao na konju i po trista kilometara samo da pomogne ljudima. Iz grada je donio i dvadeset lovačkih pušaka i podijelio ih seljacima da love divljač koje je bilo u izobilju. Došla je jesen. Zapovjednik je skupio seljake i rekao im:

- Selo je tu, sad treba da ga krstimo. Kako da ga nazovemo? Predlažite!

Svi su šutjeli. Javio se starac i predložio da novo selo nazovu imenom ljubljenog vođe Komunističke partije Sovjetskog Saveza. Zapovjednik kao da nije čuo starčevu ironiju. Rekao je da bi bilo bolje da se selu dade neutralno ime. Složili su se s »Berezovkom«. U okolici su brezove šume. Prošlo je nekoliko godina i novo selo dobilo je izgled kao sva ruska sela: s lijeve i desne strane široke ceste stajale su brvare. Zemlja je bila plodna i davala je bogatu žetvu.

Mnogi su uzgajali pčele. Većina je imala dvije do tri krave i svinje. Zimi su išli u lov. Neki su postavljali klopke za srebrne

lisice. Stariji svijet pomirio se s novim prilikama i trudio se da ne misli na prošlost. Omladina je bila zadovoljna.

Ali jednog dana zapovjednika smijene. Imao je odviše razumijevanja za seljake. Umjesto njega postavljen je brutalan mladić. Odmah su počele nove muke. Naredio je da svatko tko želi putovati u rajonski grad mora imati propusnicu, a kad bi ljudi dolazili i molili ga da im izda dozvolu, on bi upriličio pravo preslušavanje: zašto, na koliko dugo, kome?

Jednog se dana sjetio da se seljaci bogate i da to predstavlja opasnost za Sovjetski Savez. Otputovao je u okružni centar i vratio se poslije sedam dana zajedno s još jednim čovjekom. Sakupio je seljake i održao kratak govor iz koga su seljaci razumjeli da je došlo vrijeme da se organizira kolektivno gospodarstvo. Oni se tome nisu opirali jer su znali što bi im se dogodilo. Stvoren je kolhoz, a predsjednik je postao čovjek koga je doveo zapovjednik.

Kad je došla zima, Kolja je s još četvoricom pobjegao iz sela. Putem su napali dva čovjeka koji su se vraćali iz grada i oduzeli im dokumente i novac. Prilikom slijedećeg pokušaja napadnuti su se branili. Iz obližnje kuće dotrčali su ljudi. Razbojnici su predani miliciji i svaki je dobio deset godina logora.

U logoru je Kolja ubio »narjadčika«, zatvorenika koji druge raspoređuje na rad, jer ga nije htio prebaciti na lakši posao. Dobio je novih deset godina. Sada se ponovno nalazio u zatvoru zbog sabotaže. Kako je već izvršio dva teška zločina, Kolja je očekivao smrtnu kaznu.

Budući da sam odlučno odbijao da potpišem bilo kakav dokument, istražni sudac nije me zvao na saslušanje. Zatvor NKVD-a bio je tako prenatrpan da je jedan dio logoraša pod istragom prebačen u drugi zatvor. Za razliku od prvog, koji je bio drvena građevina, drugi je bio sagrađen od kamena. Prizemna zgrada bila je dugačka četrdeset metara. Duž polumračnog hodnika sa svake strane nalazilo se po dvadeset ćelija različitih veličina u kojima je na pričnama bilo mjesta za četiri do četrdeset ljudi. I ovdje je bilo smješteno tri do četiri puta više zatvorenika. Kao i u prvom zatvoru, i ovdje je polovica ćelija bila određena za one koji su bili osuđeni na smrt. Željezna vrata s rešetkama dijelila su ćelije smrti od ostalih ćelija. Na kraju hodnika nalazila su se četiri »karcera«. Lijevo od glavnog ulaza nalazio se zatvorski ured, a pored njega velika prostorija od četrdeset kvadratnih metara koja je bila izolirana olovnim pločama i u kojoj su strijeljali.

Stavili su me u ćeliju broj četrnaest. Kad sam ušao, odmah sam se sjetio Butirke u Moskvi. Osamdeset ljudi, koliko ih je ovdje bilo smješteno, sjedilo je napola golo jer je zbog prenatrpanosti bilo veoma vruće. Sreo sam i nekoliko znanaca iz logora, a neke sam poznavao i iz prvoga norilskog zatvora. Ovdje je bilo naročito mnogo oficira iz baltičkih zemalja. Donedavna su se nalazili u specijalnom logoru za baltičke oficire na jezeru Pjasino, četrdeset kilometara od Norilska. Sada je jedan dio oficira bio prebačen u zatvor, dva mjeseca poslije početka njemačko-ruskog rata.

Dobio sam mjesto pored estonskog generala Brodisa, ležao je desno od mene, a s lijeve strane smjestio se njegov ađutant kapetan Ruberg. Ovdje su se nalazili i estonski kapetan Lujk, Letonci: natporučnik Grumberg, kapetan Lidaks i još neki čijih se

imena više ne sjećam. Najistaknutiji među oficirima bez sumnje bijaše general Brodiš. Postali smo dobri prijatelji. Bio je to veoma obrazovan čovjek i odličan vojni stručnjak. Tečno je govorio njemački, ruski, engleski, francuski i talijanski. Naročito je dobro poznavao francusku i njemačku kulturu. U Njemačkoj je proveo nekoliko godina, a u Parizu je pohađao generalštabnu akademiju. Uhapsili su ga zajedno s estonskim ministrom rata generalom Lajdonerom. Lajdonera su strijeljali u logoru prije početka rata.

U drugom norilskom zatvoru nalazili su se zatvorenici koji su čekali da ih stave pred sud, ili oni koji su čekali presudu OSO-a, Specijalne sudske trojke. OSO izriče presude u kontumaciji. Mnogi zatvorenici koji su se nalazili u tom zatvoru nisu znali da su već osuđeni na smrt. Kad su ih vodili u prostoriju za strijeljanje, mislili su da ih vode pred sud. Bilo je u tome i neke prednosti jer sama smrt nije bila najstrašnija. Mnogi su čeznuli za smrću. Strašno je bilo čekanje u mukama, koje je često trajalo mjesecima, pa čak i godinama.

Ovdje sam sreo jednog Tata, pripadnika malenoga muhamedanskog naroda koji živi u planinama Kavkaza. Toga mladog Kavkasca logorski je sud osudio na smrt zbog izjave u korist Turaka. Već je pola godine čekao na rješenje molbe za pomilovanje. Smrtnu presudu poništio je okružni sud. A kako nije bilo formalnih uvjeta za novu istragu, opet je predan logorskom sudu, a ovaj ga je ponovno osudio na smrt. Tako se to ponavljalo tri puta. Poslije dvogodišnjeg boravka u ćeliji smrti napola je poludio.

Napokon su mu pomogli: strijeljali su ga.

Kao i u prvom zatvoru, i ovdje su se zajedno nalazili kriminalci i politički zatvorenici. I ovdje je glad bila velika. Kad se dijelio kruh, dolazilo je do tučnjave.

Kruh je preuzimao starješina ćelije od službujućega zatvorskog nadglednika i dijelio ga zatvorenicima s daske na kojoj su

bile složene porcije. Nekima se činilo da je ova ili ona porcija veća, naročito je oštra borba bila za okrajke. Da ne bi dolazilo do svađa za vrijeme dijeljenja, složili smo se da se i okrajci dijele po ustaljenom redu.

Svatko je pazio da ga ne preskoče. Neki su već uveče upozoravali starješinu:

- Starosta, sutra je moj red.

Kakvo je bilo razočaranje kad slijedećeg dana ne bi stigao nijedan okrajak.

Toplo jelo dijelio je zatvorenicima sam nadglednik. Bure s jelom nalazilo se u hodniku pred vratima. Zatvorenici bi se u ćeliji postavili u jednored i pristupili vratima, gdje bi im nadglednik pružao limenu zdjelu s juhom. Nadglednik je brojio porcije koje je dijelio. Kad bi izdao onoliko koliko je bilo zatvorenika u ćeliji, zatvorio bi vrata. Često bi se događalo da posljednji ili pretposljednji ne dobije jelo. Naime, neki bi po dva puta stali u red. Događalo se da se nadglednik prevario u brojanju i nije izdao određeni broj porcija.

Bilo je zatvorenika koji su se naročito radovali danima masovnih strijeljanja. Tada bi se preostale porcije dijelile kao dodaci. Rijetko su kada politički zatvorenici uzimali takve »dodatke«, iako je glad bila velika.

U drugom je zatvoru bilo manje monotono nego u prvom. Svakog se dana nešto događalo što bi nas potreslo. Naročito mnogo posla zadavali su nadglednicima zatvora osuđenici na smrt, pa i sama strijeljanja. Iz ćelija smrti čuli su se krici. Osuđenici na smrt tražili su više hrane. Ali stražari bi obično odgovarali:

- Ništa vam više ne treba, vaši su dani odbrojeni.

Tada bi se čule najstrašnije psovke. Onda bi stražari kandidate smrti izvlačili na hodnik i strahovito ih isprebijali.

Strijeljalo se noću. To je u čitavom zatvoru izazivalo strahovito uzbuđenje. Mnogi osuđenici na smrt odbijali su da napuste ćeliju i stražari su morali upotrijebiti silu, pri čemu su stradavali i oni koji još nisu bili na redu. Često se čitava ćelija opirala krvnicima, tako da su žrtve prije strijeljanja bile temeljito ispremlaćene.

Događaji u ćelijama smrti djelovali su na čitav zatvor. Dolazilo je do masakriranja. Tih dana stražari bi dobivali votku. Neki su bili tako pijani da su se jedva držali na nogama. Ohrabreni alkoholom potpuno su pomahnitali. Urlici su se čuli i izvan zatvora. To je prisililo NKVD da strijelja danju.

Redovito se počinjalo u četiri sata poslije podne. To se znalo već za vrijeme dijeljenja ručka. Po pijanim licima stražara znalo se da je danas »mesni dan«. Leševe bi otpremali noću kamionima i pokapali u masovne jame na zatvorskom groblju.

Sve je to djelovalo na logoraše u ćeliji. To više nije bio uobičajeni život zatvorenika u ruskim zatvorima s obaveznim fazama: saslušanje, batine, glad, na kraju presuda.

Ovdje je svatko čekao smrt.

Samo je bilo pitanje vremena kada će doći na red.

Mnogi su imali običaj da od četiri stotine grama kruha, koliko bi primili ujutro, odijele dva do tri komadića, da bi im nešto ostalo za ručak ili večeru. Rus ne može s užitkom ručati ako nema barem komadić kruha. Ovdje je bilo malo onih koji su čuvali kruh, svatko se bojao da neće dočekati ručak.

Jednog jutra, kad smo se probudili, general Brodiš mi je rekao:

- Danas ćemo dobro doručkovati.

Nisam ga shvatio.

General izvuče svoju vrećicu koju je držao pod jastukom da mu je ne bi ukrali.

- Ovdje imam nekoliko kocki šećera koje sam sačuvao da bi na dan estonskog nacionalnog praznika priredio svečani doručak, ali čini mi se da taj dan neću doživjeti, pa ćemo to učiniti danas.

- Uvjeren sam da ćemo doživjeti još mnogo svečanih dana. Nemojte dirati taj šećer - odgovorio sam.

General odmahne rukom. - Nisam takav optimista kao vi. Zatim se okrene Rubergu.

- Gospodine kapetane, molim vas, pobrinite se da bude dovoljno »kipjatoka« i pozovite naša dva druga.

Mislio je na dvojicu estonskih oficira.

Kad je stigao »kipjatok«, estonski oficiri sjeli su na naše prične. Sjedili smo u krugu. Umjesto stolnjaka stavili smo prljavi ručnik. Iz limenog lonca izlazila je vruća para. Pred svakog je stavio kocku šećera. S vrućom slatkom vodom jeli smo kruh koji smo upravo dobili. Kad je svečani doručak bio završen, naši se gosti zahvale i udalje. Brodiš se okrene k nama:

- Sada preostaje samo još jedno: napisati testament.

- Nemojte kvariti dobro raspoloženje poslije tako dobrog doručka - rekao sam.

- Navikao sam gledati istini u oči.

- Zar stvarno mislite da će nas strijeljati?

- Ne samo što mislim, već sam siguran. Radi se o danima.

- Ne želim izgubiti nadu.

General je neko vrijeme šutio. Zatim reče:

- Sjećam se kako sam kao mladi oficir došao u pogranični grad Suvalki.

Bio je lijep život u tom gradiću. Mlade djevojke, promenada pred željezničkom stanicom. To su bila vremena!

Zagledao se nekamo u daljinu, glas mu je bio uzbuđen.

- Recite, zašto ste dopustili da vas Rusi odvedu u Sibir? - upitao sam ga.

Razmišljao je neko vrijeme.

- Pa, to je duga priča.

- Pričajte - zamolio sam ga.

- Ispričat ću vam kako je do toga došlo. Naša je tragedija počela onog dana kad smo Rusima dopustili da u našoj luci izgrade uporišta. Tada su neki mislili da nas ugrožava Njemačka. Zbog zauzimanja Sudeta i aneksije Austrije uplašili smo se da ćemo izgubiti samostalnost. Ja sam bio protiv toga da sklopimo ugovor sa Staljinom, ali Lajdoner, koji je bio ministar rata, zastupao je jednako stanovište kao i naši građanski političari; naime, da je najbolje ako se s Rusima privremeno nagodimo. Jedino su se socijaldemokrati opirali sklapanju ugovora da se u našoj zemlji sagrade ruske ratne baze. Pridružio sam se mišljenju socijaldemokrata. Lajdoner, moj pretpostavljeni, stanovao je sa mnom u istoj kući i često sam ga susretao. U kritičnim danima bili smo neprestano zajedno. Tjedan dana prije zaključenja ugovora s Rusima ustao sam noću jer nisam mogao spavati. Zabrinjavala me sudbina republike.

Pozvonio sam kod Lajdonera i kad sam sobarici rekao da moram hitno razgovarati s ministrom, ona mi reče da nije sam i da su kod njega neka gospođa. Navaljivao sam da me najavi.

Došao je Lajdoner koji je drhtao, začuđeno me pogledao i upitao što se dogodilo. Zamolio sam ga za razgovor. Predložio je da pričekam jedan sat. Vratio sam se u svoj stan koji se nalazio kat niže. Nije prošlo ni pola sata, kad po mene dođe sobarica. Ministar me odveo u svoju sobu i za sobom zaključao vrata.

- Želim s tobom razgovarati kao s prijateljem - rekao sam.

- Govori, što se dogodilo?

- Zar ćemo zaista dopustiti da Rusi zauzmu našu zemlju?

- Nije to čitava zemlja ako im na neko vrijeme ustupimo uporišta.

- To je samo početak, a ti si oficir i morao bi znati da ih više nikad nećemo moći izbaciti.

- Što predlažeš? Rat protiv Rusa? - upita.

- Da, ja sam za to da se odupremo ako Rusi pokušaju ući protiv naše volje.

- Koliko ćemo se dugo moći odupirati? Tri dana? Tjedan dana? Onda više neće biti zadovoljni s bazama, zauzet će sve.

- Nećemo biti sami. Zapad će biti s nama.

Svanulo je, a Lajdonera nisam mogao uvjeriti da je otpor potreban. Shvatio sam da je sve izgubljeno.

Vratio sam se u svoj stan, telefonirao u ured da neću doći i odvezao sam se svom starom ocu koji je nedaleko Tallina radio kao šumar.

Ispričao sam mu što nas čeka. On mi najprije nije htio vjerovati. Onda smo stali razmišljati što da učinimo. Predložio sam mu da se preselimo u Njemačku. Moj otac, koji je bio rođen u Njemačkoj, odbio je da kod Hitlera potraži utočište pred Staljinom. Želio je ostati kod kuće. Unatoč dugotrajnom nagovaranju otac nije pristao da napusti Estoniju. Rekao je da su njegovi dani odbrojeni i da više nema vremena tražiti novu domovinu.

Vratio sam se u Tallin u nadi da ću ipak naći neke ljude koji su poput mene spremni da brane domovinu. Ali već je bilo prekasno. Tek kad su Rusi zauzeli najprije jedan dio, a zatim čitavu zemlju, ljudi su shvatili da je sve izgubljeno. Neko su vrijeme podnosili našu civilnu upravu, ali ubrzo su počela hapšenja i deportiranja. Najprije je na red došla buržoazija, zatim bogati seljaci, inteligencija, na kraju mi. Prvo su nam rekli da nas privremeno šalju u vojnu akademiju radi nadopune školovanja. Odveli su nas na

vježbu u neku šumu u blizini Tallina. Kad se skupilo nekoliko stotina oficira stare estonske armije, došli su enkavedeovci, koji su prethodno opkolili šumu, i zatražili od nas da predamo oružje. Nije imalo smisla odupirati se artiljeriji i mitraljezima. Sada smo uvidjeli u kakvu su nas klopku uvukli. Svatko je uzdignutih ruku morao stati pred oficire NKVD-a koji su nas pretraživali, zatim smo se morali skinuti dogola. Postrojili su nas, odjeća je ležala pred nama. Prošlo je nekoliko sati dok su nam dopustili da se ponovno obučemo. Enkavedeovski specijalitet! Zatim su nas natovarili na kamione i odvezli na željezničku stanicu. Na stanici Tallina stajao je teretni vlak, a maleni prozori na vagonima bili su zakovani limom. Vagoni su bili podijeljeni u dva dijela, svaki dio bio je zatvoren žičanom rešetkom. U svakom odjelu nalazile su se drvene prične i u svaki je vagon strpano osamdesetero ljudi. U hodniku je dežurao enkavedeovac. Pazio je na svaki pokret. Nije dopustio da glasno razgovaramo.

Na stanicama su po vagonima kucali velikim drvenim maljem. Noću je to bilo naročito neugodno. Na taj su način ispitivali je li vagon oštećen. Događalo se da zatvorenici iskaču iz jurećeg vlaka. Dalje je sve išlo uobičajenim putem, kroz različite etapne stanice koje se nalaze duž velike sibirske željezničke pruge, sve do Krasnojarska. U Krasnojarsku su nas ukrcali u veliku zatvorenu barku. Mali brodić koji je za sobom vukao četiri takve barke dovezao nas je do donjega kraja Jeniseja. Našu je barku, koju su već u Dudinki otkačili, dovezao do rijeke Valjek, zatim smo rijekom stigli do jezera Pjasino. Ovdje smo neko vrijeme stanovali u šatorima. Svi su morali teško raditi. Ja i još trojica generala dobili smo, zbog starosti, »lagan« posao: čistili smo zahode.

Tako je to trajalo sve do početka rata. Da je počeo rat saznali smo tek kad su mene i dvadeset i petoricu drugova, 5. kolovoza 1941, otpremili u norilski zatvor.

Zatim su me odveli na preslušavanje. Optužili su me. Ostao je samo mali broj točaka u paragrafu 58 za koje me nisu okrivili. Optužba je glasila: veleizdaja, veze s neprijateljem, služba u neprijateljskoj armiji, teror i kontrarevolucionarna agitacija. Sve sam priznao. Bilo mi je svejedno po kojem će me paragrafu strijeljati.

Razgovarajući nismo ni opazili da je vrijeme odmaklo i da je već podne. Kad su prvi zatvorenici dobili juhu, stražari su već bili pijani. Kriminalac je glasno rekao:

- Braćo, danas je »mesni dan«.

Ostali su stali vikati:

- Ti si paničar.

- Ostavi glupe viceve.

Kad sam kao posljednji primio jelo, opazio sam da nadglednik jedva stoji na nogama. Pomislio sam: kriminalac je u pravu. Nešto se sprema.

Možda sam danas ja na redu?

Ali očaj mi nije pokvario apetit.

Poslije jela legao sam na svoje mjesto, a moji susjedi, general Brodiš i kapetan Ruberg, također su ležali na pričnama zadubljeni u misli.

Neki su stajali kraj vrata i prisluškivali što se događa u hodniku. U ćeliji je vladala napeta tišina. U hodniku je bilo mirno.

Odjednom smo začuli krik, skočili smo sa svojih mjesta i pojurili k vratima. Vikanje je prestalo. Nešto su teško vukli hodnikom. Nakon deset minuta čuli smo kako se otvaraju vrata ćelije nasuprot našoj i kako netko mirno izlazi. Kretanje u hodniku postane življe, ćelije su se zatvarale i otvarale. Mogli su se čuti samo koraci. Odjednom ustuknu oni kraj vrata. Pred našim vratima zveckali su ključevi. Svi se zgure na svojim mjestima. Vrata ćelije

se otvore. Uđe nadglednik, pođe do sredine i stade promatrati ljude na gornjim i donjim pričnama. Zatim zastane i prstom pozove kriminalca kojeg su zbog svijetloplave kose zvali Sedoj.

- Idemo, Sedoj - reče nadglednik.

- Kamo? - upita ovaj.

- Zove te načelnik.

- Pišam ja na tvog načelnika - odgovori Sedoj.

- Treba da ti nešto saopći, odmah ćeš se vratiti.

- Ostavi me na miru, ne idem.

Nadglednik iziđe iz ćelije, zatim se vrati s još trojicom.

- Sedoj, silazi.

- Ne idem.

- Ići ćeš.

Sedoj opsuje.

Nadglednik ga uhvati za nogu, ali se Sedoj istrgne i pokuša se popeti na policu, koja je bila pričvršćena iznad druge prične. Sada ga sva četvorica uhvate za noge i stanu vući. Sedoj se čvrsto držao za policu i natezanje je trajalo nekoliko minuta, sve dok nisu popustile grede kojima je polica bila pričvršćena i srušile se na glave onih koji su sjedili na pričnama. Sedoj je bio na podu.

Sedoj je počeo strahovito vikati. U ćeliji zavlada uzbuđenje. Svi su stali psovati nadglednika: - Krvniče, krvopijo, ostavi čovjeka.

U ćeliju utrči vojnik s »kruškom« u ruci. Nadglednik pokuša da je ugura Sedoju u usta. Ovaj je čvrsto stisnuo usta i branio se očajnički. Nadglednik ga stane udarati po ustima sve dok nije potekla krv. Nakon nekoliko snažnih udaraca uspjelo mu je da mu ugura »krušku« u usta. Sedoj stane hroptati. Uhvatili su ga za noge i izvukli iz ćelije, a potočić krvi tekao je od pričné do vrata.

Svi su se zgurili na svojim mjestima. U ćeliji zavlada mrtva tišina. Kad je uveče stigla juha, ćelija je oživjela. Jeli smo kao da se ništa nije dogodilo.

Veoma nas je iznenadilo kad je u ćeliju stigao jednoruki kapetan sovjetske ratne mornarice Menšikov. Znali smo samo to da je rat u toku, ali vijesti o događajima bile su veoma nepotpune. Menšikov je lično sudjelovao u ratu i od njega smo saznali mnogo zanimljivih pojedinosti.

Menšikov je bio zapovjednik otoka Novaja Zemlja. U Novaju Zemlju plovili su trgovački brodovi u jakoj pratnji američkih i engleskih ratnih brodova. Zatim su nastavili sami do Dudinke i Igarke. Jedan dio robe ostao je u Dudinki za norilske pogone obojenih metala. U Dudinki i Igarki transporti su se pretovarivali i Jenisejem prebacivali do Krasnojarska.

I u kolovozu je u Novaju Zemlju stigao takav jedan transport. Ratni brodovi su se okrenuli da bi se vratili u svoje baze, u Englesku i Ameriku. Prošlo je samo nekoliko sati, kad je stražar s tornja javio da je na vidiku nepoznati brod. Smatralo se da je to zaostali saveznički brod i nitko više o njemu nije vodio računa. Nakon nekog vremena stražar javi da se brod približava zaljevu.

- Izišao sam - pričao je Menšikov - da bih provjerio što se događa. Čim sam se popeo na toranj, zaprepastio sam se: to je bio njemački ratni brod. Odmah sam zapovijedio da se dade znak za uzbunu. Ali bio je prekasno.

Brodovi, koji su prošli dug i naporan put, stajali su u zaljevu, a posada se odmarala. Bilo je potrebno nekoliko sati da bi se brodovi okrenuli. A njemačka krstarica sve se više približavala. Jedan od savezničkih trgovačkih brodova, koji je prvi krenuo, htio je napustiti zaljev. Nijemci su to i čekali. Čim je brod stigao u najuže mjesto, dobio je prvi pogodak. Potonuo je i tako zatvorio

izlaz drugim brodovima. Obalna baterija uzalud je pokušavala blokirati vatru njemačke krstarice. Kada su Nijemci vidjeli da ih naša obalna baterija ne može doseći, približili su se otoku i stali ga obasipati vatrom. Razoreni su svi brodovi koji su se nalazili u zaljevu, kao i svi lučki uređaji. Bilo je stotinu i četrdeset mrtvih i ranjenih. I ja sam nešto dobio... - Menšikov pokaže batrljak lijeve ruke.

Pošto je tri tjedna odležao u bolnici u Dudinki, kamo su ga otpremili zajedno s drugim ranjenicima, bio je uhapšen i doveden u našu ćeliju.

Optužili su ga da je njemački agent.

Jednog dana, kad se birao »starosta«, veoma sam se začudio što je liječnik Olenčik, s kojim se nisam mnogo družio, predložio da to budem ja.

Olenčik je bio Poljak rođen u Rusiji. Ispričao mi je da je kao liječnik služio u odjeljenju NKVD-a. Nakon ulaska sovjetskih trupa u istočnu i južnu Poljsku, 1939, strijeljano je nekoliko hiljada zarobljenih poljskih oficira u šumi u blizini Lublina. Nakon tog strijeljanja Olenčik je zamolio da ga otpuste iz službe.

Uhapsili su ga kao defetistu i sabotera.

U Norilsku, gdje je izdržavao kaznu, bio je zbog pripremanja oružanog ustanka po drugi put izveden pred sud.

S Olenčikom sam se sprijateljio, ali to prijateljstvo nije dugo trajalo. Jedne večeri dobili smo haringu. Vidio sam kako Olenčik iz kesice uzima kristal šećer i posipava haringu. To me veoma začudilo. Upitah ga zašto jede haringu sa šećerom. Olenčik se zbog toga naljuti i upita me što je u tome neobično. Rekao sam mu da to nije normalno. Olenčik se strahovito uzrujao. Među nama se razvila diskusija o tome što je normalno, a što nije. Završilo je tako da smo se posvadili i više nismo razgovarali.

Slučaj sa Sedojem ponovno nas je zbližio. Obnavljanje prijateljstva počelo je tako što sam Olenčiku čvrsto stisnuo ruku kad sam vidio kako glasno negoduje zbog toga što Sedoja na tako neljudski način odvode na strijeljanje. Bila je potrebna velika hrabrost učiniti tako nešto jer se i za manje stvari kažnjavalo sa dvadeset dana »karcera«, a moglo se dogoditi da čovjeka optuže kao organizatora pobune. Kad se zna da je Olenčik bio optužen da je pripremao oružani ustanak, lako se može zamisliti u kolikoj je mjeri takvim postupkom mogao pogoršati svoj položaj.

Godine 1942. logorski sud osudio ga je na smrt strijeljanjem.

Staljinistička lažna propagandna tješila je ruski narod planovima i obećavala da će nakon svršetka petogodišnjeg plana svega biti u izobilju. Pri tom se uvijek naglašavalo da sovjetska država, koja je okružena kapitalističkim zemljama, mora spremati velike zalihe živežnih namirnica za slučaj rata koji buržoazija priprema protiv Sovjetskog Saveza.

Kad je rat počeo ubrzo se vidjelo da nema gotovo nikakvih zaliha. Od prvog dana rata ruski je narod dobivao racioniranu hranu. Stanovništvo u velikim gradovima dobivalo je još kakav-takav minimum, ali ljudi izvan velikih gradova nisu dobivali ništa. U Norilsku je položaj bio očajan jer tamo ne raste ništa osim neke vrste zelja, a taj je uspijevao samo nakon mnogo truda i muke. Lišće je bilo tako gorko da ga je bilo gotovo nemoguće jesti.

Opskrbu Norilska preuzeli su saveznici. Za živežne namirnice i robu koju su dopremali u Norilsk Amerikanci su dobivali nikal, bakar, kobalt i druge obojene metale. Sada, pošto su brodovi bili potopljeni, stanovništvo je ostalo neopskrbljeno. U skladištima za živežne namirnice bilo je zaliha samo za dva mjeseca. U prvom su redu opskrbljivali NKVD, stražare i ono malo slobodnog stanovništva. Za logoraše nije preostalo mnogo.

Porcije kruha, koje su u zatvoru iznosile četiri stotine grama, smanjene su na tri stotine grama. U logoru također. Toplo jelo sastojalo se od nejestivog zelja i slane ribe. Mesa, masti i šećera uopće nije bilo. Da ne bi došlo do katastrofe, otpočeli su zračnim putem dopremati živežne namirnice.

Nemir je rastao svakim danom, i to ne samo među zatvorenicima već i među slobodnjacima. Zatvorenicima su obećavali da će naknadno dobiti sve što im pripada. Ali obećanja nisu bila dovoljna da ljudi budu siti. Prolazili su tjedni i mjeseci, a jelo je postajalo sve gore. Nestalo je i slane ribe. Položaj je postajao sve očajniji.

Ali u takvim slučajevima NKVD zna kako treba da postupi. Teror je trebao da nadomjesti hranu. Uhapsili su šefa odjeljenja za opskrbu norilskih pogona, Kričevskog, i njegova dva zamjenika. NKVD je pomoću svojih agenata u logoru proširio vijest da je otkrivena kontrarevolucionarna organizacija na čijem se čelu nalazio poljski agent Kričevski (bio je porijeklom Poljak) koja je svjesno pokvarila živežne namirnice da bi omela opskrbu slobodnog stanovništva i zatvorenika. Kričevski i njegova dva zamjenika priznali su sve i osuđeni su na smrt. Ali nisu strijeljani. Nakon godinu dana zatvora pustili su ih na slobodu i ponovno postavili na stare položaje. Sve se to dogodilo bez objašnjenja. Ali i bez toga je sve bilo jasno: u međuvremenu je u Norilsk dopremljeno dovoljno živežnih namirnica i više nije bilo potrebno izmišljati kontrarevolucionarne krivce za lošu opskrbu.

OD MAJČICE VOLGE NA SIJEDI JENISEJ

Početkom rujna 1942. u našu su ćeliju dovedena četiri Nijemca. Rekli su mi da su se početkom rata iselili iz Republike Povolških Nijemaca i naselili na lijevoj obali Jeniseja, otprilike osamdeset kilometara od Ust-Porta. Tamo su se trebali baviti ribolovom.

Nova naseobina Nijemaca nalazila se na goloj čistini gdje ništa nije moglo rasti, niti je bilo mogućnosti da se prehrani ovih tisuću i dvije stotine ljudi, uglavnom žena i djece.

Kao i svi prisilno naseljeni, dobili su alat, daske i građevni materijal da sagrade kolibe. Mjesec dana dobivali su šest stotina grama kruha i određenu količinu namirnica. Poslije mjesec dana trebali su dovršiti stanove i sami se prehranjivati.

NKVD im je zapovjedio da osnuju kolhoz koji će se baviti ribolovom na Jeniseju. Njemački seljaci nekada su bili udaljeni stotine kilometara od rijeke, a sada su morali na Dalekom sjeveru loviti ribu. Jenisej na tom mjestu gotovo i nije rijeka, više sliči moru. S jedne obale ne vidi se druga.

Seljaci su na koljenima molili zapovjednika za neki drugi posao. Žene i djeca sakupili su se pred zapovjedništvom, glasno su plakali i zaklinjali da ih prebace na drugo mjesto gdje ima posla kojem su vični. Zapovjednik im obeća »pajok« još mjesec dana i reče da ne moraju predavati ulovljenu ribu.

Ljudi su se smireno vratili u svoje barake, bili su sretni što im je osigurana hrana još mjesec dana. Ribolov nije mnogo donosio, ali je ipak bio dodatak hrani koju su primali.

Brzo je prošao taj mjesec, sada je trebalo ući u ribarske čamce i s velikim mrežama odveslati daleko na Jenisej. U grupama od četiri do šest ljudi odlazili su novopečeni ribari u ribolov. Već na-

kon dva sata vrati se većina čamaca, u kojima su se nalazile uglavnom žene. Svi su odlučno izjavili da više neće nogom stupiti u čamce. Većina je bila luda od straha. Hrabriji su na rijeci izdržali nešto duže. Ulov je bio malen, jedva je dostajao za večeru.

Jednog dana, bila je nedjelja, ribare je uhvatila oluja. Od 23 čamca, koliko je tog dana isplovilo, šest je potonulo, ostali su se jedva spasili. Toga je dana tridesetoro ljudi našlo smrt u valovima. Od osamnaest žena, koje su se udavile, pet je za sobom ostavilo šesnaestoro nezbrinute djece. Nakon te katastrofe zapovjednik više nije mogao nagovoriti ribare da pođu u ribolov. Ali kako zapovjedništvo nije nekoliko dana izdavalo živežne namirnice, većina je ponovno pošla u lov. Nakon nekog vremena zapovjednik je postavio normu i odredio koliko svaki ribar mora predati od ulova. Rijetko je koji ribar mogao ispuniti normu. Riba nije htjela u mrežu, govorili su ribari. Za neispunjavanje norme bio je predviđen kazneni »pajok«.

Došla je zima, Jenisej se smrzao. Ribari su bili sretni što ih više neće moći prisiljavati da odlaze na opasnu rijeku. Ali njihova je radost bila kratkotrajna. Ubrzo je stigla naredba da ribari moraju kroz rupe u ledu loviti ribu.

Kako dolaskom zime počinje polarna noć, ribari su u ribolov morali polaziti noseći baklje. Željeznim motkama lomili su led. Da bi načinili rupu trajalo je i po nekoliko sati jer je led na nekim mjestima bio debeo nekoliko metara. Ribe, koje su htjele uhvatiti zraka, lako su ulazile u mrežu i ulov je bio iznad očekivanja dobar. Mraz je bio tako jak da su se nakon nekoliko sati rupe ponovno smrzavale. Da ne bi ponovno morali razbijati led, ribari su uveli lov u dvije smjene. Svakih dvanaest sati na rad je dolazila nova grupa.

Zlo je bilo kad bi nastupila velika »purga«. U toj neizmjernoj ledenoj pustinji mahnitala je jer nije bilo nikakvih prepreka. Da

bi se očuvali od velike studeni, ljudi su podizali šatore i na led stavljali sobova krzna, koja su kupovali od nomada. Nakon prve velike oluje, koja je odnijela sve šatore, odustali su da podižu nove jer bi ih i onako slijedeća »purga« ponovno uništila.

Na Silvestrovo je bješnjela tako snažna oluja da se nije moglo vidjeti ni na korak udaljenosti. Baklje nisu pomagale. Toga se dana smrzlo pet žena, mnogima su se smrzle ruke i noge. Ljudi su se samo s mukom dovukli do naseobine, a oluja je trajala više od dva tjedna. Za to vrijeme nisu mogli ići u ribolov.

Kad je oluja popustila, ponovno su krenuli na posao. Sve rupe bile su smrznute, više im nije bilo ni traga. Alat je nestao. Ponovno je počelo teško bušenje leda, koji je sada bio još deblji. Na nekim mjestima nikako nisu mogli doći do vode. Kako nisu imali mreža, morali su loviti udicama. Ulov je bio veoma slab, jedva su se mogli prehraniti.

Kad je nastupilo ljeto, opet su morali na divlju rijeku. Već se prvog dana dogodila velika nesreća: grupu od šest ribara progutali su valovi, nitko nije znao kako. U prvim danima ljeta ulov je bio slab i gotovo nitko nije mogao ispuniti normu. Kad je zapovjednik naredio da će zbog toga dobivati tri stotine grama kruha, pojedinci su odbili da idu na rad.

Trećeg dana stigla je grupa enkavedeovaca koja je uhapsila gotovo sve muškarce. Optužili su ih zbog sabotaže. Dvojica vođa osuđeni su na smrt, ostali su dobili po deset godina logora.

Ni na jednom području staljinistiški režim nije bio tako lažljiv kao u nacionalnom pitanju. Koliko je samo govora održano s citatima Marxa, Engelsa, Lenjina i Staljina, koliko je tisuća novinskih članaka napisano o ravnopravnosti naroda u Sovjetskom Savezu, koliko o slobodi vjeroispovijesti!

Samo onaj koji je godinama prolazio kroz sovjetske logore, zatvore i progonstva mogao je vidjeti veličinu tog zločina.

Kad je godine 1939. Sovjetski Savez zauzeo baltičke zemlje, u Sibiriju je dopremljeno na desetke hiljada Letonaca, Estonaca i Litvanaca. Prije svega intelektualaca. Kad su nakon pakta s Hitlerom sovjetske trupe zauzele Besarabiju i južnu Poljsku, u Sibiriju su dopremljeni deseci tisuća Poljaka, Rumunja i Ukrajinaca, uglavnom intelektualaca. Kad je godine 1941. počeo rat između Sovjetskog Saveza i Njemačke, počela je nova čistka u baltičkim zemljama. Stotine tisuća građana, oficira, podoficira i seljaka otpremljeno je u sibirske logore. Nekoliko dana nakon početka rata likvidirana je Republika Povolških Nijemaca. Njemačko stanovništvo ovih predjela, uključujući djecu i starce, pa i članovi vlade Republike otpremljeni su u Sibir i na Daleki sjever. Istu sudbinu doživjelo je ostalo njemačko stanovništvo u europskom dijelu Sovjetskog Saveza. Jedan je dio dospio u zatvore i logore, drugi u progonstvo. Nakon svršetka rata takvim se čistkama nastavilo još temeljitije. Iz baltičkih zemalja i Poljske ponovno je potekla rijeka nesretnika prema sjeveru i istoku Rusije. Ako je broj deportiranih prije rata iznosio nekoliko stotina tisuća, sada se popeo na milijune. Danju i noću mogli su se vidjeti teretni vlakovi prepuni ljudi najrazličitijih naroda. Ponovno je velik broj otpremljen u zatvore, a ostali u progonstvo.

Od malih kavkaskih naroda u Sibiru su naselili Čečene, Inguše, Balkare, Karačaje, s Krima Tatare, iz Ukrajine Bugare. Istu sudbinu doživjeli su i Kalmici. Ovi ljudi koji su stotinama godina nastavali ova područja, morali su ih poslije rata napustiti da bi u ledenim pustinjama sjevera služili kao gnojivo staljinističkoj ekspanziji.

Strahoviti zločini koje je Hitler počinio protiv Židova potresli su svijet i danas svatko zna da je Hitlerova banda u plinskim komorama, krematorijima i drugim sredstvima ubila milijune Židova. Ali malo ljudi zna da je broj Židova, koji su pali kao žrtve staljinističkog režima, još veći. Ne sjećam se nijedne zatvorske ćelije, nijednog logorskog odjeljenja u kome nije bio veliki postotak Židova. Danas se zna za kakve su »zločine« bili optuženi židovski liječnici u Moskvi, koji su samo slučajno ostali u životu jer je Staljinova smrt spriječila njihovu likvidaciju.

Ali tko zna za sudbinu stotina tisuća Židova koje su optužili i osudili za iste »zločine« i koji su strijeljani ili su umrli u logorima? Kad je u Sovjetskom Savezu počela velika čistka, stotine hiljada Židova uhapsili su kao »trockiste«, a kad su bile zauzete baltičke zemlje, južna Poljska i Besarabija, mnogi su Židovi kao »cionisti« prognani na sjever.

Potkraj 1940. godine u Norilsku se nalazio velik broj inostranih komunista, uglavnom Nijemaca. Većina ovih ljudi aktivno je djelovala u komunističkom pokretu. Kada je Hitler osvojio vlast, oni su pobjegli u Sovjetski Savez. Mnogi su radili u tvornicama, mnogi su bili zaposleni u ratnoj industriji i živjeli su prilično dobro. Kao i svi građani ove zemlje, i oni su se nalazili pod kontrolom NKVD-a. Naravno, ti ljudi, koji su morali napustiti svoju domovinu, ponekad su govorili o tome kako je kod kuće bilo lijepo. Bilo je i blagih kritika na račun Sovjetskog Saveza. To je NKVD-u dobro došlo. Za vrijeme velike čistke od 1936. do 1939. većina je bačena u zatvore i logore.

Osim Nijemaca bilo je i Austrijanaca, Mađara, Poljaka, Bugara i nešto Jugoslavena. Jedan dio ovih stranaca družio se međusobno, pomagali su jedni drugima. Iako je bilo zabranjeno odlaziti u tuđe barake, često smo se sastajali i razgovarali o novostima. Porazno je djelovala vijest o sklapanju pakta između Hitlera i

Staljina. Mnogi su inostrani komunisti usprkos svemu još uvijek vjerovali Staljinu, ali je ovaj događaj mnogima otvorio oči. Često sam polemizirao s Blagojem Popovom, koji je zajedno s Dimitrovom i Tanjevom bio jedan od sudionika na leipciškom procesu povodom paleža Reichstaga. Kad se Blagoje vratio u Sovjetski Savez, njega i Tanjeva osudio je vojni sud zbog »kukavičkog držanja pred neprijateljem« na petnaest godina logora. Blagoje je bio užasnut kad sam mu jednom rekao da je razlika između Staljina i Hitlera u tome što je jedan Gruzijanac, a drugi Nijemac. Jednog dana Popov je dojurio u moju baraku i rekao mi:

- Karlo, bio si u pravu!

Upitno sam ga pogledao.

- Zar nisi čuo?

- Ne.

- Ona dvojica sklopila su pakt.

- Koja dvojica? Pričaj kako treba.

Tada mi Blagoje ispriča o paktu Hitler-Staljin. - To je izdaja revolucije.

- Zar je to nešto novo? A milijuni komunista koji trunu po zatvorima, zar to nije izdaja? - upitao sam.

- Da, tek sada razumijem da je likvidiranje komunista priprema za takve paktove. Šta sada?

- To znači da se sprema rat diktatura protiv demokracije - odgovorio sam.

Kad nije bilo naročitih događaja, kao što je »mesni dan« i slično, život je prolazio u pričanju, pogađanju zagonetki i pripovijedanju viceva. Vicevi su uglavnom bili politički. To, naravno, nije bilo bezopasno, ali u zatvoru se nitko nije na to mnogo osvrtao.

U ćeliji u kojoj je boravilo više od 80 ljudi bile su zastupljene gotovo sve europske nacije. Jedni bi dolazili, drugi odlazili.

Nikada se nije znalo kamo otpremaju ljude iz ćelije. NKVD je skrivao istinu. O mnogima o kojima se mislilo da su odvedeni u logor saznalo se da su strijeljani. Bilo je i takvih koji su bez traga nestali.

S generalom Brodisom često sam razgovarao o političkoj situaciji u svijetu. O tome što se događalo znali smo veoma malo. Za rata u Sovjetskom Savezu moglo se saznati samo ono što se službeno objavljivalo. Izvještaji su sadržavali 90% laži.

Ni u jednoj zemlji na svijetu narodu se nije toliko lagalo koliko u Staljinovoj državi.

Ljudi koji su u Sovjetskom Savezu razmišljali, znali su da je istina suprotno od onoga što se govorilo. Kako nitko za rata nije smio imati radio-aparat, nije bilo mogućnosti da se slušaju strane radio-stanice. Ono malo što su znali ljudi su nastojali analizirati da bi došli do nekih zaključaka. Mnogi su mislili da će savez s Amerikom i Engleskom poslije rata dovesti do demokratizacije Sovjetskog Saveza. Koliko su se prevarili pokazali su događaji poslije svršetka rata.

Brodiš je bio trezven čovjek i razlikovao se od takvih optimista. Već tada je znao: tako dugo dok je staljinistički režim na vlasti, u Sovjetskom Savezu neće biti demokracije. Neki su bili čvrsto uvjereni da će, čim Hitler izgubi rat, Amerika i Engleska prisiliti Staljina da demokratizira zemlju.

Dvadeseti rujna ujutro, kad smo se vratili sa zahoda, opazili smo da na hodniku ima neobično mnogo vojnika. Većinu smo poznavali jer su stalno bili ovdje.

Stvarane su najnevjerojatnije pretpostavke, ali nitko nije mislio da se sprema »mesni dan«. Kad je jedan ipak pokušao da spomene tu mogućnost, odmah su ga ušutkali argumentom da su na takve dane stražari pijani, a danas su bili trijezni.

Doručak i ručak prošli su kao obično. Prilikom dijeljenja ručka, zatvorenici su nastojali zapodjenuti razgovor sa stražarima ne bi li ustanovili jesu li pili. Ne, nisu bili pijani.

Poslije ručka neki su zatvorenici, među njima i general Brodiš i kapetan Ruberg, pozvani u zatvorski ured. S velikim nestrpljenjem očekivali smo njihov povratak. Nije prošlo ni petnaest minuta, svi su se vratili. Govorili su da su ih stavili u redove po trojicu i fotografirali. To nas je umirilo.

Većina stanovnika ćelije br. 14 više nije bila pod istragom. Složili smo se da će oni koji su fotografirani uskoro doći pred sud, jer je bilo uobičajeno da se svakom novom spisu priloži fotografija optuženog.

Jedini koga je fotografiranje uznemirilo bio je general Brodiš. Povukao se u kut, kako je uvijek postupao kad je želio razmišljati, i poslije dva sata je ustao i obratio mi se:

- Gospodine Štajneru, zar vi vjerujete da su nas fotografirali zbog pred stojeće sudske rasprave?

- Postoji mogućnost da predstoji etapa, ali u to sada ne vjerujem. Rat je i nikoga neće otpremati iz Norilska.

- Ne, vi se varate, to je nešto drugo.

- U svakom slučaju neće biti ništa strašno - odgovorio sam.

- Strašno je, možda su me posljednji put fotografirali.

Trudio sam se da ga umirim, iako sam predosjećao da dolazi ono najgore. Sjetio sam se da su jedne nedjelje, kad su strijeljali mnoge kriminalce, dan prije toga u našoj ćeliji fotografirali nekoliko kandidata smrti. Ni oni nisu slutili da ih posljednji put fotografiraju.

Dva sata nakon našeg razgovora iz ćelije su izveli dvojicu od osmorice koju su fotografirali.

Nadglednik je prozvao njihova imena, a kad su se javili, rekao je:

- Sa stvarima.

Iz kutova se čulo:

- Vraćaju se u logor.

Čuli smo kako otvaraju i druge ćelije.

Kod nas su mnogi bili uvjereni da veća grupa zatvorenika odlazi u logor. Neki su se obraćali onima koje su fotografirali i davali im različite zadatke koje treba da posvršavaju kad stignu u logor. Činilo se da se ništa naročito ne događa. Jedni su dolazili, drugi odlazili, to je bila svakodnevna pojava. Tada se dogodila greška u režiji. I NKVD ponekad pogriješi. Otvorila su se vrata naše ćelije, ušlo je nekoliko vojnika. Jedan je u ruci držao krušku. Vojnici su nas gledali, a jedan reče:

- To nije petnaesta.

Psovali su nadglednika koji je otvorio krivu ćeliju i brzo su izišli. Nastala je grobna tišina. Odjednom jedan kriminalac glasno reče:

- To je etapa za drugi svijet!

Od šestorice fotografiranih koji su ostali u ćeliji, samo su dvojica ostali mirni: general Brodiš i kapetan Ruberg. Jedan letonski oficir tako je glasno stenjao da su ga nazvali kukavicom. Ni ostala trojica nisu se junački držali.

Do ponoći su izvlačili ljude iz ćelija. Pri tom su se događale užasne scene. Čuli su se krici, plač, udarci ključevima.

U ćeliji te noći nitko nije spavao. Osjećali smo da i u drugim ćelijama vlada veliko uzbuđenje. Čuli smo kako se žrtve opraštaju od drugova.

- Praščajte, tovariši!

Drugovi bi u zboru odgovarali: - Praščaj!

Poslije ponoći čuli smo kako su u dvorište zatvora ušli kamioni. Oko pet sati ujutro nastupila je potpuna tišina.

Bio sam sretan što je strašna noć prošla. Kad su nas rano ujutro odveli u zahod, nisam opazio ništa izvanredno. Nadglednici su kao i obično polako šetali hodnikom gore-dolje. Jedan od nadglednika stajao je pred vratima i promatrao kako zatvorenici sjedaju na otvor. S vremena na vrijeme čulo se vikanje: - Brzo, brzo!

Pošto smo primili četiri stotine grama kruha, pojeli smo ga bez žurbe pijući »kipjatok«. Poslije doručka primijetio sam kako general Brodiš sve svoje stvari skuplja u zamotuljak. Papuče, na kojima sam mu uvijek zavidio, skinuo je s nogu i stavio u zamotuljak. Zatim mi priđe i pruži mi sve to govoreći:

- Vi ste bili moj prijatelj. Molim vas, uzmite to za uspomenu, meni više neće trebati.

Nisam htio primiti, nastojao sam ga uvjeriti da će još dugo vremena živjeti. Ali sva moja nastojanja bila su uzaludna.

- Dragi prijatelju, vidite što se događa, znam da su mi časovi odbrojani.

Vama ove sitnice mogu dobro doći, a ako ih ne uzmete, past će u ruke krvnicima. Molim vas samo jedno: ako budete imali sreću da to preživite i vratite se u Europu, pronađite moga oca i sve mu ispričajte. Ako ne nađete mog oca, ispričajte mojim zemljacima kako smo platili lakovjernost. Upozorite Europu što se ovdje događa - završi Brodiš.

Obećao sam generalu. Bilo mi je strahovito teško. Nastojao sam da to ne primijeti.

Obećanje, na žalost, nisam mogao ispuniti jer je Estonija još uvijek dio Sovjetskog Saveza. Bilo bi opasno da taj stari čovjek, ako je uopće živ, primi pismo iz inozemstva.

Što se tiče svjetske javnosti, nadam se da je moja knjiga dokaz da sam održao obećanje koje sam dao generalu Brodisu i ostalim žrtvama.

Brodisove stvari nisam primio. Hrabar čovjek nije smio ostati bez nade. Ali više nisam vjerovao da ćemo ostati u životu.

Do ručka sam sjedio zajedno s Brodisom i nastojao da govorimo o nekoj prijatnoj temi, no on se uvijek vraćao na razgovor o kraju. Govorio je tako mirno.

Za dijeljenja ručka došlo je do incidenta: Brodiš, Ruberg i ja bili smo posljednji na redu. Brodiš je još dobio juhu, a kad je Ruberg pružio ruku da primi jelo, nadglednik odjednom reče:

- Svi - i zatvori vrata.

Tako smo Ruberg i ja ostali bez ručka. Dugo smo lupali po vratima. Ušao je nadglednik. Objasnili smo mu da nismo dobili jelo. Ali on bez riječi zatvori vrata. Lupali smo dalje. Prošlo je mnogo vremena prije nego što je ponovo došao. Ruberg, koji je stajao ispred mene, molio ga je da nam dade juhu. Zatvorenici su vikali s prična:

- Dajte im jelo, ništa nisu dobili!

Umjesto odgovora, nadglednik Ruberga udari čizmom u cjevanicu i opsuje:

- Fašisti, nahranit ćemo mi vas.

Krvareći i šepesajući Ruberg ode od vrata, a ja sam ga slijedio. Neki su me zatvorenici stali nagovarati da i dalje tražim svoje jelo.

- Danas dvojica nisu dobila jelo, sutra će ih biti deset, i to sve zbog toga što oni tamo ne znaju brojiti - vikali su ljudi.

Pod pritiskom zatvorenika ponovno sam pošao prema vratima. Nadglednik ih otvori jer sam prilično dugo lupao. Bez riječi me uhvati za ruku, izvuče na hodnik i stade me šakama udarati po glavi. Pri tom je vikao:

- Evo ti tvoje juhe, evo ti kaše!

Stao sam glasno vikati.

Tada me bace u »karcer«.

»Karcer« se nalazio u drugom kraju hodnika gdje su bile i ćelije smrti. Otvorili su željezna vrata s rešetkama. Bila je to dugačka i potpuno mračna prostorija. Crvena svjetiljka, koja se nalazila nad vratima, davala je tako malo svjetla da se nije moglo vidjeti gdje ćelija svršava.

Kad su mi se oči privikle na tamu, vidio sam kako u kutu na betonskom podu leži neki čovjek. Prišao sam mu. Učinio mi se poznatim, ali nisam znao tko je to. Čovjek mi pruži ruku i zamoli me:

- Pomogni mi da ustanem.

Tek tada sam ga prepoznao, i on mene. Bio je to Pečatnjikov, lenjingradski radnik, koji je za građanskog rata upoznao Trockog. Kad je Trocki napustio Rusiju, Pečatnjikova su poslali u izgnanstvo.

Godine 1935. uhapsili su ga i osudili na deset godina logora. Kaznu je odsluživao u Norilsku. Kad je počeo rat prebacili su ga iz logora u zatvor i ponovno izveli pred logorski sud, koji ga je zbog širenja neistinitih vijesti (optužili su ga da je nekim zatvorenicima rekao kako je Hitlerova armija zauzela Harkov) osudio na smrt.

- I vi? - upitao me.

Time je mislio da sam i ja osuđen na smrt. Ispričao sam mu zbog čega su me zatvorili.

- Čudno - rekao je.

Kad sam ga upitao zašto su njega bacili u »karcer«, odgovorio mi je:

- Vjerojatno će me sada strijeljati.

- Zar niste uložili priziv? - upitao sam.

- To bi bilo uzalud - odgovori.

Od Pečatnjikova sam saznao da su ga s još četvoricom izvukli iz ćelije smrti i da otada leži u »karceru«, druge su već strijeljali. Zašto i on nije došao na red, to nije mogao objasniti.

Jedva što sam progovorio nekoliko riječi, otvore se vrata »karcera« i uđe oficir NKVD-a Sakulin s dvojicom vojnika. Kad me ugledao zaurlao je:

- Kako se zovete?

- Štajner - odgovorio sam.

- Kako je ovaj došao ovamo? - izdere se na nadglednika, zatim se okrene prema meni i poviče: - Marš napolje!

Bio sam sretan što su me ponovno odveli u ćeliju. Za mnom je išao Pečatnjikov. Vojnici su ga vodili ispod ruke.

U ćeliji nisam ništa govorio o susretu s Pečatnjikovom jer sam znao da bi to izazvalo uzbuđenje. Čim su me pustili unutra,

ponovno sam stao kucati na vrata. Pojavio se nadglednik. Ovaj put je bio drugi. Ispričao sam mu da danas nisam dobio ručak i zamolio ga da mi nešto dade. Iznenadio sam se kad mi je odgovorio:

- Pogledat ću.

Poslije nekoliko minuta donio mi je riblju juhu. Odmah sam je progutao iako je bila hladna. Upravo kad sam dovršio, otvorila su se vrata ćelije, ušao je zamjenik upravitelja zatvora i s neke cedulje pročitao ime jednog zatvorenika. Nitko se nije javio. On ponovi ime. Tada se jedva čujnim glasom javi čovjek koji je sjedio na donjoj prični.

- Uzmite svoje stvari i pođite sa mnom - reče zamjenik.

Čovjek se nije ni pomakao.

- Brže, nemam vremena - viknuo je zamjenik.

- Nemam stvari - odgovori žrtva.

Plačući i dršćući čitavim tijelom izlazio je i neprestano ponavljao:

- Zašto, zašto?

Zamjenik ga je gurao pred sobom.

Nije prošlo ni deset minuta, u ćeliju uđe isti tip i pozove Ruberga. Ruberg bez riječi ustane sa svog mjesta. Njegova mršava i dugačka pojava, malo nagnuta naprijed, oteturala je kroz vrata. Posljednji je na red došao general Brodiš. Čim se začuo zveket ključeva u blizini naših vrata, general me zagrli i snažno pritisne na grudi.

- Zbogom, zbogom - rekao mi je.

- Brodiš.

Kao da polazi na šetnju, general izađe iz ćelije.

Ovaj hrabri čovjek umro je u Norilskoj tamnici 21. rujna 1942. oko četiri sata poslije podne.

Toga dana iz naše ćelije nisu više nikoga izveli. Iz drugih ćelija, naročito iz ćelije smrti, do kasno u noć izvodili su na strijeljanje.

Oko ponoći čuli smo kamione koji su ušli u zatvorsko dvorište da bi leševe odvezli na groblje.

Slijedećeg dana izračunali smo s pomoću zatvorskog telegrafa da je u dva dana bilo strijeljano više od četiri stotine ljudi. Veći dio strijeljanih osudio je na smrt OSO, ostale logorski sud.

Bio sam spreman da ću uskoro doći na red. Nastojao sam se pripremiti za najstrašnije što nisam mogao spriječiti. Pitao sam se samo jedno: hoće li me na smrt osuditi OSO ili logorski sud?

Zamišljao sam kako ću izaći. Uvjeravao sam samog sebe da ću se držati uspravno. A dođem li pred sud, krvnicima ću reći istinu u lice. Odlučio sam da upitam suce da li je ovo uništavanje naroda u skladu s naukom Marxa, Engelsa i Lenjina? Pitat ću ih da li je revolucija protjerala Romanove zato da još većeg tiranina dovede na vlast. Znao sam da sve to ne bi imalo nikakvog smisla.

Kome bih ja to govorio?

Razumjeli bi me samo ljudi!

Sjetio sam se svoje mladosti. Kad sam 1919. kao siromašan i mlad tiskarski šegrt u Beču prvi put slušao govornike na skupu komunističke omladine, bilo mi je kao da govore iz mog srca. Kao polusiroče došao sam u šegrtski dom, jeli smo dvaput dnevno. Pet kruna, koliko sam dobivao svakog tjedna od gazde, dijelio sam sa sestrom koja je još pohađala školu.

Da bih se borio protiv takve bijede pristupio sam komunističkoj omladini. Već dva mjeseca poslije toga doživio sam prvo vatreno krštenje. Na čelu omladinske grupe odupro sam se policiji, 15. lipnja 1919, u Horlgasse. Policija je pucala i ja sam teško ranjen ostao ležati nasred ulice. Čim su me otpustili iz opće bolnice, nastavio sam aktivno raditi.

Kad mi je Willi Munzenberg, koji je tada bio sekretar Komunističke omladinske internacionale, godine 1921. predložio da odem u Jugoslaviju da bih radio u ilegalnoj Komunističkoj partiji, oduševljeno sam pristao. Tražio sam opasnosti i bio sam spreman na žrtve.

Deset godina radio sam u Jugoslaviji u najtežim uvjetima, sve dok 1931. policija nije otkrila ilegalni tiskaru koju sam vodio.

Otišao sam u Pariz da bih radio među jugoslavenskim emigrantima. Išao sam od jednoga predgrađa do drugog i tražio jugoslavenske radnike da ih organiziram. St. Denis, Ville Juive, Ivri i Vitri poznavao sam kao i Favoritten, Ottakring, Floridsdorf i Hernals u Beču.

Morao sam otići i iz Pariza. Na intervenciju tadanjeg jugoslavenskog poslanika u Parizu, Spalajkovića, pariška me policija prisilila da napustim Francusku.

Ponovno sam se vratio u Beč i osnovao tiskaru koja je komunističke partije balkanskih zemalja opskrbljivala literaturom. Zatvorili su me.

- Ništa mi nije bilo dragocjenije od Komunističke partije. Kad sam 1932. došao u Sovjetski Savez, bio sam najsretniji čovjek na svijetu. Napokon sam stigao u zemlju svojih snova.

- Ali kako sam se prevario!

Umjesto blagostanja, našao sam bijedu. Već na bjeloruskoj željezničkoj stanici u Moskvi, čim sam izišao iz vlaka, okružili su me besprizorni i stali vikati ispruženih ruku: - Daj, daj.

Što to treba da znači? U Moskvi, u glavnom gradu svjetske revolucije, djeca prose?

Stidio sam se. Bio sam sretan kad je došla limuzina i odvezla me do hotela »Lux«, stambene zgrade birokracije, Kominterne. Ostavio sam svoj kovčeg da se prošećem moskovskim ulicama.

Ponovno sam se razočarao. U izlozima su se mogli vidjeti bijedni zamotuljci s nadomjestkom kave, a pred pekarama veliki repovi. Ljudi su čekali da bi na karte dobili nekoliko stotina grama crnog kruha. Pred trgovinama su stajale stare žene i prosile komadić kruha. Samo deset grama. Kad bi netko prosjakinji dao takav komadić, ona bi ga stavila u torbu i zahvalila se riječima: - Platio vam Bog.

Kad sam uveče ušao u blagovaonicu hotela »Lux«, stvari su izgledale drukčije. Ovdje se već počeo ostvarivati komunizam. Jelovnik se mogao usporediti s jelovnicima internacionalnih hotela u Beču, Berlinu i Parizu. Kavijar od lososa, pečeni pilići, kompoti svih vrsta. To bijaše meni za komunističke funkcionare.

U Njemačkoj Hitler još nije bio na vlasti, ali ovdje se već mogao susresti Pick, Hornle i drugi, koji su se bolje osjećali ovdje u »Luxu« nego Thalmann u Berlinu. U Moskvi je bilo i drugih njemačkih komunističkih vođa, ali oni su stanovali u stražnjem dvorištu »Luxa«. To su bili oni koji su ozbiljno shvaćali borbu protiv Hitlera. Zbog toga su ih na zapovijed Moskve poslali u Sovjetski Savez.

Svi su poubijani u zatvorima NKVD-a.

Bili su to: Heinz Neumann, Hermann Remele, Werner Hirsch i Max Holz.

Još me veće iznenađenje čekalo kad sam slijedećeg dana nastavio šetati ulicama Moskve. Odjednom sam se našao pred trgovinama koje su bile pune živežnih namirnica i odjeće. Ovdje nije bilo repa kao za crni kruh. Kakvo je to čudo, pitao sam se. Bile su to trgovine tzv. »Torgsin« gdje se za devize i zlato moglo nabaviti sve. Ovdje su kupovali diplomati i stranci koji su poslovno dolazili u Moskvu. Ali ovdje su se mogli susresti i siromašni ljudi koji su donosili vjenčano prstenje i drugi nakit da bi kupili kruh ili mlijeko za svoju djecu.

U moskovskim hotelima »Metropol«, »Savoj« i »Nacional« stranci su za devize mogli dobiti sve, i kavijar, i francuski šampanjac, i ruske djevojke.

Strancima su nudile tijelo, a NKVD-u informacije.

Tako je izgledala Moskva.

Na ulicama su se vidjeli veliki transparenti s natpisom »Inostrani proletarijat sa zavišću gleda na nas«.

Kad su me postavili za upravitelja tiskare izdavačkog poduzeća M. A. I. mogao sam se uvjeriti da i u Moskvi postoji ilegalan rad za komuniste. Osim običnih knjiga koje propagiraju komunističku teoriju i praksu, morao sam krivotvoriti inozemne pasoše i sl.

Eto, o tome sam razmišljao kada sam te noći uznemiren ležao na prični i nisam mogao zaspati.

Kad je svanulo, čekalo me iznenađenje. Za doručak smo osim kruha i »kipjatoka« dobili i juhu. Kakvo se to čudo dogodilo?

A onda smo se dosjetili da je to juha koja je preostala od jučer.

Bila je to juha mrtvih drugova.

Zato je bila hladna.

Osjetio sam strahovite bolove u želucu, koji su tokom dana postali tako nepodnošljivi da sam stao lupati po vratima i tražiti liječnika. Ali sve je bilo uzalud.

Nisam uspio otići na zahod, bio sam prisiljen upotrijebiti »parašu«. Krvario sam. Jedva sam se dovukao do svog mjesta i odmah legao.

Kad je stiglo vrijeme ručku nisam mogao ustati. Drugovi su mi donijeli hranu, ali ja sam je prepustio njima. Iako su me žalili, bili su sretni što su dobili dodatak.

Poslijepodne je donijelo još jedno iznenađenje. U hodniku se čulo užurbano kretanje. Prestrašili smo se da je opet kucnuo posljednji čas. Nepomično sam ležao na prični. Bilo mi je svejedno. Prvi put sam zaželio da svrše sa mnom.

Ali dogodilo se nešto što nismo očekivali.

S još dvadeset petoricom iz moje ćelije odveli su me u dvorište zatvora, gdje se već nalazila velika grupa zatvorenika. Čudio sam se što nema stražara, osim onih koji su bili u tornjevima. Zatvorenici su stajali u grupama i razgovarali o tome što nas očekuje. Nitko nije znao što se događa. Opazio sam svog prijatelja Georga i prišao mu. Georg me zagrli i prestraši se mog izgleda. Ispričao sam mu kako mi je. Nisam mogao stajati. Georg položi na zemlju svoj varirani kaput na koji sam sjeo.

Broj zatvorenika u dvorištu neprestano se povećavao. U posljednjoj grupi vidio sam i Josefa Bergera. On potrči k meni da me upita što se sa mnom dogodilo. Svi su govorili da izgledam veoma loše, ali ja sam znao da ni drugi ne izgledaju bolje. Naročito Josef, kao da je ustao iz groba.

Svi su pretpostavljali <ia nas prebacuju u drugi zatvor. Nitko od nas još nije bio suđen. Neki su tvrdili da će nas odvesti na groblje i strijeljati.

Napokon su se otvorila velika vrata zatvorskog dvorišta. S druge strane vidjeli smo veliku grupu teško naoružanih vojnika NKVD-a. Vojnici su vodili i policijske pse. Čim su nas ugledali počeli su lajati.

Oficir je od upravitelja zatvora preuzeo cijelu hrpu dokumenata.

Krenuli smo u peteroredu. Kad je oficir opazio da su me poduprla dva moja druga, upita što je sa mnom. Georg mu objasni

da sam teško bolestan. Morao sam istupiti iz reda. Jedan pas jurne na mene iskešenih zubi. Vojnik ga zadrži u posljednji čas.

Oficir objasni upravitelju zatvora da me ne može preuzeti jer ne mogu pješačiti. Čuo sam taj razgovor. Zamolio sam oficira da me ipak preuzme. On mi na to reče:

- Put je veoma dug i ja zbog vas ne želim da čitava grupa hoda tri sata.

Prijatelji koji su me podupirali rekoše oficiru da će me bez zakašnjenja dovesti do cilja. Tek tada je pristao.

Oficir glasno zapovjedi: - Pažnja, zatvorenici! Za vrijeme marša zabranjeno je razgovarati, prelaziti s jednog mjesta na drugo; jedan korak ulijevo ili udesno smatrat će se pokušajem bijega. Stražari će bez opomene upotrijebiti oružje.

Stražarima zapovjedi: - Straža, spremna za borbu!

Vojnici otkoče automate i puške.

- Naprijed marš!

S nama su istovremeno krenuli i stražari. Psi su lajali. Put je vodio u suprotnom smjeru od groblja. U redovima zatvorenika čuo se uzdah olakšanja.

Unatoč bolesti osjećao sam se bolje. Ali to nije trajalo dugo. Uskoro sam osjetio strahovite bolove i nisam mogao dalje. Čučnuo sam se i moji su me drugovi jedva držali da ne padnem.

Oficir je opazio neobično kretanje u redovima i zapovjedio da stanemo. Zatim se približi. Moji mu pratioci rekoše da mi je veoma slabo. Dopustio mi je da sjednem na zemlju i da se malo odmorim. Nakon petnaest minuta prišao je i upitao me:

- Kako se osjećate?

- Bolje mi je - odgovorio sam.

Tek kad sam mu rekao da sam se odmorio, on zapovjedi da se krene dalje.

Nakon nekoliko stotina metara ponovno osjetih slabost. Opet nisam mogao hodati. Prišao je oficir. Zamolio sam ga da mi dopusti da istupim iz reda. Kad mi je dopustio, hodao sam sa svoja dva pratioca pored kolone. Iz mene šikne mlaz krvi. Čuo sam kako zatvorenici govore:

- Taj neće dugo.

Bilo mi je svejedno. Tog časa bio bih sretan da sam ostao ležati. Morao bih mirovati. Ali moralo se dalje. Kolona se kretala polako i oficir je nekoliko puta dolazio i pitao me mogu li hodati.

Bio je već mrak kad smo se približili barakama. Bijaše to kasarna logorske posade. Činilo mi se da je trajalo čitavu vječnost dok nismo obišli ogradu od nekoliko redova bodljikave žice. Duž žice vidjeli smo stražarske tornjeve, na krovovima su bili postavljeni reflektori koji su osvjetljavali žičanu ogradu.

Napokon smo stigli do velikih drvenih vrata. Nad njima je stajala tabla s natpisom: »Norillag NKVD, SSSR, VII logorsko odjeljenje.« Stali smo pred vratima. Oficir je otišao u stražarnicu kraj ulazu. Nakon kratkog vremena se vrati i pozove me iz reda. Dva prijatelja odvedu me u stražarnicu gdje je već čekao liječnik. Liječnik je pitao što mi je. Odgovorio sam da me boli želudac i da imam proljev. On mi opipa puls i reče oficiru:

- Treba ga smjesta otpremiti u bolnicu.

Oficir mu odgovori da to nije njegova stvar i da će me najprije predati, a ovi ovdje neka sa mnom rade što hoće. Na pitanje liječnika smije li me odmah odvesti u ambulantu, oficir odgovori da to ne može dopustiti.

Morao sam izaći u hodnik. Šćućurio sam se u kutu. Ne znam koliko sam dugo ležao. U polusvjesnom stanju stavili su me na nosila i odnijeli u ambulantu. Liječnik mi je dao praške koje sam odmah progutao.

U ambulanti sam ležao do ponoći. U ponoć je došao logorski činovnik i saopćio liječniku da ovdje ne smijem ostati i da me treba odmah odvesti u zatvorsku baraku. Liječnik nije žurio da izvrši zapovijed i do jutra me zadržao u ambulanti. Često je dolazio k meni i raspitivao se kako se osjećam.

Bolničarka mi je donijela vrući čaj. Ujutro je došao upravitelj sanitetskog odjeljenja. Liječnik ga je izvijestio o mom teškom stanju i pri tom upotrebljavao latinske izraze koje nisam razumio.

Kad je upravitelj sanitetskog odjeljenja rekao da me moraju otpremiti u bolnicu, liječnik ispriča da je to htio učiniti još jučer, ali da nije dobio dozvolu od logorske uprave. Upravitelj sanitetskog odjeljenja ode do upravitelja logora. Uskoro se vrati i reče:

- Mora da ste učinili nešto strahovito jer nisam mogao nagovoriti upravi

telja da dopusti da vas otpremim u bolnicu.

Uto dođe logorski policajac koji me u pratnji liječnika odvede iz ambulante. Putem sam vidio redove jednokatnih okrečenih baraka. Čitav je logor izgledao kao da je izumro. Kad smo prošli pored velike drvene zgrade, vidio sam kako iz dimnjaka suklja dim. Prvi znak da ovdje žive ljudi. Iza kuhinje se vidjela zgrada duboko usađena u zemlju, s malenim rešetkastim prozorima. Zgrada je bila okružena sa dva reda bodljikave žice. Bio je to »karcer«.

Uskoro smo stigli na cilj. U sredini uskoga i veoma dugačkog dvorišta nalazila se velika drvena baraka. Njeni prozori bili su prekriveni daskama, imali su i rešetke. Dvorište je bilo okruženo žičanom ogradom. Na svakom uglu nalazio se stražarski toranj.

Kad je logorski policajac pozvonio, iz stražarske kućice iziđe neki čovjek i policajac mu pruži cedulju koju ovaj pročita. Zatim otvori vrata.

Liječnik objasni stražaru da bolujem od zarazne bolesti i zatraži da me izolira od drugih zatvorenika. Stražar se samo glasno nasmije i odgovori liječniku da postoje samo dvije velike prostorije u kojima ima mjesta za pedeset ljudi, ali sada je u njima više od stotinu i pedeset zatvorenika. Dakle o nekom izoliranju ne može biti ni govora.

- Bit će sretan ako uopće nađe neko mjesto.

Liječnik mi reče da će još jednom pokušati izboriti dozvolu da me se otpremi u bolnicu.

Stražar me odvede u baćaku. Otključao je dva golema lokota i mi uđosmo u predsoblje. Zatim otključa lijeva vrata, pusti me da uđem i s vrata viknu:

- Braćo, dajte mjesta bolesniku, ali nemojte mu se približavati jer ima zaraznu bolest.

Istog časa k meni potrče moji prijatelji, među njima i Georg, i odvedu me u drugi kraj prostorije. Jedva sam se nekako smjestio jer su ljudi ležali jedan uz drugoga. Prvog časa osjećao sam se bolje jer sam bio sretan što sam ponovno među prijateljima. Ali tokom dana postajalo mi je sve gore, tako da su drugovi za vrijeme dijeljenja ručka zamolili stražara da obavijesti liječnika.

Poslijepodne se neočekivano pojavio sanitetski auto. Drugovi koji su ga ugledali radosno su mi prišli i rekli mi da ću biti otpremljen u bolnicu. Ušla su dva bolničara u pratnji liječnika. Liječnik se također radovao što mu je uspjelo da me otpremi u bolnicu.

U brzoj vožnji prošli smo kroz Norilsk. Sanitetski auto zaustavio se pred zaraznim odjeljenjem Centralne bolnice norilskog logora. Ovdje sam sve dobro poznavao jer sam prošle godine proveo dva mjeseca u kirurškom odjeljenju.

Službujući liječnik temeljito me pregleda i naredi da me odvedu u dvoranu br. 2.

Zarazno odjeljenje bila je velika baraka sa četiri odjela. Tri odjeljenja imala su obične dvokatne prične kao i sve logorske barake. Svaki je bolesnik imao slamaricu, jastuk i pokrivač. Bilo je veoma čisto.

Uzeli su mi odjeću i dali mi čiste plave hlače i lagani kaput iste boje. Kako na donjoj prični nije bilo mjesta, glavna sestra odredi da lakši bolesnik ode na gornju pričnu, a ja sam dobio njegovo mjesto. Bio sam presretan što ležim na slamarici i što se nakon toliko dugo vremena mogu pokriti pokrivačem. Sestra mi je donijela prašak koji sam popio, zatim sam zaspao.

Uveče, kad je noćna smjena preuzimala službu a dnevna je sestra noćnoj predavala novog bolesnika, prepoznao sam staru znanicu. Bila je to Bečanka Elsa Kamp. Elsu sam poznavao još iz mladosti kad sam radio u komunističkoj omladinskoj grupi u XIII bečkom rajonu.

Elsa je 1920. zajedno sa svojom sestrom došla u Moskvu. U prvo smo vrijeme dobivali pisma u kojima su nam sestre opisivale

život u Rusiji, zatim je dopisivanje prestalo. Kad sam 1932. ponovno došao u Beč, raspitivao sam se kod prijatelja što je s njima. Rekli su mi da su sestre doživjele nesreću kad su planinarile na Kavkazu. U Norilsku su mi pričali da se u ženskom logoru nalazi neka Bečanka, čak su mi rekli i ime, ali ja nisam ni pomislio da bi to mogla biti Elsa Kamp.

Čim je smogla malo vremena, Elsa me posjetila.

- Elsa, ti si ovdje? - upitao sam.

- Kao i ti - odgovori mi na isti način.

- U Beču sam čuo da si na Kavkazu doživjela nesreću.

- Ja, na Kavkazu? Nikad nisam bila na Kavkazu.

Elsa je s velikim zanimanjem slušala sve što sam joj pričao o svojim doživljajima.

Ispričala mi je da se vjenčala s Rusom Olenikovim. Bio je to jedan od Trockijevih sekretara. Kad je Staljin protjerao Trockoga u Tursku, Olenikov je ostao u Moskvi da sredi njegov arhiv, zatim je i sam namjeravao poći za njim. Kad je arhiv bio utovoren i Olenikov se sa ženom spremao da napusti Sovjetski Savez, pojavio se NKVD i tražio od Olenikova da otvori sanduke. On je protestirao jer je na osnovu Staljinova obećanja Trocki mogao bez kontrole arhiv ponijeti u inozemstvo. Enkavedeovci su otišli, no nakon nekoliko sati ponovno su se vratili i uhapsili Olenikova. Elsa otada nije čula za svog muža. Nju su iselili u srednju Aziju, gdje je jedno njeno dijete oboljelo od malarije i umrlo.

Godine 1937. uhapsili su je i osudili kao trockistkinju na deset godina logora. Istu je sudbinu doživjela i njena sestra. Mlađa Elsina kćerka, koja je studirala medicinu, izbačena je poslije majčina hapšenja s fakulteta i zaposlila se kao činovnica u kombinatu pamuka u blizini Leninakana.

Elsi sam pričao o Austriji jer od 1930. godine ništa nije čula o svojoj domovini.

Slijedećeg dana Elsa je došla rano u službu jer je, kako mi je rekla, izgarala od radoznalosti da čuje novosti. Toga sam dana saznao da moj prijatelj Keroši umire u susjednoj sobi. Htio sam ga vidjeti. Elsa me odvela do druge strane hodnika.

Službujuća sestra mi reče da je strogo zabranjeno ulaziti u tu prostoriju. Nakon dugog nagovaranja i Elsinih molbi, smio sam ući. Između kreveta na kojima su ležali bolesnici nije bilo prostora. Tražio sam Kerošija. Iako sam dvaput obišao sve krevete, nisam ga prepoznao. Zamolio sam sestru da mi ga pokaže. Odvela me do njegova kreveta. U prvi čas sam pomislio da se sestra zabunila, ali kad sam pažljivije pogledao bolesnika, prepoznao sam ga. Stajao sam neko vrijeme. To je Keroši! Što je preostalo od atletski razvijena čovjeka? Glava mu je izgledala kao u djeteta. Stajao sam neko vrijeme pred krevetom, sve dok Keroši nije otvorio oči. Na njegovim usnama pojavila se neka vrsta smiješka. Prepoznao me i stao micati usnicama kao da želi izgovoriti moje ime. Prišao sam mu bliže da bih ga mogao bolje razumjeti, ali ništa nisam čuo, samo sam vidio kako pokreće usnicama. Bio sam sretan kad me sestra pozvala da iziđem. Pružio sam mu ruku, ali njegove ruke, koje su ležale pod pokrivačem, ostale su nepomične. On jedva primjetno klimne glavom.

Pitao sam Elsu od čega Keroši boluje. Reče mi da je u bolnicu dopremljen s dizenterijom. Ležao je u istoj prostoriji u kojoj se i ja nalazim, a kako je dobro govorio njemački, Elsa je s njim rado razgovarala. Činilo se da se Keroši brzo oporavlja i da će uskoro ozdraviti. Kad mu je liječnik jednog dana rekao da će uskoro napustiti bolnicu, Keroši je najednom još teže obolio.

Sada je ležao u odjeljenju kandidata smrti.

Na pitanje ima li kakve nade, Elsa mi reče da Kerošija može spasiti samo čudo. Liječnici su napustili svaku nadu. Liječnici više i ne ulaze u prostoriju u kojoj leži Keroši.

Kerošijeva bolest ponovno me rastužila. Obuzele su me crne misli.

Trećeg dana došao je činovnik bolničke uprave s nalogom da me se odmah prebaci u glavnu zgradu Centralne bolnice. Liječnici nisu znali zašto.

Kad su me dopremili u glavnu zgradu, zatvorili su me u odijeljenu sobu u kojoj su na prozorima bile rešetke kao u zatvoru. Vrata su uvijek bila zaključana. Kad bih nešto zatrebao, morao sam kucati i čekati glavnu sestru koja je jedina smjela ulaziti u tu sobu. Drugo osoblje smjelo je ulaziti u moju sobu samo s njom. S vremena na vrijeme dolazio bi oficir NKVD-a i kontrolirao da li se svi pridržavaju ovih naređenja.

U sobi su se nalazila četiri kreveta, dva su bila zauzeta, dva prazna. Ovdje su ležali samo oni bolesnici koji su bili dopremljeni iz zatvora. Jedan od njih bio je Gustav Scholler, koji je u zatvoru ponovno teško obolio, tako da je ovdje ležao po drugi put. Gustav je potpisao sve što je istražni sudac od njega tražio. Logorski sud osudio ga je na smrt. Dok je čekao da se riješi žalba teško je obolio i morali su ga dopremiti u bolnicu. Gustav, koji nije imao snage da se bori za svoj život, shvatio je da nije dobro postupio kad je priznao ono što nikada nije učinio. Sada, kad je znao da su mu to posljednji dani života, stao se plašiti. Veoma se začudio kad sam mu odgovorio da moja stvar još nije zaključena i da više nisam u zatvoru, već u zatvorskoj baraci VII logorskog odjeljenja.

- Karl - reče mi - ti si junak kad možeš voditi tako tešku borbu.

Drugi bolesnik bio je kriminalac koji je u zatvoru otpočeo štrajk glađu. Sada su ga ovdje umjetno hranili. Štrajkao je već dva mjeseca, a noću smo čuli kako jede šećer i kruh. Bio je siguran da ga politički zatvorenici neće izdati.

Liječnik koji me liječio bio je upravitelj Internog odjeljenja Centralne bolnice. Dr Mardna bio je Estonac koji je u Norilsku odslužio svojih deset godina. Mnogo se brinuo za sudbinu bolesnih zatvorenika i bio je dostojan pomoćnik svog šefa, upraviteljice bolnice Aleksandre Ivanovne Sljepcove.

Bolesnici su se uvijek radovali kad bi se kraj njihova kreveta pojavio dr Mardna s dugom sijedom bradom, uvijek vedra pogleda. Kad je dr Mardna saznao za moju zatvorsku kalvariju bio je dirnut. Kad god bih se slabo osjećao, dolazio je po dva-tri puta u našu sobu.

Jednog je dana došla i Sljepcova. Kad se približila mom krevetu veoma se začudila što sam ponovno ovdje. Tješila me, kao što je to i prije činila, i na odlasku mi zaželjela skoro ozdravljenje. Iskreno sam se radovao što sam ponovno vidio ovu plemenitu ženu.

Trideseti rujna 1942. - u tri sata poslije podne u našu je sobu ušao zapovjednik zatvora sa dva vojnika. Zapovjednik je odmah prišao krevetu na kome je ležao Gustav Scholler.

- Kako se zovete? - upitao ga je.

Scholler ga je gledao ukočenih očiju i ništa nije odgovorio. Zapovjednik ne ponovi pitanje već reče:

- Imate li ovdje kakve stvari?

- Samo odjeću, ostalo je u zatvoru - odgovori Gustav.

Bolničar donese odjeću. Gustav se veoma polako oblačio i pri tom pravio greške. Kad je obukao hlače, opazi da je zaboravio obući gaće, pa se htjede presvući, ali zapovjednik reče:

- Ostavite to, nismo daleko od zatvora, tamo ćete se presvući.

Bio sam sretan što nije bio ciničan.

Gustav se nije usudio prići mom krevetu, samo mi je klimnuo i izišao. Kad su ga odveli, došao je dr Mardna i neko vrijeme bez

riječi stajao kraj mog kreveta. Zatim se okrenuo i izišao. Sada smo u sobi ostali samo kriminalac i ja.

Kriminalac mi se obrati:

- Toga su odveli na strijeljanje.

- Ne vjerujem, sigurno su ga pomilovali.

- Ne govori gluposti. Zar si ikada vidio da vojnici dolaze u bolnicu? To čine samo onda kad se spremaju da nekog smaknu.

Šutio sam.

Dva dana nakon tog događaja obolio je dr Mardna i na njegovo mjesto došao je dr Muller, Nijemac iz Lenjingrada. Kad sam prvi put bio u bolnici, dr Muller je često dolazio k meni i mi smo razgovarali na njemačkom. Ali sada se pravio kao da me ne poznaje. Kad bih ga nešto pitao na njemačkom, on je odgovarao na ruskom.

Kad sam jednom doktora Suhorukova pitao što misli o držanju dra Mullera, odgovorio mi je:

- Kad su njemačke trupe napredovale, Muller je koristio svaku priliku da bi naglasio svoje njemačko porijeklo. Čak je s liječnicima Židovima razgovarao nedopuštenim tonom. Sada, kad su se njemačke trupe povlačile, Muller je odjednom postao Rus koji slučajno ima njemačko ime. S kolegama Židovima ponovno se bratimio i zgražao nad zločinima Nijemaca.

Kriminalca, koji je štrajkao glađu, Muller je neprestano psovao što sovjetskim vlastima zadaje toliko brige i njegovo je ponašanje nazivao neprijateljskim.

Jednom dođe Suhorukov i donese mi platnenu vrećicu sa šećerom.

- To je poslala Olga - reče mi.

Olga se nije usudila da me posjeti jer je bila pod prismotrom. Bolničar Morozov dobio je nalog od NKVD-a da pazi da li me

Olga posjećuje i razgovara sa mnom. Morozov je to, međutim, ispričao Olgi zamolivši je da ga ne oda.

Centralna bolnica nalazila se na području V logorskog odjeljenja. Često sam kroz prozor promatrao kako prolaze prijatelji i znanci. Mnogi su od liječnika saznali da se nalazim u bolnici i svakog je dana netko prošao ispod prozora da me pozdravi. Jedan bolničar donio mi je uzicu za koju sam privezao vrećicu i puštao je kroz prozor. Na taj sam način dobivao poštu i malene poklone. Neki su mi darovali malo kruha, drugi malo šećera, svi su željeli znati kako se osjećam.

Jednog dana, upravo kad sam stajao kraj prozora i izvlačio vrećicu, u sobu je ušao dr Muller.

- Što radite, zar ne znate da ste pod istragom i da ne smijete imati veze s vanjskim svijetom?

- Mislio sam da ste liječnik i da niste enkavedeovac - odgovorio sam potpuno mirno.

- Ja sam sovjetski patriot i neću dopustiti da u bolnici nastavljate kontrarevolucionarnom djelatnošću.

Izvadio sam iz vrećice ono malo šećera što sam upravo primio i pružio ga Mulleru.

- Evo vam dokaza moje kontrarevolucionarne djelatnosti.

Muller mi iz ruku istrgne vrećicu i baci je kroz prozor.

Slijedećeg dana otpustili su me iz bolnice kao »zdravog«.

Na dan puštanja iz bolnice bio sam težak četrdeset sedam kila. Normalno sam imao sedamdeset i dvije.

Praćen dvojicom podoficira NKVD-a, koji su nosili automate, krenuo sam iz Centralne bolnice, koja se nalazila u središtu Norilska, prema VII logorskom odjeljenju, koje se nalazilo na periferiji. Put je bio dug tri kilometra. Hodao sam više od pet sati. Jedan od mojih pratilaca bio je veoma uviđavan mladić. Iako

nije ništa govorio, vidjelo se da suosjeća sa mnom. Drugi je bio dresirano pseto koje je imalo samo ljudske crte lica. Kad god sam ga zamolio da malo predahnemo, psovao me najprostijim izrazima. Kad sam ga pitao zašto me psuje, odgovarao je:

- Zašto nisi krepao?

- U bolnicu šalju čovjeka da bi ozdravio, a ne da bi umro - odgovorio sam.

- Sve bi vas trebalo otrovati kao štakore.

Nisam odgovorio.

Stražar u zatvorskoj baraci bio je veoma začuđen kad me ugledao. Pozdravi me riječima:

- Ponovo si ovdje? Nisam vjerovao da ćeš ostati u životu.

Zatim reče da je u sanitetskom odjeljenju čuo da sam umro.

Saznao sam da su na upit VII logorskog odjeljenja iz bolnice odgovorili da sam umro.

U baraci su me radosno dočekali. Mnogi su mi govorili da dobro izgledam. Kada sam ukratko ispričao svoje doživljaje, saznao sam mnogo neugodnih stvari.

U pet sati ujutro, na znak za ustajanje, svi su morali izići iz barake u dvorište. I teški bolesnici. Kontrolirali su nas logorski policajci naoružani pendrecima. Zapovjednik bi zatim pročitao spisak onih koje je liječnik oslobodio rada i poslao bi ih natrag u barake. Ostali su morali na posao. Nisam znao kako ću tako slab raditi. Ali morao sam biti spreman na sve.

Doručak, juhu od glava haringe i sto pedeset grama zobene kaše, nisam mogao jesti. Razmazila me dobra bolnička hrana. Imao sam spremljeno još malo sušenog kruha pa sam se zadovoljio s »kipjatokom«.

Kad se pojavio liječnik, da bi saznao ima li bolesnika, javio sam se. Liječnik, mladi Litvanac, samo me pogleda i odmah reče zapovjedniku logorske policije da sam oslobođen od rada. Naredi da me poslije dovedu u ambulantu.

Sa mnom su u baraci ostala još tri bolesnika. Kad su svi otišli, bolesnici su odnijeli »parašu« u dvorište da je isprazne. Zatim nas stražari zaključaše. Bolesnici su morali spremati barake i ložiti peći.

Tokom prijepodneva odveli su me u ambulantu. Pregledala me liječnička komisija.

Liječnici su se čudili što su me tako brzo otpustili iz bolnice. Litvanac, koji me dopratio u baraku, reče stražaru da ne moram ići na posao i da će o tome obavijestiti logorsku upravu. Obećao mi je da ću dobivati bolesničku hranu.

Legao sam na svoje mjesto i stao promatrati baraku. Izgledala je kao da u njoj nitko ne stanuje. Na pričnama nije bilo ničega jer logoraši su »krevetninu« ponijeli na posao. Hlače su služile kao madrac, jastuk je nadomjestila vatirana jakna, a vatirani kaput služio je kao pokrivač. Oni koji su imali ručnike, vezali su ih oko vrata umjesto šala.

Već se odavno smračilo kad su se moji drugovi vratili s posla. Kad su im otvorili vrata, jurnuli su u prostoriju, svaki je žurio na svoje mjesto da bi se malo ugrijao. Da bi se zaštitili od studeni bili su obučeni u variranu odjeću. Oko usta, nosa i očiju visjele su ledene grude, a to im je posve izmijenilo izgled. Ruke su im bile tako ukočene da nisu mogli otkopčati dugmad i odvezati uzice na svojoj odjeći. Pomagao sam im da skinu smrznute prnje.

Kada bi se malo ugrijali, stali bi razgovarati. Večeru je dijelio brigadir sa svojim pomoćnicima. Zatvorenici su obično dobivali pola litre juhe od zelja i komad slane ribe. Ponekad je bilo i kaše. Postojale su različite porcije kruha, od tri stotine grama do osam stotina. Te sam večeri i ja dobio zatvoreničku hranu, bolesničku sam dobio tek trećeg dana.

Poslije večere ljudi bi se postepeno smirivali. Više nije bilo napetosti, logoraši su oživjeli, mogao sam čuti čak i smijeh.

Tada su mi pripovijedali kako je bilo na radilištu. Uvijek je bilo novosti. Događalo se da su stražari nekoga namrtvo isprebijali ili nekoga pri »pokušaju bijega« teško ranili. Ili bi nekoga jednostavno ustrijelili kao psa.

U baraci sam ležao dva tjedna, nisu me tjerali na rad. Jedini mi je posao bio da s drugim bolesnicima ložim peć. Drugovi su

mi ostavljali odjeću koju je trebalo pokrpati. Tada sam im davao svoju odjeću. Nakon dva tjedna bila je potpuno pocijepana. Dobro sam se oporavljao. Jednog dana liječnik mi reče da sutradan mogu poći na rad. Stao sam se spremati. Najprije sam morao pokrpati vatirane hlače. Na kaputiću je postojalo samo jedno dugme. Pustene čizme bile su mi prevelike i oko nogu morao sam namotati mnogo krpa. Zatvorenici su cijenili velike pustene čizme. Svatko je bio spreman mijenjati čizme za veće, dodajući i ono malo kruha što je imao. Krznena kapa također je bila dobra, jedini problem bile su rukavice. Bile su tako poderane da ih je bilo teško pokrpati.

Slijedećeg jutra stao sam u red. Od zatvorske barake do glavnih vrata logora stupali smo u pratnji logorske policije. Tada su nas preuzimali stražari. Drugovi su mi pričali da se radilište nalazi oko dva kilometra daleko od logora. Hodali smo strmom cestom koja je vodila na povišen plato. Tamo se nalazila šljunčara. Na putu do nje morali smo proći kroz područje rudnika. Zatvorenici koji su bili zaposleni u dnevnoj smjeni ostavljali bi načas svoj posao i znatiželjno nam prilazili. Iako je zbog odjeće bilo gotovo nemoguće nekoga prepoznati, ipak se i to događalo. Rudari bi tada mahali i prilazili, ali su ubrzo morali bježati na svoja mjesta jer su stražari krenuli na njih s puškama i automatima.

Za vrijeme marša stražari su budno pazili da se točno pridržavamo uputa. Često smo morali stati i slušati zapovjednikove psovke i prijetnje da će upotrijebiti oružje. Kad bi se netko na poledici okliznuo i pao, morali smo klečati na snijegu za kaznu petnaest minuta. Za to vrijeme vojnici bi nas najgrublje psovali. Bio sam sretan kad smo stigli na radilište.

Zaustavili smo se pred drvenom kolibom. Komandir straže, upravitelj šljunčare i naš brigadir otišli bi na radno mjesto da objasne zadatak. Čitavo radno područje bilo je okruženo tabla-

ma na kojima su stajale mrtvačke glave i natpisi: »Zabranjeno područje.« Vojnici su zauzimali svoja mjesta oko radilišta. Naš se zadatak sastojao u tome da očistimo tlo od velikih masa snijega i željeznim motkama i krampovima kopamo smrznuti šljunak, tovarimo ga na vagonete i odvozimo u bunker.

Svaka grupa sastojala se od šest ljudi. Četvorica su vadila šljunak i tovarila ga, a dvojica su gurala vagon do bunkera. Unatoč vrlo niskoj temperaturi nije nam bilo hladno. Rad je bio težak, norma visoka. Osim toga, vojnici su pazili da se intenzivno radi. Onaj tko bi po mišljenju vojnika slabo radio, morao je skinuti vatirani kaput. To bi ga prisiljavalo da dade sve od sebe kako se ne bi smrzao. Ako po mišljenju vojnika ni to ne bi pomoglo, žrtva bi morala skinuti i kaputić. Tako su logoraši radili samo u košuljama. Zar je onda čudo što su mnogi poslije kratkog vremena zauvijek otpočinuli?

Radilo bi se od osam sati ujutro bez podnevnog odmora. Stražare i pse smjenjivali su svaka dva sata. Poslije rada komandir straže dobivao je od uprave pogona potvrdu na kojoj je pisalo koliko smo postotaka ispunili normu. Svaki postotak više donosio je stražarima premiju. Ako bi potvrda bilježila podbačaj, vojnici su svoj bijes na nama iskaljivali kad bismo se vraćali: potjerali bi nas u dubok snijeg, a mi ne bismo smjeli narušavati redove. Često bi nas zaustavljali svakih pet minuta. Zapovjednik bi vikao:

- No, kako vam se to sviđa? Naučit ću ja vas kako se radi!

Rijetko smo kada ispunili normu, ali ipak smo dobivali potvrde da smo je sto posto ispunili zahvaljujući uviđavnom upravitelju šljunčare.

Nakon teškog rada i velike hladnoće radovao nas je povratak u toplu baraku i juha od zelja. Poslije jela zdjele nije trebalo prati jer smo ih temeljito očistili prstima i jezikom. Za dijeljenja kruha

u baraci često je dolazilo do krvavih tuča, iako se brigadir, koji je bio politički zatvorenik, trudio da bude pravedan. Onima koji su bolje radili davao je veće porcije, a kriminalci koji su radili manje nastojali su dobiti veće komade i stalno su prijetili brigadiru. Ponekad su i napali. Kad je jednog dana neki bandit sam pošao do sanduka u kome se nalazio kruh, brigadir ga je htio spriječiti. Kriminalac je izvukao nož i zadao mu petnaest uboda. Stali smo dozivati u pomoć, ali nitko od stražara nije došao. Uhvatio sam komad drva i bacio ga u prozor. Tada je zapucao vojnik koji se nalazio na stražarskom tornju. Nakon kratkog vremena u baraku su dojurili logorski policajci. Teško ranjeni brigadir umro je na putu za bolnicu.

Poslije tog ubojstva brigadir je postao bandit. Sada nas nisu mučili samo stražari, već i novi brigadir. Prilikom dijeljenja juhe politički su dobili samo rijetku tekućinu. Kriminalcima je grabio s dna. Kriminalcima je davao i više kruha. Tako su oni koji su više radili zbog slabije hrane postajali nesposobni za rad.

Zbog svega toga, kao i zbog nerada kriminalaca, mi više nismo ispunjavali normu. Upravitelj šljunčare nije tako često davao dobru potvrdu jer je produktivnost tako mala da nije mogao preuzeti odgovornost. Pretpostavljeni je ukorio komandire straže.

Jedne noći probudila nas je neljudska vika. Kad sam otvorio oči, opazio sam da u sredini barake stoje pijani stražari i urlaju:

- Fašisti, kontrarevolucionari, trockisti...

Zatim su slijedile odvratne psovke.

S prična su izvukli nekoliko političkih zatvorenika, bacili ih na pod i po njima stali gaziti teškim čizmama. Pri tom su vikali:

- Pokazat ćemo vam kako se radi!

Jednog su zgrabili za vrat.

- Hoćeš li bolje raditi? Hoćeš li ispuniti normu? - urlali su.

Jadan čovjek nije mogao odgovoriti, a to je pijane vojnike još više razjarilo. Stali su ga udarati po glavi. Nakon pola sata u baraku je ušao trijezan vojnik i odveo pijane napolje.

Kad smo slijedećeg dana došli na rad, vojnici su nastavili da nas muče. Kad bi im se učinilo da netko popušta, pozvao bi ga komandir straže Panov i stao ga mlatiti kratkom puškom.

- To će dobiti svaki tko bude loše radio - urlao je.

Toga dana izmlatili su dvadesetoricu iznemoglih drugova.

Svi smo se trudili da nas ne bi optužili.

Uveče, prije povratka kući, Panov je držao govor u kome je rekao da ide u ured po potvrdu. Ako dobije potvrdu da nismo ispunili normu, sve će nas postrijeljati.

I naši najsnažniji drugovi postajali su sve nesposobniji da zadovolje normu i naoružane i pijane mučitelje.

Stražari su bjesnjeli sve više, a Panov i njegovi pomoćnici odlazili su kući tek onda kada bi nekoga izubijali. Najprije su udarali kundacima dok se žrtva ne bi srušila, a zatim su je udarcima prisiljavali da ustane. Premlaćeni bi se mogao vratiti u logor samo ako bi mu drugi pomogli.

Jednom u baraku dođe upravitelj radnog odjeljenja i upita brigadira zašto tako slabo radimo. Brigadir mu odgovori da ni sam ne zna što bi učinio da nas fašiste prisili na rad. Kad smo to čuli, jedan od nas istupi i reče:

- Građanine upravitelju, nije točno da ne želimo raditi, svi radimo iznad svojih snaga, ali pogledajte ove ljude - pri tom pokaže na one koji su stajali u blizini - zar oni mogu ispuniti normu?

Ove su riječi ohrabrile i druge zatvorenike koji skinu svoje prljave košulje, pokazujući skelet i modrice. Upravitelj upita odakle im ove modrice.

- Osim teškog posla, moramo trpjeti i zlostavljanja.

Upravitelj bez riječi napusti baraku.

Kad smo slijedećeg dana došli na posao, Panov je bio bijesan kao ris. Najprije je pozvao brigadira, razgovarali su nekoliko minuta, zatim je pozvao sve one koji su se jučer tužili, postavio ih da rade na jednom mjestu i rekao im:

- Tako, ako se živi želite vratiti u baraku, ispunite normu. Pokazat ću vam ja kome se vi žalite.

Kad je došlo vrijeme da se pođe kući, Panov je ustanovio da je grupa ispunila pedeset posto norme.

- Što mislite, vi fašisti, da ćete ovdje simulirati i da će vas sovjetska vlast hraniti? Zašto živite u sovjetskoj zemlji ako ne želite raditi?

Panov se okrenu, uzme kramp i pruži ga jednom zatvoreniku.

- Udri po njima, ali tako kako ja to činim, razumiješ?

Čovjek se nije ni pomakao s mjesta.

- No, što čekaš? - upita Panov prijeteći.

Zatvorenik je šutio.

- Aha, ti nećeš?

- Ne mogu - odgovori čovjek.

Panov mu istrgne kramp iz ruku i stade ga udarati. Zatvorenik je pokušao da se obrani rukom, što je mučitelja još više razjarilo.

- Što, ti se braniš? - Zatim pruži pušku vojniku koji je stajao pokraj njega i svom snagom počne tući zatvorenika. Zatvorenik padne na snijeg.

- Ustaj! - vikao je Panov.

Zatvorenik je ostao ležati.

- Ustaj! - urlao je Panov.

Zatvorenik je i dalje nepomično ležao na snijegu.

Panov baci kramp i potrči u drvenu kolibu, odakle donese vedro puno vode. Izlije je na zatvorenika.

- Sada ćemo vidjeti hoćeš li ustati.

Čovjek se nije micao. Panov pozove brigadira.

- Postavi ga na noge.

Brigadir ga podigne. Čovjek padne! Bio je mrtav!

Kad smo se vratili u baraku, nitko nije mislio na večeru. Netko je počeo vikati:

- Koliko ćemo dugo to trpjeti? Zar nije dovoljna glad i težak rad? Zar će nas i ovako ubijati?

Kad je to čuo, brigadir pojuri k njemu.

- Podbadaš ljude? Protiv koga ih buniš? Protiv sovjetske vlasti?

Brigadir ga htjede udariti, ali logoraši ga uhvate za ruke i bace na pod. U pomoć su mu dotrčala dva pomoćnika, ali ni oni nisu bolje prošli.

Kad je stražar donio večeru, zahtijevali smo da dođe netko od logorske uprave. Stražar obavijesti službujućeg oficira. Upravo sam stajao u repu za kašu, kad oficir uđe u baraku.

- Pozor! - viknu stražar.

- Ko me zvao? - upita oficir.

Jedan zatvorenik istupi. - Pogledajte što se ovdje događa - reče. - Pored teškog rada i batina kojima nas časte vojnici u baraci i brigadir nastavlja batinjanjem.

- Gdje je brigadir?

Kad je brigadir istupio, oficir se izdere:

- Banditska njuško, što se ovdje događa?

Brigadir je htio uobičajenim argumentima ocrniti zatvorenike.

- Ovi fašisti neće raditi.

Oficir ga prekine:

- Znam, ti si jedini dobar radnik, a svi ostali su loši. Naprijed u »karcer«!

Slijedećeg dana ujutro došao je u baraku isti oficir s inspektorom radnog odjeljenja. Nakon mnogih pritužbi, zatvorenicima su odredili novog brigadira.

Novi brigadir bio je čovjek koga su zbog prijevare osudili na pet godina logora. Za rata osudili su ga i na osnovu paragrafa 58, jer je u razgovoru s drugim zatvorenicima nazivao lažima vijesti Sovjetskog informacionog biroa. Sada je trebalo da iziđe pred sud.

Novi brigadir Sabakar odmah se sprijateljio s komandirom straže ispričavši mu što se jučer dogodilo u baraci. Vidjeli smo kako prstima pokazuje na zatvorenike koji su se žalili.

Ali toga dana stražari su nas ostavili na miru. Na putu kući nitko nas nije zlostavljao. Bilo je to prvi put da se mirno vraćamo.

U baraci nas je čekala komisija liječnika. Morali smo se skinuti dogola. Liječnici koji su vidjeli mnogo izmučenih ljudi, bili su iznenađeni našim izgledom. Na naše pritužbe odgovori glavni liječnik:

- Ne morate se tužiti, sami vidimo kako je.

Trećeg dana poslije pregleda objavili su da je norma smanjena na šezdeset posto. Mnogi su se radovali što ćemo sada morati manje raditi, neki su opet tvrdili da je i tu normu nemoguće ispuniti. Smanjenjem norme nestalo je i komandira straže Panova. Novi komandir uopće se nije brinuo ispunjavamo li normu.

Novi brigadir nije toliko psovao, ali je imao svoju metodu podsticanja. Prilikom dijeljenja hrane preostajalo je nekoliko

porcija koje je obećavao onima koji će prebaciti normu, ili bi pričao da je načelnik obećao kao premiju paketić mahorke. Metode novog brigadira bile su, naravno, bezazlenije, ali su prisiljavale zatvorenike da rade preko svojih mogućnosti u nadi da će uveče dobiti više juhe ili kaše.

Nakon nekog vremena režim je malo popustio, a jelo iz kuhinje više nisu donosili policajci, već sami zatvorenici koje je pratio policajac. Kraj kuhinjskog šaltera često su se susretali znanci koji su nas pomagali komadićima kruha ili nekim drugim jelom.

Da bismo malo utažili glad, poduzimali smo koješta. Kad je jednom i na mene došao red da pođem po jelo, iskoristio sam priliku i otrčao u baraku gdje je stanovao moj znanac Saša, mladi student iz Staljingrada. Sa Sašom sam na Solovki bio u istoj ćeliji. Od svoje obitelji Saša nije primao nikakav novac i ja sam mu davao hranu i duhan.

U baraci sam našao Sašu kako sjedi za stolom i čita knjigu. Ukratko sam mu ispričao u kakvom se teškom položaju nalazim i odmah mu objasnio da nemam mnogo vremena, kad me on hladno prekinu:

- Kad je čovjek u zatvoru, ne treba još i druge uznemiravati. Osim toga, znaš da nije dopušteno odlaziti u druge barake.

Otrčao sam iz barake. Taj me susret strahovito pogodio. Te večeri uopće nisam bio gladan.

Ponovno su nas pozvali pred liječničku komisiju. Liječnici su ustanovili da većina iz zatvoreničke barake boluje od neishranjenosti i skorbuta u drugom i trećem stupnju. Nakon nekog vremena stigla je naredba da se teški bolesnici iz zatvoreničke barake prebace u logor. Među otpuštenima nalazio se i Josef Berger. Ja sam ostao u zatvoreničkoj baraci i od tog časa moj se položaj popravio. Josef je poduzimao sve što je mogao da mi pomogne,

donosio bi mi kruh, izmišljao kojekakve načine da s nama dođe u vezu, iako je to bilo vrlo opasno.

Jednog sam dana od Josefa s komadićem kruha dobio i cedulju s viješću da je Keroši umro. Iako sam to očekivao, bio sam duboko potresen. Cedulju sam pokazao i drugim Nijemcima jer je vijest bila napisana na njemačkom jeziku.

Kad smo slijedećeg jutra stigli na radilište, opazio sam kako naš drug Kruk odlazi komandiru Panovu, koji je ponovno došao k nama, i kako mu nešto govori. Nakon pola sata pozvao me Panov. Čudio sam se što komandir želi od mene, istupio sam.

- Kakav si to letak pokazivao? - upita me.

Nisam vjerovao svojim ušima.

- Šta vam pada na pamet! Ništa nisam pokazivao.

- Odmah predaj letak, ili ćeš se zlo provesti.

Znao sam da se nalazim pred ubojicom za kojeg je bila sitnica da »ustrijeli zbog pokušaja bijega«, ili da me nasmrt pretuče zbog »napada na stražara«. Tražio sam riječi kojima bih ga uvjerio da nisam dijelio letke. Šutio sam. Je li to zbog strahovite hladnoće, ili zbog straha pred ubojicom?

- Hoćeš li predati letak?

- Nemam ga - odgovorio sam tiho. A onda sam pomislio da me prijavio Kruk.

Panov zabode pušku s bajonetom u snijeg da bi oslobodio ruke.

- Sada ću te skinuti dogola i tako dugo tražiti dok ne nađem letak, ili dok se ne smrzneš. Skidaj kaput - zapovjedi.

Pretražio je kaput. Kako ništa nije našao, bacio ga je na snijeg.

- Skidaj kaputić!

Pretražio je i kaputić. Opet ništa. Smrzavale su mi se ruke. Na red su došle hlače. Stajao sam u donjem rublju i drhtao od hladnoće i straha. Napokon iz džepa izvuče cedulju koju sam dobio od Bergera. Tada sam shvatio o kakvom je letku riječ. Kako nije mogao pročitati što piše na cedulji, upitao me što je to. Ispričao sam mu da je to obavijest o smrti mog prijatelja.

- Dobro, predat ću cedulju tvom istražnom sucu, jao tebi ako si lagao!

Dopustio je da se ponovno obučem.

Nakon toga od Josefa nisam dobivao nekoliko dana nikakvih vijesti. Pokušavao sam na različite načine doći s njim u vezu, ali bez uspjeha.

Kad smo se jednom vratili s rada opazio sam da je oluja pred žičanom ogradom nagomilala toliko snijega da se ograda više nije ni vidjela. Uveče, kad smo na dvorište iznijeli »parašu«, dogovorio sam se sa svojim drugom da ću ostati u dvorištu, a on će sam odnijeti »parašu« u baraku.

Stražar nas je propustio. Dok smo bili u dvorištu, makao se s vrata jer mu je bilo hladno. Na to sam i računao. Stražar više nije vodio računa o nama.

Dok je zatvarao vrata, ja sam se pužući prebacio preko snježnog brijega. Ni stražar s tornja nije me mogao opaziti. Inače bi me ustrijelio na licu mjesta.

Kad sam ušao u baraku, Josef nije vjerovao svojim očima.

- Kako si uspio doći?

- Preko žičane ograde.

Josef me najprije sumnjičavo pogleda, a onda reče:

- Znaš li da si stavio život na kocku?

Kada sam ga uvjerio da me stražar ne može vidjeti s tornja, on se umirio. Josef je u međuvremenu sakupio punu jastučnicu kruha i ispričao mi različite novosti.

Trebalo se vratiti. Razmišljao sam što da ispričam stražaru. Dok sam razmišljao, sjetio sam se riječi starog šlagera:

»Kako će Mayer doći na Himalaju, kako će sići Mayer s Himalaje...«

Moj položaj nije bio zavidan: ako ponovno prijeđem preko ograde, možda će me ipak opaziti stražar s tornja, a ako me ne opazi, neću ući u baraku. Odlučio sam da jednostavno odem do stražarske kućice i pozvonim. Neka se dogodi što se dogoditi mora.

Stražar izađe i vikne sa stepenica:

- Tko je?

- Pustite me unutra - odgovorio sam, ali snježna vijavica nadglasa moje riječi.

- Koga vraga ne odgovaraš?

- Otvorite, ja sam iz barake - vikao sam iz sve snage.

Stražar me još uvijek nije razumio. Kad se sasvim približio, još jednom upita:

- Tko to tumara? Zar želiš da te ustrijele?

Napokon je shvatio da želim u zatvoreničku baraku. Stražar pođe u kućicu, ja za njim.

- Što tražiš ovdje?

- Ja sam iz ove barake - rekao sam.

- Ti si iz zatvoreničke barake?

- Da - odgovorio sam.

- Kako si dospio ovamo?

Ispričao sam mu istinu. On me pogleda i opazi u ruci vreću.

- Što imaš?

- Kruh.

- No, dobro, čekaj dok dođe moj pomoćnik, on će s tobom malo porazgovoriti o tome.

Sjeo sam na klupicu i čekao. U mislima sam vidio kako mi oduzimaju kruh, kako me tuku i odvlače u »karcer«. Postalo mi je vruće. Otkopčao sam kaput i iz vreće izvadio komad kruha iako se već smrzao. Držao sam ga neko vrijeme iznad peći jer sam se htio najesti prije nego što mi ga oduzmu.

Drugog stražara nije bilo. U peći se ugasio ugljen i stražar potraži kantu. Pri tom je psovao što nema pomoćnika i što sam mora ići po ugljen.

Rekao sam mu da ću mu ja donijeti ugljen. On me iskosa pogleda i reče:

- Nećeš mi pobjeći?

- Kamo da pobjegnem?

Uzeo sam kantu i malu lopatu i izašao u dvorište.

Trajalo je dugo dok sam uspio očistiti snijeg sa sanduka. Stražar je dva puta izlazio da bi vidio gdje sam. Napokon sam dopro do ugljena. Kad sam se vratio s punom kantom, stražar me zadovoljno pogleda. Naložio sam peć i počeo s njim razgovarati. Zanimalo ga je tko sam i zašto se po drugi put nalazim pod istragom.

- Ti si veoma lakomislen što zbog nekoliko komada kruha stavljaš život na kocku.

- Više sam mislio na to da utažim glad nego na svoj život - odgovorio sam.

- Momče, ti mi se sviđaš. Dođi, pustit ću te u baraku, ali izbjegavaj slične gluposti.

U baraci su me radosno dočekali. Pošto sam im ispričao pustolovinu, neki su me stali psovati, drugi su hvalili moje junaštvo. Ispraznio sam vreću s kruhom i podijelio je prijateljima. Tada mi priđe jedan od »urka« i »zamoli« me da mu do sutra »posudim malo kruha«. Bio sam prisiljen da ga poslušam.

Nakon otpuštanja bolesnika iz zatvoreničke barake, iz zatvora je stigla nova grupa. Od stotinu muškaraca većina bijahu kriminalci. Sada se teškom radu i gladovanju pridružila još i pljačka, krađa i ubojstvo. Tko nije odmah pojeo svoj kruh, mogao je biti siguran da će mu ga začas ukrasti.

Jedan »urka« ostavio je kruh na peći i otišao po »kipjatok«. Kad se vratio, kruha više nije bilo.

- Ostavite se šale i vratite kruh na mjesto - rekao je.

Nitko se nije pomakao, on shvati da se nitko nije šalio. Otišao je do peći, uzeo željezni žarač i uputio se prema jednoj grupi mladića optužujući ih da su mu oni ukrali kruh. Kriminalci su se zaklinjali jezikom kriminalaca da kruh nisu ni dotakli.

- Dajem vam deset minuta vremena. Ako mi do tada ne vratite kruh, na snagu stupa logorski zakon.

»Urka« je sa žaračem u ruci šetao barakom.

Nije prošlo ni pet minuta, a mladići ga pozovu i jedan mu nešto šapne na uho. »Urka« se okrene i pođe k mladiću koji je sjedio na gornjoj prični.

- Ljoha, daj kruh!

- Ostavi me na miru - odgovori ovaj.

»Urka« se popne na pričnu, stane pretraživati ležaj i izvuče veliku limenku u kojoj se nalazila već nagrizena porcija kruha.

- Braćo, pogledajte, ovaj ima toliko kruha da ga ne može ni pojesti.

Kriminalci su stali vikati.

- Treba ga ubiti, raskomadati!

»Urka« je počeo udarati po mladiću. Trudio se da ga žaračem pogodi u glavu. Mladić je glavu zavio u odjeću.

Najednom se objema rukama uhvati za glavu i vikne:

- Ja ništa nisam uzeo, ništa nisam uzeo!

Krv je tekla kroz daske na donje prične. Mladić najednom utihnu. »Urka« pođe k prozoru i pokuca, nakon kratkog vremena uđe stražar.

- Udesio sam mrcinu - reče. - Odnesite ga da ne smrdi.

Stražar pođe prema mjestu gdje je ležao mrtvac i potrese glavom.

- No, lijepa stvar.

Zatim izađe iz barake i zaključa vrata.

»Urka« je otišao na svoje mjesto i pojeo ostatak kruha koji je našao u limenki. Zatim reče smijući se:

- Sad će klipani znati kome kradu kruh.

Bilo je već kasno noću kada je u baraku ušao opunomoćeni NKVD-a s načelnikom logora i liječnikom. Svi smo se probudili. Napisan je protokol o događaju, a mrtvaca su zajedno s ubojicom otpremili napolje.

U baraci je počela diskusija o događaju. Mišljenja su bila podijeljena. Neki su govorili da je ubijeni bio nevin, dok su drugi tvrdili da je ukrao. Dokazom krivnje smatrali su to što je pronađen kruh, jer su njegovi susjedi rekli da je mladić običavao odmah pojesti svoju porciju. Prijatelj, koji je ležao pored njega, potvrdio je da mu se ubijeni upravo danas tužio da ne može jesti.

Dva dana nakon toga pokazalo se da je ubijeni bio nevin, a da su pravi krivci bili oni koji su ga optužili.

Brigadir Sabakar izabrao je Kruka za svog pomoćnika. Sada su svakog dana Sabakar, Kruk i još dva zatvorenika donosili jelo iz kuhinje. Posudu s juhom nosila su dva zatvorenika, dok su ribu ili drugu hranu, podijeljenu u porcije, nosili Sabakar i Kruk. Da bi se najeo i nahranio svoje pomoćnike, Sabakar je znao zatajiti neka jela. Tako se događalo da za večeru bude juhe, kaše i ribe, a zatvorenici bi dobivali samo juhu i kašu.

Kad su zatvorenici nakon nekog vremena saznali za te makinacije, kriminalci su ih nasmrt isprebijali. Sabakar je odveden u bolnicu.

Nakon tog događaja stražari su predložili da ja postanem brigadir. Kad mi je upravitelj radnog odjeljenja rekao da sam izabran, izjavio sam da odbijam, na što mi je on rekao:

- Radit ćete posao koji vam damo.

Ništa drugo nije mi preostalo nego da prihvatim. Već je prvog dana između mene i Panova došlo do sukoba. Na novom radnom mjestu trebalo je odstraniti mahovinu. Smrznutu mahovinu koja se nalazila dvadeset centimetara duboko trebalo je sa četiri strane zasjeći, a onda izvaditi iz zemlje. Kvadrate je trebalo slagati jedan na drugi. Taj su posao dosad radili prijatelji brigadira, ili oni koje bi odredio komandir straže Panov.

Ja sam naredio da taj posao rade oni zatvorenici koji su bili fizički najslabiji. To se nije sviđalo onima koji su taj posao dosad radili. Namjerno stadoše prigovarati toliko glasno da su ih stražari čuli. Panov se odmah počeo zanimati što se dogodilo.

Kriminalci, koji nisu bili zadovoljni što sam ja postao brigadir, počeli su vikati da je brigadir »fašist« podijelio lagan posao svojim »fašistima«.

Panov mi kratko zapovjedi:

- Odmah raspodijelite posao onima koji su ga dosad radili.

Pokušao sam objasniti da sam posao dao najslabijima.

- Ako odmah ne učiniš ono što tražim, učinit ću to sam - reče Panov.

Pitao sam Panova zašto postoje brigadiri ako komandir straže raspoređuje posao.

To je Panova toliko razbjesnilo da je s ramena brzo skinuo pušku i rekao mi:

- Ti je još nisi upoznao? Danas ćeš je upoznati!

Vojnici su vikali:

- Ucmekaj ga!

Naročito je bio glasan Mongol sa psom. Dok je vikao, njegov je pas pokušao da se istrgne i da me napadne.

- Prepusti ga mom Minusu, taj će ga učiniti čovjekom.

Ali Panov se predomislio.

- Dobro, neka ostane tako, vidjet ćemo kako će se odvijati posao. Ako ne ispune normu, uveče će te nositi kući.

Kad je došao upravitelj šljunčare da mi dade upute, ja sam mu se obratio:

- Protiv moje volje postavili su me brigadirom i, eto, već prvog dana imam neprilike sa stražarima.

Ispričao sam mu o svađi s komandirom straže i o njegovim prijetnjama. Upravitelj šljunčare, bivši zatvorenik, koji je odsjedio deset godina zbog »štetočinskog rada«, umiri me i reče:

- Gledajte da ljudi rade, a ostalo će biti u redu.

Nakon svršetka rada Panov je otišao po potvrdu. Kad se vratio sa ceduljom, vikne podređenima:

- Pogledajte, ispunili su 130 posto.

Vojnici su se čudili. Mongol reče:

- Šteta, a ja sam se već radovao da će ga moj Minus odvući do logora.

Stara poslovica glasi: »Gdje vlada glad, tu ima i miševa.« U našoj je baraci bilo mnogo miševa iako nije bilo hrane. Kad bi nekom ma i mrvica pala na pod, on bi je pažljivo podigao i stavio u usta.

Jednom smo opazili da dva zatvorenika ustaju noću i nešto petljaju oko peći. Nakon dužeg promatranja ustanovili smo da

noću love miševe i da ih kuhaju u velikoj limenci. Mnogi su se zgražali, ali neki su mišoždere uzeli u obranu.

Prošlo je pola godine. Naš položaj nije se nimalo popravio. Stražari i njihov komandir Panov i dalje su se ponašali kao životinje.

Kad je jednog dana Panov prisilio nekog mladića da skine gornju odjeću, jer je navodno loše radio, mladić vikne vojnicima:

- Dok drugi krvare na frontu, vi ovdje na zatvorenicima pokazujete svoje junaštvo.

Panov nije bio navikao da sluša takve riječi.

- Dođi bliže - reče mu.

Zatvorenik krene oklijevajući.

- Brže, brže! Licem prema snijegu!

Mladić posluša.

Panov uzme pušku i stane ga tući. Kada je na njemu iskalio svoj bijes, zapovjedi mu da ustane. Mladić nije mogao ustati. Panov ga stane ponovno udarati. Poslije svakog udarca vikne:

- Ustani!

Mladić napokon skupi posljednju snagu i ustane.

Kad je u baraci skinuo košulju, vidjeli smo da mu je čitavo tijelo podliveno krvlju. Nismo razumjeli kako je to mogao izdržati.

Kako su takvi slučajevi postajali sve češći, zatvorenici su počeli bježati s radilišta. Znali su da ne mogu daleko dospjeti, ali barem su se jednog dana riješili kundačenja. Da bi mogli pobjeći, zatvorenici su čekali na »crnu purgu«. Za takve oluje nije se moglo vidjeti ni metar daleko. Kad bi oluja počela, satjerali bi nas u gomilu. Ako ne bi ubrzo prestala, vratili bi nas u barake. Često smo tako nepomično stajali po tri-četiri sata dok nas ne bi ponovno odveli u logor. Komandir straže prebrojavao nas je svakih

pola sata. Ako nekog ne bi bilo, dali bi znak za uzbunu. Na taj su znak iz kasarne dojurili vojnici sa psima tragačima. Tada bi počela potraga.

Omiljeno skrovište za bjegunce bila je BMZ - ljevaonica metala. Do nje nije bilo teško doći. Iako je trebalo proći pored velikog broja stražarskih tornjeva, zatvorenici su bili sigurni da za vrijeme oluje stražari neće izlaziti. U tvornici je bilo mnogo kutaka u koje su se ljudi mogli sakriti i malo ugrijati. Naročito traženo mjesto bilo je veliki kazan u koji je iz peći curio tekući metal. Pošto bi te kazane ispraznili, ostavljali su da se hlade u velikoj prostoriji. Bjegunac bi obično upuzao u takav kazan, gdje bi od slabosti i umora zaspao. Ali tamo bi ga brzo pronašli, zatim bi ga odvukli u stražarnicu, gdje bi ga tako dugo tukli dok se ne bi zauvijek smirio.

Da bi prestrašili ostale zatvorenike, bjegunca bi odveli u baraku i pred nama ga kundacima mlatili. Mučitelji bi pri tom vikali:

- Evo ti zato što bježiš! Sada više nećeš morati raditi.

Bilo je slučajeva da bjegunca nisu otkrili i po nekoliko dana. Neki zatvorenik bio je dva dana skriven u šupi za ugljen koja je pripadala blagovaonici za slobodnjake. Danju je radio u kuhinji i time zasluživao nešto jela. Noću je odlazio na tavan i grijao se u blizini dimnjaka.

Bjegunci se ponekad nisu htjeli predati vojnicima. Jedan od mojih susjeda na prični, poljski Židov, prebjegao je na rusku stranu kako ne bi dospio u nacistički logor. Na granici ga je uhapsio NKVD. U Kijevu, kamo su ga odveli, osudio ga je OSO zbog prelaska granice na pet godina logora. Odveli su ga u Norilsk, odakle je pokušao pobjeći, ali su ga uhvatili u blizini Igarke s još dva druga. Vratili su ga u Norilsk i sada je čekao da ga ponovno izvedu pred sud.

Podolski, tako se zvao, trpio je mnoga zlostavljanja. Stražari su ga kao Židova uzeli na zub. Bio je dobar radnik i s te strane Panov mu ništa nije mogao. Ali komandir je uskoro pronašao druge razloge.

Podolski mi jednom reče da će pokušati pobjeći s radilišta. Nastojao sam da ga odgovorim jer bjegovi tragično svršavaju. On mi odgovori da se živ neće dati uhvatiti. Jednog dana, kad smo trebali krenuti natrag u logor, komandir prebroji redove. Sve je bilo u redu. No kad smo stigli pred vrata logora i kad su nas logorski stražari trebali preuzeti, jedan je nedostajao. Dvaput su nas prebrojavali, ali zabune nije bilo. Komandir straže izvuče cedulju s imenima i stade nas prozivati. Ustanovilo se da nema Podolskog. Nismo primijetili kada je nestao.

Kako smo se nalazili u logoru, pred oficirima logorske uprave, stražari nisu mogli iskaliti svoj bijes. No, Panova to nije smetalo i on nam zaprijeti da će s nama obračunati sutradan.

Drugog dana spremili smo se na rad kao obično. No uobičajeno vrijeme je prošlo, a nas nisu poslali na posao. Tri dana čekali smo na zapovijed »napolje«. A onda smo saznali da nas neće voditi na rad.

Stražare VII logorskog odjeljenja poslali su u potragu za bjeguncem. Ali sve bijaše uzalud.

Jednog dana ponovno su nas poslali na rad i mi smo smatrali, da su Podolskog uhvatili. Veoma smo se začudili što su stražari bili mirni, čitavog dana nismo čuli nijedne grube riječi. Tek uveče, prilikom posljednjeg brojanja, Panov reče:

- Danas su svi? Nitko nije pobjegao? Ali ionako bi bilo uzalud. Kamo da bježite? I Podolskog će uhvatiti.

Sada smo znali da Podolskog još uvijek traže. Svi smo se radovali. Već se dugo nismo tako dobro osjećali.

Nakon tjedan dana, kad su neke zatvorenike iz naše barake vodili k liječniku u ambulantu, vratili su se s viješću da je Podolski viđen u blizini dvadeset i pete tvornice. Trećeg dana u Norilsku je ponovno bila velika uzbuna. Mnoge brigade nisu otišle na posao kao ni mi. Iz iskustva smo znali da je u toku lov za bjeguncem. Ponovno su počeli tražiti Podolskog. Ušli su mu u trag.

Pronašli su ga u blizini mjesta gdje se taloži tekuća šljaka iz BMZ. Kad su ga opkolili i on je vidio da ne može pobjeći, skočio je u ključalu tekuću masu. Uvis se podigao samo pramen dima. Podolski je održao riječ: nije se živ predao svojim mučiteljima.

Nakon tog događaja logorska se uprava stala više zanimati za zatvorenike naše barake. Jednog je dana u baraku ušao načelnik VII logorskog odjeljenja. Neki su se odvažili i iznijeli mu pritužbe. Naročito su se tužili na stražare i kriminalce.

Od tog vremena nastupilo je poboljšanje. Bandite, koji su dosada u baraci nesmetano krali i pljačkali, logorska policija počela je kažnjavati. Bandit Paklin ukrao je krznenu kapu. Zatvorenik je to prijavio. U baraku je došao nadglednik sa dva logorska policajca i zapovijedio Palkinu da vrati kapu. Ovaj nije htio priznati da ju je ukrao. Pretražili su mjesto gdje je spavao, ali u početku ništa nisu našli. Tek nakon drugog traženja pronašli su je ispod prične. Paklin se morao dogola skinuti i logorski su ga policajci stali tući gumenim pendrecima. To je trajalo prilično dugo. Paklin stade zaklinjati policajce i obećavati da više neće krasti. Nakon toga u baraci nije bilo krađa.

Unatoč izvjesnom olakšanju, naš je položaj i dalje bio nepodnošljiv. Neki su svoj položaj htjeli popraviti besmislenim bijegom, a neki opet bolestima koje bi sami izazvali. Najčešće sredstvo bio je proljev: na prazan želudac pila se studena voda, ili se gutao sapun. Često se događalo da oslabjeli ljudi takve bolesti

nisu mogli izdržati pa bi umjesto na kratak odmor, za kojim su čeznuli, otišli na vječni počinak.

Svakodnevno se događalo da neko namjerno izazove smrzotine na rukama i nogama. To se lako postizalo: trebalo je samo nekoliko minuta odložiti rukavice ili nepažljivo omotati noge pa da se dobiju smrzotine drugoga i trećeg stupnja. U prvom je slučaju čovjek mogao računati s time da će nakon dva do tri mjeseca ozdraviti, dok je u drugom slučaju mogao izgubiti ruku ili nogu.

Poslije svega toga na rad je mogla odlaziti samo polovica zatvorenika. Oni koji nisu odlazili na rad dobivali su sve manje hrane. Glad je postajala nepodnošljiva. Vrijednost jedne zdjele juhe postala je jednaka vrijednosti čovječjeg života.

Jednom se dogodilo da su za vrijeme dijeljenja hrane gurnuli nekog mladića i on je prosuo svoju juhu. U prvom trenutku nije znao što da učini. Nakon kratkog razmišljanja bacio se na pod da bi spasio ono što se moglo spasiti. Lizao je ostatak juhe s poda, poput psa. Još dugo poslije toga nije se mogao smiriti, plakao je kao dijete. Moji prijatelji dali su mu kruha, čemu su se ostali neobično čudili. Iz svih kutova moglo se čuti:

- Ovi su mu dali kruha.

Panov nije zaboravio sukob koji je imao sa mnom prvog dana kad su me postavili za brigadira. Neprestano je tražio priliku da se sa mnom obračuna.

Da bi ispunili normu, zatvorenici su pokušavali na različite načine varati. Grupa koja je iskapala mahovinu slagala je izvađene dijelove tako da je u sredini ostao prazan prostor. Panov je to promatrao.

- Brigadiru, odmah dođi ovamo! - derao se Panov.

Kad sam stajao pet metara daleko od njega, on me upita:

- Šta rade ovi ljudi?

Začuđeno sam ga pogledao.

- Šta se praviš glup?

- Kako to mislite? - upitao sam.

- Odmah ću ti pokazati kako mislim.

- Recite mi što nije u redu?

- Pođi k onoj grupi desno gore i pogledaj što rade.

Panov me podsmješljivo promatrao.

Okrenuo sam se i stao razmišljati kako da se izvučem. Čim mi je Panov postavio prvo pitanje, znao sam što hoće. Kad sam stigao do grupe, počeo sam ih izvještačeno grditi zašto se služe prijevarom.

Vratio sam se Panovu, nisam se žurio, htio sam odgoditi ono što me čekalo. Ponovno sam stao pet metara daleko od njega.

- Priđi bliže i ispričaj mi što si tamo vidio.

Promrmljao sam nešto nerazgovjetno.

- Koga vi fašisti zapravo hoćete prevariti?

- To nije prevara. Ljudi su strahovito slabi i na taj način žele olakšati svoj položaj.

- Šta, ti ih braniš? Štitiš ljude koji varaju sovjetsku vlast?

- Ne branim ih, želio sam vam objasniti.

- Ti ćeš meni nešto objasniti?

Panov je stao drhtati.

Stajao sam bespomoćno. U tom času Panov skine pušku i plosnatom stranom bajoneta udari me po obrazu.

- Marš odavde!

Čim sam se okrenuo, osjetio sam udarac kundakom u leđa. Nisam mogao udahnuti zrak, s mukom sam zakoraknuo i bacio se na snijeg.

Kad smo se uveče vratili u logor, zamolio sam stražara da me odvede upravitelju logorskog odjeljenja. Ispričao sam mu što se dogodilo i zamolio ga da me oslobodi dužnosti brigadira. Nije htio pristati. Kad sam mu rekao da se od danas više ne smatram brigadirom, popustio je. Rekao mi je da moram izdržati još tri do četiri dana dok ne odrede novog brigadira.

Slijedećeg dana dogodilo se nešto što me prisililo da odmah napustim mjesto brigadira. Neki dvadesetogodišnji mladić sjeo je na snijeg za vrijeme rada da bi se malo odmorio. Zatvorenici su se smjeli odmarati zajedno, i to svaka dva sata pet minuta. Jedan od komandirovih pomoćnika, koji ga je zamjenjivao, naredi mladiću da ustane. Ali mladić ne posluša.

- Hoćeš li ustati? - vikne stražar.

Mladić odgovori da je bolestan i da više ne može raditi.

Vojnik, koji se nalazio otprilike stotinu metara daleko od nas, zapovjedi mu da dođe k njemu. Nismo mogli čuti što vojnik viče i što mu mladić odgovara, ali smo vidjeli njihove pokrete. Vojnik je mladiću pokazivao da stane u stranu. Čim je mladić sjeo na mjesto koje mu je stražar pokazao, vojnik skine pušku i opali. Metak pogodi mladića, koji se napola okrene prema nama, zatim se sruši mrtav.

Iz obližnje kasarne dotrče vojnici alarmirani pucnjem. Uskoro je stigla i komisija i ubojica im objasni kako se sve to dogodilo.

Nakon dva dana pročitali su nam zapovijed zapovjednika straže u Norilsku kojom se pohvaljuje vojnik što je svojom budnošću spriječio pokušaj bijega. Osim toga dobio je i nagradu od pet stotina rubalja.

Poslije tog događaja i nagrade, moje su misli bile zaokupljene samo time kako da se spasim sigurne smrti. Postojala je samo jedna mogućnost: obogaljiti samog sebe.

Odlučio sam da mi se smrznu prsti na lijevoj nozi. Kad sam ujutro obuvao pustene čizme, oko lijeve noge omotao sam toliko krpa da sam jedva obuo čizmu. Na taj se način noga nije mogla pomicati u čizmi i bila je otežana cirkulacija krvi. Toga je dana bilo veoma hladno i ja sam bio uvjeren da ću uspjeti. Kako bih bio potpuno siguran, pošao sam na stranu i smočio prste lijeve noge. Trudio sam se da se što manje krećem kako bi se noga ukočila. Sanjao sam o tom kako ću još danas ležati u bolnici u toplom krevetu i napokon se ispavati. Liječenje će vjerojatno trajati nekoliko mjeseci. Morat ću podnositi strahovite bolove, jer se prilikom svlačenja čizme sa smrznute noge skida i koža. Ali što je to prema miru koji ću poslije uživati? Nisam ni pomišljao na to da čitavog života mogu ostati bogalj.

Na povratku u logor čudio sam se što ne osjećam bolove, tješio sam se time da se prilikom smrzavanja bolovi osjećaju tek nakon nekoliko sati. U baraci sam uz pomoć druga skinuo lijevu čizmu. Bio sam veoma nesretan kad sam na nozi ustanovio smrzotine tek prvog stupnja. U času je nestalo sna o toplom krevetu i miru. Ipak sam pošao u ambulantu. Kad sam nakon tri sata čekanja došao na red, nisam čuo one riječi o kojima sam sanjao. Liječnik je rekao bolničarki:

- Hladna nožna kupka.

Spuštene glave vratio sam se u baraku.

Prijateljstvo sa stražarom često mi je donosilo male olakšice. S vremena na vrijeme zvao me u stražarnicu. Tamo bih ložio peć, donosio ugljen i prao pod. Za taj posao dobivao sam nešto hrane. Ponekad, kad je bio siguran da nema načelnika logora, dopuštao mi je da odem do druge barake gdje je postojala mogućnost da dobijem malo kruha. Često me slao u kuhinju po hranu, pa sam od kuhara uvijek dobivao i ponešto za sebe. Kad sam se kasno

vratio u baraku, razočaran zbog neuspjelog smrzavanja noge, tužio sam se stražaru na nepodnošljivo stanje na radilištu i na mučitelja komandira Panova. Stražar mi obeća da će se pobrinuti da postanem čistač barake.

Dosad su baraku čistili oni koji su ostajali kao bolesnici. Nekoliko dana radio sam taj posao, ali kad je za to saznao načelnik, ukinuo je mjesto posebnog čistača i naredio da taj posao opet obavljaju bolesnici. Ja sam »na sreću« ponovno obolio i s visokom temperaturom otišao u bolnicu.

Liječnik se najprije uplašio da imam tifus, zbog toga su me stavili u odjeljenje za zarazne bolesti. Za kratko vrijeme što sam se nalazio u bolnici mnogo je zatvorenika umrlo od trbušnog tifusa. Izgladnjeli zatvorenici jeli su sve što bi im dopalo ruku. Mnogi bi kopali po sanducima za smeće i skupljali glave haringa i pokvarene otpatke namirnica. Većina je dobivala proljev, ali mnogi su obolijevali od teške želučane bolesti. Ubrzo je stao harati tifus.

Mnogi su umirali od prežderavanja. Događalo se da poneki zatvorenik na neki način dođe do veće količine hrane, ali uvijek gladni i prazni želuci nisu to mogli izdržati i ljudi bi umirali.

U bolnici se moglo vidjeti kako teški bolesnici, koji nisu mogli jesti, strepe za dvopek. Svakog sata brojali su svoju zalihu i jao ako bi nedostajao i jedan komadić. Umirući su posljednjim snagama vikali da su pokradeni i tražili su da im se vrati dvopek. To je bio znak da će zatvorenik živjeti samo još nekoliko sati.

Za »nasljedstvo« umirućeg vodila se prava bitka. Često bi ostajalo nekoliko komada dvopeka i malo šećera. Bilo je pitanje koji će od bolesnika prvi to prisvojiti. Osim bolesnika, i bolničari su jedva čekali posljednje trenutke umirućeg. Moglo se vidjeti kako bolničar odjednom postaje zabrinut za bolesnika, a prije

satima nije dolazio i bolesnik je uzalud tražio čašu vode. Sada kad je umirao svi su mu tobože htjeli pomoći.

U bolnici sam saznao da su raspustili zatvoreničku baraku i ljude prebacili u logor. Radovao sam se što se više neću vratiti u onaj pakao.

Ali kad su me pustili iz bolnice, nisu me kao druge prebacili u logor, već su me zatvorili u »karcer«.

Dakle, ni ovaj put se nije ostvarila moja nada da ću se vratiti u »normalan logorski život«. Šta će učiniti sa mnom? Zašto jedino mene nisu vratili u logor? Znao sam da NKVD ne ispušta lako iz šapa svoje žrtve, ali nisam mogao vjerovati da sam baš ja »najopasniji« između stotinu tisuća zatvorenika norilskog logora. Optužbe protiv mene bile su izmišljene. Iako sam imao sve razloge da mrzim staljinistički režim i NKVD, koji je utjelovljenje tog režima, nisam fašist, i to je NKVD znao. Zašto mi poklanjaju naročitu pažnju? Upravitelj NKVD-a u Norilsku, Polikarpov, izabrao je prvih godina rata mene i moje prijatelje kao prve žrtve a sada je vidio da mu izmičemo iz ruku. Međutim, on to nije htio priznati. Polikarpov je bio svemogući u Norilsku i nije se mogao pomiriti da je zatvorenik jači od njega.

Masovna strijeljanja zatvorenika - koji su bili osam hiljada kilometara udaljeni od fronta pa nisu predstavljali opasnost za režim - obustavljena su na osnovu Staljinova naloga. To je bila koncesija zapadnoj demokraciji. Ali sve to nije sprečavalo Polikarpova da pojedine ljude otpremi na drugi svijet. NKVD je htio još jednom pokušati da postigne svoj cilj, a Polikarpov se nadao da su strahoviti uvjeti slomili moju snagu.

Dva tjedna ostao sam u samici s prozorima koji su bili zatvoreni teškim željeznim rešetkama.

OSUĐEN NA SMRT

U svibnju 1943. odveli su me iz »karcera« u zatvor. Ni tamo se na žalost ništa nije promijenilo. Ista priča i isti ljudi, samo što su imali druga imena. Kriminalci se nisu razlikovali od svojih prethodnika.

Ali ipak se nešto promijenilo. Na osnovu nekih vijesti saznali smo da logorski sud rijetko kada izriče smrtne osude. Naša borba s vremenom postigla je cilj. Bilo nam je jasno da je borba koju vodimo, i koja sada traje više od godine i po, nije borba za slobodu, već borba za život. Moji drugovi i ja odviše smo dobro znali da u Sovjetskom Savezu neće biti slobode tako dugo dok vlada staljinistički režim.

Činilo se, dakle, da smo izišli kao pobjednici iz velike borbe za goli život. I zaista, novi istražni sudac, kome su me odveli, odmah mi reče da se ne moram bojati da ću biti strijeljan.

Novi istražni sudac, kapetan Gizajev, bio je Kavkažanin koga su evakuirali iz Nalčika kad su njemačke trupe zauzele sjeverni Kavkaz.

Gizajev me počeo preslušavati ovim riječima:

- Ja sam vaš novi istražni sudac i htio bih da završim vaš slučaj koji se tako dugo oteže.

- Ako ga želite završiti, morat ćete se odreći optužbe protiv mene i mojih drugova - odgovorio sam.

- To ne mogu jer protiv vas postoje dokazi koji vas teško terete.

- Vi mislite na svjedočanstva kriminalaca kojima se služi istraga?

- Ne, čak i onda kad ne bismo uzeli u obzir izjave kriminalaca, protiv vas imamo dovoljno drugih svjedoka.

- Za mene je to nešto sasvim novo - rekao sam začuđeno.

- Da, još ćete se više začuditi kad čujete imena svjedoka.

- To me neobično zanima.

Prije nego što mi je rekao imena novih svjedoka, Gizajev mi je održao govor i naglasio da za čitavu tu stvar nema mnogo interesa i da želi svršiti ono što su drugi započeli. Obećao mi je da će istragu voditi objektivno i da neće dopustiti nezakonitosti. Istovremeno mi je saopćio da je OSO nas trojicu osudio na smrt, ali da je Vrhovni sud Sovjetskog Saveza poništio presude i naložio novu istragu.

Iako sam to smatrao mogućim, veoma sam se začudio što mi to otkriva oficir NKVD-a. Gizajev zatim reče da će mi dati na uvid čitav akt.

- Mogu li saznati imena svjedoka? - upitao sam Gizajeva.

- Naravno, ali prije nego što vam kažem imena, morate izjaviti da ste spremni dati izjave i potpisati protokole.

Kada sam to obećao, Gizajev reče:

- Glavni svjedoci protiv vas su Rožankovski i Larionov.

Bio sam iznenađen. A onda sam najednom shvatio zašto su Larionov, a naročito Rožankovski, bili toliko zabrinuti za mene. Ali nisam mogao slutiti da su oni »seksoti« sekretni sotrudniki, tajni agenti, kako su ih nazivali u logoru.

Šta je ponukalo takve ljude kao što su bili Rožankovski i Larionov da stupe u službu NKVD-a? Jesu li simpatizirali staljinistički režim, a bili su njegove žrtve? Sigurno nisu.

Larionov, koji je bio funkcionar saveza komunističke omladine Lenjingrada, bio je poslije ubojstva Kirova, zato što je nekada pripadao opoziciji s kojom je već odavno bio prekinuo, ipak uhapšen i odveden u logor. Rožankovski je bio funkcionar Komunističke partije zapadne Ukrajine koji je, poput mnogih zamijenio poljski zatvor za sovjetski zatvor.

Šta je, dakle, takve ljude prisiljavalo da pomažu režim?

Odgovor nije teško naći jer se prilike u sovjetskim logorima razlikuju od prilika u kaznionicama na Zapadu, gdje se nakon odsluženja kazne kažnjenik može ponovno vratiti obitelji i baviti se svojim zanimanjem.

U Sovjetskom Savezu nije tako. Ovdje svaki zatvorenik zna da poslije hapšenja postaje slobodna divljač. Ne odlučuje zakon, već tzv. »svrsishodnost.« Je li nešto svrsishodno odlučuje nekakav oficirčić NKVD-a, koji se ne treba bojati da će mu netko predbaciti zato što nije pravilno postupio ako je nevina čovjeka poslao u logor. Naprotiv, on se plaši da će ga ukoriti što nije bio dovoljno oštar, budan, beskompromisan. Svatko tko je bio osuđen makar i na najmanju kaznu znao je da može samo slučaju zahvaliti ako ostane na životu. A ako preživi, pitanje je neće li napustiti logor kao bogalj. Nakon otpuštanja iz logora čeka ga izgnanstvo u Sibir, gdje se živi tako da logor postaje san i izbavljenje.

A ljudi kao Rožankovski i Larionov pokušavali su izdajom svojih drugova izbjeći teške udarce NKVD-a. NKVD se trudi da takve ljude zaštiti od raskrinkavanja, ali to mu samo rijetko kada uspijeva jer su zatvorenici veoma nepovjerljivi. Dovoljno je da netko dobije lakši posao i već u njega sumnjaju, često i neosnovano. U slučaju spomenute dvojice, konspiracija nije mogla dugo potrajati jer su u logoru imali odviše privilegirani položaj. U mom je slučaju NKVD bio prisiljen odati konfidente jer drugih svjedoka nije bilo.

Slijedećeg dana, kad su me pozvali na preslušavanje, lijevo od vrata sjedio je Rožankovski. Morao sam sjesti njemu nasuprot. Između nas sjedio je Gizajev za svojim pisaćim stolom. Kad me ugledao, Rožankovski spusti glavu. Pogledao sam ga. Sjedio je zguren, bio je veoma mršav, u rukama je držao kapu koju je stal-

no okretao. Čelo mu je bilo naborano. Istražni sudac održi uobičajeni govor. Kad je završio, počeo je pisati zapisnik. Zatim upita Rožankovskog: - Poznajete li čovjeka koji sjedi pred vama?

- To je Karl Štajner - odgovori.

Tada se obrati meni:

- Poznajete li čovjeka koji sjedi pred vama?

- Da, to je Lev Rožankovski.

- Svjedok Rožankovski, jeste li s optuženim bili u lošim odnosima?

- Ne, naprotiv, moji su odnosi s optuženim bili najbolji.

- Optuženi, potvrđujete li to?

- Moji su odnosi s Rožankovskim bili normalni.

- Svjedoče, što možete ispričati o optuženom?

- Štajnera sam upoznao kad sam s njim zajedno stanovao u istoj baraci.

Često smo razgovarali. Iz njegovih izjava moglo se zaključiti da mrzi sovjetsku vlast, naročito Staljina.

- Optuženi, je li istina to što tvrdi svjedok? - upita sudac.

- Nikad s Rožankovskim nisam razgovarao o politici. To što tvrdi obična je izmišljotina.

- Svjedoče, što još znate o optuženom?

- Kad je u veljači 1940. trebalo otpremiti grupu Nijemaca i Austrijanaca u Njemačku, optuženi mi je rekao da će, ako se živ vrati u Europu, nastojati da čitav svijet sazna što se u Sovjetskom Savezu događa. Time je htio reći da će oklevetati Sovjetski Savez.

- Optuženi, potvrđujete li to?

- Odlučno odbijam da sam ikada o tome razgovarao s Rožankovskim.

Rožankovski je nastavio pričati različite priče koje su me trebale raskrinkati kao kontrarevolucionara. To je trajalo više od jednog sata. Nisam potvrdio ništa od svega što je govorio. Za razliku od prijašnjih istražnih sudaca, koji su me htjeli silom natjerati da priznam, Gizajev se zadovoljio ljubaznim nagovaranjem. Govorio mi je da će biti najbolje da sve priznam i da će se tako čitav slučaj brzo završiti. Ali ja sam i nadalje odbijao da potvrdim izjave provokatora Rožankovskog.

Uveče su me suočili s Larionovom. Gizajev je izgovorio isti uvod kao i kod Rožankovskog.

- Molim vas, ispričajte mi sve što znate o Štajneru - reče drugom agentu-provokatoru.

- Optuženi je jednom došao k meni u tvorničku kuhinju, gdje sam bio upravitelj, i zamolio me da mu dadem posao. Upitao sam ga tko je on. Ispričao mi je da je komunist od najranije mladosti. Osjećao je veliku ljubav prema Sovjetskom Savezu. Ali kad je došao u Sovjetski Savez doživio je najveće razočarenje u životu. Umjesto pravde naišao je na još veću nepravdu nego u kapitalističkim zemljama. Iako su bogataši osiromašili, siromasi su postali još siromašniji. Govorio je da u Rusiji nema diktature proletarijata već vlada diktatura nad proletarijatom. Članovi Partije, rekao je, stado su ovaca.

- Potvrđujete li izjavu svjedoka?

- Mnogo je vremena prošlo od mog razgovora s Larionovom i ne mogu se toga sjetiti, pa tako ni potvrditi ono što Larionov govori.

Ni ovaj put nisu izvršili nikakav pritisak. Istražni sudac točno je prenio u zapisnik sve moje odgovore, onda smo ga sva trojica potpisali. Kada je saslušavanje bilo završeno, tražio sam da se pozove tužilac.

Istražni sudac htio je znati što me ponukalo da tražim državnog tužioca.

Upita me imam li prigovor na to kako vodi istragu. Odgovorio sam mu da protiv njega nemam nikakvih prigovora, ali državnog tužioca tražim zato da bih ga upitao zašto me dvije godine drže u zatvoru i da li agenti-provokatori, kao što su Rožankovski i Larionov, mogu biti pravovaljani svjedoci. Gizajev mi obeća da će moju molbu prenijeti državnom tužiocu. Time je saslušanje bilo završeno i mene su odveli.

Kad sam slijedećeg dana ušao u sobu istražnog suca, u sredini sobe stajao je čovjek u kišnom kaputu s kapom na glavi i s rukama u džepovima.

- Ja sam državni tužilac! Šta želite od mene? - upitao me.

- Hoću znati zašto me tako dugo drže u zatvoru.

- To vam je mogao reći i istražni sudac, a vjerojatno ste to i saznali.

- Istraga i postupak su neljudski i neosnovani - odgovorio sam.

- Optuženi ste kao kontrarevolucionarni element i zbog toga morate sjediti u zatvoru.

- Kao navodni kontrarevolucionarni element sjedim u logoru, ali još nikada nisam čuo da se može biti dva puta optužen za isti zločin.

- Nećete nam vi davati upute koliko puta možemo podići optužnicu. Sve što radimo osniva se na zakonu.

- Također bih htio znati da li je u zakonu predviđeno da se protiv političkog zatvorenika mogu pozvati kao svjedoci teški zločinci kao što su dva Brovkina, a osim njih istražne su vlasti kao svjedoke pozvale i dva svoja agenta.

- Kakve dokaze imate da su Rožankovski i Larionov agenti NKVD-a?

- Na osnovu njihova držanja jasno se može zaključiti da su agenti-provokatori, a činjenica da obojica rade u upravi logora to potvrđuje. I vi kao državni tužilac znate da ljudi koji se nalaze u logoru na temelju paragrafa 58. nikada ne dobivaju posao u upravi logora.

Državni tužilac mi ništa ne odgovori, već se obrati istražnom sucu:

- Dosta!

Kad sam se vratio u ćeliju, na pričnu je sjeo Degtjarev koga su u zatvor doveli s još dvojicom iz IX logorskog odjeljenja. Radili su kao činovnici u ciglani. Netko je NKVD-u javio da su kontrarevolucionarna grupa, da vode antisovjetske razgovore i pretkazuju pobjedu nacista. Degtjarev me pitao kako teče istraga. Ukratko sam mu ispričao što sam doživio u zatvoru od početka rata. Degtjarev, koji je već jedanput bio na preslušanju, sve je nijekao. Ali sada kad je čuo da čovjeka koji ništa neće priznati drže toliko dugo u zatvoru, reče mi:

- Ne, toliko dugo neću sjediti. Odmah ću tražiti preslušanje i sve ću priznati. Dat će mi još deset godina, a to nije tako strašno. Rat će uskoro svršiti i nas će ionako amnestirati.

I zaista, istu večer pozvali su ga na saslušanje. U ponoć, kad se vratio, ispričao mi je sav sretan da će njegov slučaj biti završen za tri dana i da će ga vratiti u logor na lagan posao.

Kad se Degtjarev nakon nekoliko dana ponovno vratio sa saslušanja, radosno mi je ispričao da je njegov slučaj završen i da ga je istražni sudac uvjeravao kako će ga osuditi samo na temelju paragrafa 58, točka 12, što znači da je znao da postoji kontrarevolucionarna organizacija, ali o tome nije izvijestio vlast. Dodao je da je i njegov drugi prijatelj sve priznao, samo je treći ostao tvrdoglav.

Uskoro su sva trojica došli pred logorski sud. Osuda je glasila: Degtjarev i njegov prijatelj, koji su sve priznali, osuđeni su na smrt strijeljanjem. Treći, koji je i dalje sve nijekao, dobio je deset godina.

U ćeliji je dva mjeseca sjedio mladi jednoruki učitelj norilske srednje škole Kulikov, a da nije znao kakve je to strašne zločine počinio. Kulikova su iz učiteljskog instituta poslali na front. U borbi protiv hitlerovaca izgubio je ruku. Kada su ga otpustili iz vojne bolnice dobio je mjesto učitelja u Norilsku. Ovdje je bio sekretar partijske organizacije učitelja. Mladi učitelj uživao je simpatije čitave ćelije naročito zbog humora i spremnosti da pomogne i zato što je bio veoma obrazovan. Da bismo utukli vrijeme, u ćeliji su se pričali romani, pripovijetke i doživljaji. Kulikov je bio veoma dobar pripovjedač i mogao je gotovo doslovno ispripovijedati sve što je pročitao. Znao je vrlo mnogo kratkih pripovjedaka. Nije prošao nijedan dan bez njegovih priča. Kulikov nije znao zašto su ga uhapsili. Jednom sam ga upitao nije li možda na fronti ili u bolnici s nekim vodio suviše otvorene razgovore. Ničega sličnog nije se mogao sjetiti. Pričao mi je da ni u školi u kojoj je radio nije govorio ništa što bi moglo dati povoda njegovu hapšenju.

- Kulikov, na preslušanje! - vikne nadglednik.

Kulikov, koji je uvijek bio tako miran, najednom problijedi. Pomogao sam mu da obuče kaput jer ga je nadglednik s vrata stalno požurivao.

Kad se nakon nekoliko sati vratio u ćeliju, saznali smo zbog čega ga optužuju.

Nakon opozivanja Zavenjagina iz Norilska, na mjesto upravitelja norilskih pogona postavili su generala Panjukova. Panjukov je živio u raskošnoj vili sa sinom i snahom. Kad je njegov sin stu-

pio u armiju, ostao je u vili sam sa svojom snahom. I dok je sin bio na fronti, general je sa svojom snahom kratio vrijeme. Poslije toga snaha je rodila dijete. Panjukov je istovremeno bio djetetu otac i djed, a snaha mu je bila i žena. Kad je za to saznao sin, vratio se u Norilsk i izazvao skandal. Ali otac se otkupio velikom svotom novaca i sin se ukrcao na brod. Činilo se da je sve u redu. General je i dalje živio sa svojom snahom.

Norilski mladići počeli su se uzrujavati zato što je otac-general, dok se omladinac sin borio na fronti, zaveo njegovu ženu.

Kad se jednom o tome počelo govoriti na omladinskom sastanku, Kulikov je bio jedan od onih koji su se zbog toga najviše uzrujavali ne sluteći da će ga optužiti zbog antisovjetske djelatnosti. Kako ga nisu mogli optužiti samo zbog raspravljanja o slučaju Panjukov, NKVD je za ta dva mjeseca, dok je Kulikov sjedio u zatvoru, sakupio još neke tračeve i iz toga izveo slijedeći zločin: »Kulikov širi neistinite glasine o visokim oficirima sovjetske armije.«

Sud je smatrao olakotnom okolnošću što je Kulikov na fronti postao invalid: osuđen je samo na pet godina logora.

Moj novi istražni sudac žurio se da završi moj slučaj za petnaest dana. I ja sam želio da sve to napokon svrši.

Gizajev je sastavio još dva kratka zapisnika u kojima nije bilo ništa bitno, ja sam i njih potpisao. Za vrijeme preslušavanja osjetio sam da je Gizajev zadovoljan što će zaključiti predmet koji traje već gotovo dvije godine. Strogo se pridržavao zakonskih propisa. Nakon završetka istrage pozvao me u svoju kancelariju.

Sjeo sam za mali stol koji je stajao nasuprot Gizajevu, tako da me mogao dobro promatrati. Tada mi pruži debeo svežanj spisa i reče mi da sve to pročitam.

Svaka je stranica bila obilježena brojkom. Prva stranica sadržavala je točne podatke o broju stranica. Četiri stranice, koje je istražni sudac izvadio iz akta, bile su naročito označene.

Počeo sam pažljivo čitati. Prije svega zanimale su me izjave svjedoka. Osim Rožankovskog i Larionova, saslušani su i drugi moji prijatelji i znanci. Gorio sam od radoznalosti da saznam što su izjavili moji najbliži prijatelji. Kao prvi svjedok saslušan je moj prijatelj Vasilij Čuprakov. Poslije mi je pričao da su ga preslušavali nekoliko puta, a kad je odbio da dade izjave koje bi me teretile, istražni sudac je zaprijetio da će i njega optužiti. Ali Vasilij se odupro svim prijetnjama.

Drugi je svjedok bio Batlan koji je izjavio nevažne sitnice koje se nisu mogle upotrijebiti protiv mene.

Treći je bio svjedok Jefim Morozov. On je izjavio da mu je poznato kako sam kritizirao mjere sovjetske vlasti, ali ništa konkretno nije naveo.

Izjave teškog zločinca Brovkina nisam ni čitao.

Među spisima našao sam i zapisnike o mojim prijateljima suoptuženicima, Josefu i Georgu, kao i izjave svjedoka protiv njih. Izjave mojih prijatelja, kao i izjave svjedoka, po sadržaju se nisu razlikovale od mojih. Samo je kod Josefova slučaja bilo dodano nekoliko akata koje su potpisali zastupnici NKVD-a i liječnici, u kojima se tvrdilo da je Josef objavio štrajk glađu i da su ga od petog dana štrajka prisilno hranili.

Ovdje su bile i izjave protiv bugarskog komuniste Blagoja Popova, kao i protiv mađarskog komuniste Jaquerta. O njima su neki svjedoci izjavili da su bili članovi naše kontrarevolucionarne organizacije. Kako su Popov i Jaquert još prije početka rata odvedeni iz Norilska kao invalidi, nisu ih mogli optužiti.

Na kraju je slijedio zaključak norilskog NKVD-a koji je glasio:

»Nakon podrobnog ispitivanja materijala optužbe putem istražnog odjeljenja u Norilsku protiv Karla Štajnera, Josefa Bergera i Georga Bileckog, koji u norilskom logoru odslužuju kazne zbog kontrarevolucionarne djelatnosti, spomenuto je odjeljenje došlo do zaključka da su ova trojica, Karl Štajner, Josef Berger i Georg Bilecki nepopravljivi kontrarevolucionarni elementi. Zbog toga NKVD Norilska smatra svrsishodnim da se sva trojica osude na smrt.

Načelnik NKVD-a Norilska:
major Polikarpov.«

Slijedili su zaključci Državnog tužilaštva Norilska: *»Nakon pregleda materijala istražnog odjeljenja NKVD-a Norilska, državno tužilaštvo Norilska slaže se s mišljenjem NKVD-a Norilska da se protiv trojice optuženih: Karla Štajnera, Josefa Bergera i Georga Bileckog, kao nepopravljivih elemenata, primijeni smrtna kazna. Državni tužilac Norilska:*

Mihailov.«

Zatim je slijedio zaključak OSO-a u Krasnojarsku:

»Nakon pregleda materijala istražnog odjeljenja NKVD-a Norilska i zaključka Državnog tužilaštva za Norilsk, OSO Krasnojarskog područja priključuje se zahtjevu istražnog odjeljenja u Norilsku da se Karl Štajner, Josef Berger i Georg Bilecki osude na smrt.

Karl Štajner, Josef Berger i Georg Bilecki, koji se nalaze u norilskom logoru i koje su sovjetski sudovi osudili zbog kontrarevolucionarne, terorističke špijunaže i diverzije, nastavili su neprijateljskom djelatnošću u logoru. Gore spomenuti su širili među zatvorenicima intenzivnu kontrarevolucionarnu propagandu, defetističko raspoloženje i pretkazivali pobjedu hitlerovskih armija.

Na osnovu navedenog OSO Krasnojarskog područja zaključuje slijedeće:

Štajner, Berger i Bilecki, koji se sada nalaze u istražnom zatvoru u Norilsku, osuđuju se na smrt strijeljanjem.

Predsjednik OSO-a Krasnojarskog područja: general (potpis nečitljiv).«

Na kraju je slijedio zaključak Vrhovnog suda Sovjetskog Saveza od 1. rujna 1942:

»Nakon pregleda materijala istražnog odjeljenja norilskog NKVD-a, Vrhovni sud Sovjetskog Saveza ustanovio je da se zaključak o izvršenju smrtne kazne protiv Karla Štajnera, Josefa Bergera i Georga Bileckog, koji se nalaze u norilskom logoru zbog kontrarevolucionarne djelatnosti, ne može potvrditi zbog slijedećih razloga:

1. Iz mnogobrojnih akata NKVD-a Norilska ne može se vidjeti da li optuženi Karl Štajner uopće postoji, jer nigdje ne postoji potpis gore spomenutog.

2. Svaki akt istražnih vlasti mora imati ispravan zapisnik s optuženim, što nije slučaj s Karlom Štajnerom. Umjesto zapisnika s izjavama optuženog, priloženi su akti da je optuženi odbijao dati izjave. Ove akte o odbijanju optuženog Karla Štajnera da dade izjave optuženi nije potpisao.

3. Optuženi Josef Berger, kao što se vidi iz akata, objavio je protestni štrajk koji je trajao šezdeset i tri dana. Njega su prisilno hranili i na taj je način održan u životu.

4. U slučaju Georga Bileckog također nije mogla biti provedena normalna istraga.

Zbog gore spomenutih razloga ne potvrđuje se zaključak OSO-a Krasnojarskog područja. Akt optužbe protiv Karla Štajnera, Josefa Bergera i Georga Bileckog vraća se istražnom odjeljenju norilskog NKVD-a u svrhu nove istrage.

Predsjednik Vrhovnog suda Sovjetskog Saveza:

(potpis nečitljiv).«

Kad sam pročitao sve te spise ostao sam nepomičan na mjestu. Čudio sam se što sam još uvijek živ. Tri moćne instance, norilski NKVD, Državno tužilaštvo i OSO zaključile su da ubiju mene i moje prijatelje, a to im nije uspjelo. Kako je to moguće? Vrhovni sud nije potvrdio zaključke ovih triju moćnika! Zašto! Zar je pobijedio osjećaj pravde?

Vrhovni sud Sovjetskog Saveza nije ništa drugo do instanca NKVD-a, kao što su i Državno tužilštvo i OSO. Kako je, dakle, bilo moguće da se ne potvrdi zaključak koji je NKVD donio?

Postojalo je samo jedno objašnjenje: od tisuća smrtnih presuda, koje su u ovo vrijeme svakodnevno izricale različite »sudske vlasti« i koje sve odlaze na potvrđivanje u Moskvu, neke su presude, naravno, morale biti i poništene. Bilo je sasvim nemoguće da Vrhovni sud ove materijale i najpovršnije pregleda. Vrhovni sud morao se zadovoljiti time da iz tih akata izvuče one koji su se po nečemu razlikovali od drugih. Moje odbijanje da dadem izjave, kao i Josefov štrajk glađu pridonijeli su tome da se naši akti razlikuju od drugih i Vrhovni je sud poništio smrtnu osudu.

Nova istraga trebala je omogućiti da nas NKVD dugo godina drži u logoru, ako nas već ne može ubiti.

Istražni sudac nije me ometao u čitanju. Mogao sam razmišljati. Tek kad sam rekao da sam završio, pogledao me.

- Jeste li sve pročitali? - upita me Gizajev.

- Da, pročitao sam sve što me zanimalo.

- Imate li primjedbi?

- Molim vas, recite mi kako je moguće da sovjetski činovnici bez mnogo razmišljanja traže smrtnu kaznu za ljude koji nisu ništa učinili?

- Sada je rat i najmanji zločin moramo strogo kažnjavati.

- Ali ni u ratu se ljudi ne mogu nasumce hapsiti i osuđivati na smrt bez obzira na činjenice.

- No, sada je sve to prošlo i vi se ne morate plašiti da će vas strijeljati.

Dobit ćete deset godina, a kad rat završi i kad Hitler bude pobijeđen, možda će vas pustiti na slobodu.

Gizajev mi pruži mali listić papira na kome je bilo naštampano da je istraga u mom slučaju završena. Morao sam potpisati da mi je to poznato. I potpisao sam.

U zatvoru sam ostao još tjedan dana. U srpnju 1943, jednog ponedjeljka ujutro, ušao je u ćeliju nadglednik i rekao mi, ne spomenuvši moje ime, da uzmem svoje stvari i pođem s njim.

Moje su se »stvari« sastojale od ručnika, kefice za zube i vrećice za kruh. Drugovima sam rekao samo doviđenja. Nadglednik me odveo u zatvorski ured, gdje me upravitelj zatvora Šuhardin pozdravio ovim riječima:

- Ipak ti je uspjelo da mi izmakneš. Dugo sam čekao da te stavim pred zid.

- Vas raduje da ubijate ljude?

- Takve fašiste kao što si ti? Sa veseljem bih ti i sada protjerao metak kroz potiljak.

- Kao bivši komunist ne mogu razumjeti da jedan član Partije može biti toliko krvoločan - odgovorio sam mirno.

- Učinio bih to s osobitim zadovoljstvom - ponovi upravitelj i krvnički me pogleda.

U međuvremenu su doveli još nekoliko zatvorenika.

Pošli smo u dvorište gdje su nas postrojili u petororedove i prozvali. Napokon smo krenuli. Pred vratima nas je preuzela grupa vojnika. Kada su vojnici otkočili oružje, kolona krene. Put od zatvora do II logorskog odjeljenja, kamo su nas vodili, prevalili smo za pet minuta. Zastavili smo se pred vratima. Uskoro se pojavio činovnik logorskog odjeljenja koji nas je preuzeo prema spisku.

Odveli su nas u ured II logorskog odjeljenja gdje smo primili kupone za ručak. Do pet sati dali su nam slobodno.

Vrlo dobro sam poznavao II logorsko odjeljenje jer sam u njemu proveo gotovo dvije godine. Odlučio sam otići u barake i pogledati ima li starih prijatelja i poznanika. Iako se veći dio mojih prijatelja inostranaca sada nalazio u IX logorskom odjeljenju, nadao sam se da ću sresti neke od ruskih prijatelja. U ovo je vrijeme logor bio gotovo prazan jer su svi rano ujutro otišli na rad. Ostajali su samo bolesnici i oni koji su radili u noćnoj smjeni.

Kad sam ušao u jednu od baraka zastao sam kod vrata i nisam mogao dalje. U njoj je bilo potpuno mračno zbog leda na prozorima koji se još nije otopio. Negdje na kraju prostorije gorjela je jedna svijeća. Nakon nekoliko koraka zapleo sam se o željeznu peć i buka je probudila dežurnog koji je drijemao kraj peći. Prije nego što sam stigao da ga upitam da li tu stanuje Batlan, on se izdere pitajući me šta tražim ovdje.

- Tražim Batlana - rekoh zbunjeno.

- Tamo gore, drugi slijeva.

Privikao sam se na tamu i pronašao Batlana. Spavao je. Stajao sam neko vrijeme pred njim i razmišljao da li da ga probudim. Bilo mi ga je žao, ali sam se pobojao da ga više nikada neću vidjeti.

Tiho sam izgovorio njegovo ime, ali on se nije probudio. Čulo se kako hrče. Polako sam se okrenuo i pošao dežurnom da ga upitam kad Batlan obično ustaje. Bio je veoma mrzovoljan, ali ipak sam uspio saznati da Batlan obično ustaje u podne radi ručka. Odlučio sam da se vratim.

Pretražio sam još nekoliko baraka u nadi da ću sresti nekog od svojih znanaca, ali nikoga nisam našao.

U ruci sam još uvijek držao kupon i mogao sam poći na ručak, ali nisam imao posude u koju bih stavio jelo. Pođoh do kuhinj-

skih prozora i zamolih čuvara da mi posudi zdjelu. On opsuje. Uputio sam se u najbližu baraku i zamolio dežurnog da mi dade neku zdjelu.

- Nekako ste mi poznati. Odakle se znamo? - upita me.

- Već sam bio u ovom logorskom odjeljenju. Vjerojatno smo se tada vidjeli - odgovorim.

- Kako se zovete?

Rekoh mu svoje ime.

- Vi ste Štajner?

- Da.

- Pa to nije moguće. Vas su zatvorili u početku rata?

- Da, dosad sam sjedio u zatvoru.

- Što se sve može učiniti od čovjeka. Ne bih vas prepoznao da mi niste rekli svoje ime!

Radoznalo me promatrao.

Ustanovili smo da sam nekoć duže vremena stanovao s njim u istoj baraci. Ovaj čovjek, lenjingradski željezničar, koji je od 1912. bio član revolucionarne grupe i aktivno sudjelovao u revoluciji, postao je šef željezničke stanice u Lenjingradu. Godine 1937. uhapsili su ga zbog »pripremanja atentata na Staljina«. Za vrijeme saslušavanja tukli su ga tako da su ga osakatili. Kad je stigao u logor, nije više bio sposoban ni za kakav posao. Postavili su ga za dežurnog u baraci.

Starac uzme moj kupon i sam pođe u kuhinju. Vratio se je s juhom i kašom. Dao mi je komadić od svoje kriške kruha i ja sam žurno jeo kako bih stigao do Batlana.

Batlan se u međuvremenu probudio. Kad sam ušao, već se prao vadeći vodu iz limenke. I Batlana je uzbudio moj izgled. Tek mi je sada postalo jasno koliko sam skupo platio dvije godine zatvora.

Batlan je također otišao u kuhinju po jelo, i ja sam prvi put nakon toliko godina osjetio da sam sit. Pošto smo se napričali, Batlan me odvede u drugu baraku, tamo nađoh još jednog znanca. Bio je to Plotnikov, sekretar Partije u Dnjepropetrovsku.

Nakon strijeljanja Hatajeviča, sekretara Dnjepropetrovskog oblasnog komiteta, koji je bio optužen da je rukovodio trockističkom organizacijom, uhapsili su i Plotnikova. Kao »član organizacije« dobio je petnaest godina logora. Neko je vrijeme bio brigadir u brigadi u kojoj sam se i ja nalazio.

Ponovno su me ugostili. Plotnikov je nedavno primio paket od stare majke koja se nalazi u Alma-Ati. U paketu je bilo slanine i američkih mesnih konzervi. Plotnikov mi je dao i dvije porcije kruha i komadić slanine za put.

Tek što sam napustio baraku u kojoj je stanovao Plotnikov, osjetih mučninu i bolove u želucu. Nakon toliko vremena pojeo sam više nego što moj želudac podnosi.

Sjeo sam na stepenicu pred barakom. Došlo je vrijeme da se javim u logorski ured. Iako mi ništa nisu rekli, bilo mi je jasno da će me staviti u IX odjeljenje.

V. U IX LOGORSKOM ODJELJENJU

Oko šest sati skupiše se svi koji su bili određeni za IX odjeljenje. Osim grupe koja je sa mnom stigla iz zatvora, priključilo nam se još oko dvadeset ljudi. Grupu od osamdeset ljudi odvela su tri logorska policajca do vrata. Tamo je već čekala pratnja.

Četiri kilometra dug put kojim smo morali proći od II do IX logorskog odjeljenja vodio je pored zgrade logorske uprave Norilska. U njenoj blizini nalazila se kasarna i štab logorske straže. Hodali smo pognute glave kraj velike kamene građevine centralne garaže u kojoj je bilo mjesta za osam stotina automobila. Put je vijugao desno od Dugačkog jezera. Odavde su se već mogle vidjeti zgrade IX odjeljenja i velika ciglana. Kretali smo se polako. Mnogi od nas nisu mogli brzo hodati. Komandir straže nije nas gonio.

Uz put smo se dvaput zaustavili da bismo se nekoliko minuta odmarali. Iako su već bila 23 sata kad smo stigli u logor, još je bilo svjetlo kao danju; sunce u ovo doba godine nije zalazilo. Nakon dugog čekanja punog tjeskobe otvore se vrata. S druge strane stajali su činovnici logorske uprave.

Nadglednik nas je poimenično prozivao, provjeravao datume svakog pojedinca i raspoređivao u brigade. Svi dođoše u istu brigadu.

Kad je i na mene došao red, on mi isprva reče isti brigadni broj, ali odmah se predomisli i izdere se:

- Ne, ti ćeš poći u drugu brigadu. Još si preslab da radiš u pješčari.

Pošto se posavjetovao sa svojim pomoćnicima, ponovno mi se obrati:

- Ti ćeš poći u dvadeset i prvu brigadu, baraka broj devet.

Baraka broj devet bila je sagrađena od dasaka. Otvorio sam vrata. Svi su spavali. Tražio sam slobodno mjesto. Ali sve je bilo popunjeno.

Stajao sam držeći maleni svežanj u ruci, kad začuh iza sebe kako neko psiče. Okrenuh se. Na donjoj prični ležao je čovjek koji mi je rukama davao znak da mu se približim.

Kad sam prišao, on me upita što tražim. Objasnio sam mu da me poslao nadglednik.

- Kamo da te stavim? I sam vidiš da nema mjesta.

Zamišljeno ustane, prošeta dvaput barakom kako bi me nekamo smjestio. Zatim probudi četvoricu i zapovjedi im da mi načine malo mjesta. Ljudi su psovali, samo su se dvojica malo pomakla, drugi su nastavili spavati!

- Ubaci se ovdje - reče mi dežurni.

Svukao sam vatirani kaput i cipele i uvukao se na pričnu. Napola sam legao na svog susjeda. Cipele i vrećicu s kruhom stavio sam pod glavu. Tek kada se ljudi pored mene malo pomaknu, osjetih da ležim na tvrdim daskama.

Pokrih se kaputom žureći da zaspim. Već je bilo veoma kasno, a rad je počinjao rano ujutro. Odjednom osjetih kako mi je nešto palo na lice. Pogledao sam u daske gornje prične. Bile su crne od stjenica! Bio sam navikao da spavam zajedno sa stjenicama, ali to što sam ovdje ugledao ipak je bilo previše. Zgnječio sam stjenicu koja je pala na mene, ali odmah sam osjetio kako me grizu po čitavom tijelu. Pokušao sam ih se nekako osloboditi, ali ubrzo sam odustao. Nije imalo nikakvog smisla. Ležao sam do ujutro otvorenih očiju.

Začuo se gong. Ljudi su se probudili, a one koji se sami nisu probudili, budili su udarci susjeda. Probudili su se i moji susjedi i začuđeno me promatrali.

Oni koji nisu bili veliki prijatelji čistoće, otišli su odmah u kuhinju po doručak. Ja sam morao otići u ured po kupon za jelo i kruh. Dugo je trebalo da pronađem odgovornog koji mi je dao kupon za jelo. Kruh sam treba primiti tek uveče.

Dok sam tako trčao naokolo, ukrali su mi vrećicu s kruhom koju sam ostavio u baraci.

Začuo se gong po drugi put. To je značilo »na rad«. Iz baraka se izlila rijeka zatvorenika, postrojila u petororedove i krenula na rad.

Tražio sam dvadeset i prvu brigadu kojoj sam bio dodijeljen. Kad sam je pronašao, javio sam se brigadiru. Tek što sam stao u red, došao je nadglednik koji me uputio u ovu brigadu.

- Gdje je Štajner? - upita.

- To je vjerojatno ovaj novi - odgovori brigadir.

Istupio sam iz reda.

- Pođi natrag u IX brigadu - reče mi nadglednik.

Zamolio sam ga da me ostavi ovdje, ali on mi odgovori da ne može ništa učiniti: on razumije moju situaciju, ali ništa ne može promijeniti jer je došla naredba »odozgo« da me upotrijebe samo za teške fizičke poslove.

Bio sam potpuno utučen. Upravo su se otvorila vrata, brigade su krenule. Priključio sam se IX brigadi. Napolju je stajala straža.

Put koji je trebalo prevaliti do radilišta učinio mi se neizmjerno dug. Neispavan, umoran od traženja kupona i jela, teško sam uspijevao držati korak s drugima. Stražar me pogrdnim riječima opominjao da hodam brže. Kad smo stigli na radilište, komandir straže pregleda teren ne bi li pronašao nešto što je zabranjeno. Ponekad se događalo da ljudi koji su sažalijevali logoraše ostave komade kruha. A to je trebalo spriječiti.

Stražari su se postavili oko radilišta. Komandir straže pregleda jesu li svugdje postavljene table s natpisima »zabranjeno područje«. Napokon dopusti da se započne radom.

Iz daščare, koja je služila kao ured, izišao je nadglednik i dao brigadirima upute koje se nikada nisu razlikovale jer je posao uvijek bio isti.

Pred nama je stajalo brdo koje je trebalo sravniti. Logoraši su bušili rupe u vječito zaleđenoj zemlji i punili ih eksplozivom. Zatim su dolazili ljudi koji su na ta mjesta stavljali kapsule s fitiljima.

Za vrijeme podnevnog odmora vodili su nas tri stotine metara daleko od opasne zone.

Zamrznute grude zemlje trebalo je razbijati šiljastim motikama i polugama, zatim tovariti na tačke i voziti do bunkera koji su bili udaljeni dvije stotine metara. Svake tačke imale su svoj broj, a kod bunkera je stajao logoraš koji je bilježio koliko je tački bilo ispražnjeno. Poslije završetka rada zbrajao se broj istovarenih tački i svaki je logoraš prema rezultatu dobivao odgovarajuću količinu kruha i toplog jela.

Svi su se već nalazili na svojim radnim mjestima, samo ja još nisam dobio nikakav posao. Nadglednik me pogleda i upita:

- Koliko ti je godina?

- Trideset osam.

- Štaaa? Mislio sam da imaš sedamdeset. Jesi li bolestan?

Ispričao sam mu odakle dolazim.

- Šta da učinim s ovim? - upita brigadira.

- O tome sam već razmišljao. Jedva se dovukao. Znadeš li pisati?

- Znam.

- Izračunavat ćeš koliko je tački prevezeno - reče narednik.

Sjeo sam na razbijene tačke i na drvenoj ploči, na kojoj bijahu napisani brojevi tački, bilježio sam koliko ih je istovareno. Uveče sam zbrajao križiće i rezultat bilježio na cedulju, koju bih zatim predao brigadiru.

Kad smo se vraćali kući nisam bio toliko očajan kao jutros. Bio sam sretan što sam naišao na dobre ljude koji su mi odredili lagan posao. U brigadi bijaše 90% Nijemaca. Ostali bijahu Rusi. Većina je došla iz Njemačke, ali bilo je i sovjetskih Nijemaca. Iste večeri prišli su mi neki znanci iz brigade i zamolili me da im olakšam rad i zapišem više križića nego što su prevezli tački. Obećao sam.

Nakon rada moja je prva briga bila da dođem do posuđa kako bih mogao doći u kuhinju po jelo. Nisam dugo tražio. Neki je čovjek iz moje brigade imao suvišnu zdjelu i ja sam je kupio za dvije porcije kruha, koje sam morao dati u četiri rate.

Već nakon dva dana došao je k meni nadglednik i upitao me kako to može biti da svi ispunjavaju normu, čak je i prebacuju, a bunkeri su napola prazni. Uvjeravao sam ga da točno bilježim. Nakon tog razgovora manje sam dopisivao. Moji prijatelji su se razljutili.

Neki su mi predbacivali da sam bez srca.

Dugo nisam mogao odolijevati njihovim molbama i nisam mogao podnositi predbacivanje nekolicine da ravnodušno gledam kako većina »mojom krivnjom« dobiva malenu porciju kruha. Ponovno sam počeo dopisivati i ponovno sam morao razgovarati s nadglednikom. Bio je ozbiljan.

- Dragi prijatelju, vidim da imaš više samilosti s drugima nego sa samim sobom. Čini se da ćeš sam morati vući tačke. Ako se to još jednom dogodi, postavit ću drugog čovjeka.

Obećao sam nadgledniku da ću se popraviti.

Razmišljao sam o tome kako da nađem neki drugi posao, znao sam da neću dugo ostati na tom mjestu. Iste večeri odoh u ured i zamolih nadglednika da mi odredi lakši posao. Ali bez uspjeha. Rekao mi je da žali što mi ne može pomoći, savjetovao mi je da odem u sanitetski odjel koji na osnovu moga slabog zdravstvenog stanja može zatražiti da mi se dodijeli lakši posao.

Obratio sam se doktoru Majeru, koji bijaše Povolški Nijemac i koga su uhapsili 1934. kao »njemačkog špijuna« i osudili na deset godina. Veći dio vremena proveo je radeći teške poslove, ali sada su ga zaposlili kao liječnika jer nije bilo dovoljno stručnog osoblja. Bio je to krupan čovjek, sijed, napola ćelav, dobroćudan i uravnotežen.

Kad sam stajao pred doktorom Majerom spreman da se svučem i da mu pokažem koliko sam slab, on odmahne rukom.

- Ne morate se skinuti, i bez toga vidim u kakvom ste stanju.

Obećao mi je da će raportirati načelniku logora i nastojati da me prebace u drugu brigadu. Dok sam mu zahvaljivao, on reče:

- Od prvog ćete dobiti »cingotnoje pitanije«.

To je značilo da ću primati antiskorbutnu hranu. Ona se kao dodatno jelo izdavala skorbutnim bolesnicima i sastojala se od malo kiselog zelja, mrkve i nekoliko kapi ulja. Osim toga, svaki je bolesnik dobivao četvrt litre kvasa, koji su priređivali u logorskoj kuhinji od krušnog brašna i hmelja.

Kao računarac radio sam još samo dva dana, a kad sam trećeg dana htio sjesti na svoje mjesto kraj razbijenih tački, došao je brigadir vodeći jednog zatvorenika. Morao sam mu predati drvenu tablu, a ja sam došao na njegovo mjesto da vozim tačke.

Prvih pet tački sigurno sam odvezao do cilja, ali kad sam šesti put krenuo, više nisam mogao držati ručke, tačke se prevrnu i polovica sadržaja istrese se na pola puta. Ostatak sam užasnim naporom odvezao do bunkera.

Moje je mjesto zauzeo drugi, a ja sam morao tovariti kolica. Do ručka sam još nekako izdržao, ali poslijepodne nisam se mogao ni pomaknuti.

Zbog toga što sam drugovima dopisivao križiće, nisam čuo nikakvih predbacivanja, iako je to u takvom slučaju običaj.

Bio sam sretan kad je dan završio. Vratio sam se u logor naslonjen na dva druga.

Odmah sam krenuo u sanitetsko odjeljenje. Dežurni liječnik izmjeri temperaturu. Bila je normalna. Dakle, sutra ponovno na rad.

Razmišljao sam o tome da sutra ne pođem na posao, ali znao sam da će me strpati u »karcer« i da će tamo biti još teže, a kruha manje. Ne, to nije pravi put.

Uputio sam se načelniku logora. Htio sam ga zamoliti da mi odredi lakši posao. Nije ga bilo u uredu pa sam se obratio njegovu zamjeniku. No čim sam provirio kroz vrata, on se izdere: - Šta opet hoćeš?

- Ovdje sam prvi put - odgovorio sam.

- Jučer je ovdje bio jedan koji je izgledao kao ti. Također propalica.

Požalio sam mu se da mi je rad suviše težak.

- Kako se zovete i koji paragraf imate? - upita.

Rekoh mu ime i paragraf.

- Za takve imamo samo tačke i kramp.

Znao sam da ne bi imalo smisla dalje ga nagovarati.

Bilo je deset sati. Začuo se znak za spavanje. Krenuo sam u baraku da bih nahranio stjenice koje su se bacale na čovjeka čim bi se približio ležaju. Ležao sam nemirno, lovio stjenice i mislio na ono što me sutra očekuje. Vjerovao sam da neću izdržati. Srušit ću se i zauvijek se riješiti muka. Ali to bi bilo suviše jednostavno, pomislih, suviše jednostavno.

Moram preživjeti!

Napokon sam zaspao. Ujutro nisam čuo znak za ustajanje, dežurni me probudio.

Brzo potrčah u kuhinju na doručak. Bio sam umoran i razmišljao sam o tome kako ću danas izdržati.

Dok sam stajao u redu pred vratima, prošao je dr Majer. Pozdravio sam ga. Začuđeno me pogledao, približio se i upitao me kako to da nisam dobio neki drugi posao. Ispričah mu sve u nekoliko riječi, a on mi reče neka poslije rada dođem k njemu.

To mi je ulilo novu snagu. Put do radilišta nije bio toliko dug, a hodanje me nije umaralo kao jučer.

Radio sam svom snagom da ne bih razljutio drugove. Za podnevnog odmora ispričao sam im da me dr Majer pozvao u ambulantu i kako se nadam se će mi pomoći:

- Bilo bi dobro što prije - primijeti jedan od mojih drugova. - Inače se nećemo riješiti smanjenih porcija, već treći dan ne ispunjavamo normu.

Uveče sam otišao doktoru Majeru. U odjeljenju za rad obećali su mi da će me premjestiti na lakši posao. Treba da se strpim samo još nekoliko dana.

Gotovo sam zaplakao jer sam se nadao da više neću morati na radilište. Dr Majer vidio je moje razočarano lice i pokušao me utješiti, ali nisam čuo što govori. Razmišljao sam o tome što me sutra čeka. Strahovao sam.

U predsoblju ambulante susreo sam bolničarku koja je radila s doktorom Majerom. Ona me već poznavala.

- Kako je? - upita.

- Izvanredno. Da je bolje bilo bi nepodnošljivo.

- Zar još uvijek istovarujete zemlju?

- Na žalost.

- Šta kaže doktor Majer?

- Nastoji mi pomoći, ali oni u uredu nisu naročito brzi.

- Doktor Majer sigurno će vam pomoći. Rekao mi je da će svakako učiniti nešto za vas.

- Znam da je doktor Majer dobar čovjek, ali kad se sjetim sutrašnjeg rada u pješčari, dosta mi je života.

- Pričekajte malo, razgovarat ću s doktorom.

Vrati se nakon nekoliko minuta i pozove me u ordinaciju.

- Zasada tri dana nećete ići na rad, a ja ću u međuvremenu pokušati riješiti vaš premještaj.

Nisam našao dovoljno riječi zahvalnosti. Nešto me stezalo u grlu. Promucao sam nešto što je nalikovalo na zahvalnost i otišao.

Mogao sam se odmarati tri dana. Sada sam imao vremena da bolje upoznam IX logorsko odjeljenje. Ljudi se nisu posjećivali jer su poslije rada bili mrtvi od umora.

Najprije sam posjetio Sašu Webera koji je radio u ciglani kao pomoćni knjigovođa. Moji odnosi sa Sašom nisu bili naročito prijateljski zbog različitih stavova o staljinističkom sistemu.

Saša me pozdravi naročito srdačno. Možda se promijenio! Nisam se prevario. Već nakon prvih nekoliko riječi shvatio sam da Saša misli drukčije nego prije. Čim bih spomenuo imena »ljubljenih vođa«, opsovao bi i nazvao bi ih banditima. Saša je bio ogorčen zbog nacionalne politike koju su provodili prema Nijemcima u Rusiji, naročito prema Nijemcima s Volge.

Donio je »kipjatok«, sjeli smo na pričnu, pijuckali čaj i oprostili se tek kad je gong najavio vrijeme spavanju. Prije nego što su prošla tri dana, nadglednik me obavijestio da sam premješten u brigadu koja radi u ciglani. Preselio sam se u drugu baraku.

Već prve noći primijetio sam razliku. Stjenica je bilo mnogo manje, spavalo se mirnije.

Ciglana je graničila s logorom i na rad smo išli bez pratnje. Straža se nalazila oko tvornice u stražarskim tornjevima.

Sirove cigle, koje su izlazile iz preše, tovario sam na mala kolica i vozio u sušionicu, gdje sam ih istovarivao i slagao na police. Rad je bio naporan, jer je norma bila velika, ali podnošljiv, otpao je i dugačak put do radilišta i natrag.

Pitao sam drugove koji su ovdje radili duže vrijeme kako je s »pajkom«, tj. s porcijom kruha. Uvjerili su me da uglavnom dobivaju »dobru pajku«. Ovdje su uglavnom radile žene koje su živjele u drugom dijelu IX logorskog odjeljenja. Odjeljenje je podijeljeno ciglanom u dva dijela: u desnoj polovici ženske barake, u lijevoj muške.

Zbog zajedničkog rada žena i muškarca, žene su više pazile na svoj izgled. Dolazile su na rad našminkane, a sirotinjske logorske haljine uvijek su bile čiste. Neke žene nosile su haljine koje su im poslali od kuće.

Primijetio sam da k nama dolaze i muškarci iz drugih odjeljenja da bi udvarali ženama. Iako su odnosi bili uglavnom bezazleni, bilo je i ozbiljnijih veza.

Sušionice bi mogle mnogo toga ispričati. U njima je bilo veoma mračno i toplo, kao stvoreno za ljubavnike. Na udobnost nitko nije mislio, ljudi su se snalazili kako su znali.

Usprkos čestim kontrolama i teškim kaznama, intimne veze postale su svakodnevnom pojavom. Prostrane tvorničke prostorije bile su izvanredna skrovišta prostitutkama koje su u logoru nastavile svojim zanatom. Naravno, ovdje je naplata za ljubavnu uslugu bila samo komadić kruha ili, rjeđe, komadić slanine ili šećera. Njihove mušterije bijahu uglavnom kuhari, obućari, krojači i ostali »lagerni pridurki«, kako smo ih ovdje nazivali.

Većina nije imala ni sredstava ni potrebe za ženom, iako su muškarci bili uglavnom mlađi ljudi. Ponekad je bilo pravih ljubavnih tragedija koje su se završavale ubojstvima i samoubojstvima.

Nakon mjesec dana osjećao sam se mnogo bolje, iako sam još uvijek bio slab. Gotovo svi logoraši bili su slabi, pa su i muškarci i žene pripadali trećoj kategoriji.

U Sovjetskom Savezu zatvorili su milijune žena. U logoru Norilsk bilo je nekoliko ženskih logora, dok se dio žena nalazilo i u mješovitim logorima. Ženske barake bile su odijeljene žičanom ogradom i muškarci nisu smjeli ulaziti u njihova odjeljenja. I u

ženskim logorima zajedno su smještane političke zatvorenice i kriminalke. Žene su još više nego muškarci morale trpjeti zbog zajedničkog života s prostitutkama, kradljivkama i ubojicama. Usprkos strogim zabranama, muškarci su svakodnevno dolazili u ženske barake, lijegali ženama u postelje i pred očima ostalih vodili ljubav. To su bili kriminalci koji su stajali u dobrim odnosima s logorskom upravom. Logorski policajci imali su po više žena. Neki su zatvorenici bili u tješnjim vezama sa ženama i logorska je uprava takve veze čak njegovala. Zatvorenici su i na radilištu imali mogućnosti da se susreću sa ženama, i to naročito tamo gdje su se gradili veliki objekti. Ciglana u Norilsku bila je takvo područje s različitim skloništima. Naravno, kontrola je bila veoma stroga, a kazne su bile veoma teške. U ovom logorskom odjeljenju upravitelj Pancerni izmislio je naročitu kaznu: ljubavne parove koje bi uhvatio prisilio je da poslije rada čiste zahode, tovare izmetine na ručna kolica i odvoze ih izvan logora. Radoznali pojedinci čekali bi svake večeri u blizini zahoda da vide tko je danas imao randevu. Većina parova hrabro je vukla kola ili saonice i samo se rijetko kada događalo da žene plaču. Politički zatvorenici, i muškarci i žene, u ljubavi su bili manje aktivni. Prije svega iz moralnih razloga, a i zbog toga što je stanje političkih zatvorenika bilo mnogo teže. Muškarci su najčešće ostavili nezbrinute žene i djecu znajući da i njih režim smatra »narodnim neprijateljima« i da tako s njima i postupa. Šta to znači u Sovjetskom Savezu to zna samo onaj koji je to proživio. Ženi bi najprije otkazali posao, onda bi djecu istjerali iz škole, zatim bi svi morali napustiti veliki grad. Ako ih nisu prognali, morali su otići sami: oduzeli bi im stan. Rođaci bi rijetko kada primili ove nesretnike. Time bi se izložili opasnosti da i sami budu uhapšeni. Tisuće žena rastavljalo se od svojih muževa. U sovjetskim su se novinama svakodnevno mogle čitati izjave u kojima se žene odriču svojih uhapšenih

muževa, a djeca svojih roditelja zato što su »narodni neprijatelji«. Stoga su politički zatvorenici bili manje skloni da se upuštaju u ljubavne avanture, a političke zatvorenice bile su suzdržljive iz istih razloga. No bilo je i iznimaka.

Naročito privlačni bili su muškarci koji su imali privilegiran položaj, dakle koji su bili siti. Prostitucija u Norilsku bila je veoma raširena, u svako se vrijeme mogla naći žena koje će se prodati za malo hrane. Naplata je obično bila dnevna porcija kruha, otprilike sedam stotina grama. Često se događalo da nakon »obavljena posla« muškarci nisu htjeli platiti ljubavnu uslugu.

Moj prijatelj Saša Weber radio je kao knjigovođa u ciglani. Tamo je upoznao laboranticu Idu, Povolšku Njemicu. Njen je muž bio strijeljan kao »narodni neprijatelj«, a ona je dobila deset godina logora. Saša i Ida su se voljeli. Saša je 1947. odslužio kaznu i kao slobodnjak i dalje ostao na svom poslu da bi bio zajedno s Idom kojoj je preostalo još pet godina. Sašu su ponovo uhapsili 1949. i osudili na novih deset godina. Idi je 1952. kazna istekla, pa je sada ona čekala da Saša odrobija novu kaznu. Ali čekanje je bilo uzaludno: 1953. Saša je umro u logorskom odjeljenju »Mednaja gora«.

Žene su morale jednako teško raditi kao i muškarci. U tome su se vlastodršci Sovjetskog Saveza doslovno pridržavali principa »ista prava za žene«. Žene su radile u ciglanama, a najteži poslovi bili su kopanje i tovarenje gline, pijeska, šljunka itd. Istovarivanje cementa smatralo se lakim poslom jer je bio u papirnatim vrećama od 50 kilograma. Nije se uzimalo u obzir kako je tko navikao na rad, je li seljanka, radnica, ili sveučilišna profesorica, liječnica i sl. Težak rad i nehigijenske prilike upropastile su žene moralno i fizički. Žene su u prvo vrijeme pazile da im odjeća bude čista, ali već nakon kratkog vremena prestale bi se umivati, odjeća im je bila prljava, i stale bi se po skrovištima sakrivati zajedno s

muškarcima. Posljedice takvih veza bila su djeca. Neke su žene namjerno tražile intimne odnose s muškarcima da bi rodile dijete i na taj se način nekoliko tjedana oslobodile teškog rada. Poslije poroda, dijete su nakon nekoliko tjedana oduzimali majci.

Svaka tri mjeseca u logor bi dolazila liječnička komisija koja je određivala kategorije. Kad bi se saznalo da dolazi nova komisija, ljudi su se plašili da će ih prebaciti u višu kategoriju, što je značilo da će umjesto lakšeg posla morati raditi teži.

Mnogi su na različite načine pokušali spriječiti poboljšanje svoga zdravstvenog stanja. Strah da će biti prebačeni u brigadu koja je radila pri istovaru ili u glinokopu, bio je tako snažan da mnogi nisu jeli tri dana prije pregleda, ili su toliko mnogo pušili da su se pred komisijom pojavljivali blijedi i iscrpljeni. Ali ni to nije koristilo.

Moj mirni život nije dugo potrajao. Jedne večeri, kad sam se vratio s rada, dežurni mi saopći da se odmah javim u logorski ured. Uplašio sam se. Što je opet? Zar će me ponovno prebaciti na teži rad? Ili me zovu zato što prekjučer nisam ispunio normu? Odlučio sam da najprije odem u kuhinju po svoj obrok. U uredu me sigurno ništa dobro ne očekuje, a loša vijest može čekati.

Uzeo sam zdjelu i otišao u kuhinju. Skuhali su juhu od graha, a to se rijetko događalo. Zamolih kuhara da mi umjesto kaše da dvostruku juhu. Kuhar istrese dvije zaimače juhe i doda kaše. U tome sam vidio dobar znak.

Nakon večere požurio sam u ured. Nadglednik mi reče da sutradan ne treba da idem na posao, već da se u osam sati javim u uredu, odakle ću zajedno s njim otići na sud.

Znao sam što me čeka, reći će mi ono što je NKVD već odavno odlučio. Ali ipak sam bio uzbuđen.

U međuvremenu se stanje na fronti promijenilo. Nijemci su se svuda povlačili. Kad su mene i moje prijatelje zatvorili, SSSR je vojnički bio u katastrofalnom položaju zahvaljujući »genijalnoj

politici« Josipa Staljina. Crvena je armija početkom rata praktički bila bez generala. Najistaknutiji vojskovođe, kao Tuhačevski, Jakir, Bliicher i drugi bili su već 1937. postrijeljani. Ono što se početkom rata nalazilo na vojnom vrhu bijahu, osim časnih iznimaka, kreature koje su znale kako se Staljinu ližu čizme. Ali o ratu nisu imali pojma.

Zahvaljujući Americi, prije svega velikoj pomoći u ratnom materijalu, živežnim namirnicama i lijekovima, položaj na fronti počeo se mijenjati.

Sada sam se nadao da režimu više neće biti potrebni žrtveni jarci. Zatvorenike više neće optuživati za sve one nesreće u koje je Rusiju uvalila staljinistička politika.

No ponovno se pokazalo da se normalno mjerilo jednog Europljanina ne može primijeniti na prilike u Rusiji. Proces protiv mene i mojih drugova ipak će se održati. O tome sam razmišljao čitavu noć.

Ustao sam, kao obično, u pet sati. Otišao sam se umiti, bilo mi je žao što se ne mogu obrijati. Moje su hlače bile zakrpljene, stoga pođoh u susjednu baraku da bih od prijatelja posudio bolje. Na sudu sam htio izgledati uredno.

Nekoliko minuta prije osam nalazio sam se u logorskom uredu. Nadglednik me odveo do stražarske kućice i predao stražarima. Bio je lijep jesenji dan. Dva vojnika, koji su me vodili, šutjeli su čitavim putem i pušili. Hodali smo polako. Razmišljao sam što me čeka. Pripremao sam odgovore na sučeva pitanja i veselio se što ću ponovno vidjeti Josefa i Georga. Bio sam radoznao kako će se držati svjedoci. Nekoliko puta sam se nadao da će neki od svjedoka, ispunjen kajanjem, povući svoj lažni iskaz. Ali to se u Sovjetskom Savezu nije događalo. NKVD ima sigurne svjedoke.

Logorski sud nalazio se u drvenoj jednokatnici. Kad smo stigli, jedan od vojnika uđe. Vrati se nakon nekoliko minuta. Od-

vede me u hodnik. Vojnici su ostali u dvorištu pred vratima. U hodniku sam sreo Josefa, a od svjedoka je bio samo Rožankovski. Stisnuo se u kut i nije se usudio da nas pogleda.

Pozdravio sam se s Josefom. Nakon nekoliko minuta doveli su i Georga. I njegovi su pratioci ostali vani. Tako smo mogli nesmetano razgovarati.

U međuvremenu je stigao i drugi svjedok koji je dobio zadatak da svjedoči protiv Josefa: inž. Jerus. Za razliku od Rožanovskog, Jerus nam je prišao, pozdravio nas i ponudio slanom ribom i kruhom. Sjeli smo na klupu i doručkovali. U hodniku se nekoliko puta pojavila tajnica suda da vidi jesu li svi stigli. Do dvanaest sati razgovarali smo nesmetano. Tada se pojavi tajnica i obavijesti pratnju da je rasprava odgođena do prekosutra. Nisu stigli svjedoci.

I prekosutra smo se pojavili samo nas trojica optuženih i svjedok Jerus. Rožankovski nije došao. Rasprava je ponovno odgođena, ovaj put na tjedan dana.

Kad smo treći put došli, znali smo da će rasprava biti održana bez obzira na svjedoke.

Uveli su nas u dvoranu. Mi, optuženi, morali smo sjesti u prvi red. Svjedoci su ostali u predsoblju, a vojnici s otkočenim automatima stajali su sa svake strane optuženičke klupe. Ostali vojnici ostali su kraj vrata.

Najednom jedan od vojnika vikne:

- Ustaj!

Ustali smo. Iz susjedne prostorije pojavili su se suci na čelu sa zloglasnim Gorohovom. Za njim je išao neki čovjek u civilu, jedan u uniformi NKVD-a i mlada djevojka, tajnica suda.

Rasprava se održavala bez državnog tužioca, a mi nismo imali branitelje. Čak da smo i imali pravo na branitelje, ne bi se na-

šao pravnik koji bi bio spreman da nas brani. U staljinističkom režimu nijedan se pravnik nije usudio braniti čovjeka koji je bio optužen na temelju paragrafa 58.

Ponovno smo sjeli, suci su se smjestili na podiju iza stola pokrivenog crvenom tkaninom. Dok je Gorohov listao po spisima, ja sam ga promatrao. Mrzili smo ga. Još dok je ulazio, primijetio sam da šepa. Imao je malo, mršavo tijelo i veliku grbu. Lice mu je bilo izbrazdano boginjama, lijevo oko bilo je stakleno. Tako sam zamišljao Kvasimoda dok sam bio dijete.

Gorohov je mrmljao, iz čega se trebalo zaključiti da je rasprava otvorena.

Najprije su prozvali Josefa, koji je na pitanje osjeća li se krivim odgovorio: »Ne!«

Zatim su pozvali mene.

- Osjećate li se krivim zbog kontrarevolucionarne agitacije među zatvorenicima logora Norilsk?

- Sve su to izmišljotine NKVD-a. Ni ja ni moji prijatelji nismo fašisti mi kontrarevolucionari - odgovorio sam.

Posljednji je prozvan Georg.

Na pitanje Gorohova ima li što prigovoriti sastavu suda, odgovorio je:

- Ne priznajem sud u ovom sastavu jer su članovi suda namještenici NKVD-a.

Gorohov se sagne nalijevo i nadesno. Vidjeli smo kako mu nešto šapuću.

Zatim se okrene k nama:

- Sud odbija prigovor.

Počelo je preslušavanje svjedoka.

Najprije je Gorohov pročitao osam listića, na svakome je stajao neki razlog zašto se pozvani svjedok nije pojavio: bolestan,

umro, prebačen u logor izvan okruga norilskog NKVD-a. Prisutna su bila samo dva svjedoka.

Jedan od svjedoka bio je Larionov, koji je potvrdio ono što je rekao za vrijeme suočenja.

- Kako se dogodilo da su vas nakon odslužene kazne pustili iz logora - upitao sam Larionova - dok tisuće ljudi, koji su također odslužili svoju kaznu, nisu pušteni na slobodu?

Gorohov me prekine.

Drugi je svjedok iskazao da je s Bergerom bio u zatvoru u istoj ćeliji i da je čuo kako je Berger s ostalim zatvorenicima vodio kontrarevolucionarne razgovore.

Kao treći svjedok pojavi se Jerus, on je zakasnio. Gorohov na brzinu postavi Jerusu nekoliko pitanja, ali ovaj odgovori da je Josef rekao kako je nevina većina osuđenih zbog kontrarevolucionarne djelatnosti.

Josef je prvi dobio završnu riječ. Svjedoke je nazvao agentima NKVD-a i dokazao da su za posljednje dvije godine već pet puta svjedočili u različitim slučajevima pred ovim sudom.

Gorohov ga prekine:

- Ne dopuštam da vrijeđate svjedoke.

Josef je govorio kako je apsurdno da njega kao Židova optužuju da je nestrpljivo očekivao Hitlerovu pobjedu. NKVD-u bi moralo biti poznato kakva sudbina čeka Židove i komuniste ako pobijedi Hitler.

I ja sam održao završni govor.

Uglavnom sam govorio o svjedocima. Larionovu i Rožankovskom. Ovdje sam imao prilike da govorim iako me Gorohov ometao nestrpljivim lupkanjem olovke o stol. Ali kad sam počeo dokazivati da svaka kritika režima nije fašizam i kad sam rekao da u svijetu postoje i druga strujanja i naveo kao dokaz da u ze-

mljama ruskih saveznika vladaju drugačiji režimi, Gorohov me prekine:

- Sada je dosta!

On ustane, za njim se digoše ostali i izađoše na ista vrata.

Nakon pola sata sud se vrati i Gorohov pročita osudu.

Sva trojica smo proglašeni jednako krivi zbog toga što smo u logoru organizirali kontrarevolucionarnu grupu i što smo među zatvorenicima širili defetističko raspoloženje. Na temelju paragrafa 58, točka 10 i 11, bili smo osuđeni na deset godina logora i pet godina gubitka građanskih prava.

Kada je završio, Gorohov izjavi da imamo pravo žalbe na više instance.

Oprostio sam se od Josefa i Georga. Ponovno su me odveli u IX logorsko odjeljenje s pooštrenim režimom. Josef i Georg vraćeni su u VII odjeljenje.

Kad sam se vratio u logor, dežurni mi reče da me nekoliko puta tražio Saša Weber, poručio mi je da odmah dođem k njemu.

Još je bilo prerano za večeru i ja odoh k Saši koji je stanovao u susjednoj baraci. Kad sam se pojavio na vratima, on mi potrči u susret.

- Kako je bilo? - upita.

- Kao što vidiš, nisu me osudili na smrt.

- To je glavno. Vrijeme će poništiti i ovo.

- Ali deset godina morat ću odsjediti.

Sjeli smo na pričnu. Saša mi je sačuvao ručak. Kad sam pojeo, upita me:

- Zar još uvijek ne vjeruješ da će se to promijeniti nakon pobjede nad Njemačkom?

- Dok je Staljin na vlasti, miljuni će i dalje puniti sovjetske zatvore i logore.

- To je samo privremena bolest novog društva.

- To nije bolest, to je suština ovog sistema.

- U socijalističkoj državi to može biti samo prolazna pojava.

- Saša, zar još uvijek ne razumiješ da je poslije Lenjinove smrti, a nakon Staljinova dolaska, postepeno istrijebljeno sve što ima veze s istinskim socijalizmom? Najprije su ukinuli udruženje starih boljševika, zatim su postepeno tamanili sve one koji su ostali vjerni istinskom socijalizmu.

- Zašto sve to? Zar ne bi bilo bolje da ljudi slobodno rade, tada bi više koristili nego da ovdje propadaju - Saša će poluglasno.

- Zar misliš da se sve to događa zato da bi se nabavila jeftina radna snaga koja će raditi u ovoj ledenoj pustinji?

- Ti misliš da je to vrsta robovskog sistema? - upita Saša.

- To ne mislim, robovski sistem razlikuje se od staljinističkog kao prvi parni stroj od disel lokomotive. Možda se nisam dobro izrazio, ali htio sam reći da je robovski sistem veoma primitivan, pa je čak i human u usporedbi sa staljinističkim koji označava moderno barbarstvo.

- Zar ne misliš da je rad neslobodnih ljudi nerentabilan?

- Onaj tko tvrdi da rad logoraša u Rusiji nije rentabilan, taj nema pojma što su to sovjetski logori. Osnova ekonomije Sovjetskog Saveza temelji se na sistemu logora. Ne samo što logori u Rusiji nisu nerentabilni nego su gotovo jedini pogoni koji donose dobitak. Veći dio industrijskih pogona radi deficitom, a da o poljoprivredi i ne govorimo. Milijarde odlaze na industriju i poljoprivredu u obliku subvencija. Odakle ih uzimaju? Iz profita koji odbacuju logori.

- To ti tvrdiš, ali kako to možeš dokazati? - upita me Saša. Sumnjičavo je klimao glavom.

- Počnimo s Norilskom: za izdržavanje više od stotine hiljada zatvorenika u Norilsku sovjetska vlast daje po osobi mjesečno 240 rubalja. U to su uključeni svi izdaci uprave, straže itd. Živežne namirnice za opskrbu zatvorenika sade i žanju zatvorenici po različitim poljoprivrednim logorima. Slanu ribu kojom nas hrane love u Murmansku zatvorenici. Ugljen kojim se lože barake kopa se ovdje, u ugljenokopima su zatvorenici. A željeznicu, kojom nas opskrbljuju, ne samo što voze zatvorenici nego je i grade. Odjeću koju nosimo šiju zatvorenici. Čak se i tkanina i konac proizvode u ženskim logorima u Potjmi i Jaji. Za ono malo hrane što dobivamo, vadimo tisuće tona nikla i bakra, stotine tona kobalta, a da i ne govorimo o uranu. Za sve te sirovine, koje se većim dijelom izvoze u inozemstvo, Sovjetska Rusija dobiva sto-

tine milijuna dolara. I još postoje ljudi koji žele dokazati da rad zatvorenika nije rentabilan.

- Dobro, Karl, primjerom iz Norilska uspio si me uvjeriti. Ali kako je sa stotinama logora u drugim dijelovima Sovjetskog Saveza?

- Navest ću ti još nekoliko primjera. Počnimo s Kolvmom. I ti poznaješ Gundarova, koji je šest godina proboravio u Kolvmi, vjerojatno se sjećaš što nam je pripovijedao. Kolvma se nalazi na sjeveroistoku Sovjetskog Saveza.

Prije nekoliko godina tamo nije bilo Europljana. Kao i ovdje u Norilsku, živjela su nomadska plemena koja su se bavila uzgojem sobova. Danas je tamo golemi logor s milijun i pet stotina hiljada logoraša. Veći dio zaposlen je u rudnicima zlata. Zar misliš da taj logor nije rentabilan? Da ti nabrojim još neke primjere? Molim! Logor Vorkuta, to su rudnici. Ugljen koji se vadi bolji je od ugljena u Donskom bazenu. Željeznicu iz Vorkute, dugačku dvije tisuće kilometara, kojom se prevozi ugljen, izgradili su logoraši. U Embaneftu se vadi nafta. Tornjeve su sagradili logoraši. Oni rade i u rafinerijama. A drvna industrija? Poznato je da je drvo jedan od najvažnijih izvoznih proizvoda. Ne samo debla već i daske, a naročito željeznički pragovi, donose goleme sume dolara, funti itd. A tko su drvosječe? 95% ukupne količine drva sjeku logoraši. Zaposleni su i u većem dijelu pilana u Sibiriji, na Uralu u sjevernoj Rusiji. Za sve te ljude sovjetska vlada daje 240 rubalja mjesečno, u europskom dijelu još i manje.

- Ti govoriš o pogonima koji su već uhodani i proizvode za tržište.

Priznajem da takvi pogoni donose velike dobiti, ali kako je s velikim gradnjama? Mislim na veliku izgradnju željeznica, kao BAM (Bajkal-Amur magistrala), ili na južnosibirsku liniju, koja

od Čeljabinska preko Abakana vodi do mongolske granice, ili liniju duž Ledenog mora od Vorkuta do Igarke, koja treba da se produži do Jakutije, ili željeznicu Tajšet-Bratsk-Lena-Komsomolsk i mnoge druge? Zatim, što je s hidrocentralama koje se grade na sibirskim rijekama?

- To je drugo pitanje. Ovdje se ne radi o rentabilnosti, već o financiranju izgradnje.

- Da, to mislim - potvrdi Saša.

- Na neki način logoraši financiraju i ove pothvate.

- Šta?... To je smiješno.

- Ne šalim se. To je istina. Naglašavam da logoraši ove pothvate financiraju samo djelomično. Na izgradnji su zaposlene stotine tisuća, a na izgradnji BAM-a bilo je zaposleno milijun i pet stotina logoraša. Čim logoraš stigne na rad, od logorske uprave dobiva poštansku kartu na kojoj piše:

»Dragi moji, javljam vam da sam zdrav. Šaljem vam svoju novu adresu: BAM, poštanski fah. br. 2131/161. Molim vas da mi na tu adresu šaljete mjesečno nešto novaca jer u dućanu mogu nabaviti najvažnije namirnice i duhan.

Pozdrav x. y.«

Logoraš bi kartu samo potpisao i stavio adresu svoje obitelji. Gotovo svi rođaci, makar gladovali, požurili bi da nesretniku nešto pošalju. Već nakon tjedan dana stizale su u banku na račun logora sume od 50 do 1000 rubalja. Ali logoraš je samo u iznimnim slučajevima dolazio do manjeg dijela tog novca. Logoraš treba da tri mjeseca redom ispunjava normu 100% i tek tada sa svog računa može podići 50 rubalja mjesečno. Ali koji logoraš može tri mjeseca da ispunjava normu? Ponekad se ipak dogodi da dobije tih 50 rubalja, tada ponovno zatraži novac od rodbine.

Većina i ne čeka potvrdu o primitku novca, već nastavlja slati nove svote. Logoraši nemaju prilike da pišu, takva poštanska potvrda najčešće je jedini dokaz da je logoraš još živ, iako je potvrdu potpisao knjigovođa u logoru. Tako se skupljaju stotine milijuna koji logorskoj upravi stoje na raspolaganju. No to je samo jedan način.

Spomenut ću ti još jedan: uobičajeno je da se svake godine radnici i namještenici tvornica obrate vladi s molbom za novi zajam koji bi im omogućio »izgradnju socijalizma«. Sovjetska vlada, naravno, ne može odoljeti takvoj molbi i žuri udovoljiti zahtjevu radnika. Svaki radnik, namještenik i kolhoznik daje dobrovoljno jednu mjesečnu plaću u ime zajma. Ova se suma u deset jednakih rata oduzima od plaće. Znaš li ti da i zatvorenici dobrovoljno svake godine daju takav zajam? No kako zatvorenici nemaju redoviti prihod, taj se zajam uzima od sredstava koje im šalje rodbina. To iznosi stotine milijuna svake godine.

- Osjećam da imaš pravo, ali...

- Čekaj, nije to sve. Ti znaš kako glasi uobičajeni završetak svake presude: konfiskacija cjelokupne imovine. Ljudi koji su osuđeni u Sovjetskom Savezu nisu milijunaši, ali svaki od njih ima namještaj, sat, sliku, nakit, pogotovu intelektualci. Kako je NKVD temeljit! Zabranjeno je ponijeti čak i par starih čizama. Na taj se način sakupe stotine milijuna.

Saša se nasmije. - Pretjeruješ, Karl.

- Dokazat ću to što govorim. U svim velikim gradovima, naročito u Moskvi, postoje staretinarnice. Tamo se mogu kupiti briljanti, zlatan nakit, slike, porculan, tepisi, čak i stare ikone. Odakle te stvari? Sve je to konfiscirana roba za koju vlada dobiva dolare, funte i marke. To su milijuni rubalja godišnje. Ne treba zaboraviti i na novac koji se konfiscira nakon hapšenja.

- To je rafiniran način.

- Način? Suviše jednostavno rečeno! To je država koje nema na zemljopisnoj karti. Zove se »GULAG«. A stanovnici te velike države, kojih je na osnovu prebrojavanja iz godine 1938. bilo 21,000.000, zovu se logoraši.

Njima treba dodati i 800.000 »slobodnjaka« koji su u upravi, u straži, političkim odjeljenjima itd.

- Kako je organiziran taj »GULAG«?

- Pa ti si bio ministar, to ti treba da znaš!

- Tebi je čudno što ja kao bivši ministar nisam poznavao strukturu »GULAG-a«. Moraš razumjeti da su osim Staljina u to bila upućena samo tri do četiri ministra, drugi se nisu smjeli zanimati za takve stvari.

- Struktura je gotovo ista kao u Sovnarkomu, samo je razlika u imenu.

GULAG (Glavnoe upravlenie Lagerej - Glavna uprava logora) ima različita ministarstva, kao prava država. Nabrojit ću ti samo najznačajnija: Gulag drvene industrije, Gulag za izgradnju cesta, Gulag obojenih metala, Gulag industrije nafte, Gulag rudarstva itd. Gulag ima kolegij s načelnicima stručnih Gulaga, to je nešto poput savjeta ministara.

- To nitko na svijetu neće vjerovati.

- Da, strašno je što samo mali broj ljudi na svijetu to zna. U Moskvi sjede inozemni dopisnici, ili dođu na nekoliko dana. Jedan hvali, drugi kritizira. A što se može vidjeti iz tih kritičkih primjedbi? Da je netko od njih primijetio kako ljudi u Moskvi nisu obučeni po posljednjoj modi, drugima se ne sviđa što u trgovinama nema dovoljno robe, trećem se nije dopala hotelska soba u kojoj je stanovao. To čitaju u inozemstvu. A što na to kažu ljudi? Nije lijepo kao kod nas, ali nije ni tako loše. Isto vrijedi i za

diplomate. Nalazi se tako u Moskvi neki iskusni diplomat, koji je prije bio u Beču, Berlinu, Tokiju i Rimu, i on redovito piše izvještaje svojoj vladi. Vlada ove izvještaje uzima pod gotov groš, a i kako bi drukčije. U stvari, sve je to koješta. Ti ljudi nemaju pojma što se događa u zemlji u kojoj godinama žive.

- Pa to su pametni ljudi, kako ništa ne shvaćaju?

- Da bi se znalo što se ovdje događa, valja biti u našem položaju.

- Htio bih te podsjetiti na to da su neki ljudi sretnim slučajem iz logora dospjeli u inozemstvo i da o tome pišu. Sjećam se nekog Poljaka koji je bio na otoku Solovki i u domovini je objavio knjigu o tome što je doživio.

- To je točno, ali većina ljudi to ne vjeruje, a oni koji vjeruju govore da je to unutarnja stvar Rusije i da ih se to ne tiče.

- A kako je s političarima? Nije vjerojatno da ljudi kao što je Churchill, Roosevelt, Spaak i drugi to ne razumiju, čak i ako sve ne znaju.

- Mnogi političari razumiju barem ono osnovno što se ovdje događa. Ali trenutni interesi vlastite zemlje postavljaju se iznad svjetskih interesa i oni ne shvaćaju da se tako nešto sutra može dogoditi Mađarima, prekosutra Poljacima i ostalima.

Bilo je kasno. Vratismo se u baraku. Razgovor sa Sašom omogućio mi je da na trenutak zaboravim kako ću još deset godina ostati Staljinov zatočenik.

Nisam zaspao do jutra. Kad sam ustao, bio sam umoran i boljela me glava. Moji su drugovi mislili da sam utučen zbog presude. Ali ja više nisam mislio na to da sam jučer dobio novih deset godina.

U podne mi je postalo malo bolje. Iz džepa sam izvadio kruh koji ujutro nisam mogao pojesti. Opet sam bio gladan.

Prišlo mi je nekoliko znanaca da me utješe. Svi su govorili isto:

- Rat će završiti i mi ćemo biti slobodni.

Dobro je što ljudi ne gube nadu.

Navikao sam se na rad u ciglani i bio sam sretan što radim pod krovom. Počele su polarne noći, sada je teško raditi na otvorenom. Četiri mjeseca nećemo vidjeti sunca, četiri mjeseca radit ćemo pod umjetnim svjetlom. Zato je bilo prijatno raditi u zatvorenoj prostoriji.

Rad u toplom imao je i tu prednost što se glad manje osjećala nego na zraku i velikom mrazu.

Došli su praznici u studenom, pogoni nisu radili i mi smo se radovali što ćemo se odmarati dva dana.

Sedmi studenog istjerali su nas na dvorište da bismo očistili putove od snijega. Osmi studenog iznenađenje: u baraku je došao nadglednik i zapovjedio brigadiru da čitavu brigadu odvede u ambulantu gdje će liječnička komisija ispitati zdravstveno stanje ljudi. Vijest je djelovala poput hladnog tuša. I ja sam se snuždio. Dakle, neću dugo uživati u lakom radu i toplini. Ali tješio sam se time što sam još veoma slab. Valjda se neće naći liječnik koji bi me smatrao sposobnim za teške radove.

U hodniku ambulante morali smo se svući do pasa i čekati da nas prozovu. Promatrao sam drugove da bih usporedio ima li slabijih od mene. Većina je bila sastavljena samo od rebara i tanke kože koja ih je prekrivala. Još uvijek izgledam bolje nego mnogi drugi.

Prozvali su me. Bolničar pruži moju sanitetsku kartu predsjedniku komisije.

- Imate li teškoća?

- Još sam veoma slab - odgovorio sam - odmah se umorim.

- Vtaraja - začujem iza sebe.

To znači »druga«. Mislio sam da ću se srušiti, to je značilo da su me prebacili na teži posao.

Već slijedećeg dana došao je nadglednik i pročitao imena, među njima i moje, i rekao da smo premješteni u željezničku brigadu. Uzeo sam svoje stvari i otputio se u baraku u kojoj je bila smještena brigada koja se brinula za održavanje pruge.

BIO SAM ŽELJEZNIČAR

Naša je brigada imala zadatak da drži u redu odsjek od 105 kilometara do stanice Valek, željezničke pruge Dudinka-Norilsk.

Ljeti smo izvodili zemljane radove i mijenjali pragove, a zimi smo čistili tračnice od snijega i leda. Ljeti je posao bio teži jer su se tračnice i pragovi morali prenositi s jednog mjesta na drugo, dok bi zimi rad bio lakši. Za snježnih oluja i mraza često je bilo 60 stupnjeva ispod nule. Morali smo obilaziti pruge i lopatama i krampovima čistiti tračnice od snijega i razbijati led između pragova.

Na odsjeku između ciglane i Valeka nismo se mogli ugrijati, pa smo često prolazili put od devet kilometara bez odmora ili skloništa. To dugo boravljenje na snijegu povećavalo je apetit. Uvijek smo bili gladni.

Pokušavao sam zaraditi još nešto hrane. Nakon rada odlazio bih u kuhinju, u dvorištu bih posvršavao različite poslove, čistio snijeg i cijepao drva za loženje. Za taj posao dobivao sam limeni lonac od dva kilograma kaše ili juhe. Poslije sam se dogovorio s ložačem u kuhinji da ću svakog dana, kada se vratim s rada, znači od osam sati uveče do jedan sat u noći, dovoziti ugljen za kuhinju. Za taj posao dobivao sam tri kilograma kaše. Sjedio sam u šupi i na svaki ložačev znak dovozio u kuhinju kolica puna ugljena. Jednom sam od umora zaspao, bio bih se smrzao da ložaču hitno nije zatrebalo ugljena. On mi je davao znakove, no kako se nisam micao, došao je u šupu da me potraži. Jedva me probudio.

Drugi put, kada mi je ložač dao limeni lonac pun kaše, sjeo sam na ugljen u kut, od vruće kaše postalo mi je toplo i ja sam zaspao. U snu osjetih da mi netko iz ruku izvlači lonac, no nisam se mogao probuditi. Tek kad sam osjetio da više ništa nemam u

ruci, probudih se i ugledah čovjeka kako trči prema vratima. Potrčim za njim. Započne borba za lonac. Vukao sam lonac k sebi, kradljivac ga je vukao k sebi, natezali smo se bez rezultata. Uto uđe neki čovjek iz barake i pomogne mi.

Ponovno sam bio sretan.

Jedne večeri kad sam došao u kuhinjsko dvorište, glavni kuhar Chan, Kinez, zatraži da mu donesem suhog drva. No suvaraka je bilo samo u ciglani. Nekoliko puta provlačio sam se kroz ogradu. Drva sam iscijepao. To je trajalo do jedan sat noću. Javio sam Chanu da sam gotov i zamolio ga da mi dade malo jela. Chan mi reče da ništa još nije gotovo, ali mi ipak dade dvije slane haringe. Zamolio sam ga da mi da barem malo juhe, ali on ponovno odgovori da juha nije gotova i da dođem u pet sati ujutro.

Krenuo sam u baraku, ali bio sam toliko gladan da sam već putem progutao haringe. U pet sati došao sam po obećanu juhu, ali Chan ni da čuje. Odgovorio mi je da me dobro platio za ono malo posla.

Umoran i gladan vratio sam se na svoj redoviti posao.

Zbog toga što sam radio i u kuhinji, spavao sam samo četiri sata. Neprestano sam bio pospan. Odlučio sam da napustim rad u kuhinji. Osim toga, glavni kuhar tako me podlo varao, a to će se sigurno ponavljati.

Kinezi su u Europi poznati kao žongleri u cirkusima, u logorima su bili perači rublja.

Tako je bilo i u logoru broj devet u Norilsku. I Kinezi su u ratu trpjeli od gladi. U to je vrijeme glavna hrana zatvorenika pored kruha bila pšenica. Od nemljevene pšenice kuhala se kaša. Naravno, želudac nije mogao svariti čitava zrna. Zbog velikog mraza izmetine bi se nakon nekoliko minuta smrzavale. Zahodsku jamu čistili smo pomoću željeznih sipki i šiljastih sjekira, a gromade bismo tovarili na saonice i odvozili u tundru.

Jednog dana Kinezi su došli na pomisao da neprobavljenu pšenicu ponovo upotrijebe kao hranu. Dovukli su nekoliko gromada u praonicu i bacili ih u kotao, gdje se inače kuhalo prljavo rublje. U toploj vodi masa se otopila i oni su vadili pšenicu, prali je i ponovno kuhali. Na taj su način imali dovoljno hrane, a ono što nisu mogli sami pojesti, davali bi svojim zemljacima. To se ponavljalo nekoliko tjedana. Ne znam kako se to saznalo, možda zbog smrada koji se širio za vrijeme kuhanja, ili im je netko bio zavidan na tolikoj hrani i obavijestio logorsku upravu. Kinezima je bilo strogo zabranjeno da nastave tom kulinarskom vještinom. Zaprijetili su im da će ih otpustiti iz praonica. Tako su se Kinezi morali odreći dodatne hrane. Neki su tvrdili da su postali samo oprezniji.

Politički zatvorenici nisu trpjeli samo od logorske uprave i policije, već i od zatvorenika koji su se nalazili u logorima zbog različitih zločina i koji su živjeli bolje od političkih. Politički logoraš u principu nije mogao dobiti lagan posao. Kriminalci su bili činovnici, krojači, obućari, oni su pospremali barake i sl.

Velika napast bili su maloljetni zločinci. U Norilsku je bilo tisuću djece teških zločinaca od deset do četrnaest godina.

To su uglavnom bila djeca roditelja koji su za vrijeme kolektivizacije odbijali da uđu u kolhoze i koje je uhapsio NKVD. Djecu su smještali u domove NKVD-a. Ali ona su bježala jer su s njima loše postupali, a bila su i gladna. Stvarane su bande od deset do petnaest dječaka koji su živjeli od pljački, krađa i ubojstava. Stanovali su u spiljama i gradskim dvorištima, spavali su danju, a noću su pljačkali i ubijali.

Bili su to besprizorni. NKVD se trudio da ih dovede na svoj pravi put. Prilike u domovima postale su bolje, ali to nije mnogo pomoglo. Takve je djece bilo odviše mnogo, a sredstava premalo. Maloljetnici su često bili oruđe odraslih koji su ih naučili kako se pljačkajući i ubijajući može živjeti. Djeca su bila smještena u posebnim barakama, ali imala su mogućnost da se sastaju s odraslima jer su u istoj kuhinji dobivala hranu. Kad je u naš logor stigla prva grupa maloljetnih zločinaca, mi smo prema njima osjećali veliku samilost, tako da smo im davali i ono malo što smo imali.

Ali uskoro se pokazalo da ne zaslužuju samilost. I u logoru su nastavili krasti, pljačkati i ubijati. Naoružani noževima i britvicama napadali bi logoraše i pljačkali im i ono malo hrane koju su dobivali. Događalo se da su u čoporima provaljivali u barake

dok su logoraši bili na radu, a oni koji su se nalazili u barakama, uglavnom bolesnici, nisu se mogli oduprijeti malim razbojnicima. Ako bi netko pokušao da im se odupre, pretukli bi ga ili izranili noževima. Događalo se da otimaju kruh koji bismo nosili za brigadu, od pedeset logoraša. Bili smo prisiljeni da izaberemo nekoliko najsnažnijih nosača.

Zaključili smo da tu ne pomaže nikakva pedagogija.

Ali bilo je i takve djece koja su dospjela u logor nakon toga što je NKVD ubio ili uhapsio njihove roditelje i koja su se unatoč lošem utjecaju okoline uzorno ponašala. U Norilsku sam sreo sina bivšeg predsjednika Savjeta narodnih komesara Ukrajine Panasa Ljubčenka. Bilo mu je šesnaest godina kad ga je NKVD osudio na deset godina logora zbog toga što je pripadao obitelji »narodnog neprijatelja«. Njegov otac bio je član ukrajinskog politbiroa. Kad je saznao da će ga uhapsiti, ubio je sebe, ženu i troje djece od osamnaest mjeseci do dvanaest godina. Najstariji sin bio je kod njegovih roditelja i tako ostao u životu. Svi smo se zauzimali za tog dječaka i tražili mu lakši posao. Kad sam ga ponovno sreo nakon dvije godine, nije se promijenio; to me veoma radovalo. Bilo je mnogo takve dobre djece političkih zatvorenika.

KUHAR PROTIV SVOJE VOLJE

Zima je 1943-44. dosegla vrhunac. Termometar je rijetko kada pokazivao manje od 45 stupnjeva ispod nule. Logorska uprava bila je prisiljena obustaviti radove na otvorenom jer su se ljudima smrzavala čak i lica, unatoč maskama koje su nosili. Na rad su morali ići samo zaposleni na pruzi. Jedina promjena bila je u tome što veoma slabi nisu morali prevaljivati čitav put, već je svatko dobio svoj dio nedaleko od logora.

Moj odsjek nalazio se na teritoriju ciglane. Morao sam održavati prugu od ulaza u ciglanu do prve skretnice. Unatoč tome što me mučila studen i glad, bio sam sretan što sam dobio taj posao. Mnogi su mi pozavidjeli. Čim bi završilo radno vrijeme, ja bih za 10 minuta bio kod »kuće«. Drugi iz moje brigade vraćali bi se oko deset, jedanaest, pa čak i u jedan sat noću.

Blizina ciglane omogućila mi je da se ugrijem, naročito kad nije bilo vjetra pa su tračnice bile čiste. Tada sam se na nekoliko minuta mogao skloniti pod krov. Ulaženje u prostorije bilo je zabranjeno, pa sam se morao nekako snaći. Idealno mjesto bila je skretničareva stražarnica broj 3 u sredini mog odsjeka. Ako bi naišla kontrola, bio bih na mjestu.

Skretnicu broj 3 čuvao je oficir letonske armije Melbardos. Golemo Melbardosovo tijelo teško se kretalo u sobičku, u sredini nalazila se okrugla željezna peć koja je uvijek bila dobro naložena. Kad bi vagon natovaren ugljenom zastao pred skretnicom broj 3, Melbardos bi istovario potrebnu količinu ugljena.

Kad sam prvi put ušao u kućicu da se ugrijem, Melbardos me upitno pogledao.

- Htio bih se malo ugrijati, danas je tako hladno.

- Dobro, ugrijte se, ali ne duže od pet minuta. Ovamo je zabranjeno ulaziti. Kad bi vas zatekao nadzornik pruge, mogao bih imati neugodnosti.

Obećao sam mu da neću dugo ostati. Nakon deset minuta ponovno sam bio na ubitačnom mrazu.

Zima je bila oštra. Razbijao sam led i čistio snijeg s tračnica trudeći se da održim tjelesnu toplinu.

Kad bih se umorio, potražio bih neko sklonište. Ali nigdje nisam mogao ostati dulje od deset minuta. Nadglednici, a i radnici, s naročitim su užitkom tjerali logoraše iz toplih prostorija.

Stajao sam tako jednog dana s lopatom i krampom u rukama i nisam znao kamo da se sklonim. Iz mnogih je dimnjaka kuljao dim, ali ja sam znao da nadglednik pazi poput psa na svakog tko bi otvorio vrata. Lijevo sam već bio, a desno je dimnjak odviše daleko. Krenuo sam u smjeru skretnice broj 3. Kad sam se približio vratima, izišao je Melbardos kako bi me spriječio da uđem. Shvatio sam ga, zastao i pozdravio, iako sam ga danas već jednom pozdravio. Melbardos pogleda u stranu i stane nešto petljati kod skretnice. Ostao sam na mjestu. On pogleda moje smrznuto lice i tužne oči.

- Uđite, ali samo na kratko vrijeme.

Utrčah u kućicu. Bojao sam se da će se Melbardos predomisliti. Sjeo sam u kut da mu ne bih smetao. Skinuo sam krznenu kapu koja je malenom uzicom bila vezana ispod podbratka. Uskoro sam se ugrijao. Svukao sam vatirani kaput. Melbardos se okrene prema meni.

- Nemojte se svlačiti. Znate da ćete uskoro morati izaći.

Pokušao sam ga navesti na razgovor da bih dobio na vremenu, ali svi pokušaji bili su uzaludni. Kad sam mu rekao da bi bilo dobro kad bismo mogli nešto pojesti, on me upita:

- Što biste sada jeli?

- Komad crnog kruha - odgovorio sam.

- Da - reče - ali kad biste mogli birati?

- Izabrao bih rezance sa šećerom i makom.

- To rado jedete?

- Da, volim kolače.

- To vam je priređivala žena? - upita radoznalo.

- Bečka kuhinja!

- Vi ste iz Beča? - Melbardos me pažljivo promotri.

- Da!

- Tako? To nisam znao.

Pričao sam mu o Beču, a još više o bečkoj kuhinji. Pričao sam rado jer sam bio sretan što se mogu grijati. Ovaj put ostao sam više od jednog sata.

Slijedećeg dana ponovno sam došao. Melbardos je šutio. Ponovno sam sjeo na staro mjesto u kutu. Odmah me počeo ispitivati o različitim jelima. Govorio sam što sam znao, a Melbardos je iz džepa izvadio bilježnicu i bilježio imena jela i recepte. Naš razgovor prekinuo je nadzornik pruge. Melbardos ga je izdaleka ugledao kroz prozorčić. Brzo sam izišao i počeo čistiti prugu. Kad je nadzornik otišao, ponovno sam se vratio. Melbardos me dočeka prijazno kao dobrodošla gosta.

- Sjednite, sjednite - mrmljao je.

I ja nastavih priču o jelima.

Slijedećeg dana na redu je bila pariška kuhinja. Pričao sam i o svom životu u Parizu, danas sam morao nastaviti. Govorio sam o Louvreu, Napoleonu, Mona Liši i drugim poznatim slikama. Melbardos me prekine:

- Pričajte o francuskoj kuhinji.

Pričao sam o tome što sam u Parizu jeo, još više o onome što nisam jeo. Melbardos je marljivo zapisivao u svoju bilježnicu, a ja sam bio sretan što se mogu grijati.

Slijedeći dani bili su posvećeni mađarskoj kuhinji. Poznavao sam samo paprikaš i gulaš. Ostala sam jela izmišljao. Gledajući kako Melbardos sve to marljivo bilježi, mislio sam da bi Mađari bili nemalo iznenađeni kad bi iz Melbardosove bilježnice saznali što jedu.

Čim bih malo zastao da odahnem, Melbardos bi me upozoravao da je vrijeme isteklo. Nekoliko je puta namjerno viknuo gledajući kroz prozorčić: dolazi nadzornik, ili: pregledavaju prugu! Tada sam na brzinu napuštao prostoriju. Napolju sam izmišljao nova jela da bih ponovno mogao ući. Izmišljao sam najfantastičnije recepte samo zato da bih se malo ugrijao.

Melbardos je imao i drugih razloga zbog koji je strancima zabranjivao ulaz u kućicu. Stražarska kućica bila je sastajalište ljubavnih parova. Često sam vidio kako u nju ulazi neka žena, zatim muškarac. Bijahu to kuhari koji su u kućici obavljali svoje ljubavničke poslove. Za to vrijeme Melbardos bi izlazio i čistio skretnicu. Za takve usluge dobio bi nešto hrane.

Kad sam se jednog dana grijao kod Melbardosa, u kuću uđe kuhar i sjedne na klupu. U razgovoru s kuharom Melbardos pokaže na mene i reče:

- To je bečki kuhar.

Zbunio sam se. Kuhar me upita gdje sam radio, ali ja o tome nisam htio govoriti. Melbardos odgovori umjesto mene, nabrojivši restorane o kojima sam mu pričao.

Jednog dana kad sam se vratio u baraku i ležao na gornjoj prični, uđe kurir iz logorske uprave. Vidio sam da nešto ispituje brigadira. Kurir je uvijek izazivao pažnju. Njegov dolazak uvijek bi značio neku novost.

Opazio sam kako brigadir sliježe ramenima.

- Pozor, tišina - poviče.

U baraci utihnu.

- Postoji li kod nas u brigadi neki kuhar?

Nitko se nije javio.

- Vidiš, rekao sam ti - pobjedonosno će brigadir. Kurir se okrene i iziđe.

Odahnuo sam jer sam slutio da se to odnosilo na mene i da je u nekoj vezi s kuharom kojeg sam upoznao kod Melbardosa.

Nakon petnaest minuta ponovno se otvore vrata barake i na njima se pojavi kurir zajedno s onim kuharom. Bit će zla, pomislio sam. Najradije bih propao u zemlju, ali bilo je prekasno. Kuhar me opazi i pokaže rukom.

- Eno ga.

Nisam se pomakao s mjesta. Šutio sam kao zaliven. Nisam znao kako da se izvučem iz neugodne situacije. Moji drugovi stali su vikati:

- Da, on je dobar kuhar, uzmite ga.

Brigadir se odjednom stvori kraj mene.

- Zašto nisi rekao da si kuhar? - ljutito me upita.

- Ja nisam kuhar - branio sam se. Nitko mi nije vjerovao. Svi su željeli da radim u kuhinji nadajući se da će od mene dobivati više hrane.

Na putu u logorsku upravu razmišljao sam kako da se izvučem iz neugodne situacije.

Kuhar se čudio. Nije mu bilo jasno zašto ne želim raditi svoj posao. Objašnjavao mi da će mi biti bolje, da ću uvijek biti sit i da će mi uvijek biti toplo. Odgovarao sam okolišajući.

U logorskoj upravi uvedu me u sobu načelnika logorskog odjeljenja Pancernoga, tu se nalazio i šef kuhinje Barsukov. Kad smo stupili u sobu, kuhar se obrati načelniku.

- Evo kuhara - reče ponovno.

Načelnik me stao promatrati od glave do pete, pitao me otkada sam kuhar i gdje sam sve radio. Odgovorio sam mu da je sve to nesporazum i da ja uopće nisam kuhar.

- To čujem prvi put u svojoj praksi - reče. - Obično svi tvrde da su kuhari. - Zatim se okrene upravitelju i reče: - To je pošten čovjek, izbaci Kuznjecova i uzmi ovoga.

Upravitelju kuhinje rekao sam da se uopće ne razumijem u kuhanje.

- Ako te sada ne uzmem, načelnik će reći da u kuhinji držim same lopove - odgovori mi. - Situacija je takva da moraš raditi. Uostalom, brzo ćeš se snaći, juhu i kašu nije teško kuhati.

Moj dolazak u kuhinju izazvao je veliko uzbuđenje među kuhinjskim osobljem, to su bili uglavnom kriminalci. Čudno su me promatrali.

Uskoro mi priđu svi kuhari i stadoše mi postavljati razna pitanja. Htjeli su saznati kakav sam kuhar. Ukratko sam im objasnio da o kuhanju nemam pojma. Bili su zadovoljni mojom iskrenošću i sretni što im nisam ozbiljna konkurencija.

U početku sam prao kazane. Pranje golemih kazana od pet stotina do tisuću litara bilo je teže od rada na pruzi. Morao sam pognut ribati zagorjelu kašu s dna krpom i željeznim strugačem. Znoj mi je curio potocima. Nakon toga teškog rada nisam imao apetita.

Kuhari su za sebe potajno kuhali bolja jela. Najprije su to preda mnom skrivali, morao sam se zadovoljiti običnom hranom za logoraše. Poslije su me uputili u svoju tajnu i dopustili mi da jedem zajedno s njima. Često smo pripremali pečeno meso

ili juhu od mesa. Živežne namirnice: smrznuto meso, konzerve, sušeni krumpir i povrće, dolazile su iz Sjedinjenih Država, šećer s Kube.

U mirnodopsko vrijeme hrana nije bila tako dobra kao sada kad su u Norilsk dolazili inozemni proizvodi.

Naravno, kuharima je bilo strogo zabranjeno da priređuju posebna jela.

Načelnik logorskog odjeljenja Pancerni bio je strah i trepet za kuhinjsko osoblje. Kad bi došao u kuhinju, pretraživao bi džepnom svjetiljkom sve kuteve tražeći sakrivene zalihe. Teško onome koga bi uhvatio, smjesta bi ga poslao u »karcer«, a zatim na teške radove. No, usprkos strogim kaznama kuhari su i dalje tjerali svoj posao. Uvelike su krali najbolje živežne namirnice, najčešće mast i jaja u prahu. Jedan dio davali su logorskoj policiji i nadglednicima, drugi svojim ljubavnicama.

Za kuhara je stvar časti da ima ženu. U kuhinji je uvijek dežurao netko iz logorske uprave i brigade. Činovnici se nisu mnogo brinuli što kuhari rade sa živežnim namirnicama, a zatvorenici su u većini slučajeva nastojali da i sami nešto dobiju, da se barem na nekoliko dana osiguraju protiv gladi.

Kad god bi načelnik došao u kuhinju, ispitivao bi kuhara kako je zadovoljan sa mnom. Ovaj bi hvalio moj rad, tada bi načelnik odgovarao uvijek istom rečenicom:

- Eto vidiš, bio sam u pravu kad sam ti rekao da ga uzmeš.

Postepeno sam se privikao na nov posao. Uskoro su me priznali kao kuhara, iako sam kuhao samo juhu i kašu. Jednog dana htio sam nešto pojesti. Rekoše mi da ispečem soljenu ribu. Upravo sam je dogotavljao, kad se u kuhinji stvori Pancerni.

- Za koga se peče ova riba? - upita.

- Za kuhare, građanine načelnice - odgovorih.

- I ti počinješ raditi svinjarije.

- To je ista riba kakvu dobivaju svi zatvorenici, samo što je pečem na malo masti - branio sam se.

- Čini mi se da i ti postaješ suviše pametan. Ako to još jednom vidim, otići ćeš u glinokop - zaprijeti mi.

Skinuo sam ribu s ploče.

Kad je nakon nekoliko dana ponovno došao u kuhinju, odmah se obrati meni:

- Danas ne pečeš ribu?

Šutio sam.

Načelnik uzme džepnu svjetiljku i stane pretraživati kuhinju. Ništa nije našao. Na odlasku podigne pećnicu i pogleda unutra.

- Šta je to?

Kad sam pogledao unutra vidio sam tiganj sa žemljama od bijelog brašna. Vidio sam ih prvi put.

- Tko je danas službujući kuhar? - izdere se načelnik.

- Ja, građanine načelnice.

- Baci kecelju i gubi se iz kuhinje.

Lice mu je bilo crveno od bijesa.

Poslušao sam šuteći. Znao sam da nikakvo objašnjenje ne bi imalo smisla. Pognute glave napustio sam kuhinju. Boljelo me što sam na tako glup način izgubio dobar posao. Nisam znao koji je od kuhara pekao ove žemlje i kada ih je stavio u pećnicu. Poslije sam saznao da je to učinio kuhar koji me na taj način htio maknuti iz kuhinje.

Uveče sam otišao nadgledniku i upitao ga u koju su me brigadu dodijelili. Ali on nije primio nikakva uputa. Bio sam sretan kad mi je rekao da ponovno odem u brigadu u kojoj sam bio.

Očekivao sam da ću biti prebačen na rad u glinokop, kao što je u takvim slučajevima običaj, a to bijaše najteži posao. Pancerni vjerojatno nije bio potpuno uvjeren u moju krivnju.

POSTAO SAM SKRETNIČAR

Došao je ožujak. Prošlo je najgore, tri strašna zimska mjeseca. U Norilsku ožujak nije proljetni mjesec, ali temperatura je rijetko kada niža od četrdeset stupnjeva. A to je već mnogo.

Svi su me dočekali veoma prijazno. Kada sam radio u kuhinji često sam davao veće obroke i drugovi to nisu zaboravili. Svima je bilo žao što nisam i dalje kuhar.

Ponovno sam obilazio tračnice s lopatom i krampom. Melbardosa više nisam posjećivao jer se moj odsjek sada nalazio na suprotnom kraju. Grijao sam se u skretničarevoj kućici broj 5. Ovaj skretničar imao je manje posla, dosađivao se i nije imao ništa protiv razgovora.

Kad sam jednog jutra nastupio posao i kao obično ušao u skretničarevu kućicu po svoj alat, skretničar mi reče da njegov zamjenik još nije stigao.

Kad sam poslije dva sata ponovno ušao u kućicu, zamjenika još uvijek nije bilo. Skretničar me zamoli da ga na kratko vrijeme zamijenim jer od šefa stanice mora zatražiti zamjenu. Telefonski su mu obećali da će nekoga poslati, ali od tada je prošlo mnogo vremena. Ostao sam sam. Nakon pola sata vratio se skretničar zajedno s dispečerom. Ovaj me odmah upita želim li postati skretničar.

Objasnio sam mu da još nikad nisam radio sličan posao. Dispečer mi reče da na osnovu telefonskog naloga moram postaviti skretnicu i poslije toga javiti da je skretnica broj taj i taj postavljena i u smjeru tom i tom. Obećao mi je i pismene upute.

Svake večeri poslije svršetka posla morao sam odlaziti na željezničku stanicu gdje me šef stanice usmeno podučavao.

Kad su jednog dana pored pruge prolazili moji prijatelji i vidjeli me kako sa zastavicom u ruci signaliziram lokomotivi, nisu vjerovali svojim očima.

Postao sam skretničar.

Na najudaljenijem kraju logora počeli su graditi veliku baraku. To samo po sebi ne bi bilo ništa naročito, jer se logor neprestano povećavao, da radnici koji su tamo radili nisu govorili da se nova baraka gradi na nov način. Imala je male prostorije, na prozorima rešetke, a vrata su bila obložena željezom. Kao da će biti zatvor.

Naravno, zatvorenici su počeli nagađati, neki su tvrdili da predstoji izolacija kao u VII logorskom odjeljenju. Kad bi to bilo točno, ja bih imao dovoljno razloga da se plašim pooštrenog režima. Međutim, uskoro se proširila vijest da je baraka određena za više oficire njemačkog Wermachta.

Kada je baraka bila gotova, saznali smo u čemu je stvar. Specijalnim transportom iz Dudinke stigla je velika grupa ljudi. Za vrijeme istovara nitko nije smio blizu pruge. Ali iz daljine su se mogle vidjeti uniforme Hitlerove armije.

Tek poslije nekoliko tjedana saznali smo nešto više o novim zatvorenicima. Prebacili su ih na rad u glinokop, a oni koji su dotada radili u glinokopu prebačeni su na nov posao. Iz daljine smo mogli promatrati kako ih vode na posao, svi su nosili istu odjeću, samo što su na leđima i kapama imali velike brojke. Na posao su izlazili kroz posebna vrata.

Putem oboljelih zatvorenika, koje su dovodili u bolnicu, saznali smo da su to »katorgaši«, nova vrsta zatvorenika: nakon povlačenja Hitlerovih trupa i ulaska sovjetske armije, sve one koji su na bilo koji način surađivali s njemačkom armijom, a nisu bili odmah strijeljani, uhapsio je NKVD, a vojni sud ih je osudio na

»katorgu«. To su prije svega bili gradonačelnici, seoski starješine, policajci i učitelji. Nijemci koji su se među njima nalazili bili su uglavnom iz logora za istrebljivanje iz kojih nisu na vrijeme pobjegli.

Uskoro je bila sagrađena i druga slična baraka. Slijedeća grupa sastojala se od žena koje su se na bilo koji način povezale s okupatorskim trupama. One su, kao i muškarci, za vrijeme okupacije nastavile službu u školama, a mnoge su imale i intimne odnose s njemačkim oficirima. Bilo je i žena koje su bile uhapšene zato što su za njemačke oficire prale rublje, ili su kod njih bile zaposlene kao čistačice.

Prvi put smo vidjeli političke zatvorenike ratne zločince.

Jednom mi je uspjelo da razgovaram s njemačkim oficirom. Kad sam jednog dana radio na skretnici, jedna grupa »katorgaša« istovarivala je drva. Vagoni su stajali u blizini moje skretnice. Čuo sam kako dvojica razgovaraju i razabrao da je jedan od njih Nijemac.

Uzeo sam lopatu, da ne bih izazvao sumnju stražara, i glumio da čistim uzvisinu. S vremenom na vrijeme dobacivao bih Nijemcu pokoju riječ. Strahovito se začudio kad je čuo njemački govor.

- Kako si došao ovamo? Zar si Nijemac? - upita me.

Ukratko sam mu objasnio tko sam.

- Imaš li nešto za pušenje?

- Nisam pušač, ali nešto ću ti nabaviti - odgovorio sam i povukao se jer sam primijetio da me jedan od vojnika promatra.

Potrčao sam u obližnji betonski odjel ciglane i zamolio znanca malo mahorke. Duhan sam stavio u kutiju od šibica, ponovno uzeo lopatu i približio se grupi. Tražio sam priliku da Nijemcu neprimjetno predam duhan. Tek što sam kutiju šibica umotanu u krpu htio staviti na zemlju, začujem vojnika:

- Hej, što ti tamo radiš? Gubi se!

Poslušao sam ga i otišao u kućicu. Kroz prozorčić sam vidio kako se Nijemac okrenuo prema meni, ali njegove znakove nisam razumio.

Službenik stanice upita me kako napreduje istovar vagona. Iskoristio sam ovu priliku da se ponovno približim vagonima. U času kad se vojnik malo okrenuo, bacio sam kutijicu s duhanom u blizinu grupe.

Poslije sam kroz prozor promatrao kako se Nijemac nekoliko puta pokušava približiti kutijici. Ali čim bi učinio nekoliko koraka, vojnik bi ga opominjao da ne prilazi tračnicama. Zatim je drugi čovjek pokušao to isto. Napokon mu je uspjelo.

Sada sam se bojao da pušači neće izdržati i da će odmah upaliti cigaretu. Tada bih nastradao. Vojnik bi shvatio zašto sam se muvao oko grupe. No, oni nisu pušili, a ja nisam znao da li je to zato što nemaju šibice, ili zato što su oprezni. U svakom slučaju bio sam pošteđen.

Svi moji pokušaji da s »katorgašima« stupim u razgovor nisu uspijevali jer su vojnici bili oprezni. Kad su »katorgaši« opet jednom radili u blizini skretnice, u moju kućicu ušao je vojnik da se ugrije, ali kad sam pokušao izaći, on me upozori da je zabranjeno stajati u njihovoj blizini. Nisam bio uporan, nisam htio izazvati sumnju.

No, sreća me ubrzo napustila. Jednog dana, kad sam radio kao obično, prošao je opunomoćeni enkavedeovski oficir IX logorskog odjeljenja. Najprije sam se htio povući u kućicu, ali tada sam se sjetio propisa da skretničar mora kod skretnice dočekati pretpostavljenog i raportirati.

Pošao sam mu nekoliko koraka u susret, zastao i rekao:

- Postaja broj 5, službujući Štajner, sve u redu.

Kad je čuo moje ime, oštro upita:

- Štajner? Kako to da ste na tom poslu?

Ispričao sam mu da sam skretničar postaje postao pukim slučajem.

- Zanimljivo! Koga oni sve ne namještaju kao skretničara -podrugljivo promrmlja i pođe k telefonu. Čuo sam ga kako govori šefu stanice:

- Pošaljite nekoga da zamijeni skretničara na postaji broj 5. Smjesta!

Ponovno sam se vratio lopati i krampu. Ali ni na tom poslu nisam se mogao dugo zadržati sada kad me oficir NKVD-a otkrio.

Ubrzo sam morao pokupiti stvari i pripremiti se za »etape«. Jedva mi je ostalo toliko vremena da se oprostim s drugovima.

Za vrijeme boravka u IX logorskom odjeljenju stekao sam mali imetak: donje rublje, limenku, drvenu žlicu, čak i pokrivač. Sve sam to nabavio u vrijeme dok sam radio u kuhinji. Limenka je bila američka konzerva, drvenu žlicu platio sam sa šest stotina grama kruha, za rublje sam dao četiri porcije kruha, a pokrivač mi je poklonio Saša Weber. Sve to strpao sam u američku platnenu vreću, koju sam prije toga temeljito oprao.

Utjerali su nas u kupaonicu, gdje nas je logorska policija detaljno pregledala. Rublje su proglasili državnom imovinom i konfiscirali. Limenku i drvenu žlicu mogao sam zadržati, a platnenu vreću jedva sam spasio.

Okruženi logorskom policijom stupali smo prema izlazu. Dugo smo stajali da nas preuzme straža. Nagađali smo o tome kamo nas vode. Pred vratima nas je bilo četrdesetak, svaki je iznosio svoje mišljenje. Poslije smo se uvjerili da nitko nije pogodio kamo nas vode.

Kad nas je preuzela straža, pao je mrak. Stražari su htjeli nadoknaditi zakašnjenje i nemilosrdno su nas tjerali. Neprekidno su vikali:

- Brže, brže!

Ovu su riječ na svom jeziku ponavljali i psi koji su nas pratili i stalno na nas kesili zube.

Napokon smo stigli na stanicu gdje su nas satjerali u kut. Čekali smo.

Kad su sastavili kompoziciju, odveli su nas dvojicu po dvojicu u vagon za stoku koji su izvana zatvorili.

Čim smo sjeli na pod, nastavili smo pogađati kamo idemo. Mnogi su pretpostavljali da nas voze u Dudinku.

Put od stotinu i dvadeset kilometara trajao je dvanaest sati. Bilo je osam sati ujutro kad smo stigli u Dudinku.

VI. U DUDINKI

KAKO JE PRIJALA VOTKA

Od 1939. godine, kada sam posljednji put vidio Dudinku, ovdje se mnogo toga promijenilo za pet godina. Dok je vlak čekao na signal da uđe u željezničku stanicu, kroz otvore na vagonima vidjeli smo mnoge logoraške odjele, barake jednake onima u IX logorskom odjeljenju, s rešetkama na prozorima i vratima okovanim limom. Umjesto ograde nekoliko redova bodljikave žice. Stražarski tornjevi bili su povezani telefonskim vodovima.

Kad smo ušli u stanicu, vojnici su otvorili vagon. Na putu u logor vidio sam kako u blizini željezničke stanice logoraši grade veliku drvenu zgradu kroz čija su široka vrata vodile tračnice u unutrašnjost. Saznali smo da je to novo spremište za lokomotive.

Pet stotina metara od željezničke stanice nalazilo se novo logorsko odjeljenje u kome je bilo mjesta jedva za pet stotina logoraša. Barake su bile prepune i starosjedioci su se morali stisnuti da bi načinili mjesta novoj četrdesetorici. Bilo je to III logorsko odjeljenje.

Ovdje su svi zatvorenici bili zaposleni na željeznici. U jednoj od četiri barake stanovali su mašinovođa, vlakovođa i skretničari. Svi su bili kriminalci i na posao su odlazili bez straže.

U drugoj baraci stanovali su radnici iz radionice. Među njima bilo je i kriminalaca i političkih zatvorenika.

U trećoj baraci stanovali su radnici koji su radili na pruzi. U nju su nas strpali.

U četvrtoj baraci bila je smještena ambulanta i prostorija koja je služila kao bolesnička soba.

Polovica barake bila je razdijeljena u dvije prostorije. U jednoj je stanovalo dvanaest žena koje su također radile na željeznici.

Dvije su bile političke zatvorenice, ostale kriminalke. U drugoj prostoriji stanovali su logorski činovnici.

Već od prvog časa mogla se primijetiti velika razlika između logora u Norilsku i ovoga ovdje. Ovaj je bio neka vrsta veselog zatvora. Istog dana dozvolili su nam da kupimo kruh i druge živežne namirnice. Za večere mnogi su ostavljali svoju juhu, ili su je prepuštali nama. Neki su pili čaj u koji su stavljali velike komade šećera. S čajem su jeli lepinje koje su sami pekli. Nismo se mogli načuditi tom bogatstvu.

Ali već nakon nekoliko dana saznali smo odakle im sve to. Oni koji su bili zaposleni na željeznici pljačkali su vagone natovarene živežnim namirnicama.

Više nismo bili gladni. Tek sada sam shvatio zašto mnogi iz Norilska čeznu za Dudinkom.

Naša je grupa bila zaposlena na željezničkom nasipu. Brigade su postavljale nove tračnice.

U luci Dudinke trebalo je prije kretanja leda na Jeniseju odstraniti tračnice da ih ne bi otplavila voda. Poslije ih je trebalo vraćati na staro mjesto. Kad se to ne bi na vrijeme uradilo, sante leda svinule bi tračnice u spirale kao da su od tanke žice i valovi bi ih odnijeli. Ledeni bregovi prodirali bi i po dvije stotine metara duboko na kopno. Sve što im je stajalo na putu bilo bi zdrobljeno poput kutije šibica. Mnoge su kuće nestale kao da nikad nisu ni postojale.

Za vrijeme postavljanja tračnica često smo stajali duboko u vodi. Da bi ubrzali radove, dijelili su pedeset do stotinu grama votke. Naravno, votku nisu pili zatvorenici, već šefovi, stražari i brigadiri. Kad se jednom netko tužio upravitelju željezničkog odjeljenja da nikad ne dobivamo votku, on je obećao da će sam prisustvovati dijeljenju.

Slijedećeg su je dana zaista dijelili u prisutnosti upravitelja. Za podnevnog odmora on je lično donio votku i mi smo se postavili u jednored. Brigadir je u jednoj ruci držao bocu, u drugoj čašicu. Istupali smo jedan po jedan, a brigadir je točio. Pili smo i uživali, neki su mljaskali od zadovoljstva.

- Kako je prijala? - pitali smo jedan drugog.

- Izvanredno!

Nitko se nije usudio reći da smo pili običnu riječnu vodu iz Jeniseja.

Od tada se više nitko nije tužio da ne dobivamo votku.

Često smo radili u luci. Tada je bilo dobro jer smo radili bez stražara. Čitava luka Dudinka bila je okružena bodljikavom žicom, a duž žice nalazili su se stražarski tornjevi s kojih su vojnici pratili naše kretanje. Luka je zauzimala veliko područje. Tu su se nalazila skladišta za robu koju su vodenim putem transportirali u Norilsk. Velik dio robe ležao je na otvorenom, na primjer brašno.

U luci su radili zatvorenici iz svih logorskih odjeljenja Dudinke, osim »katorgaša«. Na istom području radilo je više od pet tisuća zatvorenika i slobodnjaka. Često su radili zajedno.

Slobodnjaci se po odjeći nisu razlikovali od zatvorenika. Često se događalo da nekog zatvorenika smatraju slobodnjakom, i obratno. Muškarci i žene radili su zajedno.

Za podnevnog odmora mogli smo slobodno šetati lukom. Već prvih dana poslije dolaska upoznali smo se s prilikama u luci. Neki su ubrzo naučili kako se krade. Pojedinci su se vraćali punih džepova. Nosili su šećer, brašno, konzerve i druge živežne namirnice koje su lako mogli ukrasti. Ovdje nije bilo gladi kao u Norilsku gdje su zatvorenici bili upućeni samo na ono što su sljedovali.

Jedan dio ukradenih stvari zatvorenici su donosili u logor. Na izlasku iz luke i na ulasku u logor, zatvorenike je pregledavala straža. U logoru se uvelike razmahala trgovina. Moglo se kupiti kruha, šećera, sapuna, čak i kolonjske vode. Logarska policija pretraživala bi barake i plijenila robu koju bi pronašla. No to bi se odmah slijedećeg dana nadomjestilo novom robom. Krađa je postala nešto što je samo po sebi razumljivo. Radilo se samo o spretnosti. Inače je ideal svakog logoraša izbjegavanje vanjskog rada. Ovdje, u Dudinki bilo je drukčije. Samo je rijetko tko želio ostati u logoru. Svi su htjeli raditi u luci, bez obzira na to kako težak bio posao.

Jednog su me dana zaposlili kao »kipjatilščika«, kuhara vrele vode. Moj je zadatak bio da triput dnevno, ujutro, u podne i uveče, skuham vrelu vodu. »Kipjatilka« se nalazila u maloj baraci u kojoj su bila ugrađena dva velika kazana. U jednom kutu nalazio se moj ležaj. U susjedstvu je bila soba sa četiri vojnička kreveta, u njoj su stanovali logorski činovnici. Jedan je bio nadglednik, drugi policajac, treći skladištar u spremištu živežnih namirnica, a četvrti, Aleksandar Boško, nije radio u logoru, već je bio upravitelj tovarnog odjeljenja željeznice. Sva četvorica bila su »beskonvojni«, tj. mogli su hodati naokolo bez straže i imali su propusnice. Pored zadatka da kuham »kipjatok«, morao sam spremati i prostoriju. Sada više nisam bio gladan, imao sam više nego što sam mogao pojesti. »Lagerni pridurki« imali su hrane koliko su željeli, zatim još i votke i žena.

Od dvanaest žena, koliko ih se ovdje nalazilo, devet je imalo ljubavnike. Od četvorice, koje sam posluživao, svi su imali žene osim Boška. Žene su slobodno dolazile muškarcima u posjetu.

Nakon nekog vremena »pridurki« su se preselili u baraku sanitetskog odjeljenja. »Pridurki« su zahtijevali da i ja pođem s njima jer su u mene imali veliko povjerenje zbog moje diskrecije. Na

moje mjesto stupio je drugi, a ja sam postao dežurni. Dužnost mi je bila da čistim prostoriju u kojoj su stanovali »pridurki«, a morao sam spremati i susjednu prostoriju u kojoj su se nalazile žene.

Ovdje sam upoznao sve te mlade žene između dvadeset i trideset godina osuđene zbog sitnih prevara na osam do deset godina logora. Po njihovu pričanju, u logoru nisu živjele slabije nego kod kuće. Svaka je imala propusnicu, neke su radile kao činovnice na željeznici, ili su bile čistačice, a dvije su radile kao služavke kod upravitelja logora i šefa stanice. Žene koje su bile političke zatvorenice također su radile na željeznici, ali njih su na rad pratili stražari.

Jedna od žena bila je osuđena na osnovu paragrafa 59 zbog banditizma. Zvala se Sura. Bila je punačka i malena, ljepuškasta lica i lijepih crnih očiju. Od žena je nitko nije volio jer je bila dvolična. Neprestano je plakala zbog svoje djece koju je ostavila kod majke. Zaklinjala se da neće imati »posla s muškarcima«, ali svi su znali da je skladištareva ljubavnica i da je on hrani poslasticama. Mene su neprestano ispitivale da li Sura dolazi u sobu, ali ja je nisam odavao iako sam znao koliko se često uvlači Šipitcinu u krevet. Suri je bilo neobično stalo da je ne odam, neprestano me podmićivala poklonima: bijelim kruhom i kockama šećera.

Najmarkantnija među ženama bila je Olga Srba, mlada i lijepo građena studentica medicine iz Kišnjeva u Besarabiji. Bila je kćerka liječnika, a uhapsili su je 1940. jer je zajedno s nekim studentima pripadala »kontrarevolucionarnoj grupi« i jer je među studentskom omladinom raspačavala rukom pisane letke. Osudili su je na deset godina.

U logoru je radila kao bolničarka u ambulanti. Načelnik logora, Borisov, koji je bio veoma liberalan, odredio je da Olga bude

liječnikova ljubavnica, ali to se nije ispunilo. Ona je prala njegovo rublje, ali dalje od toga nije došlo. Inače je bila slobodnih nazora o ljubavi. Imao sam prilike da se u to uvjerim. Kad sam je poslije nekoliko godina ponovno sreo u Norilsku, bila je trudna.

Za Olginu naklonost naročito se borio Boško, upravitelj tovarnog odjeljenja, koji je koristio svaku priliku da joj udvara. Kako on nije bio ni mlad, ni lijep, njegovi su pokušaji ostajali bez rezultata. Sitne pažnje koje joj je ukazivao u obliku konzervi mesa, šećera i drugih živežnih namirnica, nisu je uzbudile. Olga je bila dobro opskrbljena.

Odnosi između muškaraca i žena nisu uvijek bili dobri. Često je dolazilo do svađa, a ja sam morao nastupati u ulozi pomiritelja i posrednika. Jednog je dana u upravi došlo do promjene, umjesto liberalnog enkavedeovca Borisova, došao je novi načelnik Putincev koji je od prvog dana krenuo drugim smjerom.

Ono što se događalo u luci nije mogao izmijeniti, ali u logoru je započeo time što je postavio nove nadglednike koji su otpočeli provoditi oštru kontrolu. Često su pregledavali prostorije u kojima su stanovale žene i prostoriju »priduraka«. Jednom dok sam bio u ambulanti, nadglednik je silom otvorio vrata i u krevetu našao logorskog policajca i Marusju. Marusja je završila u »karceru«.

Jednog dana ušao je novi načelnik u sobu »priduraka«. Upravo sam spremao boce od votke. On me upita odakle mi te boce, a ja sam odgovorio da su to boce od petroleja. Uzeo je jednu i pomirisao.

- Tako, tako, tvoji šefovi piju petrolej, a i ti ga rado guckaš!

Šutio sam.

- No, a kako je sa ženama, to su vjerojatno samo drvene lutke? - rugao se.

- Ovdje nisam vidio nikakvih žena - odgovorio sam.

- Za pola sata završit ću obilazak, onda se javi u mom uredu.

Kad sam došao, načelnik mi ponudi da sjednem na stolicu kraj njegova pisaćeg stola.

- Sada mi ispričajte sve što se u baraci događa, redom, koja je čija ljubavnica, koliko i kada se pije votka.

- Ja sam dežurni a ne doušnik. Time se bavi logorska policija.

- A takav si ti? No, čekaj, ja ću ti pomoći. Sutra ćeš dobiti najgori posao koji se ovdje može naći. A sada marš napolje! - izdere se.

Izišao sam iz ureda. Rekao sam nadgledniku što se dogodilo. Ovaj me umiri i obeća da će razgovarati s Boškom neka me namjesti u uredu tovarnog odjeljenja. To me donekle umirilo pa sam spokojno očekivao buduće događaje.

Još nekoliko dana radio sam stari posao, onda je stigla zapovijed da me se premjesti. Postao sam dežurni u uredu tovarnog odjeljenja.

U LUCI DUDINKA

Ured se nalazio u luci u kojoj je bila željeznička uprava Dudinke. Moj šef bio je Aleksandar Boško koji je odsluživao desetogodišnju kaznu koju mu je izrekao sud u Ordžonikidzeu, u sjevernom Kavkazu, zbog »štetočinskog rada«. Boško je bio jedan od malobrojnih političkih zatvorenika koji je imao propusnicu i koji se u Dudinki mogao kretati bez stražara.

Moj je zadatak bio da donosim ugljen i ložim dvije peći. Namještenici tovarnog odjeljenja bili su zatvorenici i slobodnjaci. Slobodnjaci uglavnom bijahu mlade djevojke.

Na osnovu prvih utisaka zaključio sam da između zatvorenika i slobodnjaka ne vladaju samo službeni odnosi, već i prijateljske veze. Poslije sam otkrio da slobodnjaci ne jedu samo ukradene konzerve, već peku lepinje od brašna koje su zatvorenici na vreće dovlačili. No, nije ostalo samo na tome. Slobodne djevojke imale su razumijevanje za duševne potrebe zatvorenika koji su ih darivali svilenim čarapama, puderom i kolonjskom vodom. Neke su se djevojke zadovoljavale i platnenim vrećama u kojima je stizalo brašno iz Amerike. Iz tih vreća dudinske, ljepotice šivale su rublje.

Na pisaćem stolu šefa tovarnog odjeljenja Boška uvijek je bilo votke, keksa i konzervi. Jedna od slobodnih djevojaka osvojila je njegovu naklonost. Boško i Valja namjeravali su se vjenčati kad Boško izdrži kaznu. No do vjenčanja nije došlo jer je četrnaest dana nakon toga što je Boško postao slobodnjak, u Dudinku stigla njegova žena s odraslom kćerkom.

Osjećao sam se kao u raju. Od činovnika sam dobivao na pohranu ukradenu robu. Od tih poslastica mogao sam jesti koliko sam htio. Pošto sam radio mjesec dana, i ja sam postao željeznički

činovnik. Moj je posao bio u tome da nadgledam utovar i istovar vagona, da točno ustanovim vrijeme kada su vagoni bili postavljeni i vrijeme kad je završen utovar i istovar. Neprestano sam morao biti u vezi sa službujućim činovnikom na liniji i obavještavati ga o toku rada. Morao sam kontrolirati da li se istovarivanje odvija prema željezničkim propisima.

Posao željezničkog činovnika bio je najidealniji posao koji sam kao zatvorenik mogao zamisliti. Tjelesno nije bio naporan, a materijalno sam uvijek bio siguran. To znači da je hrane bilo dovoljno. Znao sam da mnogi činovnici prodaju ukradene stvari i tako dolaze do većih količina novaca. Služba je trajala dvanaest sati, a odmarali smo se 24 sata. Noćni rad nije bio neugodan. Posla je bilo manje, a u uredu smo ložili peć na kojoj smo i kuhali i pekli.

Uskoro sam i ja naučio iskoristiti priliku kad bih primijetio razbijeni sanduk ili poderanu vreću brašna. U prvo vrijeme srce mi je užasno lupalo, no poslije sam se smirio. Činilo mi se da se nalazim u vlastitoj smočnici. U početku sam bio parazit koji je jeo kod drugih, a sada sam ja bio jednako tako cijenjen kao i drugi kradljivci.

Jednog dana u Dudinki se dogodio neviđen slučaj: daleko od luke radila je grupa od pedeset »katorgaša« koji su iz zaleđenog Jeniseja, razbijajući led, vadili debla. Ta su debla bila dopremljena splavima, a istovar je zakasnio, drvo se smrzlo i sada ga je trebalo izvući iz vode.

»Katorgaši«, koji su radili pod jakom stražom, nekako su se uspjeli približiti vojnicima. Jednom su oteli automatski revolver i njime ubili dva vojnika, trojicu su ranili, jedan je uspio pobjeći. Alarmirano je zapovjedništvo. U međuvremenu je četrdeset i pet »katorgaša« pobjeglo, dok su petorica odbila da bježe i ostala su

na mjestu. Nakon nekoliko sati gonioci su dostigli bjegunce i poubijali sve osim trojice koji su trebali poslužiti kao svjedoci.

Nama, starim logorašima bilo je zagonetno kako to da su se »katorgaši« upustili u taj samoubilački pokušaj jer je svakome moralo biti jasno da će biti uhvaćen. Čak kad bi i uspjeli izmaći, poginuli bi u ledenoj pustinji jer nisu bili opremljeni za takvu pustolovinu. Objašnjavali smo to ovako: položaj »katorgaša« bio je toliko očajan, većina je dobila 20 do 25 godina, da su se odlučili na neku vrstu samoubojstva, što im je i uspjelo.

U međuvremenu je novi načelnik logora nastavio »čistkama«. Jedna od njegovih žrtava bila je i Olga, istjerao ju je iz ambulante i prebacio u IV logorsko odjeljenje. Olga je zajedno s drugim ženama morala istovarivati vreće brašna, cement i drugu robu s brodova koji su stizali u Dudinku. Često sam je susretao na radu i vidio da se strahovito muči, ali ona se trudila da to ne pokaže jer je bila ponosna. Sva Boškova nastojanja da je pomoću svojih veza oslobodi od toga teškog rada dugo nisu uspijevala. Napokon je ipak bila premještena na lakši posao u proizvodnju drvenog ugljena.

Kad sam se ponovno vratio u Norilsk saznao sam da je Olga dobila još deset godina logora zbog »kontrarevolucionarne agitacije«.

Boško i šef željezničke mreže u Dudinki bili su veoma zadovoljni mojim radom i ja sam bio unaprijeđen u željezničkog natčinovnika. Sad mi je bila podređena čitava grupa činovnika. Moja grupa postala je jedna od najboljih. Nekoliko sam puta dobio premiju od logorske uprave i željezničke direkcije.

U mojoj grupi radila je mlada slobodnjakinja Nina Čaban. Bila je sportski građena, imala je lijepe plave oči, a naročito je privlačan bio njen smijeh. Kad se smijala zvučalo je kao da zvone zvončići. Nina je stanovala zajedno sa svojim roditeljima, a njen

očuh bio je upravitelj pakirnice u Dudinki. Za vrijeme praznika Nina bi uvijek donosila košaru punu živežnih namirnica i votke. S nama je bila veoma ljubazna. Kako sam bio prilično stariji od nje, nisam ni pomislio da to Nina čini zbog simpatije prema meni, već sam to pripisivao okolnosti da sam njen pretpostavljeni i da me takvim poklonima želi udobrovoljiti.

Jednog dana čuo sam od njene prijateljice da je Nina veoma nesretna što joj ne uzvraćam njene izraze simpatije. Bio sam iznenađen, odgovorio sam da sam logoraš, a Nina je slobodna, i da bi veza mogla u prvom redu naškoditi Nini.

U luku Dudinke stizao je sve veći broj brodova iz Sjedinjenih Država i Engleske. Za istovar uzimali su se samo slobodnjaci koji su u tu svrhu dobivali specijalnu odjeću i obuću. Poslije rada morali su je vratiti upravi luke. Za inozemne brodove postojalo je posebno pristanište, daleko od mjesta na kojima su radili zatvorenici. Bila je sagrađena kantina za mornare s tih brodova.

Zatvorenici su brodovima poklanjali naročitu pažnju. Znalo se da njima stižu živežne namirnice. Činovnici linije i kradljivci radili su zajedno. Činovnici su se brinuli da se takvom robom natovareni vagoni postave na mrtvi kolosijek, gdje se nesmetano moglo pljačkati, a plijen bi se zatim dijelio.

Uskotračna željeznička pruga mogla je prevesti samo mali dio robe za Norilsk, tako da je veći dio ostajao u Dudinki i prebacivao se tokom zime. Trebalo je izgraditi normalan kolosijek od Dudinke do Norilska. Za taj posao bili su određeni »katorgaši«, a pruga je trebala prolaziti drugim putem, a ne trasom uskotračne željeznice. »Katorgaši« su radili čitavu zimu, ali ljeti je trebalo obustaviti radove jer nije bilo dovoljno tračnica. Nakon nekoliko godina radovi su ponovno nastavljeni i završeni. Danas Dudinku i Norilsk spaja širokotračna željeznica.

Za radove na istovaru u luci Dudinke brinula se naročita organizacija, »Gruzovoj učastok«, odjeljenje istovara, kojim je rukovodio neki slobodnjak koji je ovdje odslužio kaznu zbog kriminala. Zvao se Stamboli. Njegovi zamjenici bili su politički zatvorenici: Zborovski, vodeći sovjetski funkcionar koji je zajedno s Austrijancem Weissberg-Cibulskim sjedio u istražnom harkovskom zatvoru i dobio deset godina logora, i Cilcer, zamjenik šefa NKVD-a u Tiflisu na Kavkazu.

Moje veze s tim ljudima bile su veoma česte jer je karakter posla zahtijevao stalan kontakt s odjeljenjem istovara. Kako je željeznička uprava strogo pazila da se pravovremeno namještaju vagoni za istovar i utovar, kažnjavajući prekršaje velikim novčanim kaznama, šefovi tovarnog odjeljenja trudili su se da održavaju dobre veze sa željezničkim činovnicima jer je o njima ovisilo hoće li se kazna platiti. Različitim malim poklonima nastojao je odjel istovara steći naklonost činovnika, i većina se rado koristila njihovom velikodušnošću.

Moji odnosi sa Zborovskim, Cilcerom i drugima temeljili su se na drugoj osnovi. Svi smo mi nekada bili članovi Partije, a to nas je mnogostruko povezivalo i u logoru, pa smo i takve stvari rješavali na »partijskoj liniji«. Većina nekadašnjih komunista nastojala je da sebi međusobno olakša tešku zatvoreničku sudbinu.

PRVI I JEDINI ŠTRAJK U LOGORU

Deveti svibnja 1945. preuzeo sam nekoliko vagona koji su bili natovareni tehničkim materijalom. Do plovidbe je ostalo još nekoliko tjedana i svi su se trudili da oslobode sva spremišta i da ih pripreme za novi tovar. Zamolio sam radnike da se požure jer su vagoni bili potrebni za kompoziciju koja kreće za Norilsk. Da ne bih gubio vrijeme, telefonirao sam dežurnom činovniku u prometni ured da pošalje lokomotivu po vagone.

Nakon nekoliko minuta lokomotiva je stigla, a mašinovođa je stao vikati:

- Braćo, sklopljen je mir! Nijemci su kapitulirali!

Kao vatra tjerana vjetrom proširila se ta vijest po cijeloj luci. Svi su obustavili rad. Zatvorenici su krenuli u smjeru izlaza iz luke. Sa svih strana strujale su mase. Straže nisu znale što da rade. Prvi put je riječ mir udružila sve, zatvorenike i slobodnjake, na trenutak čak i stražare.

Vikali smo im da je mir. - Vodite nas u logor, danas se ne radi - odjekivalo je sa svih strana.

Oficiri su nam odgovarali da nemaju instrukcija.

- Kakve instrukcije? Mir je, vodite nas u logor! - vikali su zatvorenici.

Masa je provalila napolje. Stražari nas nisu zaustavljali niti prebrojavali kao obično. Hodali smo prema logoru. Pored nas išli su vojnici, a njihovi automati visjeli su obješeni o ruku.

Prvi put stražari nas nisu psovali. Riječ mir sjedinila je ljudska srca.

Kad smo stigli pred logor, ponovilo se isto kao i na izlazu iz luke: vrata logora bila su širom otvorena. Ušli smo bez prebrojavanja. Stražari nisu ni sačekali da svi uđu, odmah su krenuli u

smjeru svoje kasarne. Mi smo ostali u logorskom dvorištu. Prijatelji su jedan drugome stiskali ruke i svi su se radovali što je završen strahovit rat.

- Sada ćemo uskoro kući - ponavljali su mnogi.

- Naravno, bit će amnestije, svi će se vratiti svojim kućama.

- Da, ako netko još ima obitelj. Moje su istrijebili nacisti - reče netko.

Pojavio se načelnik logora i održao kratak govor u kome je rekao da je Hitler poražen, da je sovjetska armija pobijedila i da sovjetska vlada na čelu s drugom Staljinom neće zaboraviti da smo za rata dobro radili i na taj način pomogli da se okupator uništi. Spomenuo je da ćemo svi biti amnestirani. Naravno, svi neće moći odmah kući, ali kazne će se opraštati.

Bili smo sretni. Krenuli smo u barake. Kad je bilo vrijeme večeri i kad su nam dali uobičajenu juhu, prvi put se moglo čuti kako zatvorenici glasno izražavaju svoje nezadovoljstvo.

- Danas su ti psi mogli nešto bolje skuhati.

Prolazili su tjedni. O obećanoj amnestiji ništa! Položaj zatvorenika ostao je isti. Kao da se u svijetu ništa nije dogodilo.

Kad sam prijatelju Josefu pripovijedao o tom vremenu, rekao je:

- Sve se na svijetu mijenja, samo »GULAG« ostaje.

PRVO PISMO MOJE ŽENE NAKON PET GODINA

Sa svojom ženom izgubio sam svaku vezu početkom 1940. godine. Iako sam i do tog vremena samo rijetko kada dobivao poštu, znao sam otprilike da živi u Moskvi, a ona je znala da sam još živ. Novac koji sam ponekad od nje primao nadomještao je neisporučena pisma. Naravno, nikad nisam smio pisati o svom stvarnom položaju.

Za tih pet godina bio sam uvjeren da više nemam žene. Kad su me uhapsili, moja žena imala je dvadeset godina. Smrt našeg djeteta i represalije koje je morala podnositi bili su dovoljni razlozi da povjerujem kako se udala za drugoga.

Kad je rat završio, odlučio sam da joj ipak pošaljem jedno pismo. Pismo nisam poslao običnom logorskom poštom, već sam zamolio jednu Njemicu, koja je živjela u progonstvu u Dudinki i radila kao pomoćni knjigovođa na stanici, da ga baci u poštanski sandučić. Ovaj su način koristili mnogi zatvorenici. Premda su poštu kontrolirali, veći dio pisama ipak je stizao na odredište. Zamolio sam da mi se odgovor pošalje na adresu Njemice.

Prošlo je nekoliko tjedana. Sve moje nade su propale. Ali jednog dana Njemica me zamoli da za podnevnog odmora dođem u njezinu sobu.

Osjećao sam kako me obuzima malaksalost. Bilo je deset sati ujutro. Podnevni odmor počinjao je u dvanaest. Osjećao sam da neću moći izdržati još dva sata.

Krenuo sam najprije prema brodovima. Žene i muškarci istovarivali su robu i utovarivali je u vagone. Rad se odvijao normalno i ja nisam imao mnogo posla. Već nakon pola sata ponovno sam se vratio.

Pokušavao sam razgovarati s Njemicom, no čim bih se približio njenom pisaćem stolu, ona mi je perom pokazivala da joj se

ne obraćam. Nisam bio siguran znači li to da za mene nema ništa, ili mi želi reći da joj se ne približavam. Imala je mnogo razloga da se plaši. U istoj sobi sjedio je zatvorenik za koga se znalo da sve javlja NKVD-u. Da je ne bih doveo u opasnost, izišao sam iz sobe.

Potražio sam neki posao da bih utukao vrijeme. Napokon je došao podnevni odmor. Kada sam ušao u sobu, nikog nisam našao. Upravo kad sam se spremao da iziđem, Njemica je ušla. Iz torbice je izvadila novine u kojima je bila sakrivena koverta.

Odmah sam prepoznao rukopis svoje žene. Istrgao sam joj pismo iz ruke i otrčao u šupu gdje se sprema ugljen. Sakrio sam se u kut i dršćućim rukama poderao kovertu.

»Dragi moj Karli!«, počeo sam čitati. Zatim sam zastao. Od sreće nisam mogao nastaviti. Prve rečenice plesale su pred mojim suznim očima. »Dragi moj Karli...« Sve je dobro, mislio sam, kad pismo tako počinje. Ona još uvijek pripada meni. Čitao sam dalje. Saznao sam da je pismo stiglo nakon mnogih peripetija, jer sam ga poslao na staru adresu ne znajući da se žena već odavno odselila. Saznao sam kako je preživjela ratne godine. Ona i njeni rođaci smatrali su me odavno mrtvim. Pismo je završavalo najtoplijim riječima kakve su uobičajene među ljudima koji se vole.

Bio je to moj prvi sretni dan u logoru. Sada sam odjednom dobio odgovor na pitanje: čemu živjeti?

Da, isplatilo se podnijeti mučenje da bi se doživio današnji dan.

Istim sam putem od žene dobio još nekoliko pisama, novac i časopise, sve dok jednog dana agent NKVD-a nije nešto saznao. Svi zatvorenici u III logorskom odjeljenju u Dudinki znali su da je Zubkov agent NKVD-a. Zubkov je dobio deset godina zbog pronevjera, a sada je pokušavao popraviti svoj položaj dojavljiva-

njem. Javljao je sve što zatvorenici jedu, govore, kradu, provocirao je na sve moguće načine samo da bi imao što prijavljivati. Zubkov je prisluškivao razgovore zatvorenika i prijavljivao ih NKVD-u, dodavši uvijek ponešto svoga. Kao nagradu za taj prljavi posao dobio je propusnicu i nije se po nekoliko dana morao pojavljivati u logoru. Zubkov je imao ljubavnicu, slobodnjakinju, kod koje je često provodio noći. Bio je zaposlen kao željeznički natčinovnik i bio je moja smjena. Često sam sa Zubkovom imao oštrih razmirica prilikom preuzimanja smjene. Neprestano je prigovarao da se broj na tovarnom listu ne vidi dovoljno jasno, da nije točno označeno na kojem kolosijeku stoji natovaren ili prazan vagon itd. Uvijek sam se trudio da sačuvam hladnokrvnost, ali to mi je rijetko kada uspijevalo. Svi slobodnjaci i zatvorenici bojali su ga se jer je bio svjestan svoje moći, tako se i ponašao.

Kad je Zubkov saznao za moju tajnu, odmah je otrčao svojim naredbodavcima da ih obavijesti. Nije se, naravno, zadovoljio time da im javi kako primam bezopasna pisma od žene, već je rekao da je na tragu kontrarevolucionarnoj špijunskoj organizaciji koja je povezana s inozemstvom, pa čak da stižu i velike svote novaca u špijunske svrhe.

Zubkov je dobio nalog da me promatra. To je bio razlog što me nisu odmah otjerali s posla.

NKDV je najprije saslušao Njemicu. Rekli su joj da je najbolje da sve prizna jer oni ionako sve znaju. Zatim su pozvali i njenog muža, koji je također radio kao željezničar. NKVD je i njega optužio zbog špijunaže i zahtijevao da sve prizna.

Njemica me jednom potražila u luci dok sam na vagonima ispisivao brojke.

- Za ime božje, pišite svojoj ženi da više ne šalje pisma na moju adresu. NKVD iz toga stvara špijunsku aferu - rekla je to

tako brzo i uzrujano da sam jedva razumio o čemu se radi. Odmah sam javio ženi da mi odsada piše na logorsku adresu.

U mojoj odsutnosti pretražili su sve moje stvari i oduzeli mi sve što je bilo štampano ili napisano, čak i knjigu o životu Čajkovskog.

Vjerojatno se NKVD uvjerio da je najnovija špijunska afera izmišljena glupost i zadovoljio se time da me potjera s posla, a načelnik logora dobio je nalog da me premjesti u brigadu koja ne radi u luci.

Priključili su me brigadi koja je u pješčari tovarila pijesak.

Poslije nekoliko dana premjestili su me iz III logorskog odjeljenja u Perisilku, susjedno etapno mjesto.

Na Perisilki je bilo živo. Bilo je to vrijeme kad su stizali novi transporti zatvorenika, koji su trebali nadomjestiti one koji su za vrijeme zime poumirali ili su postali bogalji.

Sve barake bile su prepune, mnogi su spavali ispod prična. Uvelike se trgovalo stvarima koje su novo pridošli još posjedovali. Za nekoliko kilograma kruha i malo duhana moglo se kupiti odijelo, za dvije porcije kruha svilena košulja ili par lijepih cipela. Kupci bijahu kriminalci, koji su po narudžbi slobodnjaka pokupovali sve što se moglo upotrijebiti. Prodavači su uglavnom bili Nijemci ili Rusi, koje su vratili iz Njemačke ili Austrije i direktno ih dovezli u logor a da nisu ni vidjeli svoju domovinu.

Odavde su zatvorenike otpremali u Norilsk. S jednom grupom zatvorenika prebacili su i mene.

VII. PONOVNO U NORILSKU

U VI LOGORSKOM ODJELU

Kad je naš transport stigao u Norilsk, preuzeli su nas predstavnici logorske uprave i porazmještali u razna logorska odjeljenja.

Od željezničke stanice Norilsk stupali smo kroz grad u peteroredovima, duž Gornaje ulice i preko Zavodskaje do velikog područja zvanog »Boljšoj metalurgičeski zavod«, BMS.

Na tom mjestu radio sam u prvim godinama nakon dolaska u Norilsk. Tada je to bilo golemo gradilište na kome je deset tisuća zatvorenika primitivnim alatom razbijalo vječno smrznutu zemlju. Poslije je nikla mala ljevaonica metala. Sada su se dokle je oko dosizalo vidjeli veliki pogoni s golemim dimnjacima, halama, radionicama i spremištima. Razgranata željeznička mreža prolazila je čitavim područjem. Iz svih dimnjaka sukljao je dim. Vagoneti, koje je vukla lokomotiva, dovozili su vruću šljaku obojenih metala.

Na još neizgrađenim mjestima radili su zatvorenici istim alatom kao nekada ja i moji drugovi.

Da, mnogo je toga izgrađeno! Ali gdje su graditelji ovoga golemog pogona? Gdje su Ondraček, Keroši, Feldmann i hiljade inozemnih komunista koji su zajedno sa stotinama tisuća Rusa, Ukrajinaca, Uzbeka, Gruzijanaca i drugih sazidali sve to?

Gdje su moji drugovi?

Leže u masovnim grobovima Norilska! Tamo će počivati i veći dio ovih koje sada ovdje vidim.

Na rubu BMS-a nalazilo se VI logorsko odjeljenje koje će od sada biti moje novo boravište.

Najprije su nas dvije stotine doveli u ambulantu, gdje su nas pregledavali i svakome određivali radnu kategoriju. Dok sam čekao da dođem na red, prišao sam nekom čovjeku koga dotad

nikada nisam vidio i koji je već nekoliko puta ulazio u liječničku sobu i ponovno izlazio. Kao stari logoraš pogodio sam da je to jedan od »pridurka«. Nisam se prevario. Bio je to zavhoz, gospodarski upravitelj sanitetskog odjeljenja.

- Oprostite, molim vas, mogu li dvije minute razgovarati s vama? - upitao sam ga.

- Šta želite od mene?

- Bit ću iskren. Već od 1936. nalazim se u zatvorima i logorima i jedini sam stari među ovima koji su sada došli iz Dudinke. Znam da ćemo svi biti ponovno prebačeni na težak posao. Molim vas, pomozite mi da se iz toga barem privremeno izvučem.

- Koju kategoriju imate?

- Još nisam bio kod liječnika.

- Kako se zovete?

Rekoh mu svoje ime, on zapiše podatke na papir i pođe u liječnikovu sobu. Nakon deset minuta mi priđe.

- Dobili ste kategoriju II A, jeste li zadovoljni?

- Mnogo vam hvala, što treba da radim?

- Radit ćete kao bolničar u odjeljenju za oporavak.

Odahnuo sam. Ponovno mi je uspjelo da se na neko vrijeme spasim od teškog rada.

U VI logorskom odjeljenju postojao je, osim bolnice koju je imalo svako logorsko odjeljenje, i tzv. OP, odjeljenje za oporavak. Tamo su smještali ljude koji nisu bili bolesni, već tjelesno iscrpljeni i više nisu imali dovoljno snage za posao. Kad sam gledao te uglavnom mlade ljude, pitao sam se: što ih još drži na nogama? Neki su bili toliko slabi da su se pri svakom koraku morali za nešto pridržavati, kao djeca kad uče hodati. Ovdje su dobivali bolju hranu, triput dnevno. Za doručak je bilo maslaca ili margarina, ručak se sastojao od tri jela, svakog dana dobivali su meso. Kako

je većina patila od skorbuta, dobivali su i nešto sirovog povrća i pola litre kvasa. Zatvorenici su u OP ostajali oko tri tjedna. Oni koji se u tom roku ne bi oporavili, ostajali su još tri tjedna. Za to vrijeme nisu morali raditi. Ali da bi se ipak kretali, oni koji nisu pretjerano slabi čistili su dvorište logora po dva sata dnevno.

Da bi što duže ostali ovdje, neki su pokušavali odugovlačiti poboljšanje, prodavali su kruh ili su ga mijenjali za duhan. Zbog toga su liječnici odredili da se kruh ne daje u porcijama, već ga je bolničar mrvio u juhu. Osim čišćenja baraka, to je bila i moja dužnost.

Stajalo me mnogo da odolim molbama da to ne uradim. Ponekad sam popuštao, na kraju sam imao samo neprilika. Oni kojima sam tu uslugu odbio, prijavili bi me liječniku.

Nas četvorica bolničara spavali smo u maloj susjednoj prostoriji u kojoj su se nalazili vojnički kreveti, slamarice, plahte i pokrivači. Dobivali smo istu hranu kao i bolesnici. Nakon dva mjeseca rada izgledao sam upadljivo dobro i moj zaštitnik reče da me mora otpustiti jer su mu liječnici savjetovali da umjesto mene uzme slabijeg čovjeka. Nije mi drugo preostalo nego da mu se zahvalim na pomoći.

Prebacili su me u brigadu koja je podizala temelje nove koksare. Sve takve radove izvodio je na tom području »Metalurgstroj«.

Upravitelj »Metalurgstroja« bio je inž. Epstein. Kad sam stigao u Norilsk s otoka Solovki, upoznao sam Epsteina; tada je bio zatvorenik. S njim sam gradio željezničku prugu Dudinka-Norilsk. Epstein je odsluživao svojih deset godina logora koje je dobio zbog »štetočinskog rada«. Kad je počeo rat i trebalo je na brzu ruku graditi pogone važne za ratnu proizvodnju, pozvali su Epsteina, koji je bio građevinski inženjer, iz naše brigade i posta-

vili ga za upravitelja jednog odjela. Epstein je na svom novom poslu veoma dobro radio. Otpisali su mu jedan dio kazne, a kad je njegov objekt bio prvi završen, oslobodili su ga i imenovali upraviteljem golemog kombinata.

Kad sam ga ponovno sreo, njegove su grudi krasila dva najviša ordena Sovjetskog Saveza.

Za podnevnog odmora pošao sam u zgradu uprave da zamolim Epsteina za odgovarajući posao. Nisam znao kako će me dočekati i hoće li čovjek ukrašen ordenjem prepoznati zatvorenika.

Ušao sam u sobu tajnice. Plašio sam se da će me izbaciti. Bojažljivo sam rekao sekretarici da želim razgovarati s »graždaninom načalnikom«. Pogledala me, opazila moju glinom uprljanu odjeću i rekla:

- Načelnik nije slobodan.

Htio sam joj reći svoje ime i zamoliti je da upita načelnika kada me može primiti, no odustao sam i uputio se prema vratima. Najednom me sustigne Epstein koji je žurio u sobu glavnog inženjera. Nije me primijetio, ili me nije htio prepoznati. U hodniku sam razmišljao što da učinim. Upravo sam htio izići, kad opazih da se vraća. Stajali smo jedan nasuprot drugome.

- Otkuda vi ovdje? - upita me.

- Tražim vas - odgovorio sam.

- Dođite, dođite.

Epstein je pošao naprijed, ja sam ga slijedio.

- Kako ste?

- Kako zatvorenik može biti. I sami vidite - odgovorio sam i pokazao svoju prljavu odjeću.

- Gdje radite?

- U brigadi koja gradi koksaru.

- Hoćete li biti brigadir?

- Znate, ne volim taj posao - odgovorio sam zbunjeno.

- Znam, taj posao ne odgovara vašem karakteru. Brigadir treba da opsuje. Ili ste to možda naučili? - nasmiješi se.

- Na sreću, nisam.

Pošto sam mu ispričao koje sam sve poslove u međuvremenu obavljao, rekao mi je da se obratim njegovu zamjeniku, a ako ovaj ne nađe odgovarajući posao, neka ponovno dođem k njemu.

Uputio sam se Epsteinovu zamjeniku kome sam morao objasniti tko sam, kolika mi je kazna i kakve sam sve poslove posljednjih godina obavljao. Kad sam mu spomenuo posljednje zaposlenje, posao željezničkog natčinovnika, reče mi Ljam, tako se zvao zamjenik, da je kod »Metalurgstroja« slobodno mjesto upravitelja transportnog odjeljenja. Upita me hoću li ga prihvatiti. Pristao sam nakon kraćeg razmišljanja jer sam dobro poznavao taj posao.

Istog dana odnio sam upravitelju VI logorskog odjeljenja pismo koje je potpisao Epstein u kojem obavještava koji mi je posao dodijeljen i moli ga da poduzme potrebne mjere kako bi mi se omogućio rad. To je značilo i preseljenje u baraku u kojoj su stanovali nadglednici, upravitelji odjeljenja i drugi vodeći činovnici. U baraci nisu bile obične prične, već tzv. vagonski sistem, tj. prične su bile građene kao mjesta u vagonima putničkih vlakova. Na jednoj je bilo mjesta za četiri osobe, između njih su bili razmaci i svaka je imala odgovarajuću posteljinu. U sredini barake nalazio se veliki stol na kome se moglo jesti, pisati i čitati. Oni koji su ovdje stanovali mogli su po želji napuštati logor i otići na susjedno područje tvornice. I hrana se razlikovala od hrane ostalih zatvorenika.

Slijedećeg dana nastupio sam novo mjesto upravitelja transportnog odjeljenja »Metalurgstroja«. Stotinu i pedeset ljudi, po-

dijeljenih u četiri brigade, morali su istovarivati sve terete koji bi stizali u »Metalurgstroj« vlakom ili kamionima. Radilo se danju i noću. Radovi na istovarivanju bili su strogo vezani za vrijeme. Dvadeset tona težak vagon morao se istovariti za dvadeset minuta, kamion od tri tone također za dvadeset minuta, a za velike američke »Mac« kamione bilo je određeno dvadeset pet minuta.

Na osnovu iskustava koje sam stekao na željeznici, znao sam kakve me teškoće očekuju. Ove stroge norme za istovar i pretovar zahtijevale su zapošljavanje zdravih i snažnih ljudi, a takvih je u brigadama bilo vrlo malo. Stoga su vagoni rijetko kada bili istovareni na vrijeme. Znao sam da posao neće biti uspješan ako se budem oslanjao na rad zatvorenika. Morao sam potražiti druga sredstva.

Da bi se zatvorenici natjerali da intenzivnije rade, upotrebljavalo se veoma jednostavno ali bestijalno sredstvo. Nitko na svijetu ne bi vjerovao da običan list duhana koji se sadi na polju može čovjeka preobratiti u životinju. Ali NKVD je znao i tako bezazleni list duhana iskoristiti u svoje svrhe. Već sam spomenuo da su transporti Saveznika dovezli na tisuće tona živežnih namirnica u Norilsk i tako zatvorenike i slobodnjake sačuvali od gladi. Ali duhana je bilo malo. U Rusiji toliko omiljela »mahorka«, ovdje je bila prava rijetkost. I NKVD je brzo uvidio koliko važno sredstvo ima u svojim rukama.

»Mahorka« se davala samo kao premija za prebačenu normu. Visoke norme koje je samo rijetko tko ispunjavao, sada su se često prebacivale. Prije početka rada na gradilište je dolazio upravitelj. Brigada je dobivala dnevni zadatak, pri čemu je upravitelj odmah obavijestio koliko će se »mahorke« uvečer podijeliti ako se zadatak ispuni.

Onda je započelo mahnitanje. Više nije bilo potrebno da ih goni nadglednik ili brigadir. Ljudi su se međusobno tjerali. I ne

samo to, oni su se međusobno ganjali do iznemoglosti. Strast da se dođe do malo duhana prisiljavala ih je da daju sve od sebe. Radili su bez odmora, često nisu uzimali ni jednosatni odmor. Čim bi progutali komadić kruha, ponovno su žurili na rad. Nepušači su morali sudjelovati jednako kao i pušači. Prijatelji su postajali neprijatelji, sve zbog ono malo duhana. Kad bi završio radni dan, došao bi nadglednik, i provjerio je li zadatak ispunjen. Svi su napeto očekivali rezultat. Ako je norma bila ispunjena, nadglednik bi izgovorio toliko očekivanu rečenicu:

- Brigadiru, evo ti cedulje i pođi po duhan.

Ljudi su napeto čekali da se brigadir vrati s duhanom. U međuvremenu su sanjarili o tome kako će upaliti cigaretu. Nepušači su pak planirali kako će »mahorku« zamijeniti za kruh. Prilazili su im pušači i nagovarali ih da posao sklope s njima.

No, ljude su obično varali. U početku je brigadir obećao paketić »mahorke« na dvojicu, a na kraju bi ispalo da je svaki četvrti dobio paketić koji je morao razdijeliti na četiri dijela. Ostatak su brigadiri zadržavali za sebe. Mjera je bila kutija šibica, svatko je dobio dvije kutije.

Slijedećeg dana gonjenje bi iznova počinjalo. Po čitav dan moglo se čuti kako viču jedan na drugoga:

- Hej, zašto ne radiš? Zbog tebe nećemo dobiti duhan!

Često je dolazilo do krvavih tučnjava. Zatvorenici su se tukli lopatama, svime što bi im dopalo ruku. Nerijetko su ih varali. Obećani duhan nije stizao, ili bi nadglednik jednostavno rekao da norma nije ispunjena. Drugi put nije bilo skladištara, ili je »mahorka« podijeljena brigadirima. U dane kad nije bilo duhana, jednu cigaretu pušila bi desetorica.

Kad sam nastupio svoje novo mjesto, Ljam mi je odmah dao pedeset paketića »mahorke«. Pružajući duhan rekao mi je:

- Iskoristite ga dobro. To je važnije od velike porcije »pajke«.

Odlučio sam da ne primijenim ovo sredstvo. Trebalo je da koristim iskustvo sa željeznice. Prije svega trudio sam se da budem u dobrim odnosima sa željezničkim činovnicima, u tome mi je duhan mnogo pomogao. Za susretljivost činovnika, koji su samo rijetko kada pazili jesu li vagoni pravovremeno istovareni, davao sam im i po nekoliko paketića »mahorke«.

Potkraj mjeseca, kad se sumirao rezultat moga rada, ustanovilo se da prvi put nakon dužeg vremena »Metalurgstroj« nije morao platiti kaznu željezničkoj upravi. Moj prestiž naglo je porastao. Upravitelj »Metalurgstroja« radovao se što je njegov izbor bio dobar.

I ja sam bio zadovoljan svojim uspjehom. Ali bilo je i nezadovoljnih. To su prije svega bili dispečeri »Metalurgstroja«. U prvo vrijeme nikako nisam mogao shvatiti razlog njihova nezadovoljstva, tek sam poslije saznao zašto su mi svugdje priređivali neprilike.

Bivši upravitelj transportnog odjeljenja i dispečeri bavili su se malim ilegalnim poslovima. Noću, a ponekad i danju, upotrebljavali su kamione za svoje privatne poslove. Na području »Metalurgstroja« nalazio se kameni ugljen koji nitko nije čuvao. Ugljen su tovarili na kamione i odvozili u stanove slobodnjaka. Za njega su dobivali novac, koji su onda dijelili sa čuvarima.

Kad sam jednom odbio prijedlog da sudjelujem u takvim makinacijama, otpočeo je rat protiv mene. Svaku pogrešku, svaki neuspjeh u poslu, naširoko su referirali upravitelju. Ali Epstein nije poklanjao pažnju ovim tračevima. Glavno je da se ne plaćaju kazne željezničkoj upravi.

Nakon dva mjeseca uvidio sam da sam pogriješio što sam prihvatio to mjesto. Sabotaže dispečera, nesposobnost brigadira koji su mislili samo na to gdje će nešto ukrasti, pretvorili su moj rad u

pakao. Bio sam prisiljen da danju i noću nadgledam radove. Brzo sam shvatio da to neću moći izdržati. Zamolio sam Epsteina da me oslobodi tog posla, ali on o tome nije htio ni da čuje.

Kao glavni inženjer na BEZ-u (Boljšoj elektrolitni zavod) radio je moj prijatelj Strogonov. Sprijateljili smo se za rata u noril-skom zatvoru. Strogonov se nalazio pod istragom zbog pripadnosti religioznoj sekti. Strogonov je nedavno dobio deset godina logora i vratio se na svoj položaj gdje su ga veoma cijenili kao stručnjaka.

Upravitelj BEZ-a bio je slobodnjak, ali svi su znali da je stvarni šef zapravo Strogonov. Slobodnjak je bio takozvano »oko Partije«. Dobivao je visoku plaću, a zatvorenik Strogonov radio je za zdjelu juhe i kašu. Slobodnjak je, naravno, slušao mišljenja Strogonova. Znao je da bez njega ne bi postigao ništa.

Zamolio sam Strogonova da mi pomogne. Odmah je bio spreman da me namjesti kao kontrolora u BEZ-u. Za taj rad nije bilo potrebno stručno znanje. Već sam se radovao što ću se osloboditi sadašnjih neugodnosti. Strogonov je obećao da će razgovarati sa Epsteinom koji treba da odobri premještaj.

Ali Epstein je bio neumoljiv. Izgovarao se da ne može naći odgovarajuću zamjenu.

Pomogao mi je slučaj.

»Metalurgstroj« je trebao šatorskog platna za šivanje činovničkih kišnih kaputa. U to je vrijeme samo BEZ imao takvu tkaninu. Epstein je zamolio Strogonova da mu prepusti potreban materijal, a Strogonov je iskoristio ovu priliku i izborio moj premještaj. Kad se Epstein vratio u svoj ured, rekao je Ljamu:

- Prodao sam Štajnera za 12 kišnih kaputa.

U ponedjeljak sam se trebao javiti na novo radno mjesto. Najprije sam otišao na doručak. Kad sam se iz kuhinje vraćao u baraku, saznao sam od dežurnog da me tražio nadglednik.

Šta to znači, razmišljao sam pun zebnje. Nikako nisam mogao naći zadovoljavajući odgovor.

Još u subotu bilo je dogovoreno da se u nedjelju odmorim, a u ponedjeljak da nastupim posao kontrolora u BEZ-u. Otišao sam u baraku u kojoj je stanovao Strogonov. Ali Strogonov je već otišao. Nije mi preostalo drugo nego da se javim nadgledniku.

- Vi ste me tražili? - upitao sam.

- Da, ti nećeš otići u BEZ, već u dvadeset i petu tvornicu - reče mi i okrene se.

Znao sam da se ništa ne može promijeniti. Priključio sam se brigadama koje su radile u dvadeset i petoj tvornici.

Tvornica se nalazila na lijevom, najudaljenijem dijelu veljkog područja. Zgrade od crvene cigle bile su naslonjene uz padinu brijega. Vidjele su se izdaleka, ali su samo malobrojni znali što ta tvornica proizvodi. Oni koji su tamo radili nisu o tome govorili.

Kad sam se pojavio u tvornici dodijelili su me grupi zatvorenika koja je iz vagoneta istresala crvenu muljevitu masu u neki ponor. Ova je masa dolazila iz golemih posuda koje su stajale na gornjim katovima.

Već sam tjednima radio u dvadeset i petoj tvornici i još uvijek nisam znao što tvornica proizvodi. Sve je bilo tajnovito. Već i sama činjenica da su ovdje radili pretežno kriminalci govorila je o tome da se NKVD naročito trudio da sačuva tajnu ovog postrojenja čak i onda kad sve to već dugo vremena nije bila tajna.

Posao koji sam morao raditi nije bio lagan: tri čovjeka morala su tokom jedanaest sati izgurati četrdeset vagoneta i prevrnuti njihovu sadržaj u ponor. Norma bi se mogla ispuniti da je sve išlo glatko, ali velika studen zimi 1947. prouzročila je da su tračnice na nekim mjestima bile šire, na drugima uže, tako da su vagoneti često iskakali. Balvanima i željeznim šipkama mučili smo se

da podignemo do ruba napunjene vagonete. Često nam je za to trebalo više od trideset minuta. Kako smo prilikom istovarivanja nogama gazili po toj muljevitoj masi, nismo mogli nositi pustene čizme, a pri 45 stupnjeva ispod nule lako se moglo dogoditi da se noge u cipelama smrznu. Zato smo svakog sata odlazili u toplu prostoriju da se malo ugrijemo.

Godine 1947, kada u Norilsk više nisu stizale živežne namirnice iz Amerike, smanjene su porcije kruha i hrane i ponovo je započeo period gladi. Iz unutrašnjosti Rusije stizalo je malo živežnih namirnica.

Seljaci koji su očekivali da će se nakon svršetka rata raspustiti kolhozi, smatrali su se prevarenima. Za rata je Staljinova klika proširila glasine da će nakon rata raspustiti kolhoze. Bila je to svjesna prevara. I to nije bilo prvi put.

Seljaci su učinili isto što i godine 1933-34: nisu posijali koliko im je naređeno. Aparat koji ih je prisiljavao da rade u kolhozima bio je za rata i okupacije potpuno razbijen. Prinosi žetve 1946-47. bili su neobično slabi. Molotov je u jednom govoru rekao da je tome kriva suša. Ali to nije bila prva laž koju je izgovorio najbliži suradnik Staljina i Ribbentropov partner prilikom potpisivanja pakta između SSSR-a i Hitlerove Njemačke.

Istu pasivnost pokazali su i radnici. Produkcija u godini 1946-47. bila je niža nego za rata, unatoč lažnoj statistici Glavnog ureda za statistiku. Uzrok je bio sličan kao i kod seljaka.

Radnici su očekivali da će poslije pobjede dobiti više slobode i veće plaće. Umjesto toga dobili su samo obećanja i nov teror. Ali radnici koji su se vratili s bojišta nisu više bili toliko bojažljivi kao prije rata. Iako se nisu usudili otvoreno istupati protiv terora i visokih normi, primijenili su pasivnu rezistenciju. Po nekoliko dana nisu dolazili na posao. Tako je bilo i na selu.

No teror je gospodarstvu trebao dati novi polet. Zbog nedolaska na rad u toku od tri dana hapsili su, osuđivali zbog sabotaže i otpremali u logore.

Industrijski gradovi regrutirali su nove logoraše. Seljake kolhoznike koji nisu imali minimum radnih dana slali su u logore, ili bi ih naseljavali na Dalekom sjeveru. Ali ni to nije bilo dovoljno efikasno. Staljin se odlučio na nov potez: na reformu novca. U Rusiji već odavno nije bilo bogataša. Koga je, dakle, pogodila ova novčana reforma? Naravno radnike, namještenike, seljake, inteligenciju i, koliko god to zvučalo paradoksalno, najnesretnije među nesretnima: zatvorenike. Na osnovu odredbe, svakome koji je imao novaca u štedionici zamijenjena je svota do tri tisuće rubalja po kursu 1:1, do deset tisuća 1:3, a preko deset tisuća 1:10. Jedino siromašni zatvorenici koji su na svom kontu imali nešto novaca što su im poslali rođaci morali su bez obzira na veličinu svote mijenjati po kursu 1:10.

Za rata, naročito za posljednjih godina, zatvorenicima je obećano da će nakon pobjede nad Hitlerom doći do velike amnestije. Na skupovima koji su bili sazivani posebno za zatvorenike govorili su zastupnici uprave i NKVD-a i tražili da se intenzivnije radi i strpljivo podnosi glad, jer će nakon pobjede sve biti dobro. Jednom sam bio na takvom sastanku na kome je govorio upravitelj Norilskog logora. Pukovnik Voronov počeo je svoj govor slijedećim riječima:

»Drugovi, da, da, drugovi, nisam se zabunio, svi ste vi naši drugovi, samo ste privremeno izolirani i poslije rata svi ćete biti oslobođeni...«

Ali obećana amnestija zahvatila je samo kriminalce koji su najmanje radili. Za političke zatvorenike, koji su za rata najviše radili i gladovali, nije bilo amnestije.

Kad sam za rata ležao u bolnici, sreo sam starog znanca Davida Ivanoviča Kijasašvilija, bivšeg člana Centralnog komiteta menjševičke partije u Gruziji. Razgovarali smo o perspektivama nakon pobjede nad Hitlerom. Kijasašvili je tada mislio da će se nakon pobjede u Rusiji sve izmijeniti. Nisam prihvaćao njegov optimizam. Rekao sam mu da su se menjševici često prevarili, pa se bojim da će tako biti i ovaj put.

Na žalost, bio sam u pravu.

U logoru je ponovno vladala velika glad kao u početku rata. Već u pet sati ujutro pred kuhinjom su bili veliki repovi. Kad se u šest sati otvorio kuhinjski prozor i zatvorenici su primili ono malo hrane, počeli su jesti istog časa. Nisu izdržali ni do barake.

Sjećam se da je u diskusiji u Ujedinjenim narodima, kada se raspravljalo o položaju zatvorenika u Sovjetskom Savezu, bilo govora i o tome kako je zamjenik ministarskog savjeta Mikojan tvrdio da u SSSR-u uopće nema logora i da zatvorenici žive tako da bi im engleski i američki radnici mogli pozavidjeti. Suprotne tvrdnje nazvao je klevetama.

U međuvremenu sam upoznao gotovo sve odjele dvadeset i pete tvornice. Glavni proizvod ove tvornice bio je kobalt. U malenoj buradi odvozili su ga na uzletište.

Nastojao sam dobiti lakši posao. Ali kako su ovdje glavnu riječ imali kriminalci, moja su nastojanja ostala bezuspješna. Stoga sam odlučio ponovno pokušati na željeznici.

Obratio sam se molbom željezničkoj upravi i spomenuo da sam u Dudinki dugo vremena radio kao natčinovnik.

Upravitelj tovarnog odjeljenja norilske željeznice, Gilels, poznavao me još dok sam radio u Dudinki pa sam molbu uputio njemu. Obećao mi je da će me namjestiti. Prošlo je nekoliko tjedana, ali odgovora nije bilo. Nešto je stajalo na putu mom

premještaju. Morao sam pokušati da na drugi način odem iz VI logorskog odjeljenja. Ovdje su prilike bile slične kao u IX odjeljenju.

Obratio sam se svom prijatelju Vasiliju Čuprakovu, koji je svoju kaznu već odslužio i sada je bio slobodnjak i radio kao glavni inženjer komunalnog odjeljenja Norilska.

Vasilij se zauzeo. U proljeće 1948. dobio sam namještenje kao tobožnji specijalist za gradnju kanala u jednom od pogona kojima je rukovodio. Morao sam prijeći u II logorsko odjeljenje.

Došao je dan kad sam trebao prijeći u II odjeljenje. Ali u tvornicu je došao nadglednik i odveo me s posla. Nisam znao zašto.

Kad smo došli u logor, morao sam predati sve stvari koje sam dobio u VI odjeljenju. Da me ne bi potpuno golog predali stražarima, dobio sam umjesto svoje odjeće nekakve krpe. Takva je bila praksa u ovom odjeljenju. Zbog štednje tako su postupali i sa zatvorenicima koji su odslužili svoju kaznu i odlazili na slobodu. Oslobođeni zatvorenik dobivao bi dokumente tek kad bi predao odjevne predmete. Stražar na izlazu imao je nalog da ga propusti samo ako mu pokaže potvrdu šefa robnog odjeljenja.

Zahvaljujući ovim mjerama ljudi koji su odlazili na slobodu nalazili su se već na prvom koraku pred gotovo nepremostivim teškoćama. Većina se snalazila tako što je od zatvorenika u zamjenu za kruh i živežne namirnice ponovno kupovala odjeću.

Za rata nisu oslobađali zatvorenike koji bi odslužili kaznu. Njima se uopće ništa nije saopćavalo, a kad bi oni nešto pitali, činovnici su im odgovarali da moraju ostati u logoru. Tako se dogodilo da su oni koji su još u početku rata odslužili svoju kaznu ostajali u logoru sve do 1946, pa čak i 1947. S njima se postupalo kao sa svima ostalim zatvorenicima. Većina oslobođenih nije

imala novaca, ali bilo je i takvih koji su od svojih rođaka primili novac dok su još bili u logoru. Mnogi su računali da će im u času oslobođenja biti isplaćen novac s njihova računa i da će za to kupiti najpotrebnije stvari. Ali došlo je do novčane reforme i umjesto pet stotina rubalja dobivali su pedeset. A za tu svotu nije se mogla kupiti ni košulja.

Na području BEZ-a od zatvorenika se moglo kupiti dosta odjevnih predmeta. Čim bi zatvorenik dobio nove hlače ili kaput, odmah bi ih prodao. Uprava logora pooštrila je kontrolu koja je otežavala kupoprodaju, ali je nije onemogućila.

Kad su me vodili u II logorsko odjeljenje, morao sam prijeći čitavo područje BEZ-a. Vidio sam radnika koji je na istovaru dasaka slomio obje noge. Nosila su bila natopljena krvlju. Bio sam sretan što nisam upravitelj transportnog odjeljenja, jer je uprava logora rado bacala krivnju za nesretne slučajeve na pretpostavljene umjesto na visoke norme.

Za nama su se zatvorila željezna rešetkasta vrata BEZ-a. Praćen vojnicima prolazio sam kroz Norilsk. Bilo je već kasno, radni dan je završio, sa svih strana dolazile su kolone zatvorenika koje su u peteroredovima pod jakom stražom vodili u različita logorska odjeljenja. Među zatvorenicima opazio sam nekoliko znanaca koji su mi mahnuli u znak pozdrava.

Nakon nekoliko minuta čekanja pred vratima II logorskog odjeljenja preuzeo me nadglednik koji me upita imam li ušiju. Na sreću ih nisam imao. Tada mi dade cedulju za baraku u kojoj se nalazila brigada koja je radila u mehaničkoj radionici komunalne uprave.

Brigadir je već znao da sam dodijeljen njegovoj brigadi. Rezervirao je dobro mjesto na prični. Ležao sam nekoliko metara udaljen od njega, što se smatralo naročitom čašću. Brigadirovu

naklonost pripisao sam svom prijateljstvu s glavnim inženjerom.

Radio sam u mehaničkoj radionici s bravarima različite poslove. Iz dvorišta sam donosio željezne šipke i debelu žicu, koju bih dlijetom ili čekićem morao sjeći u određenim veličinama. Ovaj posao radili smo po dvojica, jedan je držao željezo i dlijeto, drugi je udarao čekićem. S vremena na vrijeme smo se izmjenjivali. Moj partner koji se izdavao za bravara bio je starješina, a ja njegov pomoćnik. Kad bismo nešto pogriješili, on bi krivnju bacao na mene. Kad sam jednom prigovarao zbog nepravedne optužbe i rekao mu da je on kao stručnjak odgovoran za posao, odgovorio mi je:

- Ti moraš shvatiti da ja ne mogu preuzeti krivnju. Tebe štiti tvoj prijatelj, a mene bi bacili na teži rad.

Nakon nekoliko tjedana unaprijeđen sam za činovnika u garaži komunalne uprave. No kako sam se neprestano sukobljavao sa šoferima, nastojao sam dobiti nov posao. Rad željezničkog činovnika ostao mi je u dobroj uspomeni, zato sam nastojao da ga ponovno dobijem. Pomogao mi je slučaj. Radnici komunalnih pogona bili su premješteni zbog oskudice mjesta u III logorsko odjeljenje, a to je bilo odjeljenje željezničara. Sada je sve bilo jednostavnije. Javio sam se telefonom šefu tovarnog odjeljenja norilske željeznice i on mi obeća da će me prebaciti na željeznicu. Dva dana nakon toga odveli su me u željezničku brigadu koja se nalazila u baraci na suprotnoj strani. Ljudi su se zanimali za mene jer je šef tovarnog odjeljenja izjavio da će grupu željezničkih činovnika pojačati kvalificiranom silom. Time je, naravno, mislio na mene.

Dodijelili su me stanici Norilsk II. Željeznička stanica nalazila se u centru mjesta i bila je najvažnija stanica u Norilsku. Stanica Norilsk II služila je skladištima tehničkog materijala. Osim toga, stanici su pripadali: velika pilana, garaže i drugi pogoni.

Na stanici II radilo je šezdeset zatvorenika. Ujutro i uveče vodili su nas iz logora na stanicu i natrag. Većinu radova obavljali su sami zatvorenici, osim dužnosti šefa stanice. Službujući linijski činovnik, gotovo svi skretničari i polovica činovnika bili su zatvorenici. Stražari su, naravno, tokom čitavog dana kontrolirali položaje na kojima smo radili. Ali bilo je dana kada su kontrolirali samo jednom.

Ovdje smo imali više slobode nego u luci Dudinke. Tamo smo se mogli slobodno kretati samo u luci, a ovdje smo mogli slobodno lutati i po gradu. Činovnici su službeno obilazili razne objekte i pazili na istovarivanje i utovarivanje. Tako stražari nisu mogli nadgledavati svaki njihov korak.

Stražarima je bilo lako s političkih zatvorenicima. Rijetko je koji zloupotrijebio tu slobodu. No kriminalci su i dalje krali i provaljivali, a bilo je i grabežnih umorstava. Tako je potkraj 1947. u Norilsku kriminalac poubijao čitavu obitelj. Provalio je u stan koji se nalazio blizu stanice i zatekao četvoro djece od pet do šesnaest godina i baku koja ih je čuvala. Ona se upravo nalazila u kuhinji, ubio ju je sjekirom. Baka je još stigla da krikne, i najstarija kći dotrči u kuhinju, gdje je zadesi ista sudbina. Zatim je ušao u sobu i poubijao svu djecu. Sakupljao je njihovu sirotinjsku imovinu. Upravo kad se spremao da ode, u stan je ušla majka. Zadavio ju je golim rukama. Nakon nekoliko dana, kad se ubojica opio, sam se odao. Hvalio se. Osudili su ga na smrt i strijeljali.

Moja sadašnja nesvakidašnja sloboda omogućila mi je da posjetim stare prijatelje od kojih su neki bili zatvorenici, a većina ih je već odslužila kaznu. Sada su živjeli u Norilsku kao prognanici. Mnoge sam susretao na željezničkoj stanici. Neki, koji su saznali gdje radim, došli su da me vide, a neki su izbjegavali željeznicu da me ne bi sreli. Ovdje mi se ponovno pružila prilika da upoznam pravi karakter nekih ljudi. Upravo oni koji su najviše psovali prijatelje na slobodi što se za njih ne brinu, izbjegavali su sastanke sa svojim bivšim drugovima. Drugi, od kojih bi to čovjek najmanje očekivao, pokazivali su u svakoj prilici da nisu zaboravili stare logoraše.

Walter Sorge, berlinski radnik, postao je slobodnjak i radio je kao bravar. Svaki put kad bi primio plaću prošao bi pored željezničke stanice i kada bi se uvjerio da ga nitko ne vidi, turio bi mi u ruku novčanicu od dvadeset pet rubalja. Walter Muller, također Berlinčanin, u velikom je luku zaobilazio željezničku stanicu.

U to vrijeme neke sam prijatelje posjećivao u njihovim stanovima. Tako sam imao mogućnost da vidim kako uživaju u slobodi. Nekima su doputovale žene i djeca. A neke su se žene prema prijateljima svojih muževa odnosile pošteno i srdačno. Za onih nekoliko posjeta Vasiliju, njegova me žena uvijek dobro ugostila, a kad sam odlazio napunila bi mi džepove hranom. Nerado sam prihvaćao pozive drugova da ih posjećujem u stanovima. Znao sam da će imati neugodnosti ako za to sazna NKVD.

Za mene je ponovno nastupio period »blagostanja«. Nisu mi pomagali samo prijatelji, već su mi i slobodnjaci na stanici donosili hranu.

Na stanici Norilsk II radila je i brigada žena na popravljanju tračnica. Četrdeset žena čuvala su tri vojnika. Neke žene upo-

znale su se s muškarcima koji su radili na stanici. Pristankom stražara, koji su na tome zarađivali, odlazile bi s muškarcima u susjedne kućice. Poslije toga vojnicima su donosile votku i jelo. Pojedine žene imale su stalne mušterije. Neke uopće nisu radile. Ako ne bi bile zauzete sa svojim mušterijama, sjedile bi u zgradi željezničke stanice.

Nakon rata vratili su se mnogi vojnici i opet postali stražari u Norilsku. Frontovci su se mnogo razlikovali od vojnika koji nisu bili na bojištu. Prije svega mogla se primijetiti izvjesna demoralizacija, koja se nije ispoljavala samo u tome što su bili spremni sudjelovati u »zaradama« žena, već su i inače bili spremni da učine ono što prije rata ne bi ni pokušali. Nisu se bojali strogog kažnjavanja. Često su kriminalcima koje su čuvali dopuštali da napuste brigadu i provaljuju u stanove slobodnjaka. Plijen bi dijelili.

Za političke zatvorenike bila je to velika prednost jer smo i mi osjetili promjenu. Stražari nas nisu mnogo psovali, a prije su nas tukli i ubijali. Batina gotovo i nije bilo. Sada je dolazilo do pokušaja bijega. U posljednje vrijeme, iz različitih logorskih odjeljenja bježalo je više grupa zatvorenika.

Bjegunci su uglavnom bili politički zatvorenici. Nestalo je nade u amnestiju ili u radikalnije promjene. Bilo je poznato da je u ratu jedan dio arhive NKVD-a bio uništen pa je postojala mogućnost da se negdje skriveno živi. Povratak armije i ratnih zarobljenika pružao je mogućnost da se čovjek izgubi u masi i prisvoji tuđe ime. Ove su činjenice navele na misao o bijegu i one zatvorenike koji prije na to nisu ni pomišljali.

Neki su pokušaji bijega uspijevali. Od bjegunaca bi stizale vijesti da su se probili. Naravno, nitko nije znao koliko su dugo poslije toga bili na slobodi. Najveći dio bjegunaca smrzao se u ledenoj pustinji ili prašumi. Jedan dio uhvatio je NKVD s po-

moću nomada koji su živjeli u pustinji, ubijao ih na licu mjesta ili ponovno vratio u logor.

Čitavo područje od Norilska do Krasnojarska gotovo je nenastanjeno, a prve veće naseobine počinju tek kod Jenisejska, otprilike četiri stotine kilometara daleko. Kod Jenisejska počinje područje koje je veće od Njemačke i Francuske zajedno i u kome se nalazi samo jedna veća naseobina, Igarka, na lijevoj obali Jeniseja. Na desnoj obali nema većeg mjesta. Tundra je uglavnom močvarno područje, prohodno samo zimi, zbog toga je većina bjegunaca bježala zimi. Bjeguncima se činilo da je lakše savladati veliku studen i dubok snijeg nego močvaru i mušice od kojih se čovjek ljeti nije mogao obraniti. Ljeti je stotinu rijeka koje su protjecale tundrom i tajgom postalo nepremostivom zaprekom. Ljudi su predstavljali najmanju opasnost jer se tako daleko nisu usuđivali ni lovci. Jedina živa bića kojih su se zatvorenici plašili bijahu nomadi i NKVD.

Na Tajmirskom poluotoku živjeli su Samojedi koji su se bavili uzgojem sobova i lovom na lisice. U sredini tundre, uglavnom u blizini rijeka i jezera, često bi se ispriječio šator od sobove kože. Psi veoma slični lisicama, nanjušili bi stranca na velikoj udaljenosti. Kad bi zalajali, iz šatora bi se pojavio nomad. Stranac je prije bio rado viđen gost, a ako je kod sebe imao špirita, mogao je očekivati naročito ljubazan doček. Noću bi na njegov ležaj dolazila nomadova žena ili kćerka, što je kod njih značilo naročiti dokaz pažnje. Stranca uopće nisu pitali tko je i ponudili bi ga zelenim čajem koji se pije sa solju i sobovom masti.

Ali sada su se nomadi počeli zanimati ima li gost dokumente, a ako ih nema pogostili bi ga još bolje. I dok je gost uživao u gostoljubivosti svojih domaćina, netko je već krenuo prema postajama NKVD-a koje su se mogle naći na svakih tri stotine kilometara. Na saonicama koje vuku sobovi ili psi NKVD bi žurio da

uhvati bjegunca. Za svakog bjegunca nomad je dobivao nagradu u vrijednosti lisičjeg krzna.

Da bi se dokopali slobode, zatvorenici nisu pokušavali samo bježati.

Ministarstva Sovjetskog Saveza dobivala su na stotine pisama u kojima su zatvorenici pisali da su pronašli zlato ili nešto drugo što je vrijedno. Većina tih pisama bila su proizvod mašte, ali mnoga su bila i točna.

Poznati učenjak Glazanov otkrio je u Norilsku naslage urana, drugi je logoraš javio da je kraj Norilska naišao na zemno ulje, treći je opet otkrio dosada najveće nalazište ugljična na svijetu u blizini rijetke Tunguska.

Neozbiljno i fantastično bilo je »otkriće« Gluškova koji je NKVD neprestano bombardirao dopisima o »letećem biciklu« koji je otkrio. A »mičurinac« Gorski htio je dokazati da se u Norilsku može saditi ne samo povrće nego i žitarice. Ovi su ljudi samo u rijetkim slučajevima postizali cilj.

Već prije u Dudinki, dok sam radio u luci, pa i sada u Norilsku na željezničkoj stanici pristupali su mi mnogi ljudi, govorili mi imena zatvorenika i pitali me da li ih poznajem, znam li nešto o njima. Bile su to žene koje su tražile muževe i sinove.

NKVD nije dopuštao da netko u logoru posjećuje političke zatvorenike. Samo u rijetkim slučajevima rođaci bi dobivali dozvolu za kratkotrajan posjet. Takve dozvole mogao je izdavati samo NKVD u Moskvi. Praktički nije imalo nikakvog smisla tražiti dozvolu normalnim putem. Ili ne bi bilo odgovora, ili bi čovjek nastradao.

Bilo je i hrabrih i očajnih koji, naravno, nisu znali kako politički zatvorenici žive u logorima i koji su polazili na put vjerujući da će naći mjesto gdje se nalaze oni koje traže.

U većini slučajeva rođaci nisu znali gdje se zatvorenik nalazi. Adresa koju bi zatvorenik javio nosila je samo broj poštanskog pretinca bez naznake mjesta. Čak da je mjesto i bilo poznato, na primjer Norilsk, područje logora toliko je veliko da je nemoguće pronaći onoga koga se traži. Zatvorenik se, recimo, može nalaziti u odjeljenju Kalargon, ili Valjek, ili na rijeci Pjasino, a udaljenosti su veće od dvije stotine kilometara. Unatoč tome bilo je slučajeva da su rođaci pronalazili zatvorenike, no to je trajalo mjesecima.

Teškoće su počinjale već u Dudinki. Stupanje na područje Norilska vezano je za naročitu dozvolu. Prilikom napuštanja brodova putnici su morali pokazati dozvolu za ulazak u Norilsk, a oni koji je nisu imali, ostali su na brodu. Katkad bi netko uspio izmaći kontroli na stanici, ali tada bi ga očekivale nove teškoće. NKVD je strogo pazio da ne bi prošla nijedna nepozvana osoba. U Norilsku je nemoguće prenoćiti u gostionici bez dozvole. Samo za veću svotu novca može se naći privatno prenoćište.

A onda počinje traženje. Nesretnica obično vuče zamotuljak u kome se nalazi hrana za zatvorenika. Nesretnica dovikuje brigadama koje prolaze:

- Braćo, poznajete li Petrova?

No prije nego što netko odgovori, vojnik zaprijeti puškom. Danima su takve žene lutale uokolo i nisu našle onoga koga su tražile. Događalo se da zatvorenici poznaju traženoga, ali ne znaju u kojem se logorskom odjeljenju tog časa nalazi. Jednom mi se dogodilo da se na putu u logor grupi približio starac i viknuo ime. Traženi se nalazio u našem logoru. Stražar je slučajno bio dobar čovjek i dopustio nam da preuzmemo paket koji je starac donio. Paket smo sretno provukli te smo ga predali drugu zajedno s pozdravima njegova oca. Ali takvi slučajevi bili su veoma

rijetki. Rođacima nije preostalo drugo nego da ponovno krenu na tisuće kilometara dug put kući.

Pročula se strahovita vijest da se BOF (Boljšaja obogatitelna fabrika) srušila.

Ulazeći u Norilsk, putnik bi s desne strane vidio golemu zgradu BOF-a. Ovaj pogon sagradili su »katorgaši« koji su stanovali u najbližem susjedstvu. Bila je to moderna zgrada. Uređaji su stizali iz Amerike u velikim sanducima. Na sanducima su stajale šarene etikete s natpisom: »Od Ujedinjenih naroda«.

Iz nove tvornice trebala se transportirati obogaćena rudača u veliku tvornicu udaljenu dva kilometra. Izgradnja se nije prekidala niti na minus pedeset stupnjeva. Međutim, to nije bilo neuobičajeno jer ovdje nije postojala građevna sezona. Ovaj put nije bilo dovoljno predostrožnosti, ili se potkrala tehnička greška, došlo je nešto toplije vrijeme i jedan dio zgrade se srušio. Odmah se počelo govoriti o štetočinskom radu »katorgaša«.

Kad je do nas stigla vijest o nesreći, čuo sam kako je šef stanice upitao oficira koji je čekao vlak znade li nešto pobliže o nesreći. Oficir je odgovorio:

- Nije se dogodilo ništa naročito.

Kad je šef stanice upitao ima li žrtava, oficir odgovori:

- Dvadeset i tri mrtva i šezdeset ranjenih.

Nisam bio iznenađen. Za oficira NKVD-a broj mrtvih doista je bio samo sitnica. To jest »ništa naročito«.

VIII. POSLIJE REZOLUCIJE KOMINFORMA

NE!

Jednog dana, bilo je to ljeti 1948, upravo sam bio zaposlen zaključivanjem tovarnih dokumenata, kad zazvoni telefon. Podigao sam slušalicu i prepoznao karakterističan Josefov glas.

- Dogodilo se nešto nevjerojatno! - reče.

- Što se dogodilo? - upitao sam.

- Ne mogu ti reći na telefon!

- Govori njemački!

- Ne. Nabavi današnje novine. Ono što ćeš tamo naći moglo bi se usporediti samo s početkom svjetskog rata, ili s oktobarskom revolucijom!

Ostavio sam posao. Bilo mi je svejedno što će se dogoditi na željezničkoj stanici. Zaokupila me samo jedna misao: kako da dođem do novina. Potrčao sam u obližnji prodajni odio norilskih pogona. Tamo sam poznavao slobodnjake koji su dobivali novine. Uz put sam pogađao kakav se to događaj može usporediti s oktobarskom revolucijom.

Pomislio sam: možda Staljinova smrt!

Kad sam ušao u uredske prostorije prodajnog odjela stao sam razmišljati kamo da odem. Napokon sam potražio Plotkina. U njegovoj sobi sjedila je neka žena koja nije znala gdje je Plotkin. Otišao sam Marjeevu. Bio je u društvu nekih ljudi, razgovarali su o poslovnim problemima. Bio sam začuđen što nitko ne govori o tom događaju. Kad je Marjeev ostao sam, zamolio sam ga da mi posudi novine. Odmah je pogodio zašto ih želim. Marjeev je znao da dobro poznajem jugoslavenske prilike.

- Kakvi su to ljudi koji se usuđuju da učine tako nešto - reče mi. - Krasni ljudi.

Sjeo sam u kut i počeo čitati. Tek sada sam shvatio zašto mi je Marjeev govorio o Jugoslaviji. Zaista, bio je to svjetski događaj

prvog reda čije se posljedice u prvom času nisu mogle ni naslutiti. Bio sam sretan što je moja Partija, što su baš moji drugovi rekli: ne!

Kad sam se uvečer vratio u logor, razgovaralo se samo o Kominformu, Titu i Jugoslaviji. Mišljenja o posljedicama jugoslavenskog revolta bila su različita, ali svi su se radovali historijskom događaju. Naročito su bili sretni stari komunisti, od kojih su mnogi izgubili vjeru u socijalizam. Sada su vidjeli da u svijetu ima snaga koje su spoznale da je u SSSR-u tiranija zloupotrijebila Marxovo učenje i kompromitirala socijalizam da bi održala vlast nad ljudima.

Svima nam je bilo jasno da Staljin to neće mirno primiti. Staljin je mogao progutati sve što su mu predbacivali neprijatelji, ali da mu netko iz vlastitih redova kaže »ne«, to on neće mirno primiti.

Bio sam čvrsto uvjeren da će politički zatvorenici platiti »ceh«. Tako je uvijek bilo. Kad su se u Španjolskoj stvari pogoršale, najprije su to osjetili politički zatvorenici. Režim je bio pooštren. Kad se Crvena armija povlačila pred Hitlerovim trupama, mi smo morali podmetnuti svoja leđa. A »hrabri« NKVD »pobjedonosno« je udarao po zatvorenicima. Zašto bi sada bilo drugačije?

Čekali smo prve udarce!

Uskoro su se proširile glasine o dolasku tajne komisije iz Moskve. U Norilsku su se počeli pojavljivati visoki oficiri NKVD-a, za koje se znalo da ne pripadaju štabu norilskog NKVD-a. No to nije moralo biti ništa posebno. Svake godine, u vrijeme kada je Jenisej postajao plovan, u Norilsk su dolazile sve moguće komisije i kontrole.

Komisija je boravila tri tjedna. Za to vrijeme posjetila je nekoliko logora. Kada je komisija otputovala, počeli su ispražnjavati

pojedina logorska odjeljenja, a zatvorenike raspoređivati u druga odjeljenja. Govorilo se da će se neka logorska odjeljenja pretvoriti u zatvore i da zatvorenike iz tih zatvora neće voditi na rad. Neki su tvrdili da novi logori nisu određeni za nas već za osuđene ratne zločince. Govorkalo se čak i o nekim pojedinostima režima koji će tamo vladati. Neki su pričali da će zatvorenike, kao u carističkoj Rusiji, baciti u lance pričvršćene za kolica i da će ih tako voditi na rad. Što je od ovih »paraša«, tako smo u logoru nazivali svaku novu vijest, bila istina, a što izmišljotina, nitko nije znao.

Raspoloženje je bilo naelektrizirano. »Paraša« je slijedila »parašu«. Strah je zahvatio i slobodnjake koji su svoju kaznu već odslužili. Govorkalo se da će biti zatvoreni svi koji su ikad bili u logoru. No u svemu tome jedno je bilo sigurno: nešto se spremalo. Nemir se pojačao kad se saznalo da su pogoni u Norilsku primili instrukcije o sastavljanju lista onih zatvorenika koji su prijeko potrebni za normalan rad pogona. A to više nije bila glasina, već činjenica iz koje se moglo zaključiti da se nešto sprema.

Upitao sam vodećeg činovnika norilske željezničke uprave što je istina u vezi s tim listama. On mi povjerljivo ispriča da takve liste stvarno postoje, da se spominje i moje ime, ali da mi ništa podrobnije ne može reći.

U drugoj polovici kolovoza pozvali su me u ured III logorskog odjeljenja. Upravitelj radnog odjela rekao mi je da sutradan ne treba da idem na posao. Upozorio me da ne napuštam baraku i da čekam njegov poziv.

I ja sam bio ispunjen nervozom koja je posljednjih tjedana vladala. Naređenje da ne napuštam baraku još više me uzbudilo. Razmišljao sam što to znači. Raspitivao sam se kod znanaca da li je još netko dobio slične upute ne bih li saznao tiču li se te mjere grupe zatvorenika ili samo mene. Uvjerio sam se da nijednog od mojih znanaca nisu pozvali.

U sedam sati ujutro pojavio se nadglednik da pregleda jesu li svi spremni za rad. Tom prilikom ponovno me upozori da ostanem u baraci i da u osam sati dođem u logorski ured.

Nekoliko minuta prije osam javio sam se šefu radnog odjela, ovaj je telefonom nazvao stražarnicu i pitao da li je spremna pratnja za operativno odjeljenje. Kad sam to čuo, znao sam kamo me vode: ponovno u omrznutu zgradu NKVD-a!

Nakon nekoliko minuta čekanja zazvonio je telefon. Netko je javio da je straža spremna. Šef radnog odjela reče mi da se javim stražarima, opomenuo me da ne svraćam u barake. Ali tada se brzo predomislio i rekao nekom činovniku:

- Otpratite ga do izlaza i predajte straži!

Preuzela su me dva naoružana vojnika. Odlučili su da pođemo dužim putem jer im se nije žurilo. Polako smo prolazili poznatim putem prema centru Norilska gdje se nalazila duga dvokatna zgrada NKVD-a. Iz daljine sam vidio novi dio BOF-a. Zatvorenici su podizali srušene zidove. Kad smo došli u blizinu željezničke pruge, upravo je prolazio teretnjak i morali smo čekati. Vojnici mi zapovjede da kleknem, i ja sam ih poslušao. Kad je vlak prošao, smio sam ustati.

SASLUŠANJE

Kad smo stigli u zgradu NKVD-a vojnik obavijesti dežurnog da sam iz III logorskog odjeljenja i pruži mu neku cedulju. Dežurni nekoga pozove. Uskoro se pojavi oficir i reče vojnicima da pričekaju.

Pošao sam za njim kroz tamni hodnik. Kad smo došli pred vrata na kojima se nalazila tabla s natpisom »Načelnik operativnog odjela NKVD-a«, oficir tiho pokuca, otvori vrata, provuče glavu i upita:

- Slobodno?

- Uđite! - začuo se odgovor.

Oficir me uvede. Pozdravio sam.

Kraj stola je stajao Polikarpov koga sam dobro poznavao. Kad sam ga ugledao sjetio sam se kako me jednom rukama držao za vrat i vikao: - Zadavit ću te, zadavit ću te!

Kraj prozora je stajao nepoznati oficir NKVD-a, isto tako podeblji kao i Polikarpov. Kad se okrenuo primijetio sam da na zlatnim epoletama protkanim plavim tankim prugama ima tri velike zvijezde. Pukovnik, dakle!

- Sjednite - reče Polikarpov i pokaže na stolicu u blizini pisaćeg stola.

Kad sam sjeo, Polikarpov također zauzme svoje mjesto, a na čelo stola sjedne pukovnik.

- Kako je? - upita me Polikarpov.

- Zadovoljan sam.

- Ah, zadovoljan, to nisam od vas očekivao. Gdje radite?

- Na željeznici - odgovorio sam.

- Što, vi imate propusnicu?

- Ne, radim u tovarnom odjeljenju.

- Može li se to bez propusnice? Pa to je veoma zamršeno.

- Ide nekako.

- Trebalo bi vam dati propusnicu, bilo bi vam lakše, ionako ste napola slobodan čovjek.

Slušao sam ga i mislio što znači ovaj način razgovora na koji nisam bio navikao. Zašto je Polikarpov postao tako »human«?

- Koliko ste dugo u zatvoru i logoru? - umiješa se pukovnik u razgovor.

- Dvanaest godina - odgovorio sam.

- Kolika vam je kazna?

- Dva puta po deset godina.

- Kako to dva puta? - pukovnik se tobože iznenadio.

Najprije sam mu ispričao kako sam godine 1936. u Moskvi dobio deset godina, zatim 1943. drugi put deset godina. Sve mi se to počelo gaditi jer sam znao da oni vrlo dobro znaju sve što im govorim. Kome je bila potrebna ova komedija?

- Sada imate mogućnost da budete oslobođeni, o vama ovisi hoćete li tu mogućnost iskoristiti - reče pukovnik.

Iznenadio sam se. Što to opet znači, razmišljao sam i nastojao da se to ne primijeti.

- Odakle poznajete Tita i ostale jugoslavenske rukovodioce?

Bilo mi je jasno da pukovnik dobro zna odakle poznajem rukovodioce KPJ, ali morao sam odgovoriti na njegovo pitanje. Ukratko sam počeo govoriti o svom djelovanju u Jugoslaviji. Pukovnik me prekine i zamoli da budem što opširniji i da ne zaboravim i najsitnije detalje o boravku u Jugoslaviji, o vođama jugoslavenske KP, o susretima s jugoslavenskim funkcionarima u inozemstvu i u SSSR-u.

- Jeste li pročitali rezoluciju Kominforma?

- Jesam.

- Što kažete?

- Ja sam zatvorenik i moje mišljenje nije važno.

- Kad vas pitam što mislite, onda to znači da očekujem otvoren odgovor.

- Pukovnikov glas još je uvijek bio sladak.

- Na to pitanje ne mogu vam odgovoriti jer nisam pratio tok događaja, a o svemu tome saznao sam iz novina. A već je i prije bilo nekih saopćenja o kojima ništa ne znam.

- Vjerujete li ono što ste čitali u novinama?

- Odviše tražite od mene. Vi ste oficir NKVD-a, a ja sam zatvorenik. Moj položaj me sprečava da o tome govorim iskreno.

- Izjavljujem vam da se ničega ne morate bojati - hladno mi odgovori pukovnik.

Počeo sam razmišljati, ali nisam se mogao sabrati. Što hoće od mene. Polikarpov me prekine u razmišljanju:

- Želite li čaja, ili nešto za jelo?

- Rado bih popio čaj, ali jesti neću.

Djevojka je donijela tri čaše čaja s limunom. Bio je to prvi limun koji sam vidio poslije više od jednog desetljeća.

Kad sam popio čaj, pukovnik je stao pripovijedati da je bio u Jugoslaviji i da pozna većinu vođa. U svoj govor ubacio bi s vremena na vrijeme hrvatsko-srpske riječi. Stekao sam utisak da je zaista bio u Jugoslaviji. Napokon reče:

- Banda koja se prodala imperijalistima neće dugo ostati na vlasti.

Jugoslavenski narod nalazi se na strani Sovjetskog Saveza, u svim krajevima Jugoslavije bukte ustanci. Dani Titove bande su odbrojani.

Slušao sam ga i šutio. Način na koji je govorio bio je sličan frazama u sovjetskim novinama. To za mene nije bilo ništa novo. Kada je završio svoju priču, pukovnik me upita:

- Jeste li spremni da nam pomognete?

- Ne znam kako bih vam ja mogao pomoći?

- Tražimo od vas da izjavite da vam je poznato kako su ti ljudi već u ono vrijeme bili povezani s policijom.

- Ne mogu izjaviti kada mi je poznato upravo suprotno. U vrijeme kad sam morao napustiti Jugoslaviju, Tito i Pijade nalazili su se na robiji u Lepoglavi.

- To nije važno. Ako nam želite pomoći, ne smijete misliti na takve pojedinosti.

- Izgubio sam slobodu, ali još uvijek nisam izgubio savjest.

- Zar ne vjerujete sovjetskoj vladi? - oštro upita pukovnik.

- Došao sam u Sovjetski Savez zato što sam vjerovao sovjetskoj vladi.

- Sovjetska vlada vam kaže da je vodstvo jugoslavenske Komunističke partije banda imperijalističkih agenata. Vjerujete li to ili ne?

- I mene su osudili kao agenta iako nikada u životi nisam imao veze s Gestapom.

- Sada ne govorimo o vama, već o vodama jugoslavenske partije.

- Ne znam što se u međuvremenu dogodilo s tim ljudima i ne mogu dati svoj sud o onome što se danas događa. Znam samo to da su u vrijeme kada sam s njima imao veze bili pošteni komunisti.

- Ponavljam vam da sada imate mogućnost da se domognete slobode.

Dani jugoslavenskih izdajica su odbrojeni. Vi znate da smo zgazili kolosa kao što je bila Hitlerova Njemačka. S Jugoslavijom ćemo biti gotovi za nekoliko sati.

- Ne mogu vam pomoći - odgovorio sam.

- Razmislite. Još jednom ćemo razgovarati. Na rad ne morate ići, odmarajte se.

Rekao sam pukovniku da bih radije odlazio na posao i da mi je teže sjediti u baraci.

- Ne! Zasada nećete ići na rad.

Polikarpov je telefonirao, došao je oficir i odveo me u hodnik, ponovno me preuzela straža.

Krenuli smo prema logoru.

Kad sam se vratio u logor, svi su navalili htijući saznati gdje sam bio. Ali ja sam se povjerio samo jednom čovjeku. Kad sam mu govorio o ponudi koju su mi učinili, Josef reče:

- Podla banda, uzeli su nam slobodu, a sada hoće uzeti i čast.

Nakon dva dana ponovo sam sjedio pred pukovnikom i Polikarpovom.

- No, kako je?

- Kao obično.

- Jeste li razmislili?

- Nisam imao što razmišljati.

- Kako to treba da razumijem?

- Mogu vam ponoviti samo ono što sam vam već rekao, ja za takve stvari nisam pogodan.

Pukovnik je šetkao neko vrijeme amo-tamo po sobi. Kad je ponovno sjeo, reče:

- Da, Polikarpov mi je rekao da ste nepopravljiv element.

Dobro, možete ići.

Ustao sam.

- Jeste li nekom govorili o našem razgovoru? - upita me.

- Ispričao sam to jednom čovjeku.

Pukovnik skoči. Lice mu je bilo crveno, a oči su mu nabrekle kao da će iskočiti iz duplja.

- Štaaa? Kome ste pričali? Samo zbog toga trebalo bi vas streljati!

Rekao sam mu ime i dodao da pred tim čovjekom nemam tajni.

- Ah, to je onaj, znam već, ne, nije samo on vaš prijatelj, ovdje postoji čitava kominternška banda koja zahvaljujući takvima - pukovnik pokaže na Polikarpova - još uvijek hoda uokolo. - Zatim se okrene Polikarpovu:

- Neka potpiše revers.

Polikarpov pođe u susjednu sobu iz koje se vrati noseći otisnuti list papira. Napisao je moje ime i pružio mi papir da ga potpišem.

Čitao sam sadržaj: »Izjavljujem da nikome neću govoriti o ovome razgovoru. U protivnom slučaju bit ću kriv zbog izdaje državne tajne.«

Potpisao sam cedulju.

Kad sam ponovno bio na ulici, s olakšanjem sam uzdahnuo. Bio sam uvjeren da me neće vratiti u logor, nego u tamnicu. Čitavim putem razmišljao sam o posljedicama koje me očekuju. Sjetio sam se koliko sam često govorio samom sebi dok sam radio na željeznici i bio sit da to ne može dugo potrajati i da će se sigurno opet nešto dogoditi. Sada se dogodilo ono čega sam se plašio. A što me očekuje? Hoću li opet morati na teške radove?

Prošlo je nekoliko dana. Sjedio sam u baraci i primao normalan »pajok«, ali na rad nisam smio odlaziti. Kad sam jednom po-

kušao otići na posao, nadglednik me vratio. Isto mi se dogodilo kad sam to pokušao u noćnoj smjeni. Već sam se nalazio s druge strane vrata kad me opazio komandir straže koji me poznavao.

To ne može dugo potrajati, mislio sam. Dosada mi nije bio poznat ni jedan jedini slučaj da netko nije smio na rad a nije bio bolestan. Nastojao sam otići na posao da bih stupio u vezu s prijateljima iz drugih logorskih odjeljenja i da bih ih obavijestio o tome što se dogodilo. Imao sam mnogo razloga da se bojim da će NKVD nakon razgovora s pukovnikom protiv mene poduzeti izvanredne mjere. Moglo se dogoditi da ću zbog »pokušaja bijega« biti ubijen, ili ću u »karceru« odjednom umrijeti »od kapi«. Nisam mogao doći u vezu s prijateljima.

Dani su prolazili, a ja sam ležao na prični, čitao knjige i nitko me nije dirao.

Drugi rujna dogodilo se nešto što nisam očekivao.

U baraku je ušao šef radnog odjela u pratnji nadglednika i logorskog policajca. Došli su kada su zatvorenike odveli na rad. Dežurni je skočio sa svog mjesta i izderao se:

- Pozor, zatvorenici!

- Gdje je Štajner? - upita šef radnog odjela i uputi se prema meni. U međuvremenu me ugledao.

- Spakujte svoje stvari, krevetninu će preuzeti i predati dežurni.

Nisam ih pitao kamo me vode.

Uzeo sam vreću u kojoj sam imao rublje, čiste hlače, žlicu i limeno posuđe.

Unutra sam strpao pokrivač i jastučić. U očekivanju da će se nešto dogoditi, nabavio sam četiri porcije kruha, kilogram šećera, a sakrio sam i četrdeset rubalja.

U pratnji ove četvorice krenuo sam u ured. Bio sam uvjeren da me tamo vode da bi izvršili formalnosti koje su bile uobičajene

prilikom prijelaza u drugi logor. Ali umjesto toga odveli su me u malu prostoriju koja se nalazila u hodniku logorskog ureda.

Stavio sam vreću u kut i šetkao amo-tamo ne misleći na to da se smjestim. Smatrao sam da ću tu ostati kraće vrijeme, koliko je potrebno da se ispune dokumenti za prevođenje u drugi logor.

Prošla su dva sata, nitko se nije pojavio. Morao sam na zahod. Pokucao sam na vrata, ali nitko nije odgovorio. Kucao sam dalje. Napokon se javi glas s druge strane:

- Zašto kucaš?

- Zašto ste me zaključali? - upitao sam.

- Ne znam. Rekli su mi da meni kažeš ako nešto trebaš.

- Moram na zahod!

Vrata su se otvorila, preda mnom je stajao kurir logorskog ureda. Ponovno sam ga pitao što to sve treba da znači, ali on ništa nije znao. Otpratio me do zahoda, zatim me ponovno odveo u sobicu i za mnom zaključao vrata.

Tek sada sam primijetio da se na prozorima nalaze rešetke. Inače mi se svidjelo, mislio sam kako bi bilo lijepo ovdje stanovati, ići na rad i poslije rada čitati knjigu ili slušati radio.

Uvečer mi je kurir donio juhu, ribu i kašu. Poslije večere spremio sam se za noćenje. U jednom kutu prostro sam »bušlat«, variranu dolamicu, iz vreće sam izvadio jastuk i pokrivač i legao. Nije loše! Samo odviše nisko za glavu. Pod jastuk sam stavio vreću. Sada je bilo dobro. Zatim sam gledao kroz prozor kako se brigade vraćaju s posla i penju na brdo da bi dospjele u barake. Dozvao sam neke znance i oni su došli do prozora. Mogao sam nesmetano razgovarati. Svi su bili veoma začuđeni, mnogi su očekivali da će se i njima nešto dogoditi.

Vijest o mom zatvaranju brzo se proširila logorom. Poznati i nepoznati dolazili su pod moj prozor. Nitko nije znao da sam za-

tvoren nakon razgovora s pukovnikom, zato su se čudili. Većina me molila da ih obavijestim o svemu što će se dogoditi. Obećao sam. Mnogi su mi donosili kruh, šećer i druga jela. Neki su mi davali čak i novaca. Po tome sam zaključivao da su uvjereni da me ne očekuje ništa dobra. Slijedeći dan ova je solidarnost zauzela takve razmjere da u moju vreću više nije mogao stati ni komadić kruha. Bio sam dirnut kako su se opraštali.

Četvrti rujna u jedanaest sati prije podne pojavio se šef radnog odjela i opunomoćenik našeg logora.

- Uzmite svoje stvari i pođite s nama - reče šef.

U hodniku logorskog ureda stajala je grupa od dvadeset zatvorenika. Priključio sam se. U toj grupi nalazili su se i neki od onih koji su me molili da ih obavijestim kamo će me odvesti. Sada smo zagonetku trebali riješiti zajedno.

Iz kuhinje su donijeli veliki sanduk kruha. Svaki je dobio dva kilograma, dvije slane haringe i pet kocki šećera.

Po tome smo zaključili da nas očekuje dalek put jer je količina namirnica odgovarala dvodnevnoj normi.

Dakle, ne idemo u norilski zatvor!

Veselio sam se. Jer ono što sam za rata doživio u norilskom zatvoru još me i danas pritišće poput more. Ali kamo će nas odvesti? Razgovarali smo samo o tome. Kad su nas vodili iz logorskog ureda, zatvorenici koji su se nalazili u logoru izišli su iz baraka. Noćna smjena nije spavala, svi su nas pratili do izlaza.

Nadglednik i logorska policija gonili su zatvorenike s vrata, ali znatiželjnici bi se uvijek ponovno vraćali. Kad su se vrata otvorila, svi su uzviknuli:

- Sretno, drugovi!

Nas dvadesetak pratilo je dvanaest vojnika i jedan oficir. Prolazili smo kroz ulice Norilska u smjeru željezničke stanice.

Prije deset godina vodili su me kroz ove iste ulice. Tada se ovdje nalazilo svega nekoliko drvenih kuća, a sada su slijeva i zdesna stajale kamene i drvene dvokatne kuće. Iz kuća su izlazili ljudi, a kad smo prolazili pored Centralne bolnice, bolesnici su izišli na prozore i mahali nam. U Norilsku nije bila rijetkost da zatvorenike vode ulicama, ali naš je prolazak iz neobjašnjivih razloga postao velik događaj. Razmišljao sam o tome zašto naša grupa izaziva tako veliku pozornost i zaključio da je to posljedica glasina u vezi s Rezolucijom Kominforma.

ODLAZAK IZ NORILSKA

Kad smo stigli na željezničku stanicu, pred nama se pružala neobična slika. Pred zgradom je na zemlji sjedila velika grupa zatvorenika, otprilike tri stotine ljudi. Nas su priključili toj grupi pa smo i mi sjeli na pod.

Dan je bio lijep, ljepšega nisam vidio u Norilsku. Oko željezničke stanice stajalo je na stotine ljudi: slobodnjaka i zatvorenika, žena, muškaraca i djece. Neki su pokušavali da nam se približe. Kako je i straža bila pod utjecajem općeg raspoloženja, mogli su nam predavati paketiće. Morali smo sjediti u redovima, ali smo neprimjetno izmjenjivali svoja mjesta da bismo bili bliže prijateljima. Primijetio sam Josefa koji mi je mahao. Odšuljao sam se k njemu.

Prvi put je netko izgovorio riječ: kopno. Norilsk nije otok, ali velika udaljenost od »Velike zemlje« i činjenica da se u Norilsk može doći samo vodenim ili zračnim putem, stvorila je pojam da se nalazimo na otoku, što nije imalo veze s geografskim činjenicama već s osjećajem. Ali većina nije u to htjela vjerovati, pa tako ni ja. U grupi bijahu sakupljeni tzv. »opasni elementi«. Uglavnom su to bili bivši partijski funkcionari i upravitelji velikih pogona. Nisam mogao vjerovati da pooštravanje režima, koje je provodio NKVD, treba da se dogodi izvan Norilska. Rekao sam to ostalima. Neki su mislili da nas vode na neki otok u Karskom moru. Drugi su opet smatrali da nas vode u ugljenokop Kajerkan koji je udaljen pedeset kilometara od Norilska.

Kad je prošao šef tovarnog odjeljenja norilske željeznice, upitao sam ga za koje su mjesto određeni vagoni. Gilels mi je odgovorio:

- Za Dudinku.

Bilo je jasno da verzija o ugljenokopu otpada.

Sjedili smo nekoliko sati. Bili smo zadovoljni što još malo ostajemo u Norilsku gdje smo preživjeli toliko patnji, gdje smo proveli deset krvavih godina. Među ženama koje su stajale uokolo bilo je i takvih čiji su se muževi i očevi nalazili u našoj grupi. Sada su stajali ovdje i morali su se rastati. Kad su stigli vagoni i kad su bila prozvana prva imena, začuo se plač.

Jedan je vagon bio pun. Oficir je izvana zatvarao vrata, kad do naše grupe dotrči neka žena i glasno reče:

- Drugovi, vode vas u zatvor u Irkutsk!

Svi smo bili užasnuti tom viješću. Zatvorenik koji je poznavao ženu upita:

- Odakle to znate?

- Rekao nam je to šef sanitetskog odjeljenja.

Ukrcavanje je trajalo dugo jer su svakog poimence prozivali i provjeravali podatke.

Mogao sam baciti posljednji pogled na okolicu željezničke stanice. Lijevo se nalazio logorski odio »katorgaša«, a straga višekatna zgrada novog BOF-a. Desno se nalazilo drugo logorsko odjeljenje, u kojem sam boravio neko vrijeme. Iza mene na brežuljku uzdizala se dvokatna zgrada norilske željezničke direkcije, a zdesna se mogla vidjeti zgrada norilskog NKVD-a. Posljednje kletve uputio sam toj zgradi i neljudima koji u njoj rade.

Kad su me prozvali bilo je već tamno. Popeo sam se u vagon i legao među drugove koji su već ležali na podu. Moj susjed je bio Edi Schreidel, mladi Austrijanac. Netko je zapalio svijeću. Mogao sam vidjeti lica drugova koji su ležali ili su se zgurili po kutovima. Šutjeli su.

Poslije desetogodišnjeg boravka u Norilsku odlazimo u nepoznato. Na novom mjestu ponovno treba da započne borba za

golu egzistenciju. Mnogima je do završetka kazne nedostajalo samo nekoliko mjeseci, mnogi su se s upravama pogona dogovorili da će kao slobodnjaci ostati na svojim radnim mjestima. Sve je to sada propalo.

Čuli smo prodoran zvižduk lokomotive.

Vlak je polako krenuo. Oko ponoći netko je primijetio da smo prošli stanicu Kajerkan. Pretpostavka da nas vode u ugljenokop definitivno je odbačena.

U osam sati stigli smo na željezničku stanicu Dudinka. Vojnici su otvarali vrata.

- Izlazite!

Istovarili smo svoje zamotuljke. Morali smo stajati pred vagonom. Počela je uobičajena procedura prozivanja i drugih formalnosti. Kad je sve bilo gotovo stali smo u petororedove, a komandir straže govorio je o pravilima ponašanja za vrijeme marša. Napokon smo krenuli u smjeru Peresilke, etapne stanice Dudinke.

U ovo doba ovdje je bio živ promet. Barake su bile prepune. Toplo vrijeme omogućilo je da zatvorenici spavaju na otvorenom. Zatvorenici su prodavali i mijenjali robu. No, prodavači, novi logorski stanovnici, nisu još poznavali trikove kriminalaca. Često bi davali stvari a da za njih ništa ne bi dobili. Bilo je smiješno gledati kako bivši SS-oficiri pregovaraju sa svojim kupcima kojima su za košulju ili hlače davali kruh i šećer. Židovi s bečkog sajmišta mogli bi im pozavidjeti na trgovačkom talentu.

Smjestili su nas u baraku po nalogu načelnika norilskog logora Voronova koji je došao u Dudinku da bi lično nadgledao transportiranje starih norilskih logoraša.

Za boravka u Dudinki pripremali su nam posebno jelo koje se izdavalo na posebnom šalteru. Voronov je naredio da nam se prodaju živežne namirnice, a mogli smo kupiti »mahorke« i pa-

pirose. Uprava norilskih pogona žalila je što odlazi naša grupa zatvorenika toliko zaslužnih za gradnju pogona. Ali to nije spriječilo Voronova da nam i dalje laže. Kad je došao na etapnu stanicu i raspitivao se kako se osjećamo, neki su ga upitali kamo idemo.

Voronov je začuđeno pogledao. - Šta, vi ne znate?

- Ne - odgovorili smo.

- Takva svinjarija, rekao sam Dvinu da vam kaže. - Dvin je bio njegov zamjenik.

- Nama nitko ništa nije rekao.

- Šalju vas u sjeverni Kavkaz.

- U sjeverni Kavkaz? - upita jedan od zatvorenika.

- Da, u sjeverni Kavkaz. Tamo se sada gradi pogon za obojene metale pod upravom general poručnika Rapoporta. On je zamolio da vas kao iskusne stručnjake prepustimo njemu.

Većina je znala da je to laž, ali bilo je i takvih koji su mu vjerovali.

Sedmi rujna 1948. pročula se glasina da je u luci usidren putnički brod »Josif Staljin«, a u potpalublju se nalazi nekoliko stotina zatvorenika. Kada ih istovare, mi bismo trebali zauzeti njihova mjesta.

Sada sam se i ja uzbudio. Zar zaista odlazimo na kopno?

I zaista, nakon nekoliko sati, s druge strane bodljikave žice vidjeli smo novo pridošle zatvorenike kako čekaju da budu pušteni u logor. Prepoznali smo ih po različitoj odjeći. Bilo je njemačkih uniformi, neki su na kapama imali mrtvačke glave, oznake hitlerovog SS-a, a mnogi su imali uniforme sovjetske armije. Iako je bilo toplo, neki su nosili pustene čizme, a to su bili oni koje su uhapsili još zimi.

Novi su dugo vremena stajali s druge strane sve dok ih nisu počeli prozivati. Često se čulo kako oficiri krivo izgovaraju nje-

mačka imena pa se neki zatvorenici nisu odazivali. Nismo im se smjeli približavati jer je stroga kontrola logorske policije branila svaki pristup.

Ali slijedećeg dana mogli smo s novima nesmetano razgovarati. Započela je i kupoprodaja. Bili su izgladnjeli i pokušavali su svoju imovinu promijeniti za kruh.

Osmi rujna u pet sati ujutro naredili su nam da se spremimo za odlazak.

Strpao sam svoje stvari u vreću, a vreću za kruh ostavio sam u ruci da bih u nju stavio hranu za put koju će nam podijeliti. Nakon dva sata čekanja začula se zapovijed:

- Postrojite se!

Uzeo sam vreću i požurio u dvorište. Pred izlazom su već stajali oficiri i vojnici. Pošto bi svakog pojedinačno prozvali, morao se skinuti dogola. Slijedilo je temeljito pretraživanje stvari i tijela. Kada sam prošao i ovu proceduru, odveli su me iz logora na mjesto gdje su čekali oni koji su već pregledani. Ponovno je započelo prozivanje.

Stupali smo u petororedovima ulicama Dudinke prema luci. Već izdaleka smo ugledali putnički brod »Josif Staljin«. Bio je to novi brod sagrađen u sovjetskoj zoni Njemačke. Brod je redovito saobraćao između Krasnojarska i Dudinke.

Kad smo stajali pred usidrenim brodom osjetio sam olakšanje. Kad su me prije deset godina doveli u Dudinku i kad sam vidio ovaj bijedni kraj, nisam vjerovao da ću ga ikada živ napustiti. Ali ipak sam preživio najstrašnije trenutke života. Radovao sam se tome iako je radost zasjenjivala tuga što mnogi od mojih drugova nisu doživjeli taj čas. Mnogo sam mislio na Rudolfa Ondračeka i Kerošija Molnara.

NA BRODU »JOSIF STALJIN«

Od daske za iskrcavanje pa sve do potpalublja stajali su vojnici s otkočenim automatima pored kojih smo pojedinačno prolazili. Široke drvene stepenice vodile su u praznu prostoriju, svatko se trudio da nađe mjesto u kutu. Sjeli smo, ali neprestano smo se morali stiskati da bismo učinili mjesta novima. Uskoro je potpalublje bilo tako puno da smo sjedili stisnuti rame uz rame. Sitni prozorčići s rešetkama morali su se otvoriti da bi ušlo dovoljno zraka. Ulazna vrata su zatvorili. Četiri naoružana stražara zauzela su svoja mjesta na stepenicama ispred ulaza.

Uzbuđenje se polako stišalo. Svi su se nekako smjestili. Neki su izvadili hranu i počeli jesti.

Tek sada sam imao priliku da pogledam oko sebe i vidim tko su moji najbliži susjedi. Pored mene sjedio je Edi Schreidel, s njim sam se upoznao 1946. kad je s grupom Austrijanaca stigao u Dudinku, zatim Leo Braginski, bivši državni tužilac Dnjepropetrovska, moj lijevi susjed bio je Viktor Strecker, rudarski inženjer, Nijemac koji, poput mnogih Nijemaca rođenih u Rusiji, nije znao nijedne riječi njemački. Ostale sam samo površno poznavao.

Kasno uveče, kad je električno svjetlo već dugo gorjelo, brod je napustio luku. Kroz malene prozorčiće vidjeli smo posljednji put primitivne zgrade Dudinke i pristanište. Kad se mogla vidjeti još samo gola tundra, okrenuo sam glavu od prozorčića. Osjećao sam kako nas brod vozi u novu neizvjesnost.

Kada smo nešto pojeli, postali smo razgovorljivi. Sa svojim susjedima razgovarao sam o proteklim danima, o životu u Norilsku i o tome što nam donosi bliska budućnost. Bilo je već kasno kad je sve utihnulo. Morali smo izmišljati različite kombinacije i položaje da bismo se nekako naslonili i zadrijemali.

Slijedećeg jutra vojnici su otvorili široka željezna vrata. Mogli smo vidjeti gornju palubu na kojoj su se nalazili slobodni putnici. Pred vratima je stajala grupa naoružanih vojnika. Nešto dalje vidjeli smo putnike kako sjede na svojim zamotuljcima i drvenim kovčezima. Neki su pokušavali da zavire u unutrašnjost, ali vojnici su ih otjerali. To nije smetalo druge da ponovno pokušaju.

Vojnici su donijeli doručak, košare s narezanim kruhom u porcijama i posude s čajem. Mog susjeda Braginskog postavili su za starješinu i on je s nekoliko vojnika preuzeo čaj i kruh i ravnomjerno to dijelio. Dijeljenje je proteklo mirno, bez svađe uobičajene u logoru. Poslije doručka ponovno su započele priče i razgovori. Pojedinci su se s mukom probijali preko tuđih glava do svojih prijatelja. Svi su skinuli cipele da bi se lakše mogli kretati.

Oko podne dobili smo vrući proso s grahom. Stražari su nam obećali da ćemo i za večeru dobiti nešto toplo, ali nije bilo tako. Slijedećeg jutra rekli su nam da nema drva za kuhanje, obećali su nam da će nas u Igarki opskrbiti toplim jelom.

Toplo jelo dobili smo tek drugog dana kasno poslijepodne.

Uveče sam razgovarao sa Schreidelom. Pričao mi je o Austriji i svojim ratnim doživljajima.

Edi Schreidel, sin imućnog seljaka iz Rudentala blizu Beča, ušao je početkom rata u njemačku vojsku i sudjelovao u afričkom pohodu pod vodstvom generala Rommela. Kad je afrički korpus bio poražen, Edi je pao u zarobljeništvo. Pošto se neko vrijeme nalazio u logoru za ratne zarobljenike u Engleskoj, prebačen je u Ameriku gdje je došao u logor u državi Main. Kao antifašist, Edi je išao u neku školu u kojoj su Amerikanci njemačke zarobljenike upoznavali sa životom u Americi. Nakon svršetka rata Edi se među prvima vratio u domovinu. Ali nije se dugo radovao slobo-

di. Rudental se nalazio u ruskoj zoni. Jednog dana pozvali su ga u gradonačelnikov ured. Kad je ušao u sobu, tamo su se nalazila dva ruska vojnika. Gradonačelnik reče Ediju da ruski vojnici žele vina i zamoli ga da im proda deset litara. U ono vrijeme novac je bio gotovo bezvrijedan, i nitko nije želio prodati dobro rudentalsko vino, ali Edi nije htio odbiti gradonačelnikovu molbu. Ruski vojnici slijedili su Edija u njegov vinski podrum koji se nalazio daleko od njegova stana.

Rusi su dobili vino i platili određenu svotu. Edi je otišao u gostionicu, gdje je imao sastanak s prijateljima. Nakon nekoliko sati u gostionicu utrčaše seljaci vičući:

- Ti sjediš ovdje, a Rusi pljačkaju tvoj podrum!

Edi skoči i u pratnji prijatelja otrči prema podrumu. Uz put su sreli grupu ljudi koja se tukla sa tri ruska vojnika. Edi, koji je bio malo pri piću, također navali na Ruse. Vojnicima je uspjelo da se oslobode. Sjeli su na motor s prikolicom, koji je stajao pred vinskim podrumom, i odjurili iz sela. Tek sada je Edi saznao pojedinosti pokušaja pljačke vinskog podruma. Bili su to oni isti Rusi kojima je prodao vino. Kada su saznali gdje se nalazi podrum, više nisu smatrali potrebnim da zamole vlasnika da im proda vino, nego su se motorom dovezli pred podrum, željeznim šipkama provalili vrata i napunili kante vinom. Ali kad su izlazili iz podruma vidjeli su ih seljaci i spriječili ih da odu.

Poslije toga Edi se vratio svojim prijateljima u gostionicu da proslavi »pobjedu«. Nakon tri dana pojavio se odred enkavedeovaca, opkolio selo i uhapsio osamnaest seljaka koji su sudjelovali u tuči. Uhapšenike su odveli u Baden i nakon nekoliko tjedana istražnog zatvora stavili pred ruski vojni sud, koji je izrekao šest smrtnih kazna, dok su ostala dvanaestorica bila osuđena na deset godina zatvora. Edija su odveli u Norilsk gdje je bio dvije godine, a sada je zajedno s nama putovao u nepoznatom pravcu.

Brod se s naporom kretao uzvodno, ponekad bi se zaustavljao u rijetkim naseljima da primi tovar i putnike. Noću smo na nekim pristaništima čuli kako tovare teške lance. Ovaj posao obavljale su žene. Prilikom pretovara tih teških lanaca pjevale su žalosne pjesme. Na nas je to djelovalo veoma deprimirajuće.

U KRASNOJARSKU

Sedmog dana putovanja brod je stigao u okružni grad Krasnojarsk. Najprije je pristao uz lijevu obalu. Kad su putnici izišli, krenuo je na desnu obalu Jeniseja i pristao na provizornom pristaništu. Nakon kratkog vremena otvorila su se vrata. Vojnici su nam zapovjedili da iznesemo bačve koje su za vrijeme putovanja služile kao »kible«. Kad je i taj posao bio završen, ponovno su nas stali prozivati kao prilikom ukrcavanja. I sada je red naoružanih vojnika formirao stazu koja je vodila do obale.

Uspeli smo se na strmi brijeg, koji je od obale vodio na ravnicu na kojoj se nalazila desna strana Krasnojarska. U pratnji vojnika i policijskih pasa, koje su vojnici vodili na uzici, stupali smo kroz još neizgrađeni dio grada. Nekoliko tvorničkih zgrada i stambenih kuća. Ovdje se stvara nova naseobina. Vidjela se druga obala, povezana željezničkim mostom. Dvanaestak dimnjaka stršilo je u nebo. Krasnojarsk je veliki industrijski grad. Preko polja krenuli smo u smjeru pruge velike sibirske linije. Izdaleka smo vidjeli kako je projurio transsibirski ekspres, koji od Negoreloje do Vladivostoka prelazi deset tisuća kilometara. Prešli smo preko željezničkog mosta i pored željezničke stanice »Jenisej«. U blizini stanice vidjeli smo grupu zatvorenika koja je okružena stražom istovarivala debla iz pedeset tonskih vagona. Prošli smo kraj velike naseobine s malenim drvenim kućama koje su djelovale veoma zapušteno. Pred mnogim kućama mogle su se vidjeti koze privezane dugim užetima. Žene su za nama prestrašeno gledale, a starice su se križale. Kad bi se netko odviše približio našoj koloni, vojnici bi ga otjerali. Ljudi su se skrivali u grmlje ili iza drveća.

Napokon smo ugledali karakteristične »ptičnike«, stražarske tornjeve koji su nalikovali kućicama za ptice i koje su ovdje tako

nazivali. Uzduž visoke ograde od dasaka stupali smo dva kilometra, sve dok nismo stigli pred vrata Peresilke, etapne točke Norilskog logora.

Naša kolona stigla je pred vrata. S obiju strana stajali su nadglednici i logorski policajci. Nekoliko metara daleko od vrata nalazio se stol za kojim su sjedili činovnici logorske uprave. Ovdje smo vidjeli i zamjenika upravitelja Norilskog logora, Dvina, koji je promatrao kako prozvani pojedinci prilaze stolu i odgovaraju na pitanja.

Neki su ga pozdravljali, a on je veoma ljubazno odzdravljao.

Kad je preuzimanje bilo završeno, stali smo u petororedove i okruženi nadglednicima i logorskom policijom krenuli do dvije stotine koraka udaljene logorske barake koja je imala tri ulaza. U srednji ulaz barake ulazili smo u petororedovima.

Prostorija je bila jednako široka kao i dugačka. Duž zidova i u sredini nalazile su se dvokatne prične. U blizini nisam vidio nikoga od starih prijatelja. Neko smo vrijeme bili zaposleni uređivanjem ležaja. Svi su spremali »krevete«, rasprostirali »bušlate«, a umjesto jastuka služila je vreća. Kad smo se okrenuli, ustanovili smo da je baraka zaključana. To nas je uznemirilo. Moglo je značiti da se sprema zlo.

Kad je došlo vrijeme ručku, baraku su otvorili. U dvorištu pred ulazom stajao je kotao s vrućom juhom. Pristupali smo držeći u ruci svoje posuđe, a kuhar u bijeloj kecelji dao je svakome zaimaču ukusne juhe. Mogli smo se neko vrijeme šetati pred barakom i uživati u lijepom sunčanom danu. Kad je stigao nadglednik i naredio da uđemo u baraku da bi nas ponovno zatvorio, pitali smo ga zašto nas zaključavaju.

- Načelnikov nalog - odgovorio je.

Slijedećeg jutra zahtijevali smo od nadglednika da pozove načelnika.

Dvin je došao u pratnji načelnika etapne točke i drugih oficira. Svi smo skočili sa svojih mjesta. Uskoro se oko njih stvorio krug. Braginski, koji je i ovdje bio starješina, istupi naprijed i upita Dvina koji ga je dobro poznavao:

- Građanine načelnice, zašto nas zaključavaju?

- Izdao sam takvo naređenje da bih vas zaštitio - odgovori Dvin.

- Kako da to razumijemo?

- Ovdje ima mnogo bandita koji su osuđeni na dvadeset i pet godina i koji čekaju da ih se otpremi u Norilsk. Mogli bi vas opljačkati.

- Mi se ne bojimo, znat ćemo se sami braniti.

- Ali ja ne mogu dopustiti da dođe do krvavih tučnjava.

- Mi vas ipak molimo da nas ne zatvarate - navaljivali smo.

- Razmislit ću o tome, vidjet ću šta se može učiniti.

Sutradan je Dvin ponovno ušao u baraku i mi smo ga opet molili da nam dopusti slobodno kretanje po dvorištu. Dvin ponovi da je zabrinut i da bi mu bilo neprijatno da se tako zaslužnim ljudima kao što smo mi dogodi neka neprilika.

Smatrali smo da je iskren. Na kraju razgovora Dvin reče da danju neće zatvarati vrata pod uvjetom da hodamo duž barake. Mi smo mu to obećali.

Čim je Dvin napustio baraku, izašli smo na svježi zrak i sunce. Odmah su nam pristupili zatvorenici iz drugih baraka da bi vidjeli to »čudo«. U međuvremenu su se među ostalim zatvorenicima proširile različite glasine. Jedni su smatrali da nas vode u Moskvu da bismo tamo za zasluge u izgradnji grada Norilska dobili ordenje i slobodu. Drugi su tvrdili da su čuli kako je neki viši oficir pričao da ćemo u Krasnojarsku graditi veliki pogon. Našu grupu nazivali su »etapa inženjera«.

Banditi, koji su ovdje bili u dobrim odnosima sa stražom i logorskom upravom, redovito bi sve nove opljačkali do gole kože. Opljačkane stvari nadglednici su iznosili iz logora i prodavali, a dobit se dijelila. U to nisu bili upleteni samo nadglednici, nego i oficiri.

Zatvorenici borave u etapnoj stanici tako dugo dok ne krene transport za koji su određeni. Ostaju samo teški bolesnici. Ali ovdje je bilo ljudi koji su bili zdravi i koji su ostajali i preko godinu dana jer su s upravom bili u tijesnim poslovnim vezama. Dvin je šefa etapne stanice smatrao lično odgovornim ako se našoj grupi što dogodi. Samo smo njemu mogli zahvaliti što nas banditi nisu već opljačkali.

Poslije nekoliko dana promatrali smo kako su napali grupu mladih Letonaca na ulazu u baraku. Prije dolaska Letonaca, banditi su se sakrili ispod prična. Kad su Letonci ušli, postavili su straže na vratima jer su očekivali napadaj izvana. Banditi su međutim izišli iz svojih skrovišta i počeli pljačkati. Letonci su bili odlučni i stali udarati po banditima daskama koje su strgali s prična. Čuli smo kako banditi zovu u pomoć, ubrzo smo vidjeli kako prvi razbojnici krvavih glava bježe napolje. Dotrčali su i logorski policajci i nadglednici da bi spasili svoje štićenike.

Nakon tog događaja u logoru je nekoliko dana bio mir. Naši susjedi u istoj baraci bili su tek prispjeli kriminalci. Čim su stigli, počeli su krasti i pljačkati, a kako nisu pripadali kliki koja je bila u vezi s logorskom upravom, ukradene stvari bile su pronađene još u baraci.

Većina je kriminalaca već bila u logoru. Nisu dugo uživali »humanu« amnestiju kojom je Staljin poslije rata pomilovao kriminalce. Ponovno su počeli pljačkati i ubijati, pa su opet osuđeni na dvadeset i pet godina. Moram reći da nisu ostali dužni Stalji-

nu. Takve pogrde nikad u životu nisam čuo. Najčešće su ga nazivali »gutalinščik«, čistač cipela, jer su u velikim gradovima Rusije gotovo svi čistači cipela Gruzijanci ili Armenci.

- Uskoro će doći kraj »gutalinščiku« - govorili bi i pri tom psovali.

Kriminalci su nas neprestano moljakali da im damo duhana i hrane.

Prilazili su nam i neki Austrijanci koji su čekali transport za Norilsk. S radošću sam slušao novosti iz Austrije i Beča. Dok smo stajali pred barakom, pričali smo im o Norilsku i o tome što ih tamo čeka. Oni su nam pripovijedali o tome kako su bili uhapšeni i suđeni. Svi koje sam sreo bili su uhapšeni u ruskoj zoni Austrije kada su došli iz zona koje su okupirali Saveznici. Rusi su tada hapsili svakoga tko bi došao iz zapadne u istočnu zonu. Optužbe su glasile: »špijunaža u korist Amerike«, a osude: dvadeset i pet godina logora. Bili su to uglavnom mladi ljudi iz Graza, Linza i Salzburga koji su djelomično bili u vezi sa SIS-om, američkom obavještajnom službom, dok su neki bili potpuno nevini. Trudio sam se da ih utješim. Govorio sam im da će se uskoro vratiti u domovinu. Često smo im davali hrane, a oni su nam u znak zahvalnosti pjevali najnovije bečke pjesme.

Poslije nekoliko dana iz Norilska je stigla grupa invalida koja je trebala biti prebačena u invalidski logor. Oni su nam donijeli vijest da se krvavi sudac iz Norilska, Gorohov, zajedno s nekim čovjekom utopio prelazeći Jenisej čamcem.

Vijest smo primili sa zadovoljstvom.

Jednog dana sjedio sam na suncu i jeo svoju »pajku«, kad mi se približi mršav čovjek srednjeg rasta s naočarima i stane me tužno promatrati kako jedem. Po pocijepanim vojničkim hlačama, kao i na osnovu čitava njegova izgleda, nije bilo teško pogoditi da je Nijemac ili Austrijanac.

- Priđite - rekao sam.

- Vi govorite njemački? - začuđeno promuca.

- Ja sam po narodnosti Austrijanac.

- Nije moguće!

- Zašto to ne bi bilo moguće? Zar mislite da ste vi jedini stranac u Sibiru?

- Ne, ne, ovdje ih ima veoma mnogo.

- Sjednite. Vremena sigurno imate - rekao sam.

- Bože moj, vremena ovdje ima dovoljno - reče i sjedne.

Podijelio sam ostatak kruha na dva dijela i jedan dio pružio svom susjedu.

- Ali, nemojte! - zbuni se. Bilo mu je neugodno.

- Samo jedite, bez ceremonija - odgovorio sam.

Kad je pojeo, pruži mi ruku:

- Doktor Bergmann iz Stuttgarta.

Rekoh mu svoje ime.

- Koliko ste već dugo ovdje? - upita me Bergmann.

- Veoma dugo, možda predugo.

- Koliko?

- Dvanaest godina.

- Šta? Dvanaest godina? - zaprepasti se Bergmann.

- Da.

- Toliko godina u logoru?

- Da, toliko godina.

- To zvuči nevjerojatno. A gdje ste bili?

- Bio sam tamo kamo će vas sada otpremiti.

Bergmann me stao ispitivati o Norilsku i ja sam mu pričao sve ono što sam već mnogo puta pripovijedao. Zatim sam otišao u baraku i iz vreće izvadio suhi kruh i donio ga Bergmannu. Bio je začuđen, nije mogao vjerovati da ovdje ima ljudi koji su siti.

Pitao sam ga kako je dospio u logor. Ispripovijedao mi je svoju priču. Služio je u njemačkoj vojsci i potkraj rata dospio u rusko zarobljeništvo. U logoru za ratne zarobljenike radio je kao liječ-

nik, imao je običaj da u svoj notes zabilježi imena svih ratnih zarobljenika koji su u tom logoru umrli, da bi, kad se vrati u domovinu, o tome obavijestio rođake pokojnika. Za vrijeme pretrage NKVD je pronašao taj notes s imenima mrtvih i proglasio ga špijunom. Bergmanna su stavili pred vojni sud. Osuđen je na dvadeset i pet godina.

Za boravka u etapnoj stanici Bergmann je zajedno s nekim Nijemcima dolazio k meni u posjete. Naša je baraka bila veoma privlačna jer smo bili jedini zatvorenici koji nisu gladovali, tako da smo i druge hranili. Bergmann je bio oduševljen hranom u logoru. Kad god bih ga poslije jela sreo, on bi me upitao:

- Jeste li već ručali? - Ne čekajući moj odgovor, nastavio bi: - Danas je juha božanstvena. - Ili: - Juha je bila odlična, u njoj je bio takav komad mesa.

- Pri tom bi pokazivao kako je komad bio velik.

Kad je opet jednom došao da mi govori o »fantastičnoj« juhi pozvao sam ga u baraku i dao mu lonac u kome je bilo oko tri litre ove »fantastične« juhe. Kada je pojeo dvije trećine, stavi lonac u stranu i reče:

- Više ne ide.

- Zašto? - upitao sam.

- Znate, tek kad je čovjek sit primijeti kakav je to napoj.

Radovalo me što je napokon sit. Kratko vrijeme poslije toga otpremili su ga i više ga nikada nisam vidio.

Jednom mi je s nekim Austrijancem prišao mali, crnokosi čovjek i upitao me nešto na njemačkom jeziku. Po izgovoru se lako moglo razabrati da nije Nijemac. Nisam ga morao ispitivati, moj novi poznanik ispričao mi je sve što sam htio i što nisam htio čuti.

Francois Petit bio je kapetan francuske armije. Dosada sam u logorima sreo samo mali broj Francuza, zato me Petit zanimao

više nego ostali. Nakon petnaest minuta razgovora pokazalo se da je sudjelovao u francuskom pokretu otpora i da su ga 1948. u Potsdamu uhapsili Rusi. Vojni sud osudio ga je zbog špijunaže na dvadeset i pet godina logora. Sada je Francois Petit čekao transport za Norilsk.

Istog dana zamolio me Petit da porazgovaramo u četiri oka. Zavukli smo se u neki kut u dvorištu, a kako su Petita veoma zanimale prilike u Norilsku, ukratko sam mu ispričao što sam tamo doživio.

- Postoji li mogućnost da se pobjegne iz Norilska?

Pitanje me iznenadilo. Zar on to ozbiljno pita? Petit je čekao i šutio. Da bih dobio na vremenu, zapitao sam ga nešto što mi je tog časa palo na pamet. Pomislio sam: možda je Petit provokator. Ne, NKVD tako iskusnom logorašu kao što sam ja neće poslati novajliju. Petit je bio naivan čovjek koji poput mnogih ništa nije znao o Rusiji, o neizmjernim daljinama, stanovnicima, NKVD-u i, naravno, o životu u logorima. Kao i većina stranaca koji su dospjeli u Rusiju, europske prilike jednostavno je prenio u drugi geografski položaj. To bi obično bio početak njihove tragedije.

- Znate li kamo vas vode? - upitao sam ga.

- U Norilsk.

- To je jasno. Iz ove etapne stanice kreće se u Norilsk, ali to još ništa ne kazuje. Morate znati da ćete se nalaziti gotovo dvije tisuće i pet stotina kilometara udaljeni od najbliže željezničke pruge. Doći ćete u logor koji je s nekoliko redova bodljikave žice odijeljen od vanjskog svijeta. U logoru će vas stalno promatrati nadglednik, logorska policija, brigadiri i vlastiti drugovi.

Dovoljno je da zakasnite na podjelu hrane, već vas traže.

- A kako je noću?

- Pojmovi kao što su dan i noć tamo ne vrijede.

- Kako to? Dan je dan, a noć je noć - čudio se Petit.

- Znate, u Norilsku četiri mjeseca u godini nema dana, a četiri mjeseca nema noći.

Petit je šutio.

- Nepromišljeno je i pomišljati na bijeg iz Norilska.

Nisam ga htio obeshrabriti, ali to sam mu morao reći. Učinilo mi se da je spreman na kojekakve ludosti zato što nije poznavao situaciju. To što sam mu sada ispričao postavilo je naglavce sve njegove predodžbe o Norilsku. Upita me:

- A kako je za vrijeme rada? Zar se ne može pobjeći s radilišta?

Imao sam mnogo muke da mu objasnim kako su takvi planovi besmisleni, ali to mi ipak nije uspjelo jer mi je on uvijek ponovno pokušavao dokazati kako mora postojati neka mogućnost za bijeg.

Petit mi je zatim pričao o tajnoj organizaciji koja djeluje pod imenom »Kreuzler«, »Križari«, i koja je rasprostranjena po čitavom svijetu, pa tako i na području Sovjetske Rusije. Objasnio mi je kako mogu prepoznati člana organizacije: za vrijeme razgovora s nekim nepoznatim čovjekom treba da nogom načinim znak u obliku dva križa, neku vrstu kukastog križa, pa kad neznanac bude vidio taj znak, on će u meni prepoznati člana organizacije. Slušao sam ovu fantastičnu priču i upitao ga:

- Zar mislite da i u Norilsku postoje ljudi koji su spremni da vam prilikom bijega pomognu? Pa čak da i uspijete neprimjetno napustiti logor, a što dalje?

- Trudit ću se da se domognem pruge za Moskvu. U Moskvi ću otići u francusko poslanstvo i sve će biti u redu.

- To što govorite nije fantastično već djetinjasto. Savjetujem vam jedno: ne igrajte se sa svojim životom. S vremenom će se

možda vaš položaj promijeniti nabolje, ali s takvim planovima smrt je neizbježna.

Opazio sam da je Petit razočaran zbog svega što sam mu rekao. Sreli smo se još nekoliko puta, ali o bijegu više nismo razgovarali.

Poslije nekoliko godina sreo sam u Tajšetu, u specijalnom logoru, neke Nijemce koji su bili u Norilsku zajedno s Petitom. Pričali su mi da je Petit pokušao ostvariti svoje planove o bijegu i da je na to i druge nagovarao. Uskoro je Petit, koji je znao jedva nekoliko riječi ruski, stupio u vezu s pukovnikom koji je bio dodijeljen stacioniranim trupama i koji je zajedno sa zatvorenicima trebao bježati u inozemstvo. Naravno, NKVD ih je otkrio. Nakon nekoliko mjeseci istražnog zatvora osuđeni su na smrt zbog pripremanja ustanka. Smrtna kazna nad Petitom nije bila izvršena. Čini se da je Petit na intervenciju svoje vlade bio pušten i sada se navodno nalazi u domovini.

Već smo mjesec dana boravili u etapnoj stanici i »sezona« se bližila kraju. U listopadu odlaze posljednji transporti iz Krasnojarska za Norilsk. Kad Jenisej prestane biti plovan, jedina veza s Norilskom je avion, a avioni su se samo u iznimnim slučajevima upotrebljavali za transport zatvorenika. Osam aviona koje je imala uprava Norilska uvijek su bili zauzeti transportom pošte i činovnika koji su putovali službeno ili privatno.

Nakon toliko dana boravka u etapnoj stanici osjećali smo se kao kod kuće. Neki su se već povezali s korumpiranim nadglednicima, a njihove žene donosile su nam rajčice i drugo svježe povrće, koje u Norilsku nismo ni omirisali. Neki su imali dovoljno novaca, naručivali su i votku.

Jednom kad smo se vratili s kupanja primijetili smo da su naši susjedi na jednom mjestu probušili zid i upravo nas počeli pljačkati. No mi smo se vratili u pravi čas.

Sredinom listopada otpremljena je prva grupa od dvadeset i pet ljudi. Kako nismo bili sigurni da ćemo se ponovno sresti, srdačno smo se oprostili od svojih supatnika. Trudili smo se da ustanovimo kamo odlazi transport, ali ništa nismo mogli saznati. Doznali smo tek toliko da u to vrijeme vlak odlazi prema Dalekom istoku. To se podudaralo s pretpostavkama da se odlazi u Irkutsk, a ne na sjeverni Kavkaz.

Transporti su postajali sve češći. Poslijepodne bi dolazili činovnici logorske uprave, prozivali imena dvadeset i petorice koji treba da se pripreme za transport u deset sati uveče. Došao sam na red u petoj grupi. Kao što je bilo uobičajeno, primili smo »pajok« za dva dana. Iznimno smo umjesto soljene ribe dobili meso, svaki četvrt kilograma kuhane janjetine.

Na vratima nas je preuzela velika grupa naoružanih vojnika NKVD-a sa tri policijska psa. U brzom tempu, a zatim trčeći, krenuli smo prema željezničkoj stanici. Vojnici su se bojali da ćemo zakasniti na vlak. Gonili su nas, a psi su lajali kao mahniti. Kako je put vodio kroz šumu, mnogi su se spoticali o korijenje drveća i padali, a psi su se smjesta bacali na njih spremni da ih na zapovijed rastrgaju. Vojnici su nas psovali na najodvratniji način. Kad smo bili udaljeni deset metara od stanice, vidjeli smo da vlak odlazi. Sada su stale pljuštati psovke.

- Trockisti, fašisti, kurve...

To je bila pjesma kojom su nas pratili pri povratku. Bili smo presretni kad smo se ponovno našli u etapnoj stanici. Naši su se drugovi veoma začudili kad smo ih u ponoć probudili iz sna. Odmah smo im ispričali pojedinosti noćnog marša.

Slijedećeg dana ista pjesma. Trčećim korakom žurili smo prema stanici, iako nije bilo opasnosti da ćemo zakasniti na vlak jer su stražari došli sat ranije.

S mukom smo se probijali kroz uski hodnik »stolipin vagona«, zatvora na kotačima. Čim smo se popeli na stepenice, stražari su nas počeli gurati i psovati zato što im se nisu svidjele naše stvari koje smo ponijeli. Sve ćelije ovog zatvorskog vagona bile su prepune. Nadglednik nije znao kamo da nas strpa. Dugo smo stajali u hodniku, sve dok stražari nisu dovršili pregrupiranje.

»STOLIPIN VAGONI«

Čovjek koji prvi put dolazi u Rusiju i koristi željeznicu, i ne misli na to da je na isti vlak prikačena filijala zatvora NKVD-a. Postoji samo mali broj vlakova koji nemaju jedan ili dva »stolipin vagona«. Izvana se ne razlikuju od drugih jer su slični poštanskim vagonima, ali dovoljno je popeti se stepenicama i pogledati u unutrašnjost da bi se čovjek naježio.

Čovjek najprije ugleda uniformu s kapom u obliku tanjura, porubljenu tamnoplavim ili žarkocrvenim rubom. To su mučitelji koje poznaju samo zatvorenici NKVD-a. Duž vagona vodi dugačak ali veoma uzak hodnik na čijim se stranama nalazi deset odjela u kojima normalno ima mjesta za osam zatvorenika, a u većim odjelima za šesnaest. No u te ćelije stavljaju umjesto osam, dvanaest, a umjesto šesnaest, trideset zatvorenika. Gore od »karcera«. Prozora nema, a svjetlo ulazi s hodnika. U hodniku se stalno nalaze dva naoružana vojnika koji zatvorenike opominju da ne govore.

Nas dvadeset i petoricu strpali su u jednu takvu ćeliju. Vojnici su bili veoma brutalni. Gurali su nas nogama i šakama kako bi nas prisilili da se što više sabijemo. Stražarima je bilo svejedno kako ćemo izdržati šest stotina kilometara.

Zaključali su vrata. Mi smo stajali i sjedili jedan na drugom. S vremenom smo se nekako snašli. Neki su se popeli na drugu i treću pričnu gdje se moglo ležati, nekolicina se smjestila po klupama, a većina je sjela na pod. Zidovi i pod ćelije bili su obloženi debelim limom pa je unatoč prenatrpanosti bilo veoma hladno. Čim je vlak napustio stanicu, začulo se kucanje iz susjedne ćelije.

- Zašto lupate? - zapita vojnik iz hodnika.

- Pustite nas na zahod - odgovori netko.

- Već sam vam rekao da u zahod možete ići samo dvaput dnevno!

- Ali što da radimo?

- U gaće - odgovori vojnik.

Iz druge ćelije začuo se molećiv ženski glas:

- Pustite nas u zahod.

- Zaveži gubicu, kurvo. Već sam rekao da je noć i da nema nikakvog zahoda.

Žena glasno zaplače.

- Molim vas, pustite me, ne mogu izdržati.

- Kuš! - odgovori vojnik.

Zbog studeni su mnogi iz ćelije osjetili potrebu. Jedan koji više nije mogao izdržati krene prema vratima i kaže vojniku da mora izaći. Vojnik se izbezumio od bijesa.

- Pseto - izdere se - što ti zapravo zamišljaš? Tek si ušao, a već hoćeš izaći, a ovdje ima takvih koji su već pet dana u vlaku. Najprije oni dolaze na red!

Nitko se više nije usudio ponoviti molbu.

Uskoro ponovno netko stade lupati iz jedne od udaljenijih ćelija.

- Obećali ste nam vode, dajte nam vode.

- Kakve vode?

- Toliko sam žedan poslije slane ribe da više ne mogu izdržati.

- Zaveži, jer ću te izvući i tako napojiti da ćeš na sve zaboraviti.

Tada su svi stali vikati.

- Vode, dajte nam vode!

Dotrči oficir.

- Kakva je to buka? Hoćete da vas bacim u lance?

- Žedni smo, dajte nam vode.

- Donijet ćemo vam vode kad stignemo na slijedeću stanicu.

Sada su i ostali počeli vikati:

- Pustite nas na zahod.

- Jezik za zube. Na zahod ćete ujutro.

Iz jedne se ćelije čulo kako je netko obavio nuždu na pod. I u našoj ćeliji odluči jedan da učini to isto. Prišao je vratima da bi kroz pukotinu obavio nuždu na hodnik, ali kako je rupa bila malena, veći dio mokraće ostao je u ćeliji. Oni koji su sjedili na podu stanu psovati.

Kasno noću, kad se vlak zaustavio na nekoj stanici, vojnici su donijeli vode. Išli su od ćelije do ćelije i svakome pružili pola čaše vode. U četiri sata ujutro vojnici su počeli otključavati ćelije i puštati pojedince na zahod koji se nalazio na kraju hodnika. U zahod se moralo ići trčećim korakom s rukama na leđima. Hodnik se orio od dernjave vojnika:

- Bistrej, bistrej, ruki nazad!

Pred zahodom je stajao vojnik koji je vikao: »Brže, kako ćeš još dugo sjediti?

Žene su molile vojnika pred vratima da se makne, na što bi on prezrivo odgovarao:

- Gledaj ovu djevicu. Nikad nisi digla suknju pred muškarcem?

IRKUTSK - GRAD NA DALEKOM ISTOKU

Stigli smo u Irkutsk. Najprije su izveli nas dvadeset i petoricu. Čim smo izišli, vidjeli smo »čornij voron«, crnu vranu, tako smo nazivali zatvorene automobile za transport zatvorenika. Ušli smo, a s nama uđoše dva vojnika i jedan oficir.

»Čornij voron« prolazio je kroz grad. Radoznalo smo gledali kroz malene prozore na ulice istočno sibirskoga oblasnog grada Irkutska. Najprije smo ugledali drvene jednokatnice i dvokatnice, a u centru grada zgrade od kamena i cigle. Ulicama je prolazio tramvaj s malenim vagonima i poneki autobus. Na kraju grada nalazila se velika etapna stanica. Kola su ušla u dvorište i mi smo izišli. Sjeli smo na svoje stvari. U dvorištu smo vidjeli muškarce i žene koji su oko lijeve ruke nosili žute trake s natpisom »zatvorenik«. Čudili smo se zašto nas po običaju ne pitaju odakle dolazimo. Prolazili su pored nas i nisu nas gledali.

Sjedili smo na dvorištu nekoliko sati. Za to vrijeme stražari su često otvarali velika ulazna vrata da bi propustili prazne kamione. Šoferi i njihovi suputnici nosili su iste žute trake kao i oni koji su radili u dvorištu.

Napokon su nas odveli u kupaonicu koja se nalazila u udaljenom kutu velikog dvorišta. Kraj četiri velike zgrade od cigle, to bijahu zatvori, stajala je velika dvokatnica s kupaonicom i praonicama. Dvije stepenice vodile su u veliko predvorje, gdje su se u sredini i duž zidova nalazile dugačke klupe. Iz neke prostorije izišla je grupa žena i pozdravila nas: -Dobar dan, muškarci. - Bili smo začuđeni što vidimo žene. Rekle su nam da svu našu odjeću objesimo o debelu žičanu kuku koja je stajala na zidu. Brigadirka glasno reče da ćemo proći kroz »sanobrabotku«, sanitetsku obradu, kako se u logorima i zatvorima naziva dezinfekcija odjeće i

kupanje. Brigadirka, punačka crnka od dvadeset i pet godina, i druge mlade djevojke nosile su kratke pregače bez rukava, a na lijevoj, goloj miški traku s natpisom: »zatvorenik«. Na nogama su imale papuče, a suknje su im sezale samo do koljena.

U prostoriju smo ulazili po desetorica, i tamo su nas čekale žene. Stajao sam potpuno gol pred ženama i nisam se usudio pristupiti.

- Brzo, brzo, nemamo vremena - vikne mi jedna djevojka. Zatim mi mahne rukom u kojoj je držala aparat za šišanje. Stisnuo sam zube i pristupio.

- Sjedni!

Sjeo sam na klupu, djevojka mi je aparatom za šišanje prolazila kroz vlasi, a odsječena kosa padala mi je po tijelu. Kad je bila gotova s kosom, podigla mi je lijevu ruku i ošišala mi dlake ispod pazuha. Isto je to učinila i s desnim pazuhom. Napokon je stala šišati dlake ispod trbuha. Da bi to mogla temeljito obaviti, uhvatila me za muškost okrećući je u svim smjerovima. Pri tom je stavljala nemoguće primjedbe. Naposljetku me upitala kako dugo nisam bio s nekom ženom.

Slušao sam sve to šuteći. Kad je šišanje bilo završeno, popeli smo se u praonicu pred čijim je ulazom također stajala žena koja je svakome davala limeni praonik i komadić sapuna. Kada smo se oprali, vratili smo se u istu prostoriju u kojoj smo ostavili odjeću. Odjeća je već bila očišćena. Sve je bilo izmiješano. Jedva sam pronašao svoje stvari. Nakon dezinfekcije odjeća je bila tako vrela da je nisam mogao uzeti u ruke. Poslije kupanja pošli smo u pratnji nadglednika u trokatnicu. Pred ulazom smo morali čekati da otvore vrata s rešetkama. Svi smo se poredali u dugačkom hodniku. Nadglednik je zapovjedio:

- Poredajte se po četvorica i šestorica!

Mogli smo po volji izabrati partnere, a to me veoma čudilo jer je uprava zatvora određivala koji će zatvorenici biti zatvoreni u istoj ćeliji. To je bilo veoma liberalno. Zatvoreniku je veoma važno tko je njegov drug u ćeliji. Često se događalo da je jedan čovjek svima zagorčavao život. S još trojicom stavili su me u ćeliju u kojoj je normalno bilo mjesta za jednog čovjeka.

Etapni zatvor u Irkutsku u mnogome se razlikovao od ostalih zatvora koje sam dosada vidio. Ovdje su vladale prilike dostojne čovjeka. Prvi put sam doživio da nadglednik ili neki drugi činovnik zatvorske uprave na pitanje zatvorenika odgovara čovječno. Nije bilo psovki. Kriminalci, koji su predstavljali ostali dio zatvorenika, terorizirali su osoblje. Neopravdanim zahtjevima, bukom koja nikada pa ni noću nije prestajala, zadavali su nadglednicima mnogo posla. Kroz prozor se moglo čuti kako kriminalci međusobno izmjenjuju psovke. Jedni su drugima predbacivali izdaju i pri tom su govorili tako gnusne riječi da smo morali zapušiti uši.

Posebno poglavlje bili su maloljetni zločinci koje su smjestili u dva odjeljenja. Bilo je strašno slušati kako dječji glasovi izgovaraju riječi kakve su inače izgovarali samo najpokvareniji psovači. »Prijateljske razgovore«, koji su se uglavnom odnosili na »ljubav«, vodili su ovi dječaci s djevojčicama koje su bile zatvorene na donjem katu. Od jutra do mraka sjedila su djeca na prozorima i dobacivala »nježnosti«. Ovaj vulgarni jezik zvučao je i iz usta odraslih odvratno, ali kad su se njime služila djeca, to je bilo ipak previše, pogotovu zato što su djeca nadmašila odrasle.

S takvom omladinom može se samo u katastrofu.

Nalazili smo se već tjedan dana u zatvoru i još uvijek nismo znali kamo će nas prebaciti. Na neki način smo saznali da ćemo u Aleksandrovski central. Taj je zatvor u povijesti Rusije bio na

tako strašnom glasu da nitko nije htio vjerovati da će i nas, koji smo veći dio kazne već odslužili, baciti tamo. Ali jedno je bilo sigurno: ovdje nećemo dugo ostati. Ispitivanjem osoblja i starijih zatvorenika saznali smo da se ovdje nalaze samo kriminalci koji su kažnjeni ispod pet godina, a to su bili oni koje smo prilikom dolaska vidjeli na dvorištu i u praonici.

Nestrpljivo smo očekivali čas odlaska. Iako su ovdje prilike bile podnošljive, ipak nam je nedostajalo koješta na što smo inače imali pravo. Prije svega nedostajale su nam knjige, zatim nismo mogli pisati svojoj obitelji. Nismo smjeli ni šetati. Kad smo jednom zamolili nadglednika za neku uslugu, on nam odgovori da se strpimo.

I zaista, u ponedjeljak ujutro odveli su nas u drugu zgradu, gdje smo se u velikoj prostoriji, u kojoj je bilo mjesta za pedeset ljudi, sreli s nekim našim drugovima. Nakon uobičajenih formalnosti odveli su nas u isto dvorište u kome smo prilikom dolaska satima čekali. Tamo nas je očekivalo prvo iznenađenje. Ispred tri kamiona stajala je grupa vojnika na čelu s oficirom. Jedan vojnik imao je pred sobom hrpu okova.

Oficir i dva vojnika popnu se na kamion. Prozivali su nas dvojicu po dvojicu. Kad su se prva dvojica popela, oficir uzme jedan okov i okuje ih zajedno. Zatim su morali sjesti na pod kamiona. Gledali smo to. Lijep početak! Kad je slijedeći par došao na red, jedan upita oficira zašto nas okiva. Oficir »nije« čuo pitanje.

- Već sam petnaest godina u zatvoru i nisam pobjegao. Ne namjeravam to ni sada - opet će zatvorenik.

- Izvršavam zapovijed koju sam primio - odgovori oficir.

Okivanje nije obećavalo ništa dobro. Do danas nisam razmišljao o tome što nas čeka poslije Norilska. Bilo mi je jasno da neće biti dobro, ali sada sam ugledao prve predznake novog živo-

ta. Ali ako sam preko glave preturio ono u Norilsku, ne treba da se suviše brinem ni za budućnost.

Kamion iziđe iz zatvorskog dvorišta. Sada smo imali priliku da promatramo periferiju Irkutska. Kamioni nisu vozili brzo, a vojnici se nisu brinuli kamo gledamo, niti ih je smetalo što tiho razgovaramo.

Periferija Irkutska nije pružala oku ništa zanimljivo. Jednokatnice i dvokatnice od drveta nisu se ni u čemu razlikovale od drugih drvenih kuća u Sibiriji. Bile su sagrađene od debala s kojih je skinuta kora. Da bi u kućama bilo toplo, između vijenaca postavljao se sloj mahovine koja je sprečavala da vjetar prolazi kroz pukotine. Drveni krov čuvao je od kiše i snijega. U ovom se kraju rijetko može naći limeni krov a okrečene ili ukrašene kuće prava su rijetkost.

Znamenitost bijaše veliki most preko rijeke Angara sagrađen u cik-caku. Tim jedinim mostom odvija se željeznički, autobusni i pješački promet. Kad smo prošli most, kamioni su skrenuli udesno. Uskoro smo se nalazili na seoskoj cesti kojom smo krenuli u smjeru istoka. Za vrijeme vožnje od stotinu kilometara prošli smo samo kroz nekoliko sela. Kao da su izumrla. Kraj zapuštenih kuća vidjeli smo pokojeg čovjeka ili domaću životinju. Ponekad bi za kamionom potrčao pas i zalajao.

IX. U ALEKSAN-DROVSKOM CENTRALU

U HISTORIJSKOM KAZEMATU

Spustila se noć. U nekim se kućama vidjela svjetlost svijeće. Električno osvjetljenje primijetili smo samo u dva logora na našem putu. Kasno noću stigli smo na cilj. Vojnici su iskočili iz kamiona. Opazio sam dugačku dvokatnicu koja je nalikovala na ruska svratišta na dugim prugama. Na vratima su bili izrezbareni ornamenti. Svugdje je gorjelo električno svjetlo i osvjetljavalo fasadu i vrata. Ništa nije ukazivalo na to da se nalazimo pred zatvorom. U tami se slabo vidjela okolica, činilo se da je bregovita. Nasuprot zgradi nalazilo se nekoliko drvenih kuća koje su bile okružene malim vrtovima. Sve je ležalo u dubokom snijegu.

Na vratima se pojavio oficir. Zapovjedio je da nam skinu okove. Brave nekih okova bile su loše i prilično je dugo trajalo to skidanje. Pojedinačno su nas propuštali kroz vrata na kojima nas je prihvaćao nadglednik i vodio u veliku prostoriju.

Nalazili smo se u Aleksandrovskom centralu, kako su stari zatvor nazivali već stoljećima.

Za razliku od vanjskog izgleda, koji je više nalikovao na provincijsku gostionicu nego na zatvor, unutarnji izgled poznajemo iz ruske literature, naročito iz opisa Dostojevskog koji je ovdje proveo nekoliko godina. Golemi zidovi debeli gotovo metar. Dugački tamni hodnici vodili su u katakombe. Naročito snažno su djelovali nadsvođeni prijelazi od jednog dijela u drugi. Teška željezna dvostruka vrata, dobro osigurana s nekoliko brava, znak su da odavde povratka nema. Bili smo očajni.

Dvorišta određena za šetanje podsjećaju na rovove iz kojih se mogu vidjeti samo sivi zidovi i mali komadić neba. U hodnicima jeka vraća svaki korak po betonskom podu. Čovjek se plaši vlastitog kašlja, trudi se da ga svlada da ne bi ponovno osjetio nesnosnu tegobu.

Svuda stravična tišina. Kao u mrtvačnici.

Slijedila je temeljita pretraga naše odjeće. Stvari koje smo donijeli oduzeli su nam. Svaki je dobio potvrdu. Mene i još trideset i jednog druga odveli su u drugi dio zatvora. Prošli smo kroz nekoliko hodnika. Nekoliko su se puta otvarala dvostruka vrata, najprije teška drvena vrata obložena debelim limom i željezom, zatim vrata s rešetkama od debelih okruglih šipki. Dospjeli smo u dugačak hodnik na čijim su se krajevima nalazili veliki prozori koji su gledali na dvorište, dok su se lijevo i desno nalazile ćelije. Odveli su nas u lijevi kraj hodnika i zaustavili nas pred vratima broj 1.

Nadglednik najprije otvori veliki lokot, zatim dugim i debelim ključem otvori bravu na vratima. Ušli smo u veliku svijetlu prostoriju sa dva prozora prema dvorištu. Bijelo obojeni zidovi mirisali su po svježem kreču. U sredini sobe, kao i duž zidova, stajali su drveni kreveti. Na svakom krevetu nalazila se slamarica, pokrivač i jastuk od slame. Tu se nalazio i dugačak stol, a oko njega dugačke klupe. U kutu, desno od vrata, stajala je velika peć od cigle koja se ložila iz hodnika. U prostoriji je bilo toplo. Svatko je potražio svoje mjesto.

Kad je vidio da smo se svi smjestili, nadglednik iziđe i zaključa vrata. Čim smo ostali sami, počeli smo razgovarati o svojim utiscima. Složili smo se da je dosada sve iznad očekivanja dobro. Naročito nas je iznenadilo da su ovdje, kao i u Irkutsku, nadglednici postupali korektno, nije bilo uobičajenog gonjenja i psovki. Dugo smo razgovarali o svemu što smo dosada vidjeli, sve dok nadglednik nije otvorio poklopac na vratima i naredio nam da pođemo spavati.

Kad sam legao, radovao sam se što sam ponovno na slamarici. Ali nikako nisam mogao zaspati, iako sam bio umoran. Pitao sam se što sve to treba da znači. Nakon toliko godina ponovno u

zatvor, bez presude, bez suda, ili bilo kakvog objašnjenja. Poput stoke gonili su nas od mjesta do mjesta, a mi nismo imali pravo pitati kamo i zašto. Bilo mi je jasno da se sve to događa bez pravne osnove, naprosto proizvoljno. Prvi put ove godine zaželio sam zaspati i spavati dugo, dugo, vječno.

U sedam sati ujutro nadglednik otvori poklopac na vratima.

- Ustanite! - vikne.

Ustali smo i obukli se. Nadglednik otvori vrata. Premda nije ništa rekao, dvojica su podigla »parašu« i mi smo za njima izišli u hodnik, pa u zahod koji se nalazio u sredini dugačkog hodnika. Dok su se jedni prali, drugi su obavljali tjelesne potrebe.

Kad smo bili gotovi, pokucali smo na vrata i nadglednik ih otvori. U dvoredovima smo se vratili u ćeliju. Znali smo da sada treba da pošalju doručak. Dok smo čekali jelo, gledali smo kroz prozor na dvorište. Uskoro smo kao iskusni stari zatvorenici ustanovili da se nasuprot zatvoru nalazi zatvorska kuhinja, desno smo vidjeli dvorišta za šetnju nalik na kaveze koja su nas podsjećala na Solovku. Deset metara dalje od dvorišta stajala je dugačka jednokatnica. Mliječno bijeli prozori označavali su da je to bolnica. Iz kuće koju smo proglasili kuhinjom dvije su žene iznosile sanduk s narezanim kruhom. Oni koji su stajali kraj prozora viknuli su:

- Donose kruh!

- Vidjet ćemo kakva je ovdje »pajka«.

Mršavi Harčenko je tvrdio da su porcije kruha velike, da imaju šest stotina grama.

- Čekaj samo na tih tvojih šest stotina grama! - primijeti drugi.

U velikim kazanima žene su nosile nešto što se pušilo. Počelo je nagađanje što je to. Neki su smatrali da je to juha, dok su drugi tvrdili da je voda crvenkasta, dakle je čaj.

Prilikom dijeljenja primili smo četiri stotine grama kruha. Harčenko je postao meta zabadanja.

- Gledajte ga, htio je veliki komad kruha, a kad je u Norilsku bio upravitelj gradilišta hranio je radnike koji nisu ispunili normu sa tri stotine grama. A ovdje bi htio šest stotina!

Harčenko se pokušavao braniti. Razočarani zbog malenih porcija kruha, zatvorenici su na njemu iskaljivali svoj bijes za vrijeme čitavog doručka. Ono vruće i kuhano nije bilo juha, nego čaj. Dobili smo i kocku šećera od devet grama i komadić slane ribe od četrdeset grama. Kruh i šećer primili smo za čitav dan.

Poslije doručka, kad su se duhovi malo smirili, diskusija je bila mnogo staloženija. Odveli su nas u jedno dvorište za šetnju. Nadglednik koji nas je pratio zaključao je dvorište i mi smo mogli šetati ili sjediti na klupi koja se nalazila sa strane. Nitko nije određivao kako moramo držati glavu ili kamo smijemo gledati. Vojnik u tornju šuteći nas je promatrao. Poslije jednog sata odveli su nas u ćeliju. Bili smo zadovoljni šetnjom. Dosada još nikada nismo tako dugo i mirno šetali.

Napeto smo očekivali ručak. Oglasila se sirena. Pretpostavljali smo da je dvanaest sati. Uskoro je stiglo jelo: pola litre krumpirove juhe i stotinu grama prosene kaše. Ručak nije nikoga zasitio. To je bila nova tema za poslijepodnevni razgovor. Harčenko je opet bio meta.

- No, Harčenko, kako ti se sviđa ručak? - pitao je Babič.

- Sasvim je dobar - odgovori Harčenko - zar si očekivao pečeno pile?

- Sasvim je dobar? Vidjet ćemo kako ćeš dugo izdržati - reče Babič.

- Harčenko, koliko bi takvih porcija mogao pojesti? - upita netko.

Herčenko je šutio. Umjesto njega odgovori Babič:

- Pet, a uz to još pet stotina grama kruha.

Harčenko se razbjesni.

- Ne brinite za mene, gledajte da vama bude dosta. Ja ću preživjeti.

- Preživjeti hoćeš, ali potrebe za ženom nećeš imati - reče Babič.

Šetkali smo ćelijom i razgovarali cijelo poslijepodne. Kad je došlo vrijeme večere, razočaranje je bilo još veće: samo krumpirova juha. Uzalud smo čekali još nešto. Netko primijeti da su nam zaboravili donijeti to još nešto. Kad je nadglednik odnio prazne zdjele, netko ga upita: ima li još što za jelo. Nadglednik kratko odgovori:

- To je sve.

Uveče su ljudi postali razgovorljiviji, pomalo su zaboravljali na jelo. Uskoro je došlo deset sati, nadglednik je triput ugasio i upalio svjetlo, znak za spavanje.

Prvi dani boravka u Aleksandrovskom centralu brzo su prošli. Ujutro smo dobivali doručak, slijedila je šetnja, kojoj smo se uvijek radovali, a između obroka ljudi su razgovarali uglavnom o proteklim ratnim godinama i pobliže se upoznavali.

Većina se za rata nalazila u Norilsku, no bilo je i takvih koji su bili na fronti i u inozemstvu. Jedan od najzanimljivijih stanovnika ćelije bio je dr Franz Breuer, njemački diplomat.

Dr Breuer bio je do početka rata sekretar njemačkog poslanstva u Moskvi. Kad je počeo rat između Njemačke i SSSR-a, otpremili su ga s ostalim personalom njemačkog poslanstva na perzijsku granicu, odakle su nastavili put za Njemačku. Dr Breuer je bio rodom iz Hamburga, što se moglo zaključiti po njegovu izgovoru. Sprijateljio sam se s njim. Rekao mi je da je bio član nacističke partije, ali, dodao je, nikada srcem nego samo razumom. Drugim riječima, da bi mogao ostati u diplomatskoj službi morao je biti nacist. Ličnost dr Breuera pružala je ostalim stanovnicima ćelije mnogo materijala za razgovore jer je već svojom pojavom izazivao interes. Bili smo navikli da svi zatvorenici nalikuju jedan na drugoga. Ista odjeća, isti način života stvaraju nešto što je zajedničko. Ali odjednom se pojavio zatvorenik čije je ponašanje bilo drukčije.

Dr Breuer bijaše koščat, visoka rasta, nosio je vojničke čizme. Uniforma njemačkog oficira nije pristajala dugoj kestenjastoj bradi i crnim naočarima. U zatvoru se ponašao drukčije od ostalih. Za doručak smo dobivali četrdeset grama slane ribe, i taj komadić ribe zatvorenici bi u trenu progutali. Kad su drugi već gotovo zaboravili da je za doručak bila riba, dr Breuer bi sjeo za stol da bi nesmetano, kako je običavao govoriti, i u miru pojeo. Sjeo bi uvijek na isto mjesto, prostro bi ručnik koji mu je služio umjesto stolnjaka, zatim bi stavio kruh, ribu, čašu čaja, a oko vrata svezao bi maramicu umjesto ubrusa. Drškom žlice služio se kao nožem, u lijevu ruku uzimao bi komadić drveta umjesto vilice. Zatim bi počeo doručkovati: sitne komadiće ribe, koje je rezao »nožem«, prinosio bi ustima čačkalicom, a povremeno bi progutao malo čaja i brisao se ubrusom.

Ostali zatvorenici sjedili su u kutovima i promatrali ovu igru. Kako u ćeliji nije bilo posla, oni su mnogo vremena posvetili Breuerovoj ličnosti i njegovim navikama za vrijeme jela. Mnogi su mu se rugali, ali činilo se da on to i ne primjećuje.

Kako sam često šetao i razgovarao s drom Breuerom, a on me smatrao svojim »sunarodnjakom«, sa svih su strana navaljivali na mene da djelujem na njega kako bi se i on počeo ponašati »normalno«. S mnogo muke morao sam umirivati svoje drugove i dokazivati im da je njegova privatna stvar kako jede svoj oskudni obrok. Osim svega toga, Breuer je prije spavanja uredno slagao svoje hlače i stavljao ih ispod slamarice na glačanje.

Neki su smatrali da dr Breuer neće čitavih dvadeset i pet godina, koje je morao odsjediti kao špijun, glačati hlače, drugi su mislili da njemačka pedanterija može trajati i duže. Nakon nekoliko tjedana u ćeliji je došlo do pregrupacije i doktora su odveli u drugu ćeliju. O njemu više nikada ništa nisam čuo.

Umjesto dra Breuera došao je Edi Schreidel, Austrijanac. Edi se po svemu razlikovao od Breuera. Bio je zdepast, crnokos, okrugla lica. Seljak iz donje Austrije. Poslije mnogo godina, nedavno, saznao sam da je dr Breuer ponovo u diplomatskoj službi SR Njemačke.

S Edijem sam bio u istoj ćeliji deset mjeseci. Postali smo prijatelji. Satima smo razgovarali o Austriji i hitlerizmu. Edi je proklinjao godinu 1938. kad su nacisti zauzeli Austriju. Nazivao ju je »godinom nesreće«. Edi je bio i moj susjed na krevetu. Za ustajanja i lijeganja na počinak uvijek smo se pozdravljali sa dobro jutro i laku noć. Naše se prijateljstvo svidjelo našim susjedima, naročito doktoru Zalkinu.

Dr Zalkin, liječnik koji je u Norilsku bio upravitelj sanitetske inspekcije i spremišta za živežne namirnice, isticao se susretljivošću i spremnošću da pomogne. Osudili su ga na petnaest godina zbog »štetočinskog« rada. Bio je malena rasta i jedna mu je noga bila zakržljala, što mu je otežavalo hodanje. Bio je naš stalni partner u razgovorima i uvijek je žalio što ne zna njemački jezik. Osim Zalkinove sestre, čitava je rodbina bila ugušena u nacističkoj gasnoj komori. Unatoč tome Zalkin nikada nije ispoljio mržnju prema Nijemcima. Čak je bio jedan od onih koji su zaštićivali Breuera kad bi ga ostali napadali.

Od Zalkina sam saznao o sudbini znanice iz vremena kad sam radio u kuhinji II logorskog odjeljenja. Taise Grigorjevne Jagode. Dr Zalkin upoznao je Taisu kad je radila u spremištu na sortiranju krumpira. Ova sirota žena tražila je i našla zaštitu kod Zalkina. Njihovo je prijateljstvo trajalo sve do časa kad su Taisu pustili iz logora pošto je 1947. odslužila kaznu. Taisu su prisilno naselili u malom mjestu nedaleko Krasnojarska, gdje je živjela u velikoj bijedi. Zalkin je zamolio svoju sestru da joj pomogne i ona je Taisi slala stotinu rubalja mjesečno.

Dr Zalkin je rado slušao Edijeve priče o vremenu kad se nalazio u zarobljeničkom logoru u Sjedinjenim Državama. Veoma se čudio što se tamo u logorskoj kantini moglo koješta kupovati, svejedno je li to bilo pivo, maslac, ili zlatno prstenje. Jednog dana Zalkin me upitao što mislim treba li vjerovati u Edijeve priče o američkom zarobljeničkom logoru. Kad sam mu odgovorio da je to u Americi moguće, s nevjericom me promatrao.

Od ostalih stanovnika ćelije upamtio sam i Viktora Streckera, Povolškog Nijemca, koji nije znao ni riječi njemački.

Edi i ja nastojali smo da ga naučimo njemački. Ali sve je bilo uzalud. Nakon tri tjedna učenja Strecker je znao reći samo jednu jedinu rečenicu: »Ja imam veliki gladovati.«

Strecker je u Norilsku bio poznat kao izvanredan rudarski inženjer. Rov II B, čiji je glavni inženjer bio Viktor, smatrali su najboljim u Norilsku. Od dvadeset godina, koje je Viktor morao odsjediti kao »štetočina«, brisali su mu četiri godine, što bijaše rijedak slučaj. Unatoč tome smatrali su ga »opasnim elementom«. Iz rudnika, gdje je tako uspješno radio, otpremili su ga zajedno s nama u zatvor.

Viktor je bio malena rasta, a njegova široka ramena, kao i debeo trbuh, stvarali su iz njega kuglu na kojoj nikada nisu mirovale prodorne oči. Na svaku primjedbu koja mu se ne bi svidjela oštro bi reagirao. U miru je živio samo s nekolicinom, a s Edijem i sa mnom u velikom prijateljstvu.

Njegov veliki neprijatelj u ćeliji bio je Babič, koji je u lučkoj upravi Dudinke nekoć radio kao tehničar, ili, kako je govorio, kao inženjer. Babič se dobro slagao samo sa Schustermannom, koji je bio njegov jedini prijatelj i to zbog toga što je Schustermann, napola pismen, bez prigovora prihvaćao sve što bi Babič govorio. Obojica su bili osuđeni na petnaest godina zbog terora,

iako ni Babič ni Schustermann nisu nikoga terorizirali. Govorilo se da je Schustermann rekao da u Rusiji neće biti bolje dok Staljin živi, a Babič je nakon ubojstva Kirova navodno rekao da je šteta što Staljin nije ubijen. Kad su ga uhapsili, Schustermann nije imao još ni devetnaest godina.

Svađe Streckera i Babiča odnosile su se u početku na tehničko područje. Inženjer Strecker nije odobravao sve što je navodni inženjer Babič tvrdio. Pri tom je često dolazilo do svađa koje su postajale i lične. Viktor bi često popuštao Babicu jer je shvatio da je tako najbolje. Kad bi Babič u svađi izvukao kraći kraj, iskaljivao bi svoj bijes na Harčenku. Bilo je dovoljno da Harčenko bilo što kaže, već bi ga Babič napao. Harčenko je bio veoma visok čovjek i, kako je Babič govorio, glup koliko i dugačak. U Norilsku je radio kao upravitelj gradnje prilikom zidanja logorskih baraka, a tu je činjenicu Babič koristio i govorio svakom prilikom:

- Rođen si da gradiš logore. To potpuno odgovara tvome karakteru.

U tome je Babič možda imao pravo jer takva se pokornost rijetko kada mogla susresti. Ono što bi NKVD ili logorska uprava odredili, bila je svetinja za Harčenka i u nju se nije smjelo dirati. U ćeliji je strepio da netko ne povrijedi zatvorska pravila. Bio je spreman da se svega odrekne samo da ne bi uznemirio upravu zatvora.

U ćeliji je osnovan »kombet«. Kao i svugdje u zatvorima, ovaj je komitet imao zadatak da od svakog koji posjeduje novaca dobije stanoviti postotak od kupljene robe za one koji nisu imali ništa. U našoj ćeliji od trideset dvojice šestorica nisu imali novaca, a to bijahu stranci, dok su dvojica-trojica imali veoma malo. Bilo je odlučeno da oni koji imaju novaca daju 10 posto. Protiv »kombeta« bila su samo tri čovjeka, i to naravno oni koji su imali

najviše novaca. Prvi je protestirao Harčenko, zatim još jedan, a treći bijaše Strecker. Nije me čudilo što prva dvojica ne žele ništa dati, ali da je Strecker bio protiv »kombeta« bilo mi je krivo.

Strecker nije bio škrt, naprotiv, dao je više od deset posto. Kad sam ga upitao zašto je protiv »kombeta«, objasnio mi je da je protiv svake vrste komiteta i da svatko tko ima novaca treba individualno nekoga potpomagati. Da bi dokazao kako ozbiljno misli, ponudio je da potpomaže dvojicu. I zaista, Strecker je redovito pomagao tu dvojicu.

Prvih mjeseci mogli smo kupovati samo duhan, ponekad slanu ribu i sapun. Poslije krumpir, koji se u zatvorskoj kuhinji kuhao u ljusci. Kilogram krumpira stajao je rublju. Tako prvih tjedana nismo bili gladni jer je većina bila dobro ishranjena i bilo je novaca. Ali novaca je bilo sve manje, a glad je postajala sve veća.

Uprava zatvora, koja je bila veoma liberalna, odgovarala je na sve naše pritužbe da je bespomoćna jer je svota za opskrbu zatvorenika tako minimalna da u tanku juhu ne mogu staviti ni tri krumpira više.

Glavna uprava zatvora u Moskvi predvidjela je za nas naročiti režim koji je zabranjivao svaku vezu s rođacima. Prvi put za tih dugih godina doživio sam da nisam smio javiti rođacima svoju adresu. Naše molbe da nam dozvole da rođacima javimo gdje se nalazimo nisu bile odbijene, ali nisu bile ni odobrene.

Glad je postajala sve nepodnošljivija. Spavati sam mogao samo nekoliko sati. Često bi prošlo i po tri sata prije nego što bih zaspao. Broj onih koji su za vrijeme šetnje sjedali na klupe postajao je sve veći. Samo je nekolicina mogla šetati dvorištem. Svakog dana bilo je sve više bolesnih, bolnica je bila prepuna. Jedanput mjesečno dolazila je liječnička komisija koja je kontrolirala zdravstveno stanje bolesnika. Liječnici su klimali glavama i na pritužbe zatvorenika da ih boli glava davali bi tablete aspirina,

iako su dobro znali da bi im mnogo više koristio komadić kruha.

Ponekad je u ćeliju dolazio visoki oficir koji je na sve naše molbe i pritužbe odgovarao:

- Niste u sanatoriju.

Glad je stvorila razdražljivo raspoloženje koje bi se često izrodilo u svađu. Dolazilo je do sukoba s osobljem zatvora. Uprava nas je sve češće zatvarala u »karcer«. To je dovelo do pogoršanja zdravstvenog stanja.

Uprava zatvora osjećala je besmislenost mjere da se naša kategorija mora podvrći istom režimu kao i njemački i japanski ratni zločinci. Bilo je jasno da Staljin s nama ima posebne račune. Čekala se prigoda. Kad smo se opet jednom pritužili oficiru, on je rekao:

- Kako vi to zamišljate da možete svašta zahtijevati? Vi ste već petnaest do dvadeset godina proveli u logoru, a sada ste prebačeni u zatvor, i to čak u Aleksandrovski central. Znate li što to znači?

Da, tražiti nismo smjeli ništa, a ono što smo tražili uvijek su odbijali, ili se na to nisu ni osvrtali.

Kako nam nisu dozvoljavali da pišemo svojima i kako smo u ćeliji još uvijek nosili svoju civilnu odjeću, mnogi su mislili da se ovdje nalazimo samo privremeno, a neki su opet smatrali da će nas odijeliti od ratnih zločinaca. Ovo su mišljenje zastupali tako dugo dok jednog dana nije došao krojač da od svakog uzme mjeru. Nakon tjedan dana svi smo bili obučeni u novu zatvorsku odjeću. Hlače i jakna od tanke tkanine sa zebrastim prugama, crni »bušlat«, crna kapa od iste tkanine i cipele od svinjske kože s gumenim đonom.

Kada su nas obukli, znali smo da nas na duže vrijeme pokapaju među ove kamene zidove. Oni koji su bili uvjereni da je naš boravak ovdje samo privremen, izgubiše nadu.

Da bi neke zatvorenike sačuvala od sigurne smrt, uprava zatvora uredila je odjeljenje u koje je smještala one koji su tjelesno potpuno iscrpljeni. U tom odjeljenju dobivala se bolja i obilnija hrana. Liječnička komisija svakog je mjeseca određivala tko će biti sretnik. Tamo se ostajalo mjesec dana. A kad bi se zatvorenici vratili u staru ćeliju, gladovanje bi počinjalo iznova. No ovaj »oporavak« mnogima nije koristio.

Ovdje su vladale čudnovate prilike. Da su se točno pridržavali režima koji je odredila Moskva, to bi značilo sigurnu smrt. Prvi put sam doživio da uprava zatvora, svjesno ili nesvjesno, sabotira naređenje Moskve.

U zatvorima i logorima zastupnici NKVD-a obično su bili grobari zatvorenika. Ali ovdje u Aleksandrovskom centralu nije bilo tako. Pukovnik Lastočkin bio je korektan i nastojao je svim silama olakšati tešku sudbinu zatvorenika.

Jednog dana odlučio sam da se javim na »raport«. Zatvoreni koji nešto lično želi saopćiti šefu zatvora ili oficiru NKVD-a morao se za jutarnjeg prebrojavanja javiti nadgledniku. Javio sam se, i već slijedećeg dana odveli su me pukovniku Lastočkinu.

U deset sati ujutro došao je nadglednik i izveo me iz ćelije.

Prolazili smo dugačkim hodnicima do u zgradu uprave koja se nalazila u prvom dijelu zatvora. Kad smo stigli pred vrata pukovnika Lastočkina, morao sam pričekati. Nadglednik uđe u sobu, zatim se vrati i uvede me.

U velikoj prostoriji, na čijim su zidovima visjele slike Staljina, Berije i Džerdžinskog, za pisaćim je stolom sjedio pukovnik Lastočkin. Prepoznao sam ga jer je dolazio u ćeliju. Ponudio me da sjednem na stolicu koja se nalazila četiri metra udaljena od pisaćeg stola. Pošto me neko vrijeme promatrao, upita me:

- Vi želite razgovarati sa mnom?

- Da - odgovorio sam.

- Šta želite?

- Htio sam vas pitati koliko će nas dugo ovdje mučiti glađu.

- Uvjeravam vas da će uskoro doći do poboljšanja - odgovori.

- Je li to samo pilula za umirenje?

- Uskoro ćete smjeti pisati svojima, moći ćete primati i novac, a mi ćemo se pobrinuti da za taj novac u zatvorskom dućanu kupite što želite.

- Bio sam osuđen na kaznu logora. Zašto me drže u zatvoru? - pitao sam dalje.

- To ne ovisi o meni, možete predati tužbu ministru, možda će pomoći.

- Dobro, hvala. Vidjet ćemo koliko još dugo treba čekati. Smijem li svojim drugovima u ćeliji ispričati o čemu smo razgovarali?

- Da.

Zahvalio sam se Lastočkinu.

Poslije nekoliko minuta ponovno sam bio u ćeliji.

Okružili su me i nestrpljivo čekali da čuju što sam saznao od Lastočkina. Netko predloži da sjednemo i da ispričam sve redom. Počeo sam govoriti. Ponovio sam sve pojedinosti. Kad je netko pokušao da me prekine nekim pitanjem, ostali su ga maltene istukli.

Najveću senzaciju izazvalo je obećanje da ćemo uskoro smjeti pisati svojima kući. Također sam prenio Lastočkinov savjet da se ministru pritužimo zbog nepravednog prebacivanja iz logora u zatvor. Većina je mislila da takva pritužba ne bi imala smisla. I ja sam tako mislio.

Nekoliko dana bio sam u centru pažnje. Uvijek iznova morao sam ponavljati pojedinosti razgovora. Pitali su me kakav sam uti-

sak stekao i da li se obećanja mogu shvatiti ozbiljno. Odgovarao sam da to ovaj put nisu izgovori ni prazna obećanja. Zaista možemo očekivati bolje uvjete.

Strecker, Babič, Harčenko i drugi pisali su ministru tužbe u kojima su ga molili da ih ponovno vrati u logor kako bi svoje stručno znanje stavili u »službu izgradnje socijalizma«.

Prošlo je gotovo pola godine od dana kad smo dovedeni u ovaj zatvor. Za to vrijeme iz naše su ćelije mnogi otišli i zamijenili su ih novi. Jedne su odveli u bolnicu, druge u odjeljenje za oporavak.

Među novima nalazio se liječnik Briljant, koji je prije hapšenja 1937. bio upravitelj zdravstvenog odjeljenja odeske oblasti. Dr Briljant je zbog »štetočinskog« rada dobio dvadeset godina logora. U Norilsku je radio kao nadliječnik u VII logoru. Meni i mnogim zatvorenicima učinio je mnogo dobra. Bolovao je na želudac i morao se podvrći operaciji.

Godine 1956. u Moskvi saznao sam da je Briljant umro u Aleksandrovskom centralu.

Početkom svibnja 1949. u našu je ćeliju ušao Lastočkin. Svi smo ustali sa svojih mjesta i postavili se u red.

Lastočkin je znao što nas zanima, zato bez uvoda reče:

- Od danas smijete pisati svojim kućama.

Svi su odahnuli. Lastočkin je objašnjavao da dva puta u godini smijemo pisati i dva puta primiti pismo. Neki su mislili da nisu dobro čuli pa su pitali:

- Dvaput mjesečno?

- Ne, dvaput godišnje - odgovori pukovnik NKVD-a.

Lastočkinu su zatim postavljali pitanja, ali ono što nam je u početku rekao ipak nas je najviše zanimalo. Smjeli smo pisati kući. To je značilo da će naši najbliži znati da smo još u životu, to je značilo da više nećemo biti tako strahovito gladni.

Načelnik koji je došao s Lastočkinom odmah je svakome podijelio po list papira i kovertu. Jedino stranci nisu dobili papir. Kad je jedan od stranaca pitao zašto ne smije pisati u inozemstvo, nije dobio odgovor.

Čim je Lastočkin zajedno sa svojom pratnjom napustio ćeliju, počeli smo pisati pisma. Pismo je moralo biti kratko i, kako je Lastočkin rekao, nije se smjelo pisati o onome što je u vezi sa zatvorom, niti se smjelo spomenuti da se piše iz zatvora. Kao adresa označen je broj poštanskog faha.

Svatko se ograničio samo na to da ukratko saopći da je zdrav, da moli nešto novaca i da se paketi ne smiju slati.

Sada smo imali novu temu razgovora. Pošto su pisma bila napisana, počela su različita nagađanja, uglavnom kad se mogu očekivati prvi odgovori. Bilo je i takvih koji su mislili da je to s pismima obična prevara i da nas žele na neko vrijeme umiriti, da pisma nikada neće stići na označene adrese. »Dok mi ovdje razgovaramo, govorili su, naša pisma gore u peći.«

Poslije smo vidjeli da pesimisti nisu bili u pravu. Pisma su bila poslana ranije nego što je inače bio običaj u logorima i zatvorima. Nakon četrnaest dana počeli su stizati prvi novci.

Jednog je dana činovnica u knjigovodstvu otvorila poklopac na vratima i prozvala nekoliko imena da bi tim ljudima predala potvrdu o primljenom novcu. Ljudi su bili ludi od radosti. Moje je ime prozvala posljednje. Stajao sam u kutu i pripremao se na najgore. Pokušavao sam se svladati da ne bih pokazao razočaranje.

Slijedećeg dana mogli smo poći u prvu kupovinu. U našu je ćeliju ušao nadglednik i rekao da za pola sata možemo kupovati. Iz ćelije su izveli sve koji su imali novaca. U istom hodniku u kojem se nalazila i naša ćelija bila je i trgovina. U tu svrhu ispraznili su jednu ćeliju, sagradili police, a poprijeko su stavili neku vrstu pulta na kome je stajala vaga. Kraj nje je sjedila mlada djevojka koja nam je prethodnog dana predala novčane potvrde.

Djevojka je pred sobom imala kartoteku u kojoj je bila kartica svakog zatvorenika.

Bilo je slane ribe, marmelade, duhana, paste za zube, a mogli smo naručiti i krumpir. Kruha je svatko mogao kupiti samo dvije kile. Kada su zatvorenici dobili robu koju su izabrali, djevojci su predali potvrdu o novcu i ona je na poleđini napisala iznos koji je zatvorenik potrošio. Isti iznos napisala je na kartici koju je potpisao zatvorenik.

Ja sam kupio samo dva kilograma kruha i pola kilograma slane ribe, ali odmah sam naručio dvadeset i pet kilograma krumpira.

Kad smo se poslije toga vratili u ćeliju, najprije smo podijelili deset posto od kupljenih stvari onima koji nisu imali novaca. Zaključili smo da kupljeni krumpir podijelimo na jednake dijelove. Nekima to, naravno, nije bilo pravo ali su šutjeli jer su se bojali da ćemo ih psovati. Jedan od najvećih protivnika diobe bio je, kao i obično, Harčenko.

Slijedećeg dana donijeli su krumpir u velikim bačvama. Bio je kuhan u ljusci. Podijelili smo ga na trideset i dva jednaka dijela. Tako je svatko, bez obzira je li imao novaca, dobio hrpu. Da se ne bi pokvarili, poslagali smo ih ispod kreveta, odakle smo ih postepeno uzimali.

Napokon smo bili siti svi, i oni koji su imali i oni koji nisu imali novaca. Sve što sam kupovao dijelio sam sa Schreidelom. Edi je neprestano hvalio moju hrabru ženu koja mi je slala novaca.

Primijetili smo da je od vremena kad smo stali primati novac juha bila veoma tanka, s najviše dvije-tri polovice krumpira. Kad smo jednom upitali nadglednika kako to da je juha tako rijetka, on nam je otvoreno rekao:

- Kraj vas su Japanci koji ne primaju novac, njima dajemo gušću juhu.

Više nikada nismo pitali zašto je juha tako rijetka.

Poslije nekoliko tjedana većina se oporavila. Pošto sam primio još dvije pošiljke novaca, mogao sam kupiti više ribe i marmelade, a kad je jednom bilo šećera, kupio sam i šećer.

Život u ćeliji postao je življi, nervoza je popuštala, ponekad se mogla čuti i pjesma. To nije bila jedina promjena. U srpnju su iz naše ćelije izveli Streckera, nitko nije znao kamo ga odvode. Tek sam poslije nekoliko godina saznao što mu se dogodilo. Kad su ga odveli, poslali su ga na njegov zahtjev u Norilsk, gdje je ponovno radio u rovu IIB kao nadinženjer. Jednog je dana pregledavao rov. Najednom su potporni zidovi počeli kliziti. Radnici koji su pritrčali iskopali su ga još živa, ali ozljede su bile tako teške da je poslije nekoliko tjedana umro.

Nakon Streckerova odlaska u našu je ćeliju stigao inženjer Ivanov, star i bolestan čovjek. Njegova je bolest bila u većoj mjeri

duševna negoli tjelesna. Nije imao nikoga na svijetu i nije mogao računati da će ikada primiti novaca. U Norilsku je kao inženjer radio u konstrukcionom birou. Došao je ovamo s nekoliko stotina rubalja i odlučno se protivio da daje deset posto onima koji nemaju novaca. Kupovao je malo namirnica da bi mu novac što dulje trajao. Kad je vidio da zatvorenici, koje podupire »kombet«, dobivaju više, promijenio je taktiku. Počeo je kupovati mnogo i sve što se u trgovini moglo kupiti. Kad su ga pitali zašto sada živi na tako »velikoj nozi« - odgovorio je:

- Više se isplati živjeti na račun »kombeta«.

Nakon nekoliko mjeseci Ivanov je potrošio i posljednju paru. Radovao se što će ga već prilikom slijedeće kupovine podupirati »kombet«.

U kolovozu 1949. dobili smo druga iz bolnice koji nam je pričao da su prije nekoliko dana iz zatvora otpremili grupu zatvorenika. Sada smo Streckerov odlazak dovodili u vezu s tim transportom. Vijest je pružala nov materijal za razgovore. Danima se nagađalo što to treba da znači. Ljudi nisu htjeli vjerovati u istinitost vijesti. Novog su podvrgli pravom ispitivanju. Nije li to opet neka »paraša«?

Novi je tvrdio da je vidio kako su ovu grupu vodili iz kupaonice u civilnoj odjeći. Na pitanje nisu li ljudi u civilu novi zatvorenici, odgovorio je da je to isključeno jer je u grupi vidio znanca koji je s nama stigao iz Norilska.

Nakon toga bilo je jasno da se »nešto« događa.

Poslije mjesec dana pretpostavke su bile potvrđene. Početkom rujna ušao je u ćeliju nadglednik i pročitao nekoliko imena, među njima i moje. Morali smo mu predati potvrde koje su nam dali kad smo prilikom dolaska predali stvari. Ništa više nije rekao. Nastalo je veliko uzbuđenje. Okružili su prozvane. Svi su

govorili u jedan glas. Dogovorili smo se kako da im pošaljemo vijest o sebi.

S Edijem sam se dogovorio da ću mu pod jednom od praznih »paraša« u zahodu ostaviti cedulju i javiti mu sve što saznam. Najviše sam se brinuo zbog toga što Edi ostaje bez novaca i što će ponovno morati gladovati. Dr Zalkin mi je dugovao nešto novaca. Dogovorio sam se da taj novac vrati Ediju. Zalkin mi je obećao da će pomagati Edija.

Čitave noći nisam mogao zaspati. Moji susjedi Edi i Zalkin također su bili budni. Razgovarali smo o budućnosti. Ujutro se diskusija nastavila.

Bilo je i takvih koji su se bojali da će nas likvidirati. Bio sam miran i dobro raspoložen kao i uvijek kad je u mom položaju dolazilo do promjene.

Poslije ručka došli su po nas. Oprostio sam se sa svima, a naročito srdačno sa Zalkinom i Schreidelom, kome sam ponovno obećao da ću mu se javiti. Obećanje sam ispunio dvaput, prvi put kad sam u zahodu pod »parašom« ostavio ceduljicu, drugi put poslije deset godina: kad sam bio slobodan i u Europi. Pisao sam Ediju u Rudental nadajući se da je preživio sve patnje i da se opet nalazi u domovini. Nisam primio nikakav odgovor. Prošla su dva mjeseca. Ponovno sam pokušao. Opet su prošla dva mjeseca. Napokon je stiglo pismo iz Beča. Edi Schreidel pisao mi je da je moje drugo pismo lutalo i da ga je tek sada primio. Živi u Beču, oženio se i radi kao činovnik u trgovinskoj komori.

O sudbini ostalih iz naše ćelije ništa nisam mogao saznati.

U mračnoj ćeliji, u kojoj su se nalazile samo gole prične, sastali smo se s još dvadeset ljudi iz drugih ćelija; među njima se nalazio i Josef Berger. S njim sam se poslije godine dana ponovno sreo. Radovali smo se kao djeca. Josef je jako oslabio, ali duh mu je još uvijek bio svjež. Sjeli smo u kut i pričali o onome što nas očekuje, a još više o tome što su nas više od godine dana držali u Aleksandrovskom centralu. Složili smo se da je to bila mjera pred rat protiv Jugoslavije koji je Staljin pripremao. Ali zahvaljujući solidarnosti čitavog naprednog svijeta, zločinac nije mogao ostvariti ovu namjeru. Bilo je jasno da nas vode iz zatvora. Ali nitko nije znao kamo.

Stari i iskusni zatvorenici pretpostavljali su da nas ponovno vode u logor. Uskoro smo ustanovili da su gotovo svi bili osuđeni na logor, dok je veći dio onih koji su ostali u ćelijama bio osuđen na kaznu zatvora.

Ovu je pretpostavku uskoro potvrdio i oficir. Kad smo primili pisma pitali smo oficira kamo će nas otpremiti. Prvi put smo doživjeli da enkavedeovac odgovara na pitanje takve vrste.

- Svi ćete biti otpremljeni u logor u Tajšet.

Tajšet je među zatvorenicima uživao glas najgoreg od svih velikih logora. Riječ Tajšet strahovito nas je prestrašila jer smo znali da to znači težak rad u sibirskoj prašumi.

Iz Tajšeta svake godine odlazi u zapadnu Europu deset tisuća vagona drva i dasaka.

Kad sam uveče bio odveden na zahod, ostavio sam, kako sam se dogovorio s Edijem, ispod »paraše« cedulju: »Nas dvadeset i petoricu vode u logor Tajšet.«

Osam godina nakon toga saznao sam od Edija da je našao cedulju.

Prenoćili smo u istoj prostoriji. Kao posteljina poslužila nam je stara odjeća i vreće koje su nam vratili.

Rano ujutro dobili smo uobičajene etapne porcije kruha, slane ribe i šećera za dva dana. Slijedilo je temeljito pretraživanje stvari. Pošto je oficir zatražio da tiho napustimo ćeliju i da ne razgovaramo u hodniku, odveli su nas u zgradu uprave gdje su nas prihvatili stražari koji su nas trebali pratiti. Slijedilo je prozivanje. Zatim su nas ukrcali u kamion, po četvoricu u jednom redu. Posljednji put pogledali smo mjesto u kojem smo proveli gotovo godinu dana.

Vozili smo se istočnosibirskim cestama u smjeru pruge transsibirske željeznice. Bio je kraj rujna. Kućice kraj puta izgledale su kao da su napuštene. Napola srušeni krovovi. Tragovi nekadašnjeg basnoslovnog bogatstva sibirskih bogatih seljaka i trgovaca. Vrata su bila ukrašena bogatim ornamentima. Velike drvene zgrade na kraju dvorišta nekada su bile golema skladišta sibirske pšenice, koja je bila poznata u svijetu. Drveni krovovi bili su napola urušeni i obrasli mahovinom. Ponekad bi preko ceste pretrčao pas.

Na nepreglednoj ravnici pšenica visoka poput čovjeka. Vidjeli smo kombajne. Kad bismo prošli pored grupa, ljudi su nam mahali, ali mi nismo smjeli podići ruke i uzvratiti pozdrav.

Poslije nekoliko sati vožnje ponovno smo stigli u etapni zatvor u Irkutsku. I ovaj put smjeli smo uživati na rujanskom suncu prije nego što su nas odveli u mračnu i hladnu ćeliju. Sada se nismo kupali. Neki su žalili što se neće ponovno susresti s mladim djevojkama koje šišaju i briju.

U irkutskom zatvoru ostali smo samo dva dana. Ponovno smo se upoznali sa »stolipin vagonom« i njegovim stražarima. Tješili smo se da je put do Tajšeta za polovicu kraći od našega prvog

putovanja. Ali dogodilo se da je trajao duže od prvog. Nakon tri sata putovanja vlak se zaustavio na malenoj stanici. Na to nismo obraćali pozornost. Ali uskoro smo čuli kako stražari govore o havariji. Otkačili su naš vagon i postavili ga na sporedni kolosijek. Prošao je čitav dan. Spustila se noć, a mi smo još uvijek stajali na mjestu. Iz razgovora stražara saznali smo da je pukla osovina i da će nas prebaciti u drugi vagon. Pojeli smo svu zalihu i već smo drugi dan gladovali. Stražari također nisu imali što da jedu. Dogovorili smo se da skupimo svoje stvari i da ih zamijenimo za namirnice. Neki su dali hlače, kapute i jakne, a ja sam dao pokrivač. Vojnici su odnijeli stvari u selo i vratili se s krumpirom, brašnom i slaninom. Vojnici su u vagonu kuhali. Tako smo i sebe i stražare spasili od gladi.

Četvrtog dana stigla je lokomotiva s drugim »stolipin vagonom«. Prebacili su nas i prikačili za slijedeću kompoziciju. U Tajšet smo stigli nakon četiri dana.

X. MEĐU RATNIM ZLOČINCIMA

ETAPNA STANICA TAJŠET

Između velikih sibirskih gradova, Krasnojarska i Irkutska, nalazi se rajonski gradić Tajšet. Naravno, to nije grad u europskom smislu riječi, već mali centar od nekoliko tuceta malenih sela u kome se nalazio rajonski izvršni komitet, rajonski komitet Partije i rajonska uprava NKVD-a. Stari Tajšet sastoji se od seoske ceste koja je u proljeće i jesen neprohodna. Pješak mora skakati s kamena na kamen. Duž ceste stoje dva reda sibirskih drvenih kuća. U nekima se nalaze trgovine u kojima se prodaje roba skromnog asortimana. Ima i prodavaonica votkom. U Tajšetu nije bilo industrije. Posljednjih godina postao je centar velike drvne industrije, ili bolje rečeno, centar velikih prašumskih logora. U posljednje je vrijeme sagrađena pruga Tajšet-Bratsk-Lena. U planu je bio nastavak do Komsomolska na rijeci Amur i, na kraju, do Jakutije.

Tako je nastao drugi Tajšet. Kad se dolazi iz Moskve, s lijeve strane pruge vide se standardne kuće u kojima stanuju oficiri NKVD-a i MGB-a. U vilama stanuju viši oficiri NKVD-a i garnizona.

Ulice u novoj naseobini nisu neprohodne kao u starom dijelu grada. Pločnici su od dasaka. U sredini naseobine nalazi se velika klupska zgrada NKVD-a. U trgovinama se mogu kupiti sve važnije namirnice i ostali proizvodi.

S desne strane željezničke pruge putnik može vidjeti golemi grad od baraka. Skupine baraka okružene drvenim ogradama visokim šest metara sačinjavaju različita logorska odjeljenja Tajšeta. To su etapne stanice za one zatvorenike koje odavde raspoređuju u različita logorska odjeljenja duboko u prašumi.

Tajšet je prva stanica za one koji sijeku drvo u prašumi i grade željezničke pruge. Neka logorska odjeljenja određena su za zatvo-

renike koji u Tajšetu rade u pilani, u radionicama za popravak kamiona i lokomotiva. Druge su grupe zaposlene na izgradnji kuća i baraka, neke grade ceste ili impregniraju željezničke pragove. Sve to nadgleda stotinjak stražarskih tornjeva koji se nalaze duž ograda. U posljednje vrijeme tornjevi se ne vide jer su ugrađeni u same ograde.

Vagon se zaustavio nekoliko metara od drvene zgrade željezničke stanice. Odmah smo mogli izići. Sjedeći u peteroredovima na zemlji, čekali smo da iz drugog odjela izađu žene i priključe se našoj grupi.

Mnogi znatiželjnici stajali su na peronu. Našoj se grupi nitko nije smio približiti. Hrabriji dječaci pokušavali su nam prići, no stražari bi ih odmah otjerali.

Prašnim ulicama krenuli smo duž ograda logorskih odjeljenja. Pred ulaznim vratima stajali su stražari, a na drvenim klupama sjedili su vojnici i pozdravljali se s našim pratiocima.

Kad smo prošli pored tvornice vidjeli smo prve zatvorenike kako rade s druge strane bodljikave žice. Na velikom prostoru jedni su slagali sirove i impregnirane pragove, a drugi su bili zauzeti istovarom pragova iz velikih vagona.

Nakon jednosatnog marša stigli smo do etapne stanice. Vrata su se otvorila. Nekoliko metara od nas nalazio se stol pred kojim su sjedili logorski činovnici.

Prozivali su nas poimence. Zatim nas je preuzela grupa vojnika. Skinuli su nas i temeljito pretražili zajedno s našim stvarima. Zatim su nas pustili u logor. Prišli su nam prvi zatvorenici. Svi su bili nedavno uhapšeni i tek su izišli iz istražnog zatvora. Pričali su nam da su sve barake i šatori prepuni i da stotine zatvorenika logoruju u sredini logora. Uskoro smo se i sami uvjerili da nema mjesta.

Smjestio sam se na tavanu neke barake, a pored mene stisnuli su se Josef Berger i nekoliko prijatelja.

Najprije smo htjeli saznati koji je »kontingent« na redu.

U staljinističkom režimu uvijek je bio na redu određeni sloj stanovništva predviđen za logore.

Počelo je »prompartijom« tridesetih godina, poslije su došli na red socijaldemokrati, bundisti, socijalrevolucionari, zatim trockisti, pa pristaše Zinovjeva, koje su zamijenili navodni i pravi pristaše Buharina, a ove su opet slijedili crvenoarmejci koji su bili u vezi s Tuhačevskim i Jakirom. Prije prijateljstva s Hitlerom na redu su bili »agenti Gestapoa«, a poslije rata oni koji su u okupiranom području radili s Nijemcima.

Već smo u početku mogli saznati da etapnu stanicu sada naseljevaju »povtorniki«, tj. oni koji su već bili u zatvoru ili logoru zbog političkih krivica i svoju su kaznu odslužili. Godine 1948. naredio je Staljin da se ponovno uhapse svi nekadašnji zatvorenici koji se još nalaze u životu. Od tog časa počeo je veliki priliv uhapšenika. Najčešće nisu podizane nikakve nove optužbe. Uhapšenom su jednostavno saopćili da je NKVD obaviješten da se nije popravio i da je OSO odlučio da ga ponovno pošalje u logor ili zatvor. Neke su optužili za sasvim druge grijehe. Veći dio dospio je u logore, jedan dio u zatvore, a neki u izgnanstvo.

Drugu grupu sačinjavali su oni koji su surađivali s Nijemcima na okupiranim područjima, među njima bilo je naročito mnogo žena. Zatim su slijedili stanovnici baltičkih zemalja, u kojima je u to vrijeme dolazilo do oštrih borbi između baltičkih partizana i vojnika NKVD-a. Među njima bilo je mnogo svećenika, kao i nekoliko stotina tisuća Nijemaca koje su Rusi odvukli sa sobom.

Veoma smo se iznenadili kad smo saznali da u toj etapnoj stanici nema kriminalaca.

Bila je to etapna stanica »speclogora« koji se zvao »Ozerlag«. Takve su organizirali od 1948.

Do 1948. u Sovjetskom Savezu postojala je samo jedna vrsta logora. Iako su mnoga logorska odjeljenja imala poseban režim, logori su u principu bili isti. U takvim logorima zajedno su se nalazili politički zatvorenici i kriminalci. U logorima su u jednoj brigadi radile žene koje su dopremljene zbog »političkih zločina« svojih muževa zajedno sa ženama koje su čitavog života bile prostitutke. Djeca čiji su očevi bili visoki partijski rukovodioci sada su jela iz iste zdjele s nekadašnjim besprizornima.

U »speclogorima« bili su samo osuđeni zbog političkih prijestupa. Kad smo to saznali, počeli smo vjerovati da to znači poboljšanje položaja političkih zatvorenika. Uvijek smo osjećali da je sramota što nas miješaju s podzemljem. Neki su u ovim novim mjerama vidjeli »humanu notu«. Ali uskoro smo se uvjerili da »speclogori« nisu osnovani radi toga da bi se poboljšao položaj političkih zatvorenika, već zato da bi ih se moglo još perfidnije terorizirati.

U etapnoj stanici Tajšet vladala je živost. Neki zatvorenici imali su instrumente i obrazovali su mali orkestar. Čak se i plesalo. Žene, koje su stanovale u posebnim barakama, smjele su se u određeno vrijeme sastati s muškarcima u blagovaonici, smjele su plesati, a oni koji su bili dovoljno snalažljivi mogli su zajedno otići i na neko skrovitije mjesto.

Moj prijatelj, koji je plesao s mladom i zgodnom djevojkom uz zvukove šlagera »Tetkica«, nagovorio ju je nakon mnogo muka da s njim pođe u rezervoar za vodu. Tamo su proveli nekoliko improviziranih ljubavnih minuta.

Već prvih dana nakon dolaska osjetili smo nov duh među zatvorenicima. Razumije se, ni u zatvoru ni u logoru nije se smjela

izreći nikakva, pa ni najblaža kritika Staljinova režima. Ovdje je bilo drugačije. Na svakom koraku otvoreno su psovali i režim i Staljina. Jao onome tko bi pokušao da se tome suprotstavi. Nekadašnji policajci, naročito Baltijci, koji su gotovo svi dobili dvadeset i pet godina logora, smatrali su da nemaju što izgubiti. Osim toga, većina je vjerovala u skori rat između Sovjetskog Saveza i zapadnih sila.

Doživjeli smo i to da je litvanski svećenik držao govor grupi od stotinu zatvorenika. Govorio je o kraju Staljinove diktature i kako će Ujedinjeni narodi osloboditi zatvorenike iz kandži NKVD-a. Govorio je deset minuta, tada su dotrčali logorski policajci i odvukli ga u »karcer«.

Uskoro je meni i Josefu uspjelo da »protekcijom« nađemo mjesta u nekoj baraci. Iako smo morali ležati na podu, bili smo sretni što smo se riješili tavana gdje je bilo neopisivo prljavo i od buha se nije moglo spavati.

U novoj baraci upoznao sam bečkog liječnika Frankla. Dr Frankl dospio je u prvom svjetskom ratu u rusko zarobljeništvo i nastanio se u Taškentu. Godine 1926. posjetio je svoj rodni grad u kome su živjele njegova majka i sestra. Nakon višetjednog boravka u Beču, dr Frankl se sa ženom i djetetom vratio u Taškent. Tamo je živio kao ugledan liječnik i građanin, sve dok ga 1940. nije uhapsio NKVD. Kao i mnogi drugi, dr Frankl je hapšenje smatrao zabunom i mislio je da će ga uskoro osloboditi. Uspio je na neki način obavijestiti ženu kako ga optužuju da je njemački špijun i nagovaraju ga da prizna kako ga je zavrbovao bečki trgovac antikvitetima Weinberger. Dr Frankl nije vidio Weinbergera od 1914. godine, kad je u Austriji počeo progon Židova i Weinbergera su odvukli u Poljsku. Iz Poljske je pobjegao u Rusiju gdje su ga, kao i druge prebjegle Židove, smjestili u logor u blizini Saratova na Volgi. Weinberger je bio Fanklov školski drug. Kad je

stigao u Saratov odmah je pisao Franklu i opisao mu svoj položaj. Nakon toga ovaj mu je nekoliko puta slao pakete i novaca. Kad je počeo rat između Njemačke i SSSR-a, Židove su pustili iz logora i dopustili im da se nasele gdje god žele.

Weinberger je otputovao u Taškent očekujući da će se moći skloniti kod svoga školskog druga. Kad je Weinberger rekao svoje ime gospođi Frankl, ona se strahovito prestrašila jer je pred sobom imala čovjeka koji je bio krivac nesreći njena muža. Kada se smirila ispričala mu je zašto je njen muž uhapšen. Oboje odluče da pođu u NKVD kako bi razjasnili zabunu zbog koje dr Frankl sjedi u zatvoru.

Gospođa Frankl ispričala je oficiru da je došla da razjasni zabunu, pri tom je pokazala na Weinbergera. Oficir NKVD-a je sve zapisao i odgovorio im neka pođu kući: sve će biti u redu. Oboje su krenuli kući očekujući da će Frankla ubrzo pustiti.

Prošlo je nekoliko dana, ali Frankl se nije vratio. Nisu ga oslobodili. Ali su uhapsili Weinbergera. U ćeliji su se sreli. Tako im se pružila prilika da proslave susret nakon toliko godina. Ubrzo su Frankla osudili na deset godina logora, a Weinberger je umro u zatvoru u Taškentu.

Doktora Frankla još sam jednom sreo u logoru 07. Poslije o njemu nisam ništa čuo.

Došao je i dan kad je trebalo izići pred liječničku komisiju koja određuje kategorije na osnovu kojih se zatvorenici šalju u određene logore. Stajao sam gol pred liječnicima, dvjema ženama i jednim muškarcem. U prostoriji je stajao i načelnik sanitetskog odjeljenja. Liječnik mi postavi nekoliko pitanja i izdiktira sekretarici komisije, mladoj i lijepoj djevojci: - Treća. Koliko god sam se radovao što sam dobio treću kategoriju, to je značilo da ću raditi lagan posao, ipak sam bio neraspoložen zbog slaba zdrav-

lja. Krumpiri koje sam pojeo u Aleksandrovskom centralu nisu mnogo pomogli.

U etapnoj stanici ostao sam još pet dana. Zatim su me zajedno s još pet stotina ljudi odredili za transport.

Procedura primopredaje trajala je od šest sati ujutro do četiri sata poslije podne: pregledi, dijeljenje etapnog »pajoka«, predaja stražarima itd.

U jedan vagon strpali su nas osamdeset. Bilo je kasno uveče kad su nas prikopčali za lokomotivu. Dakle, uskoro ćemo krenuti. Lokomotiva nas je odvukla na stanicu Tajšet, gdje je vagon bio prikačen na vlak kojim smo se trebali odvesti u logor.

Vlak je vozio veoma polako jer su prugu još gradili. Kad smo stigli u logor 07 bilo je već svjetlo, ali još uvijek veoma rano. Kroz malene rešetkaste otvore na vagonu mogli smo vidjeti najbližu okolicu.

Otprilike dvije stotine metara od željezničke pruge nalazila se grupa bijelo okrečenih baraka. Prostor je bio okružen visokom ogradom od dasaka, slično kao i na ostalim etapnim stanicama, a stražnji dio ograde nije se mogao vidjeti. U daljini je stršila visoka jela, a s obje strane logora mogla su se vidjeti i poneka stabla. Sa dva stražarska tornja jasno su se vidjele cijevi mitraljeza. U logoru je bilo mirno.

Iz stražarnica su izlazili oficiri i vojnici, a u dvorištu logora postavljeni su stolovi i stolice. Otvorili su prvi vagon. Zatvorenici su se spustili niz nasip, postavili u petororedove i krenuli prema ulazu. Oficir im je pokazao gdje da sjednu. Na zemlju! Na redu je bio slijedeći vagon. Scena se ponovila.

I mi smo došli na red. Skakali smo niz nasip poput jaraca. Bili smo sretni što se nakon dugog čekanja možemo malo razgibati.

Kad su nas nakon mnogih procedura pustili u logor, još uvijek nismo smjeli u barake. Ponovno smo sjedili u dvorištu i čekali

prozivku i raspored u brigade. Unutrašnjost barake bila je ista kao u Norilsku. Brigada kojoj sam bio dodijeljen popravljala je gornji dio pruge.

Uskoro smo saznali da iz ovog logora ide na posao samo tri do četiri stotine ljudi. Ostalih tisuću i dvije stotine zatvorenika sjedi u barakama ili radi unutar logora.

Brigadir mi je predložio da radim kao dežurni. Prihvatio sam prijedlog. Posao nije bio težak jer smo bili dvojica.

Moj partner bio je Levčenko, gradonačelnik Rovna za njemačke okupacije. Levčenku je jedna noga bila kraća, zbog toga je dobio posao dežurnog. Trudio sam se da u baraci održim red i mnogo sam radio. Rano ujutro, čim bi se baraka otvorila, morao sam donijeti vode iz bunara koji je bio udaljen stotinu i pedeset metara. Vode je bilo vrlo malo; jedan bunar nije bio dovoljan za tisuću i pet stotina ljudi. Danju sam spremao baraku.

Stekao sam simpatije brigadira i logoraša. Cijenili su me naročito zato što sam brigadu dobro opskrbljivao vodom. Na to nisu bili navikli.

Često su nam iz drugih baraka dolazili ljudi da utaže žeđ. Uskoro se svuda pronio glas da sam dobar dežurni, brigadiri su me uvijek navodili kao primjer. Ali moji prijatelji psovali su me zbog pretjerane marljivosti. Veliko je nezadovoljstvo izazivalo držanje »gradonačelnika«, kako su ironično nazivali mog partnera. On ništa nije radio. Zadovoljavao se time da od bureta tjera zatvorenike koji su u našu baraku dolazili po vodu:

- Odlazite, ja neću vući vodu za čitav logor!

No svi su znali da on nije izvukao ni kap vode.

I »gradonačelnik« je bio sa mnom veoma zadovoljan, stalno mi je donosio više juhe. Levčenko, koji je znao da sam stari logoraš i bivši član Partije, pričao mi je kako se kao gradonačelnik

Rovna brinuo za Židove i komuniste. Ali drugi su tvrdili suprotno: da je otimao stanove Židovima i partijskim funkcionarima, sebi uzimao najbolje stvari i da je sve komuniste i Židove prijavljivao Gestapou. Od strijeljanja ga je spasio Židov koji je na sudu svjedočio da mu je Levčenko dao propusnicu i spasio ga od Gestapoa.

»Speclogore« su stvorili zato da zatvorenike izoliraju od vanjskog svijeta. U nekadašnjim logorima zatvorenik je imao veliku slobodu kretanja, a kako se na radilištu često nalazio sa slobodnjacima, nije bio izoliran. Mnogi »beskonvojni« s propusnicama pridonosili su tome da je zatvorenik mogao doći do stvari koje su mu inače bile zabranjene.

U »speclogorima« dopisivanje je bilo ograničeno na dva pisma godišnje. A kad znamo da se pisma često gube, postaje jasno da je veza s rodbinom zapravo bila onemogućena.

NKVD nije mogao pronaći objekte gdje zatvorenici ne bi dolazili u dodir sa slobodnim stanovništvom. Stoga je NKVD proveo naročite mjere.

Jedna od mjera bila je i jedinstvena odjeća po kojoj su se zatvorenici »speclogora« razlikovali od drugih logoraša, prije svega od mjesnog stanovništva. Zatvorenici su dobili iste hlače, košulju, varirani kaputić i varirani ogrtač. Odjeća je bila tamnoplava i na svakom je komadu uljenom bojom bila ispisana velika brojka. Na hlačama se nalazila na koljenima, na kapi sprijeda, na košulji, kaputu i ogrtaču na leđima.

Odjeće bez brojki nisu se smjele nositi niti unutar logora. Stražari su pomno pazili da li se broj jasno vidi. Svakog zatvorenika, koji bi prekršio to pravilo, vraćali bi. Zatvorenika koji nije pravovremeno obnovio svoju brojku kažnjavali su »karcerom«.

Moja brojka u »speclogoru« bila je: Č-462.

Nadzor nad zatvorenicima u »speciogorima« bio je naročito oštar. Postojećem aparatu NKVD-a pridošao je i novostvoreni aparat MGB (Ministerstvo gosudarstvenoj bezopasnosti).

Sada su u svakom logoru postojala dva politička oficira, jedan od NKVD, drugi od MGB. Oba su aparata podmuklo terorizirala zatvorenike. I NKVD i MGB zavrbovali su agente koji su svojim naredbodavcima dostavljali sve što su zatvorenici govorili.

Zatvorenici su se protiv tih doušnika u svojim vlastitim redovima borili svim sredstvima, nisu prezali ni pred ubojstvom. Često se događalo da zatvorenika na radilištu pogodi kamen koji je »slučajno« kliznuo, ili ga »slučajno« prignječi stablo. Bilo je i otvorenih ubojstava.

Odmah od prvog dana osjetili smo mi stari logoraši, uglavnom stari članovi Partije, da smo dospjeli u izvanredno težak položaj. Zajednički život s nekadašnjim policajcima, esesovcima i pripadnicima nacističke Sonder-komande bio je nepodnošljiv.

Neki su pisali NKVD-u i MGB-u i protestirali što ih drže u istom logoru s ovim masovnim ubojicama. Odgovor je glasio da su pravilno poslani upravo u taj logor. Među zatvorenicima »speclogora« bilo je i ljudi koji nisu imali nikakve veze sa zločinima hitlerovaca. U logoru 07 sreo sam grupu mladih Nijemaca koji su radili zajedno sa SIS a koje su Rusi uhapsili u istočnom sektoru Berlina i osudili na dvadeset i pet godina logora. Među tisućama tih mladića, koji su stupili u službu Amerike, bilo je, naravno, mnogo pustolova koji su bili spremni služiti svakome. No većina nije radila iz koristoljublja.

Veoma me zanimalo što misli njemačka mladež poslije sloma Hitlera. Je li nešto naučila iz onoga što se pred njihovim očima događalo u njihovoj domovini? Već nakon prvih razgovora s tim mladim Nijemcima razabrao sam da samo manjina proklinje Hitlerov režim, dok većina samo djelomično osuđuje ono što se u Njemačkoj događalo do sloma hitlerizma. No svi su bili složni da je Hitlerova politika prema Židovima bila neispravna i osuđivali su masovna uništavanja drugih naroda. Ali oni su tvrdili da o tome ništa nisu znali.

Kad sam to čuo pomislio sam na logoraše koji su uvjereni da Staljin ništa ne zna o zločinima Ježova, Berije i Abakumova. Moram reći da me prvi razgovor s poslijeratnom njemačkom omladinom veoma oneraspoložio. Zaključio sam da je dvanaest godina Hitlerova režima osakatilo njemačku omladinu.

Veći dio zatvorenika ovog logora bili su stranci ili Rusi koji su se nalazili u inozemstvu i koji su silom ili drugačije vraćeni u domovinu.

Pukovnik sovjetske armije Jarho ušao je u Njemačku sa sovjetskim trupama. Pripadao je komisiji koja je demontirala njemačke tvornice i transportirala ih u Sovjetski Savez. Jarho je demontirao Zeissovu tvornicu u Jeni, veliku tvornicu Opel, Siemensove pogone i mnoge druge. Nisu se demontirali samo strojevi, već i vrata, opeka, prozori, čak i bijeli lim s krova. Jarho je odlučio da prebjegne na Zapad. Nakon temeljitih priprema uspjelo mu je da neprimjetno prijeđe granicu. Sklonio se u Düsseldorfu. Od najranije mladosti pripadao je Korasomolu, a kao vojnik stupio je u Partiju i vjerovao sve što su mu govorili o životu u kapitalističkim zemljama. Kad je vidio prva njemačka sela, počeo ih je uspoređivati sa sovjetskim kolhozima. Stanovi u predgrađima Berlina bili su dokaz da radnici ipak ne žive tako bijedno. Posljednji udarac bilo je zajedničko druženje s američkim oficirima i vojnicima.

U Düsseldorfu našao je posao. Nakon tri mjeseca, kad se jedne večeri vraćao iz kina, vidio je zatvorena osobna kola koja su stajala u blizini njegova stana. Ne sjeća se što se zatim dogodilo. Probudio se u autu kad su se već nalazili u istočnom Berlinu. Pored njega slijeva i zdesna sjedila su dva čovjeka. Strahovito ga je boljela glava, osjećao je kako mu krv curi niz vrat.

Otmičari su ga odvukli u zatvor. Nakon nekoliko dana preslušavanja izveli su ga pred vojni sud koji ga je osudio na dvadeset i pet godina logora.

Gradnju željezničke pruge Tajšet-Lena započeli su japanski ratni zarobljenici koji su stanovali u barakama. Tada smo ih mi smijenili. Na mnogim mjestima vidjeli smo japansko pismo. Barake koje su bile stare pet godina bile su trule i ruševne. Neke je trebalo poduprijeti gredama da se ne sruše.

Veći dio zatvorenika mjesecima je sjedio bez posla, u prašumi u kojoj smo se nalazili bilo je više drveta nego što smo mogli srušiti. Ali čekalo se na zapovijed viših organa. Međutim, ona nije stizala.

Jedina briga velikog broja NKVD i MGB oficira bila je da pazi da se ne povrijedi strogi režim. Hrana je bila slaba i nedovoljna. Često nije bilo ni »kipjatoka«. Nije bilo ni drva, ni dovoljno vode u bunaru, uprezali su nas u kola da bismo u buretima dovukli vodu iz rijeke Čuna koja je tekla nedaleko logora. No i to MGB oficirima nije bilo pravo. Kako se zatvorenici »speclogora« mogu puštati na rijeku? Ponovno je zavladala nestašica vode i sve pritužbe ostale su uzaludne. Jednog dana u logoru se pojavi potpukovnik MGB-a. Bez riječi je išao od barake do barake i nitko se nije usudio da mu se potuži. Skupio sam hrabrosti i rekao mu:

- Oprostite, građanine potpukovniče, smijem li vam izreći jednu pritužbu?

- Šta želite?

- Je li dopušteno da se s ljudima postupa ovako kao u ovom logoru?

- Vi se nalazite u »speclogoru« MGB-a, a ne u bilo kojem logoru - obrecne se potpukovnik.

- Zar to isključuje čovječan postupak?

- Tko s vama postupa nečovječno?

- Ovdje nema čak ni vode za piće.

- Šta, imate premalo vode?

- Da, nemamo vode.

- Imate li još neke pritužbe?

- Kada ćemo moći pisati svojim kućama?

- Smijete pisati dvaput godišnje - reče, okrene se i progura kroz mnoštvo zatvorenika koji su nas okružili.

Razgovor je već za dana urodio plodom. Dobili smo papir i kovertu i smjeli smo napisati prvo pismo. Radovao sam se što ću ženi moći javiti novu adresu. Molio sam je da mi pošalje nešto hrane.

Poslijepodne došao je nadglednik i rekao mi da posljednji dan radim kao dežurni i da već sutra moram s brigadom na gradnju mosta.

Na gradnji mosta preko rijeke Čuna radio sam samo četiri dana. Sudjelovao sam u rušenju provizornog drvenog mosta. Nije mi bilo suđeno da gradim novi. Upravitelj logorskog odjeljenja osvetio se prvom prilikom koja mu se ukazala.

Kad je došla komisija da bi izabrala radnike za logorsko odjeljenje 033, odredila je i mene. Na rastanku su mi rekli da bi bilo bolje da se nisam pritužio.

Logorsko odjeljenje 033 nalazilo se s druge strane rijeke Čuna. Pješačili smo osam kilometara. Najprije smo prolazili strmim putem koji je vodio k rijeci, zatim smo krenuli preko smrznute rijeke. Prošli smo pored naseobine besarabijskih seljaka koji su slagali debla koja je rijeka ljeti naplavila. Zatim smo pošli šumskim putem kroz dubok snijeg prema novoj željezničkoj pruzi. Kada smo je prošli, vidjeli smo veliku ogradu logorskog odjeljenja 033.

Logorski policajci i nadglednik, koji su nas preuzeli, odveli su nas u treću baraku, gdje su nas najprije pregledali, a zatim smo se smjeli smjestiti.

Domogao sam se mjesta na gornjoj prični. Čuvao sam mjesta za Oskara Lepticha, Nijemca iz Transilvanije, i Hansa, njemačkog mladića koga sam upoznao u logoru 07. Za marša od osam kilometara imao sam dovoljno vremena da razmišljam što me čeka u novom logorskom odjeljenju. Fizički sam se osjećao veo-

ma slabo, a to je potvrdila i liječnička komisija koja je odredila da dođem u odjeljenje 07, na lakši posao. Kao dežurni nisam se pretjerano naprezao, ali to bijaše najviše što sam u to vrijeme mogao raditi.

U odjeljenje 033 prebacili su me zato da me kazne težim radom. Odlučio sam da odbijem svaki posao koji fizički ne mogu izdržati. Bio sam svjestan posljedica takvog koraka, ali čvrsto sam odlučio da baš tako postupim.

Bilo je već kasno kad smo se našli u mračnoj prostoriji. Spremio sam svoj »krevet«. Znao sam kako se hlače, vatiran kaput i ogrtač mogu pretvoriti u krevetninu.

Kad smo se rano ujutro spremali na posao, zapovijeđeno nam je da ja i još neki drugi, među njima i Oskar, pođemo na istovarivanje u noćnoj smjeni. Bio sam sretan što dobivam nekoliko sati odmora i što se mogu bolje upoznati s odjeljenjem 033.

Uzeo sam doručak koji se ni po čemu nije razlikovao od doručka u drugim logorima. Često smo jeli ne razmišljajući što jedemo. Tek smo se kasnije pokušavali sjetiti što smo pojeli.

Ovdje je bilo nešto bolje nego u 07, iako ne bih mogao reći u čemu je bila razlika. Iste trule barake, isti red, čak i jednaki japanski natpisi. Možda je razlika u malenom potoku koji je žuborio na rubu logora i u stakleniku kraj potoka u kome se uzgajalo svježe povrće za oficire NKVD-a.

Zanimalo me tko je moj brigadir. Ali nije bilo potrebno da se raspitujem. Čim sam stupio u prostoriju gdje je bila smještena moja brigada, čuo sam kako netko gromko izgovara ruske psovke. Pomislio sam, to je brigadir. Odmah sam izišao iz barake. Prošla me volja da ga upoznam.

Morao sam se preseliti iz treće u prvu baraku u kojoj se nalazila moja brigada. Sa dva nova druga, Oskarom i Hansom, smjestio sam se na donjoj prični.

Imali smo dosta vremena i prošetali smo dvorištem. Upoznali smo se s mnogim zatvorenicima koji su već duže vrijeme ovdje boravili. Od njih nismo saznali ništa novog. Kad smo prolazili pored »kipjatilka« vidjeli smo zdepasta čovjeka širokih ramena, napadno riđe brade, koji je cijepao drva. Mislio sam da je to neki sektaš s dugom bradom. Oskar upita bradonju ima li »kipjatoka«. Ovaj mu odgovori na takvom ruskom jeziku da nije bilo teško prepoznati Nijemca.

- Govorite njemački? - upitali smo ga.

Bradonja ispusti sjekiru iz ruku i začuđeno nas pogleda.

- Zar ste vi Nijemci?

Predstavili smo se.

- Ja sam iz Štajerske - reče.

- Odakle iz Štajerske? - radoznalo upitam.

- Iz Kapfenberga kod Brucka na Muri.

- Ne morate mi tako točno objašnjavati gdje se nalazi Kapfenberg, mogu vam reći gdje ste tamo radili.

- Kako to, zar me poznajete? - bradonja se iznenadi.

- Mogli ste raditi samo kod Bohlera, onaj tko je iz Kapfenberga sigurno je namještenik Bohlera.

- Da, to je točno. Služio sam u vatrogasnoj četi pogona.

Bio je to Franz Almeier koji je služio kod Volkssturma i za rata se borio protiv slovenskih partizana. Nakon rata ruski vojni sud osudio ga je na deset godina logora. U logoru je obolio i kao invalid dobio posao »kipjatilščika«.

Zahvaljujući našem sunarodnjaku, imat ćemo više vruće vode. U prostoriji u kojoj se kuhala nalazio se štednjak na kome su zatvorenici, koji su primali pakete, smjeli kuhati. Bila je to tzv. »oficirska kuhinja«. Za slobodnih dana i uveče ovdje je bilo mnogo ljudi koji su u zarđalom limenom posudu (američkim

konzervama, njemačkim i ruskim menzaškim posudama) kuhali kašu. Ovdje se nisu nalazili samo oni koji su kuhali, već je bilo i gledalaca koji su sa zavišću promatrali vlasnike prosa, zobi i drugih živežnih namirnica. Neki su se nudili da će donijeti drva kako bi dobili malo kaše.

Almeier, kao šef »kipjatilka«, imao je mnogo posla da bi održao red. Bio sam stalan posjetilac Almeierove prostorije i on mi je često tajanstveno šaputao u uho:

- Dođi malo kasnije, imam nešto za jelo.

Kad sam postao kuhar mogao sam se odužiti Almeieru. S njim sam bio zajedno više od godine dana, sve dok ga nisu odveli iz logora 033.

Bližilo se vrijeme poslu. Čuo sam da naša brigada utovaruje šljunak. Tri čovjeka morala su pretovariti na kola 60 tona. Rad je bio tako naporan da su ljudi nakon tri mjeseca postali nesposobni za rad. Moja odluka da odbijem taj posao bila je čvrsta.

Stvorio sam plan da prije polaska na rad odem iz barake u kojoj sada stanujem i da u trećoj baraci legnem na neko slobodno mjesto i sakrijem se. Saopćio sam svoj plan Oskaru i Hansu.

Začuo se udarac gonga.

- Spremite se za rad!

Svi su obukli vatiranu odjeću. U posljednjem času brigadir i dva pomoćnika donesu pustene čizme koje su uzeli iz druge barake od brigade koja je radila danju. U logoru nije bilo dovoljno pustenih čizama pa su se dvije brigade služile istim čizmama, jedna danju, druga noću. Čizme su bile mokre. Prošlo je mnogo vremena dok su se svi obukli. I ja sam u svemu tome sudjelovao da ne bih pao u oči. Kad se začuo drugi znak gonga, izišao sam iz barake i krenuo u treću baraku u kojoj je bilo tamno. Tapkajući pronašao sam slobodno mjesto i odjeven legao.

Čuo sam kako se brigada postrojava. Brigadir je brojao redove, jedan je nedostajao i on je glasno viknuo:

- Tko nije ovdje?

Nitko nije odgovorio. Poslije sam čuo da se brigadir još jednom vratio u baraku da bi pregledao nije li netko ostao. Nikoga nije našao. Brigada je s jednim čovjekom manje krenula na rad.

Danas sam se spasio, ali kako će biti sutra? Ponovno sam stao razmišljati: odlučio sam da ću i dalje odbijati da krenem na rad. Zaspao sam i ustao rano ujutro. Moja se brigada vratila s posla, a brigadir nije ništa pitao jer nije mogao ustanoviti tko je nedostajao. Ovdje sam bio novi i moje lice brigadir još nije upamtio. Oskar i Hans pričali su mi o tome kako je bilo na radilištu. Bilo je veoma teško i unatoč niskoj temperaturi većina se preznojavala.

Pošto smo doručkovali, legli smo na počinak. U baraci je sve utihnulo. Nisam mogao spavati, stalno sam kovao planove. Znao sam da nije moguće i po drugi put izostati. Odlučio sam da razgovaram s brigadirom i kažem otvoreno da ne mogu teško raditi.

Ustao sam i izišao iz barake. Najprije sam otišao u »kipjatilku« i ispričao Almeieru da noćas nisam bio na poslu i da ne namjeravam poći ni danas. Almeier me zabrinuto slušao, na kraju je rekao:

- Zatvorit će te u »karcer«.

Znao sam što me očekuje i pomogao sam Almeieru donijeti drva, a u četiri sata pošao sam u baraku, znao sam da se u to vrijeme brigada budi. Brigadira nije bilo. Ponovno sam izišao i u predsoblju susreo mršavog dugajliju.

- Brigadiru, mogu li razgovarati s vama? - upitao sam.

Iskosa me pogleda.

- Ja sam taj koji noćas nije bio na poslu. Niti danas neću ići.

Nikolaj me zgrabi za vrat.

- ... tvoju mat, što si to rekao? Ja ću ti pokazati.

Lice mu je bilo crveno od bijesa.

- Smirite se i poslušajte me.

Nikolaj me pusti.

- Šta hoćeš?

- Ja sam stari zatvorenik i znam što biste mi još mogli kazati. No svjestan sam što radim i priznao sam vam to zato da me ne biste morali tražiti kao jučer navečer. Prijavite me i time će slučaj biti svršen.

Nikolaj me neko vrijeme promatrao. - Čovječe - reče - ti mi se sviđaš. Pođimo unutra, ovdje je hladno.

Kad smo ušli u baraku, brigadir se okrene i napusti me bez riječi. Uzeo sam jelo i čekao što će se dogoditi. Ali te večeri ništa se nije dogodilo. Svi su otišli na rad, brigadir je prošao pored mene i ništa mi nije rekao. Nisam se sakrio, ostao sam i čekao logorske policajce da me odvuku u »karcer«.

Nakon dva sata brigada se vratila. Oskar mi reče da zbog jake snježne vijavice nema kola i da će brigada sutradan ići na rad. Svi su bili sretni što mogu spavati. Oskar i Hans su se čudili kako to da već nisam u zatvoru.

Slijedećeg dana brigada je rano morala na posao. Brigadir je u međuvremenu javio narjadčiku (nadgledniku) da odbijam raditi.

Narjadčik Zimin bio je »povtornik« koga su, pošto je 1946. odslužio desetogodišnju kaznu, otpustili i koji je 1948. za isti grijeh dobio još deset godina. Rječnik Zimina nimalo se nije razlikovao od rječnika kriminalaca.

Zimin je došao u baraku i već s vrata viknuo:

- Gdje je junak koji odbija raditi?

Svi su napeto čekali što će se dogoditi. Moje je mjesto bilo kraj vrata. Dobro sam vidio crveno lice i usta bez zubi. Istupio sam.

- Ja odbijam.

- To ćemo još vidjeti. Dođi ovamo!

Zimin pođe u sredinu barake gdje se nalazio stol. Sjedne. Pokazujući na mene reče brigadiru:

- Jesi li vidio, on ne želi ići na posao. Vidjet ćemo kakav je to junak.

- Nisam junak, ali na posao ne idem, jer ne mogu - odgovorio sam.

- Ovdje se nikoga ništa ne pita, ovdje se rinta.

- Ovog puta neću rintati.

- Vidjet ćemo.

Zimin ustane i iziđe iz barake.

Bio sam uvjeren da je otišao po logorskog policajca.

U međuvremenu su donijeli pustene čizme. Svi su se požurili da ugrabe par za sebe. U sredini barake ostao je jedan par. Brigadir ih uzme i baci mi ih pred noge.

- Obuci čizme!

- Nisu mi potrebne, ne idem na rad.

Brigada je stajala i čekala da stignu stražari. Sjedio sam na svom mjestu u baraci. Uto uđu narjadčik i logorski policajac, a dežurni im potrči u susret.

- Dežurni, gdje je taj koji neće raditi?

- Evo ga - reče dežurni i pokaže na mene.

- Smjesta se obuci, brigada čeka - reče logorski policajac.

- Ne idem na taj posao.

Nakon nekoliko sati u baraku uđe narjadčik i zapovijedi mi da ga slijedim. Postaje ozbiljno, pomislio sam i pošao za njim.

Bilo je veoma hladno, pod čizmama je škripao smrznuti snijeg. Podilazila me jeza kada sam se sjetio da će me baciti u rupu u zemlji u kojoj me samo stalno kretanje može spasiti od smrti. Samo jedanput u dvadeset i četiri sata moći ću umorno i slabo tijelo ugrijati sa tri stotine grama kruha i loncem vruće vode. Nisam ni pomišljao da li bi bilo bolje da sam pošao na rad. Bio sam uvjeren da je bolje smrznuti se u »karceru« nego crkavati na radu.

Kad sam htio okrenuti udesno, gdje se nalazio »karcer«, začudio sam se kad mi je vojnik viknuo: - Produži ravno!

Pošao sam prema izlazu. Desno se nalazila stražarnica. Vojnik otvori vrata i pusti me unutra. U stražarskoj sobi nalazili su se stražari, upravnik logora, natporučnik Sorokin i njegov zamjenik.

- Zašto niste išli na posao? - upita zamjenik.

- Veoma sam slab i ne mogu raditi tako težak posao kao što je utovarivanje vagona.

- Vi imate prvu kategoriju i morate raditi svaki posao.

- Ne, ja imam treću kategoriju - odgovorio sam.

- Kako znate da imate treću kategoriju? - upita me Sorokin.

- Čuo sam liječnika u etapnoj stanici.

- To je bilo davno. Sada imate prvu kategoriju - reče načelnik.

- Svejedno je koju kategoriju imam, slab sam i ne mogu raditi taj posao.

- Ovdje postoji još samo sječa drva. Sutra ćete ići na sječu.

- Ni to neću moći raditi.

- Ti želiš sortirati kolače, ali takvog posla nemamo - opet će on.

- Svejedno mi je kakav ćete mi posao dati, teški fizički posao ne mogu raditi.

- Radit ćeš kao čistač zahoda.

- Pristajem.

- Nemoj misliti da ćeš iznositi samo smrznuto govno, vadit ćeš i rijetko.

- U redu.

Rekao sam to tek tako, iako sam znao da sam za čišćenje zahoda isto toliko nesposoban kao i za utovarivanje šljunka.

- Idite i pošaljite mi narjadčika.

Kad smo stigli, načelnik reče Ziminu:

- Dajte mu neki posao u logoru.

Zimin kratko odgovori:

- Na zapovijed, građanine načelnice.

Kad smo izišli, reče mi: - Ti zaista imaš sreću.

To nisam očekivao. Bio sam sretan što je moj prvi štrajk tako dobro svršio.

Slijedećeg jutra odveli su mene i još dvojicu, Rusa i Rumunja, da za vojničku kuhinju cijepamo i pilimo drva.

Ovaj posao radili smo dva mjeseca. Ponekad bi nas upotrebljavali i za ljuštenje krumpira. To je kuhar uradio ilegalno jer je bilo strogo zabranjeno da zatvorenici ulaze u prostorije kasarne.

Nekoliko me puta podoficir odveo u sobu gdje je stajalo oružje i gdje sam, dok su stražari spavali, prao pod. Na stalku su stajali automati i puške. Uvijek sam se čudio što su vojnici tako lakomisleni i puštaju nas u kasarnu. »Speclogor« je spreman na sve!

PRVI PAKET OD MOJE ŽENE

Veljača 1950. Vladala je strašna studen. Jednom, kad smo se vratili s posla iz kasarne i čekali da nas puste u logor, pred ulazom se nalazila zaprega. Na saonicama u slami ležalo je nekoliko paketa. Rumunj je radoznalo zavirio i opazio da su neki okrenuti adresom prema gore. On vikne:

- Karl, imaš paket!

Nisam se obazirao na to što govori, znao sam da se voli šaliti.

- Pa ti se zoveš Štajner - ponovi.

Tada sam spazio paket.

Nestrpljivo sam očekivao čas kad će mi ga predati. U prisutnosti nekoliko oficira otvorili su paket i temeljito pretražili svaki predmet. Slaninu su rasjekli u sitne komadiće, proso su rasuli po novinskom papiru i pretražili ga, šećer također, a čaj su oduzeli jer ga zatvorenici nisu smjeli primati.

Bio sam sretan kad sam s paketom stigao u baraku. Oskar i Hans nestrpljivo su me očekivali. Odmah sam otišao u »oficirsku« kuhinju i skuhao lonac kaše. Kad sam je donio u baraku, sjeli smo sva trojica kraj lonca i pobožno je pojeli.

Siti i zadovoljni pričali smo o mojoj ženi koja me već drugo desetljeće postojano čeka. Radovali smo se što slijedećih dana nećemo biti gladni.

Ujutro rano Hans je donio »kipjatok« koji smo zasladili šećerom. Tako smo s kruhom i slaninom pili sladak čaj. Ostatak paketa stavio sam u ranac koji sam sašio od japanskog pokrivača. Ranac sam stavio ispod jastuka i zamolio dežurnog da pripazi na njega. Obećao mi je.

Kad smo se vratili, najprije sam potražio ranac. Nije ga bilo! Upitao sam dežurnog da li je vidio tko je uzeo moj ranac, ali on

ništa nije vidio. Oskar i Hans bili su očajniji od mene. Savjetovali su me da prijavim krađu. Znao sam da to ne bi imalo nikakvog smisla. Ali dežurni je otrčao u logorsku policiju i prijavio krađu.

Slijedećeg jutra pozvali su me u ured logorske policije. Kad sam ušao u sobu, u kutu sam vidio svoj ranac.

- To je vaše? - upita me policajac.

- Da.

- Uzmite ga i potpišite.

Uzeo sam ranac. U njemu se nalazilo rublje i cipele. Paketu ni traga. Jedanaest godina čekao sam taj paket.

Događalo se da poslije guljenja krumpira dobijemo ostatke juhe. Kad smo jednom sjedili u kutu blagovaonice i srkali juhu iz lonca, ušao je vojnik koji, opazivši nas, vikne kuharu:

- Zašto hraniš ove fašiste?

Od tada nikada ništa nismo dobili. Često smo vidjeli kako kuhar pred kasarnom izlijeva juhu koju vojnici ne bi pojeli.

Jednog dana ponovno smo gulili krumpir. Bili smo veoma gladni, u prostoriji je gorjela željezna peć. Rumunj uzme nekoliko krumpira i stavi ih u otvor s pepelom. Otišao sam u dvorište po drva. Kuhar je otvorio vrata i mahnuo mi da uđem. Tada me upitao jesam li ja stavio krumpir u pepeo.

Razmišljao sam i pomislio da su me moji drugovi okrivili, u to vrijeme oni su bili u prostoriji.

- Da, ja sam pekao te krumpire.

Kuhar me snažno udari po licu i ja zateturah prema zidu. Zatim priđe i stane me pesnicama udarati. Nisam se pomakao, nisam se branio. Buka je privukla ostale kuhare. Jedan, koji nam je često davao hrane, reče junaku:

- Ostavi ga na miru!

Kuhar prestane udarati.

Odlučio sam da više ne dolazim. Iste večeri otišao sam u ured da Ziminu ispričam što se dogodilo i da ga zamolim drugi posao. Zimin se nalazio u knjigovodstvu. Kad sam mu sve ispričao, on se strahovito razbjesni.

- Što vi mislite da možete samo tako izabirati poslove? Vi zaboravljate gdje se nalazite.

Knjigovođa Johan, ili Ivan Ivanovič, kako su ga zvali u logoru, Nijemac s Volge, koji je sjedio pored Zimina, upita što se dogodilo. Zimin mu odgovori napola ozbiljno:

- Kako ti se sviđa ovaj momak? Najprije objavi štrajk, a onda mu se ni laki posao u kasarni ne sviđa.

Ivan Ivanovič, koji je pripadao grupi zatvorenika koja je bila oslonac logorskoj upravi i mogla je utjecati na načelnika logora, reče:

- On je u Norilsku bio kuhar. Pošaljite ga u kuhinju.

Zimin mi reče da nije znao da sam stručnjak za kulinarstvo i izjavi da će razgovarati sa šefom kuhinje.

Otišao sam sa Ziminom u kuhinju. Ponovno sam postao kuhar.

Moj kolega u kuhinji bio je rodom Francuz koji je još kao dijete s ocem došao u Rusiju. Berthe je po izgledu bio tipičan Francuz, visok, mršav, vragoljastih crta lica, pun humora i iskrenog drugarstva. Za vrijeme kuhanja razgovarali smo o svačemu, bilo je pravo zadovoljstvo gledati ga kako se smije i kako se njegovo mršavo tijelo trese, dok rukama pokazuje da prestanem pričati.

Upravitelj kuhinje, Židov iz Besarabije, golem kao Herkul, vidio je u nama dvojici najbolje pomoćnike i bio je ponosan što je u kuhinji, kako je rekao, zastupljena »čitava internacionala«. Od pet kuhara jedan je bio Francuz, zatim Austrijanac, Rus, Židov

i Letonac. On bi svakom prilikom nabrajao osobine pojedinaca. Kad bi došao do Rusa, rekao bi:

- A ti si najveći lopov.

Šef kuhinje vodio je ogorčenu borbu s kriminalcima koji su prijetnjama pokušavali doći do boljeg jela. U »speclogoru« bili su samo politički zatvorenici. Među njima bili su i tipični lopovi koji su služili u armiji maršala Rokosovskog. U armiji su izvršili razne političke zločine i tako dospjeli u »speclogore«. U logoru 033 postojala je banda koju je vodio jednoruki Vaska. Banda je pljačkala zatvorenicima pakete, a od kuhara ucjenjivanjem izmamljivala ribu, mast i druge živežne namirnice.

Naš Besarabljanin odbijao je da kriminalcima daje ma i gram hrane više. Ostajao je čvrst.

- Neću oduzeti ni grama od ono malo zatvoreničke hrane.

Vaska je otvoreno govorio da će upravitelja kuhinje »ucmekati« ako i nadalje bude odbijao da ih hrani.

Jednog dana Vaska ostvari svoju prijetnju: kad je šef kuhinje sjedio pred barakom u kojoj je i stanovao i razgovarao sa zatvorenicima, Vaska mu je zadao deset uboda bodežom. Zatim je pobjegao u baraku svojim saučesnicima. Ja sam upravo bio u kuhinji, kad je šef obliven krvlju utrčao vičući:

- Daj mi sjekiru, daj mi sjekiru!

Slutili smo što se dogodilo. Nisam znao što da učinim. Sjekira, kao i svi kuhinjski noževi, bila je prema propisu zaključana u ormaru. Ključ se nalazio kod službujućeg kuhara. Dao sam mu sjekiru. On sav krvav potrči da nađe ubojicu. Onesvijestio se usred dvorišta. Odveli su ga u bolnicu. Poslije nekoliko sati otpremili su ga u centralnu bolnicu, gdje je umro. Tako su izvijestili.

Nekoliko godina nakon toga čuo sam da je vijest o njegovoj smrti bila netočna. Vaski i njegovoj bandi nije se ništa dogodilo.

Zbog povrede »logorskog reda« dobio je dvadeset dana »karcera«, i to je bilo sve. Uprava logora sa simpatijama je gledala kako zatvorenici međusobno ratuju.

Nakon ranjavanja Besarabljanina, mene su odredili da budem upravitelj kuhinje. Odbio sam. No Berthe i Ivan Ivanovič toliko su me nagovarali da sam popustio.

Stekao sam mnogo prijatelja. Pomagao sam im koliko sam mogao, stoga sam imao neugodnosti. Ali znao sam da su zatvorenici sa mnom zadovoljni. Jedini nezadovoljnici bili su upravitelj logora i sanitetsko odjeljenje.

Odnosi između upravitelja logorskog odjeljenja, natporučnika Sorokina, i glavnog liječnika zatvorenika Ivana Ivanoviča Popova, bili su veoma prisni. Sorokin i Popov poznavali su se već nekoliko godina. Popov je zbog toga imao velik utjecaj na imenovanje upravitelja kuhinje. Upravitelj kuhinje bio je obavezan da Popova i njegove pomoćnike iz ambulante dobro hrani. Tako su iz logorske kuhinje putovale velike količine masti, mesa, šećera itd. Veći dio toga dobivao je Sorokin preko Popova.

I ja sam Popovu davao bolju hranu, ali to njega nije zadovoljilo, još manje Sorokina. Zbog toga su obojica nastojali da me smijene. Poslije nekoliko tjedana, iz drugog logorskog odjeljenja k nama je prebačen stari prijatelj Popova i Sorokina, Sergej Konovalenko.

Pozvali su me u ured, gdje se u društvu oficira, ekonoma, Sorokina i Popova nalazio i Konovalenko. Načelnik logora Sorokin reče:

- Predat ćete kuhinju novom kuharu Konovalenku.

Ja mu kratko odgovorih:

- Na zapovijed, građanine načelnice.

Istog dana u kuhinju je došao Konovalenko, kome sam u prisutnosti ekonoma predao kuhinju. Konovalenko mi predloži da i dalje ostanem kuhar. Pristao sam nakon kraćeg razmišljanja.

Konovalenko je bio hohštapler iz Odese. Za okupacije ostao je u Odesi i trgovao s Nijemcima. Kad su se sovjetske trupe vratile, uhapsili su ga i osudili na deset godina logora.

Konovalenko se u logoru brzo snašao, povezao se uz pomoć Popova s oficirima logorske uprave kojima je prodavao odjevne predmete zatvorenika. Kad je prvi put postao upravitelj kuhinje pljačkao je zatvorenike tako da je velik dio živežnih namirnica dijelio oficirima. Kad je ipak malo pretjerao pa su stale pljuštati pritužbe, bio je smijenjen. Sada su ga ponovno vratili na staro mjesto.

Živežne namirnice namijenjene zatvorenicima trebalo je za svaki obrok posebno predavati službujućem kuharu. Konovalenko se toga nije držao. Sve je sam izdavao pomoćnim kuharima, nije vagao. Prisvajao je.

Kuhare je terorizirao, prijetio im se svakom prilikom izbacivanjem.

Nitko se nije usudio prigovoriti ni jednu riječ. S Konovalenkom sam vodio svakodnevne bitke zbog toga što sam vidio kako potkrada zatvorenike. Pokušao sam ga urazumiti.

Jelo je postajalo sve slabije. Sve veći broj oficira i podoficira dolazio je u kuhinju po svoje pakete. Prijateljstvo između oficira i Konovalenka bilo je toliko da su zajedno odlazili u ribolov. Čak je određena grupa zatvorenika koja je na čelu s Konovalenkom odlazila u ribolov. Sagrađeno je nekoliko čamaca i načinjeno nekoliko mreža. Ulovljenu ribu zatvorenici nisu ni vidjeli. Dobivali su je oficiri i stražari koji su nadgledali ribare.

Sanitetsko odjeljenje na čelu s Popovim živjelo je na velikoj nozi. Meso i maslac, namijenjeni bolesnicima, odlazili bi Popovu i njegovim pomoćnicima, a jedan je dio dobivao i Sorokin.

Pomišljao sam da napustim posao u kuhinji zato što više nisam mogao sve to podnositi. Savjetovao sam se sa svojim prijateljima. Ali oni su me zamolili da ostanem u kuhinji, bojali su se da će izgubiti i ono malo hrane što su od mene dobivali. Učinio sam sve što sam mogao za te ljude. Daleko od domovine njima je bilo mnogo teže nego Rusima koje je ipak pomagala rodbina.

Bilo je i takvih koji nisu zavrijedili pomoć. Događalo se da su neki dobivali pakete pa ipak su svakog dana dolazili pod kuhinjski prozor i prosjačili.

Jednog dana, kad sam se iz kuhinje vraćao u baraku, u dvorištu me očekivao čovjek o kojem sam znao da je svećenik iz Karpatske Rusije.

- Oprostite, molim, što vas uznemirujem, ali na to me prisiljava bijeda - počeo je dobrim njemačkim.

- Što mogu učiniti za vas?

- Htio sam vas zamoliti da mi pomognete hranom.

Obećao sam da ću učiniti sve što mogu, rekao sam mu da svakog dana dođe pod kuhinjski prozor. Svećenik je nekoliko tjedana dolazio, a ja sam mu davao juhu, poneki put i kašu. Jednom sam s Oskarom razgovarao o njemu i on mi reče da se taj svećenik uopće ne ponaša kao svećenik. Od mnogih paketa koje dobiva još nikada nikome ništa nije dao. Strahovito sam se začudio. Oskaru sam ispričao kako svakog dana dolazi k meni po hranu. Oskar mi odgovori da taj čovjek u svom rancu sakriva kilograme slanine koja se već kvari. Od toga dana prestao sam mu pomagati.

Stalni posjetilac kuhinjskog prozora bio je ukrajinski pisac Majstrenko. Za razliku od svećenika Majstrenko je nerado do-

lazio po hranu. S njim sam se već ranije sprijateljio. Kad sam postao kuhar htio sam mu pomoći. Stajalo me mnogo truda dok sam mu dokazao da nije nemoralno u bijedi primiti pomoć.

Majstrenko je za okupacije ostao u Kijevu. Ispričao mi je da tada nije napisao ni retka. Da bi mogao živjeti, radio je kao učitelj u srednjoj školi. Kad su se okupatori povukli, uhapsili su ga zbog »suradnje« s fašistima i osudili na deset godina logora. Majstrenko je mrzio fašiste. Kad god bismo razgovarali o okupaciji, on je sa strahovitom mržnjom govorio o zločinima esesovaca u Kijevu. Majstrenko mi je rekao da je Kijev do 1941. bio antikomunistički raspoložen, ali da je jedna godina njemačke okupacije od svih ljudi stvorila komuniste. Čak i oni koji su oduševljeno dočekali njemačke trupe u Kijevu, okrenuli su im leđa poslije zločina u »Babij Jaru«, na periferiji Kijeva, gdje su Nijemci ubili više od 50.000 Židova i zakopali ih napola žive. Majstrenko je godine 1951. obolio, otpremili su ga u centralnu bolnicu i izgubio mu se svaki trag.

Intimnim Konovalenkovim prijateljima pripadao je i upravitelj KVČ-a (Kulturno vospitatelnaja čast) natporučnik Komarov, koji je bio stalan gost u kuhinji.

Obično bi stao psovati kuhare za svaku sitnicu i govoriti da kuhari moraju strogo paziti na to da zatvorenici dobiju na gram točno ono što im pripada. Njegov bi posjet svršavao tako da je s Konovalenkom odlazio u skladište gdje bi džepove napunio živežnim namirnicama koje su bile namijenjene zatvorenicima.

U blizini logora stanovala je mlada žena kod koje su oficiri priređivali zabave s mnogo votke. Komarov, koji je bio oženjen i imao sedamnaestogodišnju kćerku i dvanaestogodišnjeg sina, također je dolazio. Da bi pribavili novac za votku, oslobodili su slikara od rada zato da bi slikao slike koje su oni prodavali u

Tajšetu na tržnici. Komarov je u kuhinju donosio kokoši koje je krao svojoj ženi i naređivao da se ispeku. Njegova je žena optužila zatvorenike, koji su u blizini njihove kuće pilili drva, da kradu njene kokoši. Logorska policija je često dolazila u »oficirsku kuhinju« da bi vidjela kuhaju li zatvorenici kokoši.

Jednog je dana ustanovljeno da su nestala dva zatvorenika. Bila su to dva Letonca koji su služili u letonskom puku i borili se na strani Nijemaca. Godine 1944. dospjeli su u rusko zarobljeništvo i vojni sud osudio ih je zbog »izdaje« na dvadeset i pet godina logora.

Radili su kao dežurni i nikada nisu izlazili iz logora. Poslije nekoliko dana traganja NKVD je ustanovio da su se za jake magle popeli pomoću požarnih ljestava preko visoke logorske ograde. Tragovi nogu pokazivali su da su prešli ogradu kraj stražarskog tornja.

Bjegunci su dospjeli do rijeke Čuna, ali je nisu mogli prijeći. Povukli su se duboko u prašumu gdje ih nisu mogli pronaći. Jednom su dva oficira NKVD-a prolazila prašumom vraćajući se iz lova. Nabasali su na bjegunce koji su se grijali kraj vatre. Kad su ih bjegunci ugledali, pokušali su pobjeći, ali nisu uspjeli. Jednog su ubili, drugi se spotakao i pao te su ga uhvatili živa. Odnijeli su ih u logor, jednog u mrtvačnicu, drugog u »karcer«, gdje je umro od »kapi«. Namještenici sanitetskog odjeljenja govorili su da je leš bio pun modrica i crnih masnica.

Moji odnosi s Konovalenkom postali su tako loši da sam odlučio otići iz kuhinje. Uskoro mi se pružila prilika.

Kad mi je jednog dana Konovalenko izdao živežne namirnice za večeru, nije mi dao ni grama masti, iako sam prema normi trebao primiti četiri kilograma ulja. Rekao sam mu da neću kuhati večeru, a on mi na to odgovori:

- Idi do đavola!

Skinuo sam bijelu kecelju i otrčao u baraku, a uveče sam otišao nadgledniku i objasnio mu zašto ne želim raditi u kuhinji.

Zimin ode upravitelju logora po instrukcije. Ovaj nije imao ništa protiv da napustim kuhinju.

Odredili su da odem u Černjavskijevu brigadu koja je popravljala željezničku prugu. Moji odnosi s brigadirom Černjavskim bili su veoma dobri. Kao kuhar učinio sam mu mnoge usluge i on se osjećao mojim dužnikom. Već od prvog dana mog dolaska Černjavski je nastojao da bude susretljiv.

Rad u brigadi bio je lagan. Mnogi su nastojali da dođu u ovu brigadu. Černjavski nije primao bilo koga, kad bi logorska uprava poslala nekog zatvorenika protiv njegove volje, pridošlica je morao računati da će raditi najteže poslove.

Černjavski, bjeloruski seljački momak, bio je malena rasta, mršav, isturenih jagodica i tupa izraza. Izgledao je kao grabežni ubojica. Za njemačke okupacije postao je šef policije u rajonskom gradiću. Njegove »naročite zasluge« bile su o tome što je, poput mnogih, sudjelovao na uništavanju Židova i partizana. Njegov pomoćnik u brigadi bio je Bjelorus Kopak koji je također bio policajac i bio mu je veoma sličan, samo što je bio jači i krvoločniji. Treći iz »štaba« bio je Leščenko, Ukrajinac iz Volinije, cinik. Četvrti bijaše svećenik koji se od ove trojice razlikovao po tome što nije imao ničega zajedničkog s njihovim ljudožderskim pogledima i u brigadi je igrao ulogu dušobrižnika. Njegov glavni zadatak bio je da šefa i njegove pomoćnike hrani namirnicama iz bogatih paketa koje mu je slalo njegovo udruženje.

Članovi Černjavskijeve brigade bili su kompletna banda koja je čekala čas da pod vodstvom svoga šefa pljačka i ubija. Oni bi, kako se izrazio Černjavski, preostale Židove odvukli u plinske komore, a pri tom ne bi zaboravili komuniste.

U ovoj sam brigadi upoznao i Austrijanca Franza Stifta, vodećeg funkcionara Hitlerove omladine u Austriji. Stift je karijeru počeo kao pripadnik Hitlerove omladine u svom rodnom gradu Scheibsu u donjoj Austriji, gdje je živio s ocem, siromašnim seljakom.

Odmah sam ustanovio da je Stift istomišljenik brigadira. Lošim ruskim jezikom iznosio je mišljenja koja su se podudarala s brigadirovim. Stift je nakon Hitlerova sloma pokušao zajedno sa zaručnicom pobjeći na zapad, i to bi mu uspjelo da ga u blizini Semmeringa nije prepoznala neka žena i predala Rusima. Dobio je petnaest godina logora. Sprijateljio sam se s Franzom Stiftom i za vrijeme odmora često smo razgovarali.

Mnogi su se čudili zašto se družim s nacistom, kao što su se čudili zašto sam došao u Černjavskijevu brigadu kad je bilo poznato da se sastoji od bandita i pristaša nacista.

U logoru 033 jedan dio zatvorenika bio je zaposlen utovarivanjem, a drugi je sjekao stabla. Radovi su bili veoma teški. Podnošljiv rad bio je održavanje pruge. Nije mi ništa drugo preostalo nego da prihvatim »protekciju« da bih se spasio. Bio sam prisiljen da i s najodvratnijim ljudima zajednički radim kako bih održao goli život.

Razgovarajući sa Stiftom uvjerio sam se da ga događaji ničemu nisu naučili i da je ostao pristaša nacističkog režima. Sve što je Hitler učinio bilo je ispravno. Po njegovu mišljenju, do sloma je došlo krivnjom izdajica u armiji. Jedino nije opravdavao masovna ubojstva drugih naroda. Pronalazio je kojekakve izgovore. Govorio je da su to sve klevete Hitlerovih neprijatelja: nacisti nikome nisu učinili ništa nažao, pa ni Židovima.

Radio je zajedno sa mnom, unatoč kljastoj ruci bio je dobar radnik. Često smo razgovarali. Kad bi nešto smiješno pričao, Stift bi se glasno smijao otvarajući usta bez zubi.

Moje poznanstvo sa Stiftom završilo je dolaskom nove grupe iz Njemačke. Ljeti 1951. godine stigao je s grupom Nijemaca Karl Kapp. Kappa su dodijelili brigadi bivšeg kulaka Schmidta, koja je bila s nama u istoj baraci.

Već nakon nekoliko sati nakon dolaska grupe upoznao sam Karla Kappa. Bio je to opasan pustolov. Ne zbog toga što bi njegovi planovi bili opasni, nego zato što NKVD i MGB takve ljude upotrebljavaju kao provokatore koji okupljaju tipove spremne na sve. Kad treba da dođe čas da se ti planovi ostvare, umiješa se NKVD i organizira proces koji završava strijeljanjem. Sve to znao sam iz iskustva, no Ffanz Stift takvih iskustava nije imao. Oduševljavao se Kappovim planovima.

Zbog toga što sam već radio u kuhinji mogao sam preko reda dobiti nešto hrane. Donio sam lonac juhe i kaše i ponudio gladnom Kappu. Kada je pojeo pričao mi je o toku istrage u Leipzigu. Osudili su ga na dvadeset i pet godina logora.

Dok je pričao, promatrao sam njegovo zdepasto tijelo, široka ramena, kratak vrat na kome je stajala velika glava s niskim

čelom. Kestenjava kosa bila je prošarana sjedinama, moglo se pretpostaviti da ima pedeset godina. Naš razgovor prekinuo je dolazak brigadira Schmidta koji je sjeo kraj nas.

Još istog dana došao mi je Kapp i rekao:

- Karl, sreća je što sam te sreo, za tebe imam naročit posao.

Čudio sam se što Kapp sa mnom razgovara kao sa starim znancem iako smo se poznavali tek tri sata. Kapp me molio da odredim vrijeme kad bismo mogli nesmetano razgovarati. Dogovorili smo se da se slijedećeg dana sastanemo u »kipjatilki«.

Kad smo se sastali, odlučili smo potražiti neko drugo mjesto, jer je ovdje bilo odviše ljudi. U blizini »kipjatilke« gradile su se nove barake, no radnici su već otišli i mi smo se smjestili u jednoj od nedovršenih baraka. Kada smo se uvjerili da nas nitko nije vidio, započeli smo razgovor. Kapp je rekao:

- Kao što sam ti već spomenuo, imam naročiti zadatak za tebe. No najprije moraš znati s kime razgovaraš. Već znaš kako se zovem. To što sam ti jučer pričao namjerno je inscenirano da bih mogao doći u sovjetski logor.

- Kako da to razumijem? - upitao sam.

- Bio sam vlasnik građevinske tvrtke, a i danas sam mogao biti tamo. Moj je zadatak da organiziram logoraše kako bismo u slučaju rata podigli ustanak u sibirskim logorima.

- Tko je tvoj naredbodavac?

- Čovječe, zar ti zaista ništa ne razumiješ?

- Tvoj je plan tako fantastičan da zaista ništa ne razumijem - odgovorio sam.

- Dobro, onda ću se jasnije izraziti. Radim s Amerikancima i ovdje sam po njihovom nalogu.

- Ali ti si sasvim slučajno dospio u ovaj logor, mogli su te strpati u neki drugi, ili čak u zatvor.

- Uz pomoć veza s našim ljudima iz MGB-a i NKVD-a postigli smo da dođem tamo gdje sam najpotrebniji.

- Ti si, dakle, znao da ćeš dospjeti u »Ozerlag«? - upitao sam.

- Ne samo što sam znao kamo ću doći već mi je bilo poznato da ću i tebe ovdje naći.

- Moram ti otvoreno reći da je sve to suviše neuvjerljivo - rekao sam.

- To je zbog toga što nemaš predodžbe o američkoj organizaciji.

- Što želiš poduzeti?

- Najprije moram s tobom sve urediti kako bih saznao mogu li na tebe računati - odgovorio je Kapp.

- Ne znam kako bih ti ja mogao pomoći.

- Ja sam zapovjednik partizanske armije koja se formira od logoraša. Ti si postavljen za političkog komesara armije.

- Tko me bez pitanja mogao postaviti na takav položaj?

- Naročite okolnosti nisu dopustile da se o tome s tobom posavjetujem.

Imam nalog da ti saopćim da je tvoja mjesečna plaća tri hiljade dolara i teče već godinu dana. Kad dođeš u Europu ili Ameriku, novac će te čekati.

- Sve je to tako fantastično da ne znam što bih ti odgovorio.

- Želiš li da ti netko potvrdi to što si od mene saznao? - upita Kapp.

- Tko to može potvrditi? Zar ovdje ima ljudi koji su upućeni u tvoje planove?

- Ovdje nema još nikoga, ali kad god zaželim mogu uspostaviti vezu s pretpostavljenima.

- Kako to misliš učiniti?

- Područjem logora preletjet će avion i ja ću ih znakovima obavijestiti.

U toku višesatnog razgovora pričao je da namjerava, kada organizira logor 033, otići u drugi logor, gdje će također sve organizirati. Na taj način obići će što veći broj logora. Govorio je da će avioni baciti oružje, živežne namirnice i instruktore. Na kraju mi je ostavio dvadeset i četiri sata da razmislim i odlučim hoću li prihvatiti komesarsku dužnost.

Izišli smo iz barake jedan iza drugoga da ne bismo bili sumnjivi. Ja sam otišao u svoju baraku koja je čekala udarac gonga. Legao sam.

Za moje ionako napete živce to je bilo suviše. Čitave noći nisam mogao zaspati. Sreo sam već mnoge pustolove i provokatore, ali ipak mi nije bilo jasno u koju grupu da smjestim Kappa. Nije bilo vjerojatno da je Kapp k meni došao po nalogu MGB-a. Ali nisam mogao vjerovati da bi Kappu netko dao takve punomoći. Zaključio sam da je Kapp jedan od velikog broja sitnih agenata koje su poslije rata zavrbovali u Zapadnoj Njemačkoj i poslali u istočnu zonu. Za izvršenje naloga dobivali bi nekoliko stotina dolara i obećanje da će biti oslobođeni ako ih Rusi uhvate. Agenti su imali nalog da i u logoru nastave vrbovati. Za taj posao obećana im je nagrada koja će im se isplatiti nakon povratka iz Rusije. Agenti su uhvaćeni već nakon prvog pokušaja da izvrše nalog. Neke su Rusi uhapsili nakon drugog ili trećeg pokušaja. Rijetko je kada takav agent mogao djelovati nekoliko mjeseci. Amerikanci su se nadali da će ubacivanjem takvih nevažnih agenata odvratiti pažnju NKVD-a od pravih agenata. Nadalje su željeli da imaju što više ljudi u sovjetskim logorima da bi u slučaju rata imali petu kolonu u pozadini.

Karl Kapp otišao je dalje nego što su njegovi naredbodavci od njega tražili. U svom nastojanju da poduzme nešto veliko, Kapp

je zaboravio na važan faktor: na NKVD i MGB, koji će ubrzo pomoću svojih agenata među zatvorenicima saznati za svaki njegov korak.

Kako da se, dakle, odnosim prema Kappu? Postojala je samo jedna mogućnost: odlučno otkloniti svako sudjelovanje u bilo kakvim akcijama. Odlučio sam da s Kappom prekinem svaku vezu, i to odmah, prije nego što netko primijeti da sam s njim razgovarao.

Ujutro sam rano ustao i noge me nisu mogle nositi, teturao sam amo-tamo. Nisam otišao na doručak, već u sanitetski odio Popovu i zamolio ga da me oslobodi rada. Popov me upita što mi je. Rekao sam mu da sam zdrav, ali ga molim da ostanem u baraci. Popov nije više ispitivao, rekao je sekretaru sanitetskog odjeljenja da me unese u popis onih koji su danas oslobođeni rada.

Kad su svi otišli na posao, pošao sam po doručak. Pošto sam pojeo, sjeo sam na pričnu i počeo čitati. Pročitao sam nekoliko stranica, ubrzo sam primijetio da ništa od pročitanog nisam upamtio. Stavio sam knjigu u stranu i stao razmišljati odakle Kapp zna za mene. Moguće je da je od svojih naredbodavaca saznao imena nekih zatvorenika u sovjetskim logorima, također je bilo moguće da je Kappu na etapnoj stanici netko o meni pričao i opisao me i da je on to iskoristio kako bi mi dokazao da je o svemu obaviješten.

Tokom dana spavao sam nekoliko sati. Kad sam se probudio, osjećao sam se svjež. Kad se Kapp vratio s posla, glasno me pozdravio s drugog kraja barake, ali ja sam mu jedva odgovorio. Tokom večeri često je prolazio pored mene čekajući znak za sastanak. Tako je prošlo veče, s Kappom nisam razgovarao.

I slijedećeg sam ga jutra izbjegavao. Kad smo se uveče ponovno sreli, jedva smo se pozdravili. Bio sam sretan što je bez objašnjenja shvatio da ne želim imati posla s njegovim planovima.

Uskoro sam opazio da Kappa i Franza Stifta veže sve veće prijateljstvo. Neprestano su bili zajedno, ili bi šetali dvorištem i živo o nečemu raspravljali.

Za poslijepodnevnog odmora obično sam sjedio sa Stiftom. Jednog me dana naglo upita:

- Gospodine Štajneru, što mislite o Kappu?

- Ne mogu ocijeniti čovjeka koga tako malo poznajem.

- Znate li da je on velika ličnost?

- Ne znam i ne zanima me više od bilo koga drugog zatvorenika koga poznajem tek nekoliko dana.

Stift se uvrijedio.

Od toga dana moje su veze sa Stiftom postajale sve slabije, dok jednog dana nisu potpuno prestale. Bio sam zadovoljan, kao što sam bio sretan zbog potpunog prekida s Kappom.

Kapp je postao popularna ličnost u logoru. Svuda se govorilo o »glavnom zapovjedniku partizanske armije«. K meni su dolazili mnogi zatvorenici da bi čuli što mislim o njemu. Samo sam prijateljima rekao da je Kapp opasan pustolov koji iskorištava očajno raspoloženje zatvorenika. Drugima sam govorio da Kappa ne poznajem i da ga ne želim upoznati.

Brigadiri Černjavski i Schmidt bili su oduševljeni pristalice Kappa. Kad sam jednom u prisutnosti Černjavskog nešto primijetio na račun Kappa, došlo je do svađe, maltene i tučnjave. Vidjevši da raste Kappova popularnost među zatvorenicima, za njega se počeo zanimati i MVD. Kapp je bio rado viđen gost i u sanitetskom odjeljenju. Pred liječnicima Popovim i Sokolovskim govorio je o svojim planovima. Liječnici su se neobično mnogo zanimali za detalje. Kapp nije štedio riječi, a liječnici su ih gutali. Na rastanku bi Kapp dobivao čitave limenke vitamina sviju vrsta.

Čim bi Kapp napustio sanitetsko odjeljenje, oni su, kako mi je pričao sekretar sanitetskog odjeljenja, zapisivali sve što im je Kapp govorio i to predavali MVD-u.

Kapp je mogao od liječnika isposlovati slobodne dane i za druge zatvorenike. Smatrao ih je članovima organizacije. Da bi povećao svoj autoritet, izvodio je različite trikove. Nad logorom su često kružili avioni NKVD-a koji su imali zadatak da promatraju kretanje zatvorenika u logoru i na radnim mjestima. Kapp je među zatvorenicima stvarao utisak da je u vezi s tim avionima. Često je odlazio u dvorište i rukama davao znakove. Zatvorenici koji su to promatrali vjerovali su da to lete američki avioni.

Događalo se da se nad logorom pojavi avion kad Kappa nije bilo na dvorištu, tada bi njegove pristalice dolazile u baraku da ga obavijeste o dolasku aviona. On bi ozbiljna lica odlazio na dvorište i gledao u nebo zaklanjajući oči rukom. Pošto bi nekoliko minuta tako promatrao, povukao bi se u baraku i rekao onima koji su stajali uokolo:

- To nije moj avion.

U baraci je vodio izrazito parazitski život. Nije morao raditi. Štedjeli su ga i brigadiri i veći dio brigade. Nije gladovao jer je primao najveću »pajku«. Svi oni koji su dobivali pakete smatrali su svojom dužnošću da određeni dio daju njemu.

Komedija s Kappom u logoru 033 trajala je nekoliko mjeseci. Jednog dana prebacili su ga u drugi logor. Kad se za to saznalo, njegove su pristaše bili potišteni. Ali Kapp im je došapnuo da ga po vlastitoj želji prebacuju u drugi logor da bi tamo »organizirao stvar«. Za nasljednika je postavio Franza Stifta.

U logoru 033 život se odvijao uobičajenim tokom. Nakon odlaska Kappa, brigada Černjavskog bavila se realnijim planovima: nastupila je intenzivna trgovina odjećom.

Svakog jutra brigada je odlazila u željezničarsku kuću po alat. Dok su stražari stajali oko šupe, mi smo izabirali alat i materijal. Neki su svršavali svoje privatne poslove sa slobodnjacima i pomoćnicima nadglednika pruge. Pomoćnici su kupovali odjevne predmete koje su donosili zatvorenici i prodavali ih prognanim Besarabljanima koji su živjeli u obližnjoj naseobini.

Zatvorenici su prodavali odjevne predmete koje su dobivali u logoru i na kojima još nije bilo zatvoreničkih brojki. Naročito su se dobro prodavale pustene čizme, kojih u slobodnoj prodaji nigdje nije bilo, a bez njih se u Sibiru nije moglo živjeti.

Zatvorenici Černjavskijeve brigade nisu prodavali samo svoje vlastite odjevne predmete, već su i od drugih zatvorenika uzimali odjeću u »komisiju« i tako zarađivali.

Da bi stvari otpremili iz logora, zatvorenici su ih oblačili. Kad je uprava za to saznala, pooštrila je kontrolu na izlazu. Oni zatvorenici kod kojih su bili pronađeni odjevni predmeti bez broja bačeni su u »karcer«.

Ali trgovina je i dalje cvjetala, u njoj su sudjelovali i neki stražari koji su prodavali kruh, šećer, duhan, ponekad i votku. Budući da smo uvijek radili duž željezničke pruge, često smo mogli promatrati transporte koji su prolazili novom prugom.

Veći dio transporta sastojao se od zatvorenika, civila je bilo veoma malo. Zatvorenike su otpremali u različita logorska odjeljenja duž željezničke pruge od Tajšeta do rijeke Lene. Osim zatvoreničkih transporta prolazilo je i mnogo vlakova s iseljenim seljacima iz baltičkih zemalja i Besarabije, koje su naseljavali u prašumi, u najbližoj okolici nove željezničke pruge.

Neki su transporti nalikovali na malene gradove na kotačima. Za lokomotivu je bilo prikopčano pedeset do šezdeset vagona od šezdeset tona nosivosti. U takvom transportu bilo je obično šest

do sedam tisuća zatvorenika. U kompoziciji se nalazila i kuhinja za zatvorenike i stražare te mala električna centrala za osvjetljavanje vagona. Dva ili tri vagona bila su namijenjena vojnicima koji su pratili transport. Svaki vagon imao je stražarski toranj u kome se nalazio vojnik s mitraljezom, a tornjevi su bili telefonskim vodom povezani s komandom. Na prvim i posljednjim vagonima nalazili su se reflektori koji su noću osvjetljavali čitav transport.

Često su prolazili i transporti regruta koje su vodili u logor u Bratsku na izobrazbu za stražare NKVD-a.

Upravo smo izmjenjivali tračnice kad je ušao takav transport regruta. Regruti su nas najprije radoznalo promatrali. Naša odjeća, kao i brojke na njoj, zaokupili su njihovu pažnju. Mi smo gledali buduće vojnike. Odjednom na nas stane padati kruh, omoti s »mahorkom« i druge stvari. Nismo mogli sve to pokupiti. Stražari su u prvom času bili tako iznenađeni da nisu znali što da učine, ali ubrzo su se snašli i počeli vikati na regrute, a nama su zabranili da pokupimo ono što su nam mladići dobacili.

Usprkos zabrani regruti su nastavili bacati omote. Tek kad je komandir straže zapovjedio da nas odvedu sa stanice, regruti su se smirili. Vratili smo se na posao kad je vlak napustio stanicu.

Tri mjeseca nakon toga, kad je završila škola NKVD-a u Bratsku, novi su vojnici došli k nama. Isti ljudi koji su nam iz samilosti bacali hranu, sada su postupali s nama tako neljudski da smo se zaprepastili.

Zimin je smijenjen kao »narjadčik« i postavljen za brigadira. Ziminova brigada radila je na pretovarivanju u šljunčari. Jednog je dana bilo potrebno da brigada pođe nekoliko metara naprijed da bi pretovarila kola koja su tamo stajala. Da bi se smjelo raditi na nekom drugom mjestu, trebalo je tražiti dozvolu vojnika. Zimin je komandiru straže objasnio situaciju i dobio dozvolu da tablu »Zabranjena zona« pomakne na nekoliko metara.

Zimin je uzeo table i upravo htjede da ih premjesti, kad se začuše pucnjevi u njegovu smjeru. Zimin se sruši. Vojnik koji je pucao u Zimina izgovarao se da ga komandir straže nije obavijestio o tome da je dozvolio pomicanje table.

Ovo ubojstvo bilo je tako neosnovano da je čak i šef logora Sorokin pred zatvorenicima govorio o »besmislenom ubojstvu«. Ali zatvorenici su znali pravi razlog. Prije nekoliko tjedana Zimin je morao nastupiti kao svjedok protiv jednog vojnika. Vojnik je ustrijelio djevojku koja je prolazila pored mjesta na kome su radili zatvorenici. Djevojka je bila kćerka sekretara Partije, a to vojnik nije znao, izgovarao se da je htjela stupiti u vezu sa zatvorenicima. Zimin koji je promatrao događaj ispričao je na sudu kako se sve to zbilo, a sud je vojnika osudio na dvije godine zatvora. Kolege osuđenog, koji su također nastupili na sudu kao svjedoci, zaprijetili su Ziminu da su mu to »posljednji dani«. Vojnici su održali riječ.

Prošlo je više od dva mjeseca otkako je Kapp otišao iz logora 033 a da nitko nije znao gdje se sada nalazi. Njegove pristaše širile su najfantastičnije izmišljotine. Neki su pričali da je već na slobodi i da će se uskoro pojaviti na čelu armije i sve ih osloboditi. Vijest su širili nekadašnji pripadnici Vlasovljeve armije, a Černjavski i Schmidt spremali su se za predstojeću borbu.

Činilo se da su svi ti ljudi potpuno zaslijepljeni jer ne vide da njihovi vlastiti drugovi obavještavaju NKVD i MGB o tome što se događa u logoru. Zaboravili su na opasnost koja im prijeti i mnogima je bilo svejedno kako će se sve to svršiti. Svi su mislili na onih dvadeset i pet godina koliko su trebali ostati u logoru, nitko se s time nije htio pomiriti.

Prije su mnogi nadu u oslobođenje polagali u Hitlerovu armiju, sada su očekivali spas od Amerikanaca. Novi zatvorenici ne-

prestano su se zanosili takvim iluzijama. Sa svakim transportom dolazili su Nijemci ili Austrijanci. Većina ih je zbog veza s Amerikancima bila osuđena na dvadeset i pet godina. Svi su donosili iste vijesti o oslobođenju, a neki su čak navodili i točan datum: najkasnije do Božića. Drugi su smatrali da će se to dogoditi najkasnije do Nove godine.

Kad je u logor ponovno došla manja grupa zatvorenika, ugledao sam i Kappa. U početku ga nisam prepoznao jer je bio strahovito mršav a odjeća mu je bila poderana.

Vijest o njegovu povratku raširila se strahovitom brzinom, mnogi su mu donosili komade kruha, a svećenik iz Černjavskijeve brigade komad slanine. Kapp je bio veoma šutljiv, što je mnoge začudilo.

Nove zatvorenike odveli su u praonice, tamo su skupili ljude koji su željeli vidjeti svoga »glavnog zapovjednika«. Tada se pojavi Stift i naredi da se svi vrate u barake, jer on će sam razgovarati s Kappom i saznati najnovije vijesti.

Dva dana se o Kappu ništa nije čulo, a onda su stale kružiti prve vijesti. Pričalo se da je Kapp »izvršio inspekciju« četiri logorska odjeljenja i da je veoma zadovoljan stanjem stvari. Svoje je pristalice upozorio da rade s više konspiracije, a svojim najbližim suradnicima, Stiftu, Černjavskom i Schmidtu, pričao je da u blizini našeg logora, s druge strane rijeke Čuna, već djeluje velika grupa partizana pod vodstvom nekog generala.

No ja sam saznao od nekih drugih zatvorenika da Kapp nije za to vrijeme bio u četiri logorska odjeljenja, nego samo u jednom, i to u logoru 05, gdje je sjekao drva i gdje nije našao toliki broj lakovjernih, iako je tamo pričao iste stvari. Pošto je u logoru 05 posao djelomično obustavljen, prebacili su dio zatvorenika, one koji su bili fizički slabiji, u logor 033.

Za Kappove pristalice njegov povratak u logor 033 nije bila slučajnost, već nov dokaz njegove moći. Pored Kappa prolazio sam kao da ga ne poznam.

U isto vrijeme u logor je stigla komisija iz Tajšeta koja je pregledala kuhinju vjerojatno zbog mnogih pritužbi na lošu hranu i Konovalenkovo gospodarenje.

Komisija je stigla noću i do ujutro boravila u kuhinji. Kad je završila kontrolu, savjetovala je načelniku logora da Konovalenka smijeni. Nekoliko dana kolale su glasine da će biti postavljen novi upravitelj kuhinje, ali nitko nije znao tko će to biti.

Bio sam veoma gladan i požurio sam u kuhinju po večeru. Kad sam prolazio pored sanitetskog odjeljenja, pozove me kurir da odmah dođem Popovu. Noseći drvenu žlicu i limeni lonac, ušao sam u sobu za prijem. Popov me dočekao riječima:

- Baci ovaj lonac i pođi u kuhinju jer su te imenovali upraviteljem kuhinje.

Vijest me nije obradovala jer sam znao da me ni načelnik logora ni Popov ne smatraju prikladnim čovjekom za taj posao. Pokušao sam proturječiti, ali Popov ponovi:

- Ne pričaj, marš u kuhinju. Ja ću prisustvovati primopredaji.

Na putu u kuhinju sreo sam nekoliko zatvorenika koji su već znali da sam postavljen upraviteljem kuhinje.

Kao upravitelj kuhinje nastojao sam da od namirnica koje su mi stajale na raspolaganju načinim kako-tako pristojno jelo. Prije svega prekinuo sam logorskom tradicijom da se kuha samo juha i kaša, pobrinuo sam se da hrana bude raznolika. Iako je bilo samo malo masti i mesa, spremali smo i kosane odreske i gulaš.

Logoraši su bili veoma zadovoljni promjenama. Uveo sam oštru kontrolu da bih spriječio krađu. Čak su i najokorjeliji kritikanti morali priznati da u kuhinji vlada red.

Moji prijatelji dali su mi podršku jer sam nastojao da nitko ne gladuje.

Franz Stift odbijao je da primi od mene bilo kakvu pomoć, iako se prije njome rado koristio. Pripadao je »protivničkoj stranci« i smatrao da bi to bilo nedostojno. Moja mu pomoć nije bila potrebna jer je Kapp bio uvijek dobro opskrbljen.

Jednog dana ložač me pozove u ložionicu. Kad sam ušao ugledao sam »delegaciju«: dva prijatelja iz Vaskine bande. Pitali su me jesam li spreman da im dam »pristojno« jelo. Kako sam o tome već razmišljao, odmah sam im odgovorio da želim s njima živjeti u miru. Pošto su mi zaprijetili da će me ubiti ako ne budem održao riječ, otišli su. Istog dana došao je »šestjorka«, glasnik kriminalaca, da od mene uzme obećano jelo za svoje šefove. Kriminalcu sam dao »pristojno« jelo. Nakon nekoliko dana pozvao me oficir NKVD-a koga je ložač obavijestio da kriminalcima dajem dodatnu hranu.

Oficir me upitao je li to točno. Otvoreno sam odgovorio da ne želim žrtvovati svoj život za logorsku kuhinju i podsjetio ga da se nakon ubojstva Besarabljanina kriminalcima ništa nije dogodilo.

Oficir me stao psovati poput Vaske. Otpustio me prijeteći, ali svoje prijetnje nije ostvario iako nisam promijenio držanje prema banditima. Morao sam učiniti kompromis sa svojom savješću. Iako sam savjesno obavljao svoj posao, nisam bio spreman žrtvovati i svoj život.

Moj prethodnik Konovalenko nije se mogao pomiriti da kuhinja i bez njega normalno radi. Nadao se da takvo stanje neće dugo potrajati i da će ga njegovi zaštitnici uskoro pozvati na staru dužnost. Konovalenko je bio nestrpljiv, htio je da do toga što prije dođe. Oficiri koji su žalili za njim dolazili su svakog dana k

meni u kuhinju i nadgledavali da li zatvorenici dobivaju sve što im pripada. Nikad nisu zaboravili pregledati da li je izdana odgovarajuća količina masti i jesu li kazani čisti. Iako je u kuhinji sve bilo u redu, psovali su da ovdje vlada »svinjac«.

Komov, načelnik odgojnog odjeljenja, sasvim je otvoreno govorio da Konovalenka treba postaviti na staro mjesto. Sekretar sanitetskog odjeljenja pričao mi je jednog dana što su razgovarali Popov i Konovalenko. Popov ga je opominjao da još dva-tri dana bude strpljiv jer će uskoro biti vraćen na stari posao.

Popov je održao riječ. Prošlo je još nekoliko dana. Jednog jutra u kuhinju dođe čitava komisija oficira na čelu s Komovom da bi nadgledala dijeljenje doručka. Kad je dijeljenje završeno, komisija ustanovi da je preostalo petnaest porcija kaše. Komov je stao divljati.

- Kako se može dogoditi da poslije razdiobe ostane toliko kaše?

- Kad se kuha za hiljadu i pet stotina ljudi, nemoguće je kuhati tako da ne preostane nekoliko porcija.

- Što je nemoguće? Kakve vi to priče pričate? - vikao je Komov.

- Nisu to priče, pitajte svoju ženu. Čak i kad se kuha za četiri osobe, ne može se skuhati na deku.

- Vi ste bezobrazni! Ovaj ostatak namijenili ste svojim prijateljima.

Šutio sam jer mi je bilo jasno da je sve to komedija i da su već unaprijed odlučili da Konovalenka vrate u kuhinju.

Nakon jednog sata javili su mi da je načelnik logora zapovjedio da zbog lošeg gospodarenja živežnim namirnicama moram napustiti mjesto upravitelja kuhinje. Novi upravitelj opet postaje Konovalenko.

Po drugi put sam Konovalenku predavao kuhinju, ali ovaj put mi nisu predložili da i dalje ostanem kuhar.

Premjestili su me u najgoru brigadu Jakovleva.

Brigada Jakovlev bila je zaposlena na izgradnji odvojka željezničke pruge koja je vodila duboko u prašumu gdje se gradila nova naseobina za prognane seljake kolhoznike iz zapadne Ukrajine. Ovdje su trebali sjeći šumu.

Odvojak je bio dugačak jedanaest kilometara i trebalo ga je produžiti. Svakog jutra morali smo pješačiti na rad osam kilometara, uveče isto toliko natrag.

S brežuljka u blizini morali smo tačkama prevoziti šljunak za gradnju nasipa. Rad je bio težak, ali ja sam lakše podnosio rad u šumi nego neprestanu borbu s oficirima, kriminalcima i enkavedeovcima koji su svi htjeli ugrabiti najbolje živežne namirnice namijenjene zatvorenicima. Fizički sam ojačao, a drugovi iz brigade bili su veoma susretljivi i svakom su prilikom isticali da sam kao upravitelj kuhinje stekao simpatije većine zatvorenika.

Tri tjedna radio sam na izgradnji željezničke pruge. Tada su grupu iz logora 033 prebacili u susjedni logor. Na popisu se nalazilo i moje ime. Slučaj je htio da se to dogodi dvije godine nakon mog dolaska u logor 033: 20. veljače 1952.

Bilo mi je teško rastati se od prijatelja. Zatvorenik je veoma konzervativan i rado ne napušta mjesto na koje se privikao, čak i onda ako je rad težak. Zatvorenici se uvijek boje da će dospjeti u još težu situaciju.

U PRAŠUMI

Logorsko odjeljenje 030 bilo je udaljeno šest kilometara od odjeljenja 033.

Stupali smo kroz prašumu duž željezničke pruge puteljkom za pješake. Nismo osjećali hladnoću jer smo morali hodati veoma brzo. Samo jednom smo se zaustavili i obavili nuždu, a u deset sati prije podne preuzeo nas je službujući oficir pred ulazom. Bilo nas je točno stotinu i poslali su nas ovamo da pomognemo sjeći šumu. Pojedinačno su nas zvali k zamjeniku upravitelja koji je svakoga pitao što je po zanimanju i koji je, kada bi saznao da je zatvorenik u civilu bio liječnik, advokat ili stolar, strpao sve u brigadu drvosječa. Razmišljao sam kome je bilo potrebno da izgubi nekoliko sati besmislenim ispitivanjem.

Mene su dodijelili brigadi Mikulenka. Kad sam ušao u mračnu prostoriju brigade i javio se novom brigadiru, on me također upita šta sam po zanimanju.

To mi je pitanje bilo toliko smiješno da sam se nasmijao, što on također prihvati jer je osjetio da je pitanje suvišno. Ovaj smijeh odmah nas je zbližio iako smo se vidjeli prvi put u životu. Postali smo dobri prijatelji.

Mikulenko je bio učitelj u ukrajinskom selu. Kad su došli Nijemci, nastavio je obukom. Kad su se vratili Rusi, osudili su ga na deset godina logora.

Logor 030 nalazio se u kotlini. Činilo se da su barake duboko zabijene u zemlju, a groblje nedaleko logora izazivalo je još tužniju sliku. U dvadeset i dvije barake bilo je smješteno otprilike dvije tisuće zatvorenika i svi su bili zaposleni u šumi na sječi drva. Samo su neki zatvorenici radili u logoru, ili su u najbližoj okolici popravljali barake.

Kad smo stigli, činilo mi se kao da su sve barake nenastanjene. Začudio sam se kad sam saznao da su prepune.

Prvog dana saznao sam mnogo neugodnih stvari. Zatvorenici su se plašili upravitelja logora natporučnika Kovaljeva. Kad bi se pojavio u logoru ili na radilištu, na svim licima odražavao se strah.

Težak rad cijedio je posljednje snage logoraša. U tom logoru nije bilo lakšeg rada. Moglo se samo sjeći. A kako je samo težak bolesnik mogao u bolnicu, većina je nastojala oboljeti. Svakog tjedna, utorkom, odvodili bi grupu zatvorenika u bolnicu. Svatko je nastojao da slijedećeg utorka bude među bolesnicima i da barem u bolnici dođe k sebi. Svakog mjeseca dolazila je nova grupa da bi zamijenila umrle.

Poslije noći provedene na tvrdoj prični, ustao sam na udarac gonga. Zajedno s ostalim članovima brigade otišao sam u usku blagovaonicu gdje je deset brigada jelo za dugim drvenim stolovima. Zatvorenici koje bi brigadir odredio donosili su juhu na drvenim posluživaonicima i u limenim zdjelama. U baraci smo dobili šest stotina grama crnog kruha. Toliko novi dobivaju tri dana, zatim dobivaju prema tome koliko ispune normu. Gladni zatvorenici pobožno su jeli juhu od zelja s ono malo kruha. Žurili su jer su u predsoblju čekale druge brigade. U baraci smo popili i lonac »kipjatoka« koji je donio dežurni.

Još nisu svi popili »kipjatok«, kad se začuo drugi udarac gonga:

- Na rad.

Zatvorenici su nevoljko izlazili iz barake i stali se postrojavati na »linejki«.

Još je bilo tamno kad smo prošli kroz logorska vrata. Dočekala nas je velika grupa vojnika. Najprije smo prolazili širokom

cestom prema željezničkoj pruzi, a kad smo prešli tračnice, ušli smo u prašumu. Raskrčeni put dugačak četiri kilometra doveo nas je najprije do velike čistine, centra šumskih radova. Tu su se nalazile šupe u kojima je bio spremljen alat. Električna centrala na kotačima opskrbljivala je strojeve strujom. U jednoj baraci nalazio se ured upravitelja radova, u drugoj su bili stražari, u trećoj stanica za hitnu pomoć. U otvorenoj šupi stajalo je nekoliko poljskih kuhinja gdje se spremao ručak za zatvorenike.

Na području od nekoliko desetaka kvadratnih kilometara radilo je nekoliko stotina zatvorenika. Područje je bilo opkoljeno vojnicima. Da bi mogli pratiti svaki pokret zatvorenika, oko radilišta su prokopali široke ceste. Ako bi zatvorenik pokušao napustiti radilište, morao bi proći jednu od tih cesta i vojnici bi ga odmah opazili jer su stajali deset koraka udaljeni jedan od drugoga. Kontrola je bila toliko temeljita da nijedan zatvorenik nije uspio pobjeći.

Radili smo u grupama po trojica. Dvojica su radila električnom ili ručnom pilom i oštrom sjekirom kojom je najprije načeto stablo. Treći je sjekirom skidao granje.

Dvanaest sati probijali smo se kroz snijeg koji je dosizao do ramena. Stabla su padala, a mjere opreza bile su minimalne. Nije se mislilo na zdravlje, trebalo je misliti na to kakvu ćemo »pajku« dobiti uveče. Da bi dobila veliku »pajku«, grupa od tri čovjeka morala je oboriti četrdeset kubičnih metara drva, skinuti granje i ispiliti deblo na šest metara. Skidanje granja bilo je mnogo teže. Znoj je curio u potocima, a hladnoću od minus 40 stupnjeva osjećali smo samo za vrijeme kratkog odmora kad bismo se okupili oko vatre.

Mnogi su čeznuli za smrću. Čula se pjesma zatvorenika drvosječa koji su proklinjali vlastitu majku zato što ih je rodila.

Ništa lakši posao nisu imale ni brigade koje su izvlačile oborena stabla. Deblo bi vezali konopcima i konj bi ga s pomoću ljudi odvlačio na određeno mjesto. Konji su obično nakon tri do četiri mjeseca postajali nesposobni. Tada bi njima hranili logoraše. Od tri stotine i četrdeset konja, koliko ih je bilo u logoru 030, obično je stotinu i dvadeset bilo u konjskoj bolnici. Najčešće su im obolijevale noge. Iako smo bili zaokupljeni vlastitom bijedom, ipak nas je boljelo kad smo gledali kako konji šepajući vuku težak teret, a kočijaš ih bičuje. Ali on je morao misliti na to da ispuni normu.

Drvo smo tovarili u malene vagone uskotračne željeznice koje je lokomotiva odvozila u DOK (Dervo obdeločni kombinat), ili utovarnu stanicu, gdje bismo ga pretovarivali u vagone normalnog kolosijeka.

Imali smo dovoljno prilike razgovarati o položaju u kome smo se nalazili. Bilo je čudnovato što se sada, poslije rata, govorilo drukčije. Prije rata psovali bi Staljina i njegove pomoćnike. Komunisti bi se zgražali što se radi u ime socijalizma, Marxa i Lenjina. Sada, poslije rata, psovke su bile upućivane na adresu Churchilla, Roosewelta i drugih vodećih zapadnih političara. Mnogi nisu mogli shvatiti da sada kada je uništen hitlerizam sa staljinizmom, koji nije manje opasan, postupaju u rukavicama.

Neki su tvrdili da nije daleko dan kad će ovi veliki političari zajedno s nama u variranim hlačama sjeći drva i sanjati kako bi bilo lijepo nekim čudom dobiti komad crnog kruha.

Među mnogim Nijemcima upoznao sam i Hansa Baltesa, mladog liječnika iz Siebenbirgena. Njegovo simpatično lice nije mogla unakaziti ni zatvorenička odjeća.

Hans Baltes služio je u SS. Što smo postajali bolji prijatelji, to više sam se čudio kako to da je ovaj izvanredan čovjek, uvijek spreman da pomogne, bio u jedinicama ubojica.

Jednom sam ga to otvoreno upitao. On mi odgovori:

- Nisam otišao u SS zato što sam bio oduševljen uništavanjem drugih naroda, već zbog toga što sam bio mlad i glup i što sam povjerovao da služim dobroj stvari. - Zatim je nastavio: - Dopusti, Karl, da i ja tebe nešto upitam. Zar ste vi komunisti ušli u Partiju zato da biste se borili za ovo ovdje što je stvorio Staljin?

Iako je Hans bio liječnik, u logoru je rijetko kada obavljao liječničku službu. Kad sam ga upoznao nalazio se u brigadi koja je slagala debla. Čudio sam se kako taj intelektualac na čelu svoje trojke slaže golema debla u visoke gomile. Činilo se da mu nije bio težak ovaj rad, koji je bio prenaporan i za one koji su čitavog života radili teške fizičke poslove.

U logor smo se vraćali u jednoredu. Stražari su se bojali da ih netko u mraku ne iznenadi. Slušajući lavež pasa i psovke stražara trčali smo kroz šumu izmoreni i gladni. Mnogi su se spoticali o korijenje i padali u dubok snijeg. Hans mi je pomagao i nije dopuštao da zaostanem. Poslije večere dolazio je u baraku da sa mnom razgovara.

Hans mi je pričao o studentskim godinama na Bečkom sveučilištu, o zaručnici koja je bila kazališna glumica.

Obećao sam mu da ću je obavijestiti o njegovoj sudbini ako me ne proguta staljinistički mrak.

Jednog dana, kad sam se vratio s rada, iznenadila me vijest da sam dobio paket. Smatrao sam to zabunom jer je paket mogla poslati samo moja žena, a njoj sam nedavno pisao da mi ne šalje pakete jer mi »nisu potrebni«. Znao sam da se nalazi u teškoj situaciji. U logorskom uredu predali su mi paketić u kome je bilo pola kile meda, pola kile masla i pet paketića »mahorke«.

Oficir me sažalno gledao. Ali ja sam bio neobično sretan jer sam shvatio značenje paketića: saznao sam da je moj prijatelj Jo-

sef Berger živ. Josefa su trebali osloboditi godine 1951. i mi smo se dogovorili da mi iz izgnanstva pošalje paketić. Na taj ću način doći do njegove adrese. Pismo mi ne bi uručili. Sada sam znao da su ga prognali u selo Kazačinsk.

S paketićem u ruci potrčao sam u baraku Hansa Baltesa da s njim podijelim svoju radost. Sjeli smo i slavili Novu godinu, iako je već bio ožujak. Josef je poslao paketić prije Nove godine, a ja sam ga primio tek sada jer sam bio prebačen u drugi logor.

Kada smo se najeli otišli smo u šetnju. Tada mi je Hans otkrio svoje planove za bijeg. Iako je bio trijezan čovjek, plan je bio fantastično nerealan. Mnogo sam se trudio da ga odvratim od samoubojstva.

Nekoliko dana poslije našeg razgovora u logoru je dat znak za uzbunu. Brigade su odmah vraćene u logor. Razlog uzbuni saznali smo tek nekoliko dana nakon događaja.

U susjednom logorskom odjeljenju grupa od šesnaest zatvorenika pokušala je pobjeći. Nekoliko stotina zatvorenika slagalo je debla na rijeci Čuna. Poslije rada zatvorenici su natovarivali drva na kamion za kuhinju. Oni koji su ga tovarili dobivali su od upravitelja kuhinje malo hrane. Netko se sjetio da bi se taj kamion mogao upotrijebiti za bijeg. S planom su upoznali dvadeset i pet zatvorenika.

Šofer je sjedio u kuhinji i grijao se. Zatvorenici su završili istovarivanje. Tada je jedan od njih sjeo za volan, ostali su se popeli na kamion. Krenulo ih je samo šesnaest jer su se ostali u posljednji čas predomislili. Punim gasom kamion je krenuo prema zatvorenim logorskim vratima koja nisu izdržala pritisak. S tornjeva su osuli paljbu po kamionu. Stigli su do zamrznute rijeke, iskočili i razbježali se na sve strane. Kad su stražari stigli do auta, našli su četiri mrtva i tri teško ranjena logoraša. Od ostale deve-

torice, četvoricu su uhvatili još iste noći, dvojica su bili ranjena, dok su petorica nestala.

Godine 1953. pričali su mi da je jedan od te petorice uhapšen na rijeci Amur. Ponovno su ga osudili na dvadeset i pet godina logora.

Nakon tog događaja u susjednom logoru, kod nas je došlo do pregrupiranja brigada. Mene su prebacili u brigadu Pavlova koja se sastojala od zatvorenika čiji je ostatak kazne iznosio najviše dvije godine. Ova je brigada radila samo noću: u šumi je tovarila drvo u vagone i na kamione.

Već sam prve noći shvatio da neću ostati živ ako mi ne uspije da se izvučem iz te brigade. Navikao sam na strahote užasa, ali to što sam ovdje vidio nadmašilo je sve moje iskustvo.

Pavlov je bio jedan od onih o kojima se u logoru govori da su »vuci«. Njegova je deviza bila: »Živjeti po svaku cijenu«, makar pri tom i drugi stradali. Pavlov se volio hvaliti da je za petnaest godina samo dva dana radio težak posao. Kroz to vrijeme bio je upravitelj, brigadir i nadglednik, a kad je jednom obolio, postao je i bolničar. Tada se otkrilo da je zajedno s ekonomom mrtvim zatvorenicima vadio zlatne zube i mijenjao ih za novac i rakiju. Osim toga, Pavlov je radio sa NKVD-om i MGB-om koji su mu zato davali lakše poslove i čuvali ga da ne strada, npr. u aferi sa zlatnim zubima.

Godine 1937. bio je po paragrafu 58, točka 7 i 8 osuđen na petnaest godina logora. Tvrdio je da nikada nije izvršio politički zločin. Svemu je bila kriva njegova lijepa žena i dobar stan u Lenjingradu. Njegova je žena željela rastavu, ali nije mogla riješiti stambeno pitanje. Ljubavnik joj je tada savjetovao da Pavlova prijavi NKVD-u da je psovao sovjetsku vlast i Staljina.

I jednoga lijepog dana odjednom su riješeni svi problemi koji se godinama nisu micali s mrtve tačke: Pavlova su uhapsili, protiv njega je svjedočila njegova žena i šegrt iz poduzeća u kome je radio. Šegrt je rekao da ga je Pavlov, kad bi pogriješio, nazivao »ušljivim kolhoznikom«.

Tada je novi muž ušao u stan raskrinkanog »kontrarevoludonara«.

Zatim je Pavlov jednog dana dobio pismo u kojem ga žena moli da joj oprosti i javlja mu da je »onu svinju« istjerala i da sada čeka da joj se vrati »jedini i pravi muž«.

Kad smo se postrojili kraj vrata, čuo se bas brigadira Pavlova:

- Kurve, koliko dugo ćete se postrojavati!

- Medvjedi, jeste li gotovi, majku vam...

Njegov prijatelj i pomoćnik ponavljao je sve što je Pavlov govorio.

Na radilištu su nas obično čekali vagoni koje je trebalo natovarivati. Uz svaki vagon postavljena su dva ili tri čovjeka, to je ovisilo o promjeru debla. Pred svakim vagonom stajala su dva vojnika s puškama.

Slabo osvijetljeni visoki stokovi bili su prije mišolovka nego radilište. Trebalo je dobro paziti da čovjek ne padne u dubinu, ili da ga ne zgnječi balvan. Dok smo radili, brigadiri i vojnici obasipali su nas najprostačkijim psovkama. Naročito su zlo prolazili oni koji nisu mogli utovariti posljednje redove u vagonu i koji su druge molili da im pomognu.

Kada su vagoni bili natovareni, smjeli smo zapaliti vatru i odmoriti se očekujući lokomotivu s praznim vagonima. Obično je trebalo pola sata da postave prazne vagone. Događalo se da manevarka nije slobodna. Onda bismo se odmarali sat-dva. Nesreće su se najčešće događale u toku utovarivanja druge partije. Ljudi

su već bili umorni i napola pospani, a radili su posao koji je zahtijevao neobičnu pažnju. Svi smo to znali, ali nitko nije mislio na posljedice. Kažnjenik je bio toliko željan odmora da mu je bilo svejedno hoće li ga »zaraditi« teškom povredom ili smrću.

I ja sam često pomišljao na smrt. Ostalo mi je još dvije godine do svršetka kazne. Hoće li me poslije toga pustiti? Znao sam da slobodnog logoraša osuđuju uvijek iznova na novu kaznu. A ako me puste, zar će to biti sloboda? U najboljem slučaju poslat će me u neko selo u izgnanstvo. Što me tamo čeka?

Zar se isplati živjeti kao rob staljinističkog »socijalizma«?

Kad god bih tako razmišljao dolazio sam do zaključka da se sve to može riješiti samo smrću. Ali kad sam već bio spreman da umrem, u meni bi uvijek nešto progovorilo: Karl, ne gubi hrabrost. Moraš preživjeti!

U svitanje smo teturali natrag u logor. Često bismo se vraćali po dva i tri sata kasnije.

Iza ulaznih vrata obično nas je čekao načelnik. Brigadir mu je referirao koliko smo vagona natovarili. Ako je rezultat bio zadovoljavajući, ništa nije govorio. Ali ako smo natovarili premalo vagona, počeo bi vikati:

- Fašisti, gadovi, što mislite da ćete badava žderati? Sutra ću vam pokazati, sutra ćete dobiti tri stotine grama kruha.

Načelnik je uvijek održao riječ! Bio je častan čovjek! Zato smo sutra dobili kaznenu hranu.

Čim bismo skinuli teške vatirane kapute, trčali smo u kuhinju po ono malo hrane. Zatim bismo se bacili na tvrde prične.

Obično sam se pokrivao vatiranim kaputom preko glave da me ne bi smetalo šetkanje dežurnog ili buka prilikom otvaranja i zatvaranja vrata. Ali pet-šest sati nije bilo dovoljno da se odmorim.

Došao je čas kad više nisam mogao izdržati.

Tog dana vratili smo se u logor tek u jedanaest sati prije podne pošto smo natovarili četrdeset pet vagona. Te noći bilo je dosta i onima koje je brigadir štedio.

Prilikom utovarivanja posljednjeg vagona slomila su se dva potpornja i naslagano drvo srušilo se i pokopalo dvojicu. Treći je pravovremeno odskočio u stranu. Jedan je bio mrtav, drugom su bile slomljene obje noge. Samo su ih odvukli u stranu. Stražari ih nisu htjeli odvesti u logor. Trebalo je ispuniti normu. Istu noć dogodila se još jedna nesreća. Na mjesto unesrećenih brigadir je postavio drugu dvojicu da završe utovar. Jedan se srušio na zemlju, a drugom je slomljena ključna kost. Kad smo se vratili, načelnik je šutio: te noći natovarili smo četrdeset i pet vagona.

Ispunili smo staljinsku normu.

Ljudski životi nisu bili važni.

Još za vrijeme rada pomislio sam da noćas posljednji put tovarim. Neka bude što bude! Nisam znao kako ću postupiti. Bilo mi je jasno: ne mogu jednostavno izjaviti da ne želim ići na rad. Završio bih u »karceru«. Trebalo je naći drugi izlaz.

Toga dana bio sam veoma umoran i nisam bio sposoban da mislim. Poslije jela legao sam na pričnu. Htio sam spavati. No ni to nisam mogao jer sam neprestano mislio što da uradim. U baraci je vladala gluha tišina. Tek oko dva sata dežurni je počeo gumenom četkom ribati pod. Da pokušam naći mjesto u kuhinji? To nije bilo jednostavno, trebalo je imati veze, a ja ovdje nikoga nisam poznavao. Odlučio sam da krenem službenim putem. Umio sam se. Poći ću k načelniku.

Kad sam otvorio uredska vrata, ugledao sam načelnika logora natporučnika Kovaljeva kako strogo razgovara s knjigovođom. Smatrao sam da sada nije povoljan trenutak. Htio sam se vratiti.

- Što želiš? - čuo sam načelnikov glas.

Okrenuo sam se. Vjerojatno sam izgledao tako očajno da je upitao nešto dobroćudnije:

- No, govorite! Što želite?

Po tome što je počeo sa ti, a nastavio sa vi, shvatio sam da je spreman da me sasluša.

- Građanine načelnice, ja sam iz brigade Pavlova, meni...

Kovaljev me prekine:

- Još jedan iz brigade Pavlova?

Nastavio sam: - Ovaj posao je odviše težak, potpuno sam iscrpljen.

- Odakle da uzmem jake? Svi govore da su slabi.

- Ali ja zaista više ne mogu - rekao sam.

- Ovdje nema drugog posla.

- Ja sam kuhar, možda bih mogao raditi u kuhinji? - bojažljivo upitam.

- Vi ste kuhar? Da, tu bi se nešto moglo učiniti. Ali ja nemam dosta ljudi za utovar, a zatvorenike sa dvadeset i pet godina kazne ne mogu noću slati na rad.

- Zaposlite me barem privremeno, da se malo oporavim, a onda ću opet raditi u šumi - zamolio sam ga.

- Znate što, do prvog radite na utovaru, a onda ću vas namjestiti kao kuhara.

Zahvalio sam mu. Obećanje da ću od prvog raditi u kuhinji davalo mi je snage. Ali ipak se nisam smirio, čekalo me više od dva tjedna užasa. Ne, ne mogu izdržati, osjećam da ne mogu. Ali gdje je izlaz?

Ostalo mi je još tri sata slobodnog vremena. Ako za to vrijeme ništa ne uredim, što onda? Zatim se sjetih! Brigadir Pavlov pod-

mitljiv je čovjek. Odlučio sam da mu ponudim 50 rubalja ako me oslobodi na tjedan dana. Znao sam da postoji mogućnost, naročito ako brigada radi noću. Brigadir može reći da radi više ljudi nego što ih stvarno radi.

Sreo sam ga u dvorištu. Pavlov se uopće nije obazirao na mene.

- Brigadiru - počeo sam - mogu li načas razgovarati s vama?

- Šta hoćeš? - Pavlov nije zastao i ja sam mu zakrčio put. - Pođimo u baraku. Tamo ćemo moći razgovarati, ovdje je hladno - reče i pokuša me gurnuti u stranu.

- O tome mogu razgovarati samo nasamo.

Pavlov me začuđeno pogleda.

- Šta hoćete? Govorite.

- Vas će uskoro osloboditi, a ja imam pedeset rubalja, koje biste mogli upotrijebiti. - Opazio sam da pažljivije sluša. - Dat ću vam tih 50 rubalja ako me na tjedan dana oslobodite posla.

- Kako vi to zamišljate? Ne, to je nemoguće.

- Shvaćam da u mene nemate povjerenja jer me slabo poznajete. Ali ja se već šesnaest godina nalazim u logoru i znam što je moguće. Sa mnom nećete imati loših iskustava.

- Razmislit ću o tome, a ti prije večeri dođi k meni - odgovori Pavlov.

Znao sam da je igra dobivena.

Sada je bio problem kako da izvadim pedeset rubalja koje sam ušio u hlače a da to drugi zatvorenici ne opaze. Popeo sam se na pričnu, svukao hlače i kad sam opipao mjesto gdje je bio ušiven novac, oprezno sam stao parati šav. Morao sam nekoliko puta prekidati posao jer su se susjedi budili. Napokon sam uspio.

Došlo je vrijeme večere i brigade su krenule u kuhinju. Brigadir je išao posljednji i ja sam stao iza njega. Očekivao me jer se

nije nimalo iznenadio. Nisam ni stigao da mu se javim, kad mi reče:

- Možete ostati u baraci.

- Hvala vam - odgovorio sam i gurnuo mu novac u ruku.

- Vidjet ćemo kakav ste čovjek.

- Možete biti potpuno mirni - rekao sam i dodao: - Uskoro ću raditi u kuhinji i neću vas zaboraviti.

- Gledajte da dođete u kuhinju, to je dobar posao.

Nakon toliko vremena mogao sam se odmarati. Opet sam bio sretan. Poslije večere morao sam paziti da ne izazovem pažnju. Trebalo se čuvati vlastitih drugova. Moj položaj bio je olakšan time što je na noćni rad išao samo mali broj zatvorenika. Danju ću reći da sam radio noću. Da budem potpuno siguran morao sam otići na spavanje u drugu baraku. To nije bilo jednostavno, jer iz barake moraju izići svi koji u njoj ne stanuju. Na udarac gonga baraka se zatvara, a otvara se tek ujutro.

Znao sam da mi može pomoći Hans Baltes. Otišao sam k njemu i ispričao mu što sam se dogovorio s brigadirom. Pitao sam ga gdje bih se mogao smjestiti. Hans mi predloži da dođem k njemu i spavam na prični između njega i drugog Nijemca.

Tako je prošlo tjedan dana. Nitko me nije otkrio. Znači, trebalo je ponovno krenuti na rad jer više nisam imao novaca. Načinio sam »inventuru« svojih stvari u japanskom rancu. Možda ću naći nešto što bih mogao dati Pavlovu da me izvuče na još nekoliko dana. Imao sam dva para rublja i jedan par cipela. Ponovno sam čekao priliku da s brigadirom razgovaram u četiri oka. Pavlov u početku nije htio ni čuti, rekao mi je da je onih pedeset rubalja morao dijeliti s nadglednikom koji je već drugog dana opazio da me nema. Ali na kraju ipak dobijem još tjedan dana »dopusta«.

Napokon je došao dugo očekivani prvi. Trideset i prvog otišao sam u ured da podsjetim načelnika na obećanje. Kad sam ušao,

upravo je psovao grupu brigadira i predbacivao im da brigade loše rade. Čekao sam pogodan trenutak.

Prišao sam načelniku i rekao o čemu se radi.

Dugo je razmišljao, a ja sam stajao pred njim nepomično i strahujući. Napokon sam čuo kako je nešto promrmljao, jedva sam razabrao da treba da potražim svog brigadira. Nekim slučajem Pavlov je upravo ušao u ured.

- Pavlov, je li to tvoj čovjek? - upita načelnik.

- Da, građanine načelnice, iz moje brigade.

- Kako radi?

- Vrlo dobro, građanine načelnice.

- On bi htio raditi u kuhinji. Što misliš, hoće li tamo biti koristan, ili želi krasti?

- Kao radnik je savjestan, nije kradljivac - odgovori Pavlov.

- Da, da, poznajem takve svece. Gori su od lopova.

- Ljudi iz brigade koji su s njim bili u II logorskom odjeljenju kažu da je veoma dobar kuhar i da je savjesno obavljao dužnost.

- Dobro, pokušat ćemo s njim. Neka radi do trećeg, a onda ćemo ga uzeti u kuhinju - zaključi načelnik.

Kako je sada bilo gotovo sigurno da ću raditi kao kuhar, nije mi bilo teško da isposlujem još tri dana »dopusta«. Trećeg dana došao je nadglednik i javio mi da odmah odem u sanitetski odio gdje će me liječnik Sečuk u prisutnosti šefa sanitetskog odjeljenja temeljito pregledati.

Liječnik me pitao jesam li imao spolne bolesti. Nakon pregleda šef me upozori da u kuhinji moram raditi savjesno i prije svega zaboraviti da imam prijatelje. I za najmanju nepravilnost bit ću strogo kažnjen.

Javio sam se upravitelju kuhinje i predao mu cedulju koju sam dobio od šefa sanitetskog odjeljenja. Upravitelj kuhinje bio

je Kavkažanin. Na ruskom jeziku, s jakim kavkaskim naglaskom, ispitivao me o mojoj dosadašnjoj kuharskoj djelatnosti. Kad sam mu rekao da znam kuhati logorski »meni«, što sam naučio u Norilsku, on mi reče:

- Napokon jedan koji govori istinu. Inače svi pričaju da su radili u najboljim restoranima u Moskvi i Lenjingradu.

Stekao sam njegove simpatije kad je saznao da nisam Rus, jer on je tako slabo govorio ruski da nije ni opazio koliko ja loše govorim. Dogovorili smo se da ću sutra u osam početi raditi u dnevnoj smjeni.

Iz kuhinje sam otišao do Hansa Baltesa da bih ga obavijestio o novostima. Kad sam ušao u njegovu baraku, Hans nije bio iznenađen.

- Znam sve - reče.

- Znači, ne treba da pričam?

- Pričaj samo, zanima me kako je bilo.

Ispričao sam mu sve redom, od dolaska u sanitetsko odjeljenje do razgovora u kuhinji. On me upozori na teškoće koje me čekaju ako budem, kao i prije, pomagao strance. Naročito me upozori da njemu ne dajem više hrane jer svi znaju da smo prijatelji. Na kraju razgovora rekao sam mu da bih radije radio kao drvosječa nego u kuhinji ako ne bih smio pomagati one koji ni od koga ne dobivaju pomoć.

Kuhinja u kojoj se dvaput dnevno kuhalo za dvije tisuće ljudi nalazila se u dugačkoj baraci. U njoj nije bilo sporednih prostorija u kojima bi se mogli obavljati pripremni radovi. Nekoliko metara daleko od kuhinje nalazio se podrum u kome je deset invalida priređivalo povrće za kuhinju. Vodu su donosili iz bunara koji je bio udaljen pedesetak metara. Čitav posao obavljala su dva dnevna kuhara, jedan noćni i dva pomoćna. Kuhinjski uređaji

bili su veoma oskudni, a tri velika kazana i štednjak nisu bili takvi da bi se u njima dobro priredila ma i najjednostavnija hrana. U kuhinji se kuhalo posebno jelo za pedeset bolesnika. Kako nije bilo ventilacije, prostorija je uvijek bila puna pare, naročito kad se kuhalo istovremeno u nekoliko kazana.

Kao i svugdje u logorima, zatvorenička hrana sastojala se od juhe i kaše. Nagradna hrana za one koji bi premašili normu bila je komadić slane ribe, ponekad pedeset grama slanog mesa.

Kad sam se prvog dana poslije rada u kuhinji vratio u baraku, pitao sam se da li je bolje raditi u šumi ili u kuhinji? Kad bih znao da me neće noću slati na utovar, već na sječu, sutra bih krenuo na rad u šumu.

Slijedećih dana posao je bio nešto lakši jer sam se bolje upoznao s prilikama u kuhinji. Prva dva dana moji zemljaci, zahvaljujući Hansu Baltesu koji im je savjetovao da mi odmah u početku ne stvaraju teškoće, nisu navaljivali da im pomognem, ali ubrzo je uslijedio pritisak. Bilo je malo onih koji nisu tražili dodatnu hranu. Davao sam im što sam mogao, nekome juhu, drugome kašu, ponekad i komadić ribe.

Izgladnjeli ljudi kružili su oko kuhinje i čekali pogodan trenutak da mi priđu. Nisam mogao otići ni u zahod a da me ne bi zaustavljali i tražili hranu.

U »KARCERU«

Prošla su tri tjedna. Kad sam jedne večeri ušao u baraku i popeo se na pričnu, uđe nadglednik i naredi mi da ga slijedim. Nerado sam ga poslušao jer sam bio umoran od napornog rada.

Kad smo izišli iz barake, razmišljao sam zašto me zovu. Možda su načelniku potrebna neka objašnjenja, ili me netko prijavio.

Nadglednik je ključem otvorio vrata ograde kojom je bio ograđen »karcer«. Zastao sam.

- Dođi, dođi! - reče.

Krenuo sam za njim u dvorište, zatim do »karcera«. Strme stepenice vodile su u slabo osvijetljenu prostoriju. Nadglednik iz džepa izvadi list papira i pruži mi ga da ga pročitam.

»Logorska uprava je saznala da je zatvorenik Štajner, koji radi kao kuhar, hranio bandu stranaca. Za ovu povredu logorskog režima Štajner se kažnjava sa pet dana 'karcera'.

Upravitelj logorskog odjeljenja 030 natporučnik Kovaljev.«

Nadglednik je otvorio jednu od četiri ćelije. U prostoriji se nalazila prična na kojoj su sjedila dva čovjeka koje u tami nisam mogao prepoznati. Tek kad sam s njima progovorio nekoliko riječi, ustanovio sam da je jedan Korejac, a drugi Rus.

Bio sam veoma umoran. Legao sam na tvrdu pričnu i ubrzo zaspao. Oko ponoći sam se probudio i osjetio da mi je čitavo tijelo ukočeno od hladnoće. Hodajući amo-tamo uskim prolazom pokušavao sam se malo ugrijati, ali to zbog velike studeni nije bilo moguće. Ni ona dvojica nisu mogla spavati, naizmjence smo šetkali prolazom.

Kad je svanulo, kroz maleni prozor s rešetkama prodrlo je malo svjetla u našu rupu. Tri stotine grama kruha i lonac vru-

će vode, uobičajeni »karcerski« obrok, bijaše hrana za čitav dan. Prijepodne nas nisu vodili na posao. Nadglednik je došao tek u dva sata poslije podne i izveo nas pred kasarnu gdje smo kopali duboke jame za električne stupove. U osam sati uveče ponovno smo bili u rupi.

Odjednom smo na prozoru čuli tiho kucanje. Korejac ustane s prične, priđe prozoru, uhvati se za rešetke i privuče se otvoru.

- Je li ovdje Karl Štajner? - začuje se.

Potegao sam Korejca za noge, zatim sam se popeo.

- Karl, jesi li ti?

Prepoznao sam glas Hansa Baltesa.

- Kako bih ti mogao dati kruha? - upita Hans.

Iako je Hans govorio veoma tiho, Korejac je sve čuo i viknuo:

- Razbij staklo.

Začula se lomljava stakla i u ćeliju uđe hladna struja zraka. S mukom nam je uspjelo da kroz mali otvor uguramo nekoliko komadića kruha.

Dok sam razgovarao s Hansom, Korejac je već pojeo komadić kruha. Kad sam dijelio kruh, Rusu sam dao nešto veći komad. Korejac se stao buniti, a Rus ga podsjeti da je već komadić pojeo.

Bio sam veoma zahvalan Hansu koji se već prvog dana usudio da prođe opasan put od nekoliko redova bodljikave žice. Korejac je svakako htio znati ime čovjeka koji je donio kruh. Kad sam mu rekao da čovjeka zbog mraka nisam mogao prepoznati, on primijeti:

- Znam tko je bio. To je onaj njemački liječnik, tvoj prijatelj.

Rus mu odgovori umjesto mene:

- Kruh si požderao, što još hoćeš?

Slijedećeg dana Hans je ponovno došao. Opet sam se popeo na prozor i izvadio krpe kojima smo začepili rupu. Hans je opet donio nekoliko komada kruha i komad šećera. Podijelili smo to na tri jednaka dijela. Čudio sam se odakle mu toliko kruha, znao sam da ni sam nema dovoljno.

Kad smo slijedećeg dana išli na posao, opazio sam da je Korejac zastao da porazgovara s nadglednikom. Odmah sam znao da prijavljuje Hansa i mene.

- Korejac te otkucao zbog kruha - reče Rus.

- Pa dobio je svoj dio.

- Da, ali s tim ljudima nikad nisi siguran.

- Razumio bih ga da sam sve sam pojeo.

- Nekim je ljudima izdaja u krvi.

Kad smo se poslije rada vratili u ćeliju, nadglednik pogleda prema prozoru i upita tko je razbio staklo.

- Prozor je već bio razbijen kad smo došli. Mi smo ga samo zapušili krpama - reče Rus.

Nadglednik je šutio i izišao iz ćelije.

Bio sam sretan što je stvar tako glatko prošla.

Četvrtog dana, bila je subota, izveli su me iz »karcera« i nadglednik mi reče da me vodi MGB oficiru. To me veoma začudilo jer mi se činilo nevjerojatnim da me zbog rada u kuhinji vode na preslušavanje oficiru MGB. Ali barem ću se malo ugrijati, a tog časa to je bilo najvažnije.

Nadglednik me odveo u sobu koja se nalazila pored sobe načelnika logora. Za pisaćim stolom sjedio je oficir MGB, u uniformi koja se razlikovala od enkavedeovske jedino po žarkocrvenim epoletama. NKVD je imao plave.

Kad sam ušao, emgebeovac se nasmiješi kao da je ugledao starog znanca. Nisam znao kako da to shvatim. Ravnodušno sam ga gledao.

- Kako se osjećate?

Pitanje nije bilo novo. Ako oficir MGB-a ili MVD-a želi izraziti svoju simpatiju, ova fraza bijaše najviše što se moglo očekivati.

- Ne naročito dobro.

- Kako to? Radite u kuhinji, a tužite se da vam je loše.

- Prvo, više ne radim u kuhinji, već sjedim u »karceru«, drugo, rad u kuhinji samo je manje moguće zlo.

- Zašto ste u »karceru«?

- Zato što sam nekim zemljacima dao malo više juhe.

- Naredit ću da vas puste iz »karcera«.

- To neće biti potrebno jer je sutra peti dan, ionako će me osloboditi - odgovorio sam.

Oficir ustane, zapali cigaretu i stane šetati po sobi. Kad je napola popušio, upita me želim li pušiti.

- Hvala, nisam pušač.

Dok se oficir šetkao, nepomično sam sjedio i slijedio očima njegove pokrete. Što se opet sprema?

Dosada sam imao posla samo sa dvije vrste staljinističkoga policijskog aparata, sa NKVD-om i MVD-om, ali čini se da mi je bilo suđeno da upoznam i treću.

Emgebeovac je bio srednjeg uzrasta, širokih ramena, okrugla lica i plavokos. Na epoletama je imao oznake majora.

Major napokon sjedne i nasloni glavu na desnu ruku.

- Vi ste već dugo u ovom logoru? - upita.

- Otprilike dva mjeseca.

- Bili ste u 033?

- Da.

- Poznajem vas, znam da ste bili u logoru 033.

- Vi me poznajete? Ja vas vidim prvi put. Začuđeno sam ga gledao.

- Mnogo znam o vama - ispravi se major. - Tko je još s vama iz logora 033 prešao ovamo?

- Poznajem samo nekoliko ljudi od stotinu zatvorenika koji su ovamo prebačeni.

- Navedite njihova imena.

Rekao sam dva-tri imena koja su mi pala na pamet.

- S kim ste prijateljevali u logoru 033?

- U logoru 033 nisam imao prijatelja. Jedini mi je prijatelj bio Josef Berger, ali on je otpremljen.

- A Kapp i Stift, zar to nisu bili vaši prijatelji?

- Upravo suprotno. Oni su bili moji neprijatelji.

- Kako to? - iznenadio se major.

- Nisam htio imati nikakve veze s pustolovima.

- Nama je poznato da su oni bili vaši istomišljenici - major će važno.

- Obavijestili su vas, kao i uvijek, krivo. Najodlučnije tvrdim da s tim pustolovima nisam imao ništa zajedničkog.

- Dobro, o tome ćemo razgovarati sutra. Danas više nemam vremena.

Major me otpusti.

Otišao sam u baraku i odlučio da se tek uveče javim u »karcer«; pretpostavljao sam da nadglednik neće znati koliko je dugo trajalo preslušavanje.

Popeo sam se na pričnu da u miru razmislim o tome što se do-

godilo. Ponovno je počelo, pomislio sam. To je već treća istraga. Kad mi je godine 1943. Gorohov dodao novih deset godina, od prve kazne preostalo mi je samo još tri godine. Sada mi je ostalo još šesnaest mjeseci.

Ali ja se više nikada neću osloboditi kandža NKVD-a, MVD-a i MGB-a. Zar je moguće da će me »priključiti« društvu Kappa, Stifta i Černjavskog i tako napokon svršiti sa mnom?

Ležao sam nekoliko sati i nisam osjećao ni glad ni potrebu za snom iako tri dana nisam pojeo ništa toplo, niti sam četiri noći mogao spavati. Poslije očajanja postao sam apatičan.

Neka bude što bude, nemam snage da bilo što promijenim.

Sišao sam s prične, htio sam otići do Hansa Baltesa, ali onda sam se sjetio da je još prerano i da se još nije vratio s rada.

Odjednom se javi glad. Uputio sam se prema kuhinji i naišao na nadglednika. Upita me - je li preslušavanje završeno. Kad sam potvrdio, on mi ipak dopusti da pojedem obilan ručak koji su mi dali moji prijatelji u kuhinji. Zatim me odvede u »karcer«.

Rus i Korejac zanimali su se gdje sam bio toliko dugo, ali kad su vidjeli da nerado odgovaram, ostavili su me na miru. Tek sada sam se sjetio da su mi prije nekoliko dana moji znanci iz logora 033 ispričali da ih je preslušavao MGB i tražio od njih da izjave kako sam pripremao oružani ustanak. Tada sam pretpostavljao da su to izmislili da bi od mene dobili što više hrane.

Dakle, protiv mene traže se svjedoci, a kad MGB traži, onda će ih sigurno i naći. Stara ruska poslovica glasi: »Bila bi golova - homut najdetsa« (Ako postoji šija, naći će se i ham).

U nedjelju mi je istekla petodnevna kazna. U deset sati ujutro došao je nadglednik i pustio me iako mi je kazna isticala tek u devet sati uvečer. Nadglednik me opomenuo da ne izlazim u dvorište jer bi netko mogao primijetiti da me ranije pustio.

Odmah sam otišao Hansu, koji se veoma obradovao što je neprijatna epizoda završena. Htio je potražiti malo kruha za mene. Jedva sam ga uspio odgovoriti, nije vjerovao da sam se jučer u kuhinji dobro najeo.

Razgovarali smo o tome kamo će me poslati na rad. Zaključili smo da me očekuje najteži posao, utovarivanje vagona u noćnoj smjeni. O preslušanju mu nisam govorio.

Najprije treba da nabavim toplu odjeću jer su mi vatirane hlače i pustene čizme oduzeli i dali mi ljetne hlače i cipele za rad u kuhinji. Da bih dobio toplu odjeću morao sam otići nadgledniku i zamoliti ga da mi da potražnicu za skladištara. Ali on mi reče da od upravnika nema nikakav nalog da me pošalje na rad u šumu.

Začuo se udarac gonga, a ja još uvijek nisam znao s kojom brigadom treba da pođem na rad. Ponovno sam otrčao nadgledniku. Ponovno mi je odgovorio:

- Čekaj u baraci.

Baraka se ispraznila, svi su otišli na posao. Kad je stigla kontrola, dežurni raportira:

- Građanine načelnice, brigada od četrdeset i dva čovjeka nalazi se kompletna na radu.

Upravitelj radnog odjeljenja samo s vrata proviri u baraku, zatim se okrene i ode u pratnji svojih pomoćnika. Mene nisu opazili, a i dežurni je zaboravio da sam ostao ležati na prični.

Prošao je jedan sat, u baraku uđe nadglednik i upita dežurnog gdje sam. Tek sada se dežurni sjetio da ležim na prični. Probudio me vukući me za noge.

- K načelniku - reče.

Sišao sam s prične i krenuo u logorski ured.

Kad sam pokucao na vrata, čuo sam duboki bas Kovaljeva:

- Ulazi.

Nadglednik je ostao napolju. Kad sam ušao i zastao na vratima, Kovaljev me odmjeri od glave do pete. Stajao sam nepomično.

- Nu, što? - poče Kovaljev.

Šutio sam.

- Je li bilo u redu što smo te zatvorili u »karcer«? - upita.

Nisam odgovorio.

- Zar si progutao jezik? - postao je nestrpljiv.

- S vašeg je stanovišta bilo u redu - odgovorio sam.

- Ah, s moga stanovišta, a s vašeg nije, iako ste šakom i kapom prijateljima dijelili namirnice, a one su bile namijenjene svim zatvorenicima.

- Građanine načelnice, dijelio sam samo ono što je preostalo u kazanu nakon raspodjele.

- Nitko ne smije dobiti ni grama više od onoga što zasluži. Inače u šumi nitko ne bi ispunjavao normu kad bi znao da je kuhar dobra majka koja će dati ono što neće načelnik.

Šutio sam. Znao sam da nijedan načelnik ne voli kad mu zatvorenik protuslovi.

- Vrati se na svoj posao u kuhinju, ali jao tebi ako saznam da si podijelio makar žlicu juhe više.

Šef kuhinje bio je veoma iznenađen što sam se nakon »karcera« ponovno vratio u kuhinju. Ali bio je zadovoljan.

Kad sam prilikom dijeljenja večere ponovno stajao kraj kuhinjskog prozora, gledali su u mene kao da sam uskrsnuo. Uvečer sam sreo Hansa i on mi reče da se rijetko kada događa da nekog iz »karcera« ponovno vrate na rad u kuhinju. To znači da me veoma cijene kao radnika.

Prošla su još četiri dana. U podne petog dana u kuhinju uđe nadglednik.

- No, daj mi jelo i otiđi u baraku. Prebacit će te u odjeljenje 025 - reče mi.

U početku sam mislio da se šali. Upitno sam ga pogledao.

- Da, da, govorim ozbiljno, odlaziš na etapnu stanicu.

Tako sam saznao da je odjeljenje 025 etapna stanica »Ozerlaga«.

Htio sam se oprostiti s ovdje jednim prijateljem, ali Hans je bio na radu i nije se vraćao prije osam sati uvečer. Slučaj je htio da je tog dana pratnja koja me trebala odvesti na stanicu zakasnila, tako sam imao prilike da ga obavijestim o tome što se dogodilo. Tek sada sam mu ispričao o preslušanju. On je pretpostavljao da me vode u zatvor. Rastanak je bio dirljiv kao da smo prijatelji već mnogo godina. Nikada ga više nisam vidio. Godine 1955. čuo sam od čovjeka koji je došao iz Tajšeta da je MGB Hansa s grupom rumunjskih građana predao rumunjskim organima.

U devet sati uvečer preuzela su me dva vojnika kao pratnja do 129. kilometra, kamo stiže redoviti putnički vlak iz »Lene« koji me treba odvesti u Taj set.

Bila je hladna i vedra noć. Nebo je bilo zvjezdano, mjesec je bio tako svijetao kao da nam želi osvijetliti put u mračnoj prašumi. Hodali smo prema željezničkoj stanici. Jedan je vojnik išao ispred mene, drugi za mnom. Do polaska vlaka bilo je još dosta vremena jer su mi dopustili da se nekoliko puta odmorim i skinem japanski ranac. Kad smo stigli bilo je pola jedanaest. Do dolaska vlaka ostalo je još pola sata vremena. Sjeo sam na ranac pred željezničkom zgradom, a vojnici su šetali pored mene, pušili i grijali se.

Nekoliko minuta prije jedanaest sati stigla su još dva vojnika sa zatvorenikom iz logora 033. Vojnici su se pozdravili i dopustili zatvoreniku da sjedne pored mene. Bio je to Dulkin, onaj isti liječnik koji me pregledavao nakon dolaska iz Aleksandrovskog centrala i koji mi je dao treću radnu kategoriju. Pozdravili smo se i dr Dulkin mi reče da i njega vode u logor 025.

Naš je vlak stigao sa četrdeset minuta zakašnjenja. Na vratima »stolipin vagona« pojavi se oficir i vojnici mu predaju popratne papire.

- Ulazite!

Tek što smo ušli u vagon, začuo se zvižduk i vlak krene. Na stanicu Tajšet stigli smo veoma rano. I tamo su nas preuzeli vojnici koji su nas uobičajenim psovkama tjerali da požurimo.

Već pred ulaznim vratima mogle su se primijetiti dvogodišnje promjene: vrata su bila masivnija, a pred ulazom su stajala dva reda protutenkovskih stupova duboko ukopanih u zemlju, pa su vozila mogla ulaziti u logor samo sa strane. Ograda visoka šest metara bila je pojačana s još dva reda bodljikave žice. Svuda su se šetkali vojnici s automatima.

Našu grupu od stotinu i dvadeset ljudi preuzimalo je nekoliko oficira i velika grupa nadglednika. Preuzimanje je trajalo iznimno kratko. S druge strane stajali su logorski policajci koji su odmah počeli pretraživati naše stvari.

Mene i doktora Dulkina odijelili su od ostalih. Dok su druge smjestili u četvrtu baraku, nas su odveli u baraku u kojoj su se nalazili samo oni zatvorenici za koje je zainteresirano istražno odjeljenje.

Etapna stanica »Ozerlaga« bila je tako promijenjena da je nisam mogao prepoznati. Nekada je ovdje vladala velika živost i zatvorenici su se slobodno kretali između baraka. Žensko odjeljenje

koje je bilo odijeljeno samo bodljikavom žicom i koje je čuvao samo jedan stražar-invalid, sada se nalazilo na drugome mjestu i ograđeno visokim plotom od dasaka. Prošla su vremena kad se plesalo sa ženama. Bilo je dovoljno da se zatvorenik samo približi ženskom odjeljenju i odmah bi ga kaznili sa pet dana »karcera«.

Sada je u barakama vladala velika čistoća. Nekada smo se gušili u prljavštini. Mjesta je bilo dovoljno jer je bio sagrađen velik broj novih nastambi. Jedino je baraka u kojoj smo se nalazili bila prepuna.

Ovdje sam sreo mnoge znance koji su došli iz različitih logora i čekali da ih pozovu kao svjedoke ili kao optužene.

Upoznao sam i Heinza Gewürza, Austrijanca, koji je s roditeljima nakon dolaska nacista u Beč pobjegao u Švicarsku. Sve do početka rata živio je u Ex-le-Bainesu, a onda se javio kao dobrovoljac u francusku armiju. Primio je visoka odlikovanja za hrabrost. Poslije rata dodijelili su ga francuskim trupama u Austriji.

Godine 1947. Rusi su ga oteli i u Moskvi osudili kao francuskog špijuna na dvadeset i pet godina logora. Sada su ga ponovno preslušavali i zahtijevali od njega da tereti druge zbog špijunaže u korist Francuske.

Drugi Austrijanac bio je neki mladić iz Štajerske. Rusi su ga kao bivšeg člana hitlerovske omladine osudili na deset godina logora. Sada su ga ponovno preslušavali u vezi s otkrivanjem »ustaničke organizacije« u logoru »DOK«.

U isto vrijeme stiglo je nekoliko grupa Nijemaca koji su kao američki agenti bili uhapšeni u Istočnoj zoni, svi su bez iznimke dobili dvadeset i pet godina logora. Kao i mnogi novopridošli, oni tih dvadeset i pet godina nisu shvaćali ozbiljno. Nadali su se da će ih za mjesec-dva osloboditi američke trupe. Svaka druga riječ bila je: Foster Dulles, u koga su polagali sve nade. Kad su od

mene čuli da već šesnaest godina uludo čekam na dan oslobođenja, zaprepašteno su tresli glavama i sumnjičavo me pitali je li to istina, nisam li to izmislio da bih se »napravio važan«.

Tjedan dana nakon dolaska u Tajšet pozvali su me na preslušanje. U zgradi upravne etapne stanice nalazila se soba u kojoj je bio smješten MGB. Preslušanje je trajalo više od dva sata. Pitali su me uglavnom ono isto što i u logoru 030. Preslušavao me major Jakovljev. Na kraju me opomenuo da budem razuman i da sve priznam, jer MGB ionako sve zna.

Prošlo je nekoliko dana. Ponovno me pozvaše. Oprostio sam se od starih i novih prijatelja i krenuo prema izlazu. Dočekao me sam major Jakovljev. Napolju je stajao džip u kome je osim šofera sjedio još jedan oficir.

Džip je skakutao po cesti od jednog kraja Tajšeta, gdje su se nalazili veliki logori, do drugog kraja, gdje su se nalazili MGB i MVD.

Pred željezničkom rampom, koja je Tajšet dijelila na dva dijela, morali smo stati jer je prolazio ekspres Peking-Moskva. Kad smo stigli do naselja, džip se zaustavi u velikom stražnjem dvorištu. Najprije iziđu major Jakovljev i onaj oficir, šofer ostane sa mnom u kolima. Nakon deset minuta i ja izađem. Prošli smo pored straže na ulazu i ušli u dugačak hodnik u kome su na podu ležali debeli tepisi. Desno i lijevo bila su bijelo obojena vrata, neka i tapecirana.

Dok sam sjedio u hodniku na rancu i čekao, oficiri su izlazili i ulazili. Među njima sam primijetio i nekoliko žena. Iz jedne sobe s tapeciranim vratima upravo su izveli ženu koja je plakala. Kad je prolazila pored mene morao sam se na zapovijed stražara okrenuti prema zidu da je ne bih gledao. Čuo sam samo jecanje i »bože moj, bože moj«. Kad je prolazio čovjek u logorskoj odjeći,

ponovno sam se morao okrenuti k zidu. Dvije djevojke u crnim suknjama i bijelim pregačama nosile su čaj i sendviče. Osjetio sam strašnu glad.

Nakon dugog čekanja pozvao me major Jakovljev. Htio sam uzeti i ranac, ali Jakovljev odmahne: - Nije potrebno.

U sobi su se nalazila dva stola, za jednim je sjedio čovjek u uniformi MGB bez oznake čina. Po poštovanju kojim mu se obraćao major Jakovljev, shvatio sam da je to pretpostavljeni.

Posjeli su me na stolicu. Očekivao sam ono uobičajeno: Kako se osjećate, ali ovaj me umjesto toga upita:

- Zar ne želite otići na slobodu?

- Zar mislite da ima živog bića koje ne čezne za slobodom? - odgovorio sam.

- Zašto nas onda prisiljavate da i po treći put pokrenemo postupak protiv vas?

- Prvi put me to začudilo, ali sada sam se već navikao.

- Da, lijepo je što ste se navikli, ali znate li da to jednom može i tragično završiti?

- Utoliko bolje, barem ću se odmoriti - odgovorio sam poluglasno.

- Da, vidim da ne cijenite svoj život.

- Koji život mislite? To što sada živim nije život.

- Tako nećemo nikamo dospjeti. Morate nam pomoći da završimo istragu.

- Što opet imate protiv mene? Ja se ni za što ne osjećam krivim.

- Bili ste okruženi bandom američkih agenata koji su spremali ustanak. Mi moramo likvidirati to gnijezdo špijuna. Ako vas ništa ne veže s tim agentima, onda nam morate pomoći da ih istrijebimo.

- Varate se ako mislite da vam mogu pomoći. Za čitavo vrijeme klonio sam se tih ljudi i nisam ih ni pozdravljao.

- Promislite o tome, imate vremena.

- Što ćete sa mnom učiniti? - upitao sam.

- Prisiljen sam da vas zadržim u zatvoru.

Podigao je telefonsku slušalicu i izgovorio nekoliko riječi. Pojavio se mladi oficir i izveo me iz sobe. Uzeo sam ranac, slijedio sam ga do džipa. Pored mene sjeo je oficir, kraj šofera njegov kolega. Poslije sam saznao da je to bio načelnik zatvora.

Već sam izdaleka opazio veliku drvenu zgradu i stražarske tornjeve koji ukrašavaju krajolik u svakom sibirskom mjestu. Zatvorenici su u dvorištu pilili drva. Kad smo ušli, okrenuli su nam leđa. Drvena zgrada zatvora izgledala je isto kao i norilski zatvor. Vjerovao sam da su oba zatvora sagrađena po istom projektu. I ovdje je nekoliko stepenica vodilo duboko dolje, a ćelije, službene prostorije nadglednika, kao i spremišta za stvari zatvorenika, sve je bilo raspoređeno kao u Norilsku.

Morao sam se skinuti da bi mi pregledali odjeću. U ćeliju nisam smio ništa ponijeti, čak ni pokrivač.

Krenuo sam za nadglednikom koji me odveo u ćeliju u kojoj su već bila četiri čovjeka. Nije prošlo ni pola sata, već sam znao tko su ti ljudi, kako se zovu i zašto se nalaze u istražnom zatvoru. Jedan mi je rekao kako je u logoru slušao o meni. To me u ovoj situaciji nije radovalo.

Uzbek Abdula svratio je odmah u početku pozornost izazovnim ponašanjem. Mađarski barun Szilazi govorio je mađarsko-njemačkim jezikom. Kad sam ušao u ćeliju htio je govoriti samo njemački, iako sam ga upozorio da to nije zgodno jer je tim jezikom govorio samo Abdula. Druga dvojica bili su kriminalci, Rusi.

Abdula je do početka rata bio pastir u planinama Uzbekistana. Sve do odlaska u armiju nije znao da na svijetu postoje i druge stvari osim njegova kolhoza i ovaca koje je čuvao. Jednog je dana dospio u zarobljeništvo. Kada su ga u njemačkom zarobljeništvu izgladnili »do smrti«, pokorio se i ušao u »legiju« koju je organizirao SS i u kojoj su se nalazili Muslimani iz Sovjetskog Saveza. Abdulu su s još nekoliko njegovih zemljaka poslali u stražarsku četu koncentracionog logora Oswiencim gdje je zajedno s esesovcima ubijao logoraše. Abdula nije mogao pravovremeno pobjeći, Rusi su ga uhvatili i osudili na dvadeset i pet godina. Poslali su ga u odjeljenje »katorgaša« »Ozerlaga«, koji se nalazio s druge strane rijeke Lene. Pošto je nekoliko godina radio kao »katorgaš«, htio je barem neko vrijeme izbjeći težak rad te je napisao pismo MVD-u u kome je priznao da je u Oswiencimu zajedno s nekim esesovcem opljačkao nakit ubijenih zatvorenika i zakopao ga u logorskom dvorištu. Ponudio je da će pokazati mjesto. Trajalo je nekoliko mjeseci i Abdulu su vratili u Osvviencim da pokaže MVD-u mjesto gdje je zakopao blago. Tada su shvatili da ih je povukao za nos. Vratili su ga u Tajšet i podvrgli novoj istrazi. Sada su smatrali da je preblago kažnjen.

Szilaziju je bilo petnaest godina kad mu je umro otac. Od njega je naslijedio barunsku titulu i imetak koji je 1945. propao. Sa dvadeset godina preselio se iz provincijskog gradića u Budimpeštu da završi studij. To bi mu vjerojatno i uspjelo da mu tetka, koja je živjela u inozemstvu, nije slala novac. Prilikom upisa na Sveučilište mogao je zatajiti barunsku titulu, ali pošiljke novaca nisu mogle ostati tajnom. Jednog su ga dana uhapsili i otkrili njegovo porijeklo. Iako se Szilazi zaklinjao da je novac primao samo od tetke, osudili su ga kao »stranog« agenta na dvadeset i pet godina logora i otpremili u Sibir.

U »Ozerlagu« se nalazio u logorskom odjeljenju »DOK«, kombinatu za preradu drva, u kome su zatvorenici proizvodili standardne kuće, okvire za prozore i vrata, skije, željezničke pragove i slično. Szilazi se nikako nije mogao pomiriti s tim da on, barun, mora dvadeset i pet godina teško raditi i uz to gladovati. Osnovao je tajno udruženje kome je dao ime »Osvetnici«. Uskoro je okupio dvadeset i pet nesretnika koje je uvjerio da je sitnica srušiti sovjetsku vlast. Potrebna je samo čvrsta volja! Zatvorenici su se sastajali jednom tjedno u sušionici pogona, čiji je ložač također bio član organizacije. Sve je bilo tako »konspirativno« da je MGB bio obaviješten o svakom koraku članova organizacije. Kad je MGB-u bilo dosta baruna i njegovih pristalica, sve ih je pohapsio. Dok su dvadeset i dva člana bacili u zatvor, trojicu su prebacili u drugi logor jer su bili agenti MGB-a, a na sudu su se pojavili kao svjedoci. Svjedoci, tri bivša esesovca, potvrdili su ono što su već izjavili istražnom sucu. Na temelju tih izjava osudili su na smrt osam zatvorenika, među njima i Szilazija, a sedamnaest na dvadeset i pet godina »katorge«. Među ovima nalazio se i mladić iz Štajerske.

Prošlo je sedam dana. Ponovno su me pozvali na saslušanje oficiru u civilu. Njegovo je prvo pitanje glasilo:

- Vi ste Bečanin?

- Da, rođen sam u Beču.

- Kad ste posljednji put bili u Austriji?

- Godine 1932.

- Onda sam ja bio mnogo kasnije u Austriji - reče oficir.

- Zaista ste bili u Austriji? - upitao sam.

- Da, bio sam dodijeljen okupacionim vlastima.

Od tog časa razgovor je poprimio drugi ton na koji nisam bio navikao. Oficir MGB-a nije mogao sakriti svoje oduševljenje

Austrijom. Naročito mu se svidio Baden, u kome se nalazio štab maršala Konjeva. Kad sam to čuo, shvatio sam da ga je to oduševljenje vjerojatno i dovelo iz Badena u Tajšet.

Pošto smo tako razgovarali dva sata, on zapovjedi da se donesu sendviči i čaj, koje sam s tekom pojeo. Zatim reče:

- Što da učinim s vama?

- Molio bih vas, pošaljite me natrag u logor da odradim svoju kaznu i da napokon dođem do slobode.

- Vi mislite da je to tako jednostavno? Pogledajte - pri tom pokaže hrpu spisa - u ovim se prijavama desetak puta spominje vaše ime.

- Morate mi vjerovati da nisam imao nikakve veze s onim pustolovima.

Imam dovoljno iskustva da se ne upuštam u takve stvari, to više što sam veći dio kazne odslužio.

- Da, kad bi bilo dovoljno samo to da vam vjerujem.

- Siguran sam da možete postići to da me ostave na miru, pogotovu zato što sa svim tim nisam imao nikakve veze.

- Pokušat ću razgovarati sa šefom. A sada idite - reče oficir.

Kad su me uveli u ćeliju, moje je mjesto bilo zaposjednuto. Pridošlica je bio takozvani »šakal«, kako su u logorima nazivali ljude koji nisu priznavali pravo prvenstva na nečije mjesto. Nisam imao volje da se tučem s njim, ali nisam želio ni da spavam na betonskom podu. Zbog toga sam pokucao na vrata i od stražara zatražio mjesto na prični.

Ali tu noć ipak sam morao provesti na betonskom podu. Kad je slijedećeg jutra došla »proverka«, zatražio sam od načelnika zatvora da mi nađe slobodno mjesto. Ubrzo nakon toga odveli su me u drugu ćeliju.

Dok je nadglednik otvarao vrata ćelije, opazio sam dvije štake koje su bile naslonjene o zid. Kad sam ušao u ćeliju, pozdravio sam jedinog zatvorenika koji se nalazio na gornjoj prični.

- Topri den - odgovori mi.

Opet neki stranac, pomislio sam.

Uskoro sam ustanovio da je moj novi drug Austrijanac Raueckker. Za ta dva tjedna, koliko sam s njim proveo, saznao sam da je bio član Komunističke partije Austrije i da mu je Partija pomogla da 1946. godine dobije lijepo mjesto na dobru u blizini Ybsa na Dunavu u Donjoj Austriji. To je bio pogon USIA (Uprava sovjetske imovine u Austriji). Na dobru je upoznao Trudu Rauscher, koja mu je postala ženom. Njih su dvoje neko vrijeme radili zajedno, a onda ih je zbog makinacija USIA otpustila. Nakon toga bili su neko vrijeme bez posla i živjeli samo od potpore Trudinih roditelja. Njihovi partijski prijatelji ponovno su ih smjestili u pogon USIA u Beču. Ali ni tamo nisu dugo izdržali jer su upravu oštetili za nekoliko tisuća šilinga. Kako su ponovno ostali bez posla, zatražili su pomoć od KP. Ali Partiji je već bilo dosta. Oduzeli su im partijske knjižice.

U potrazi za lakom zaradom Truda se nečeg sjetila: potražila je nove gospodare, tj. Amerikance i SIS. Otišli su u bečki ured SIS-a i ponudili svoje usluge. Nakon jednosatnog razgovora s činovnikom ove američke špijunske centrale, par je napustio zgradu s novčanicom od stotinu dolara i nalogom.

Njihov je zadatak bio da prodru u rafineriju nafte u Zistersdorfu, koja je također bila pogon USIA-e, da načine nacrte pojedinih objekata i ukradu neke dokumente. Da bi izvršili zadatak povezali su se s Trudinim bratom, upraviteljem pogonske policije

u Zistersdorfu. Upravitelj nije odmah pristao na suradnju, ali je ipak popustio, i oni se dogovore da će doći jedne subote poslijepodne. U dogovoreni sat stajali su pred tvorničkim vratima i Trudin brat ih uvede. Dok je Rauecker u hali marljivo crtao, Truda je u uredu pretraživala dokumente. Zauzeti poslom nisu primijetili da ih prate agenti MVD-a. Uhapsili su ih na licu mjesta i sastavili zapisnik. Time je bila zapečaćena sudbina bračnog para. Zatim su ih odveli u Baden kraj Beča, u zatvor MVD-a. Rauecker je odmah sve priznao, ali Truda je bila tvrdoglava i priznala je tek poslije nekoliko batinanja. Kada je sve priznala, predomislila se i napisala šefu ruske špijunske službe pismo u kome je povukla priznanje.

Zatim su je jedne noći odvukli u »karcer«, skinuli dogola i toliko je dugo mučili dok nije ponovno sve priznala. Nakon toga pala je u nesvijest.

Kada se osvijestila sastavili su novi zapisnik u kome je priznala sve pojedinosti. Uskoro ih je sovjetski vojni sud osudio na dvadeset i pet godina. Nakon osude ponovno su se vidjeli u velikom etapnom logoru Lwowu. Rauecker je stajao s jedne strane bodljikave žice, a njegova žena s druge. Truda je pokušala izbjeći transport za Sibir. Ponovno je poslala pismo MVD-u u kome je ispričala novu priču. Oficir koji je primio žalbu samo se nasmijao:

- Vi imate posla sa MVD-om, čini mi se da ste to zaboravili.

Rauecker mi je rekao da mu je u etapnoj stanici u Lwowu bilo dobro i da je bio sretan što se izvukao iz podruma MVD-a u Badenu gdje je neprestano bio u samici. U Lwowu je bilo veoma živo. Iz država koje su zauzele sovjetske trupe dolazili su veliki i mali transporti zatvorenika. Mogli su razgovarati, slobodno su se kretali, triput dnevno dobivali su jelo. Kaznu od dvadeset i

pet godina Rauecker nije shvaćao ozbiljno. Mislio je da će malo pogledati Sibir, ostati nekoliko mjeseci, a zatim će se spavaćim kolima vratiti u domovinu gdje će ga dočekati glazba i zastave. Kada će se odmoriti od puta, otići će naredbodavcu koji ga je poslao na zadatak i sa čašom viskija u ruci ispričati kako je bilo u Sibiru. Zatim će doći ono najvažnije: ček na okruglu svotu. Držeći Trudu ispod ruke, obići će najveće trgovačke kuće, a onda će se na francuskoj rivijeri odmoriti od sibirskih uspomena. Tako je razmišljao Rauecker, zatim razni Kappovi, Stiftovi i ostali pustolovi.

Rauecker je prvi put posumnjao u svoje snove kad su ga strpali u vagon u kome je s još šezdeset ljudi bio priključen velikom transportu koji je krenuo u nepoznato. Putovanje je trajalo neizmjerno dugo, a vrata vagona otvarala su se samo jednom dnevno da bi primili porciju kruha, komadić slane ribe, dvije kocke šećera i malo vode. Najgore je bilo noću kad su željeli da se malo odmore od vrućine. Ali to nije bilo moguće jer su na svakoj stanici stražari drvenim maljevima udarali po vagonima. Dok su putovali kroz Europu, hranu su dobivali redovito, ali kad su prešli Ural, o šećeru više nije bilo ni govora, a vodu bi donosili samo onda kad bi zatvorenici na stanici u koru vikali: »Vode, dajte vode.« Tek u Čeljabinsku odveli su ih u etapni logor gdje su ih okupali i očistili od ušiju. Ta tri dana dobivali su vruće jelo. Zatim su krenuli dalje. Rauecker je putovao trideset i četiri dana. Za to vrijeme nije sanjario, mislio je samo na vodu, kruh i odmor. Na Trudu je rijetko kada mislio, a ona se nalazila u istom transportu, samo u drugom vagonu. Kad su stigli u Tajšet, u etapnu stanicu, bio je sretan što opet može ispružiti noge, šetati dvorištem i ponekad kroz žičanu ogradu razgovarati sa svojom ženom. U etapnoj stanici u Tajšetu Rauecker je sreo zatvorenike koji su već prošli kroz različite logore »Ozerlaga«, od njih je saznao takve stvari o

životu u logoru da je počeo razmišljati kako bi se što prije mogao vratiti u Europu. Zatvorenicima je stao govoriti o mogućnostima bijega. Naivniji su ga slušali sa zanimanjem, dok su neki pažljivo pamtili svaku njegovu riječ da bi o svemu izvijestili MVD. Tako je Rauecker već prvih dana svog logorskog života dospio na spisak MVD-a. Iz etapne stanice Rauecker je prebačen u logorsko odjeljenje 05, gdje je radio kao drvosječa. Neumorno je tragao za onima koji bi rado pobjegli.

Jednog dana dogodilo se nešto što je gotovo potpuno onemogućilo njegove planove. Za rada u šumi Rauecker nije čuo upozorenje »bojsa« koje se izvikuje prije rušenja stabala. Stablo je palo na njega i pokopalo ga pod sobom. Jedva su ga izvukli. Ali umjesto da ugledaju bezobličnu masu, vidjeli su ga kako leži otvorenih očiju i bez teže povrede. Stablo mu je slomilo samo lijevu nogu. Otpremili su ga u bolnicu i pustili ga nakon dva mjeseca. Od tada se mogao kretati samo na štakama. Jedna noga ostala mu je kraća. U invalidskom logoru, kamo su ga otpremili, nastavio je djelovati. Među invalidima ubrzo je našao ljude koji su bili spremni da bježe. Ali oficiri MGB-a bili su premalo zaposleni pa su ga uhapsili, otpremili u zatvor i optužili zbog pripremanja oružanog ustanka. Rauecker je sve nijekao. Tada je MGB pozvao svjedoke koji su stali ponavljati njegove riječi u etapnoj stanici, a drugi su mu u lice rekli da ih je u logoru 05 organizirao. Osam svjedoka svjedočilo je protiv njega, a on je odgovarao: sve je to kleveta, kako bi on bogalj mogao rukovoditi ustankom?

Često mi je pokazivao kako može hodati bez štaka. Čini se da je to MGB-u bilo poznato. Svaki put kad su nas vodili u dvorište na šetnju i kad bi Rauecker uzimao svoje štake, nadglednik bi mu rekao:

- Ostavi te štake, možeš i bez njih. Nemoj čekati da ti ih mi uzmemo.

Prošlo je dvadeset dana otkako sam se nalazio u zatvoru kad su me ponovno pozvali na preslušanje u upravu MGB-a. Kada se pojavio onaj oficir bez oznake čina, moj istražni sudac reče:

- S vama hoće razgovarati šef, dođite.

Krenuo sam za njim kroz predsoblje u kome je sjedila mlada žena u uniformi poručnika MGB-a. Kad smo se pojavili, ona zakuca na vrata i uđe. Vratila se nakon kratkog vremena i pustila nas da prođemo.

Ušao sam u prostranu sobu. Na podu se nalazio debeo sag, a na zidovima su visjele slike Staljina, Molotova i Berije. Za pisaćim stolom sjedio je zavaljen na stolici snažan čovjek u uniformi pukovnika. Okruglo lice i plava kosa. Znao sam da je to pukovnik Salamatov, šef MGB-a u Tajšetu.

Pukovnik me pogleda i rukom pokaže na stolicu. Sjeo sam. Moj je pratilac sjeo s njegove desne strane.

- Kako se osjećate? - upita me pukovnik.

- Ne naročito dobro.

- Zašto? Zar vam je netko učinio štogod nažao?

- Činjenica da se ponovno nalazim u istražnom zatvoru dovoljan je razlog da se tako osjećam.

- Nećete dugo ostati. Morate nam objasniti još neke stvari. Radi se o našem pacijentu koji se s vama nalazi u ćeliji.

- Mislite o Raueckeru?

- Da.

- Tog čovjeka uopće ne poznam - odgovorio sam.

- Rauecker je vaš zemljak.

- Da, ali to još ne znači da se ljudi zbog toga moraju poznavati.

- Bili ste s njim dva tjedna u istoj ćeliji.

- Ako vas zanima moje mišljenje o Raueckeru, mogu vam reći da njega ne treba ozbiljno shvatiti. On je pustolov kakve sam u logorima često sretao.

- Vi ste naivni ako smatrate da tako opasne ljude kao što su Kapp Rauecker i slični ne treba shvatiti ozbiljno.

- Istražne vlasti imaju pravo da takve ljude shvate kako žele, ali ako vas zanima moje mišljenje, onda vam ponavljam da su to što oni rade dječje igrarije koje ne treba uzimati ozbiljno.

Pukovnik se obrati mom istražnom sucu:

- Imate li pitanje?

Oficir zaniječe glavom.

- Onda smo gotovi - reče pukovnik.

Oficir ustane, ja također. Kad smo ušli u sobu moga istražnog suca, on mi postavi još nekoliko nevažnih pitanja i otprati me u čekaonicu, odakle su me nakon pola sata vratili u zatvor.

Kad sam se vratio u ćeliju, Rauecker me upita jesam li donio nešto za pušenje. Kad sam ga pitao odakle bih uzeo duhan, on mi reče:

- Mogao si tražiti od istražnog suca.

Odgovorio sam mu da ja istražne suce ne molim.

Rauecker je bio uvrijeđen, okrenuo se k zidu i nekoliko sati nije htio sa mnom razgovarati. Na šetnji u dvorištu pronašao je čik i popušio ga kad smo se vratili u ćeliju. Tada je ponovno progovorio.

Slijedećeg jutra, kad mi je pružio kruh, nadglednik mi reče:

- Poslije doručka spremite svoje stvari.

Shvatio sam da me vraćaju u logor. Nisam pojeo svoju porciju, dao sam je Raueckeru. Bio je veoma dirnut. Raueckera više nikada nisam vidio.

Pošto su mi vratili stvari u japanskom rancu, vodili su me blatnim ulicama Tajšeta. Uz put sam razmišljao o tome kamo me vode. Vjerojatno u strašni logorski odio 030. Ali kad smo prekoračili tračnicu i nismo skrenuli prema željezničkoj stanici, pomislio sam da me ponovno vode u etapnu stanicu. Ali ni to nije bilo točno.

Poslije jednosatnog marša stigli smo pred vrata nepoznatog logora. Desno od ulaza vidio sam veliki dimnjak. Pomislio sam da je MGB po Hitlerovu uzoru sagradio logore za uništavanje ljudi i da će me strpati u plinsku komoru i spaliti.

Prolazili smo kroz veliko dvorište, ogledavao sam se na sve strane. Bio je to najveći logorski odio koji sam vidio u »Ozerlagu«. Deseci baraka u redovima. Prolazio sam najširom cestom, nekom vrstom glavne ulice. Poprijeko nad cestama bile su razapete žice na kojima su visjele svjetiljke. U sredini ceste skrenuli smo ulijevo i zaustavili se pred uredom logora 048.

Nakon uobičajenih formalnosti dobio sam cedulju na kojoj je pisalo ime brigadira i broj brigade kojoj su me dodijelili.

Najprije sam morao predati ranac. Na sebi sam imao pustene čizme i vatirane hlače, koje sam također morao predati. Umjesto toga dadoše mi cipele i ljetne hlače. Zatim sam potražio baraku u kojoj je bila smještena moja brigada. U baraci se nalazio samo dežurni, ostali su bili na radu. Pročitao je cedulju i pokazao mi mjesto na drugoj prični.

Neobično me začudila čistoća i red. Prične su bile sagrađene po vagonskom sistemu sa četiri čovjeka u jednom odjelu. Svaki je imao slamaricu, pokrivač i slamnati jastuk, neki su imali čak i plahte. Lijevo od ulaza nalazila se mala prostorija za pranje u kojoj su stajala dva limena vedra. U jednom je bio »kipjatok«, u drugom svježa voda. U kutu su stajale dvije vješalice za odijela. Pod je bio čist.

Pitao sam se zašto ovdje u Tajšetu vlada takav red. Razlog je zapravo bio jasan. Tajšet se nalazi na glavnoj pruzi pa se događa da logor posjete »velika gospoda« iz Moskve. U prašumu neće zalutati nijedan glavešina.

Imao sam mnogo vremena da se prošetam logorom. U logoru 048, najvećem odjeljenju »Ozerlaga«, nalazilo se više od četiri hiljade zatvorenika. Najviše ljudi bilo je zaposleno u velikoj radionici za popravak lokomotiva i automobila, postojalo je i odjeljenje za proizvodnju benzinskih cisterni. Neki su bili zaposleni na građevinskim radovima u gradu. Radionica se nalazila tik kraj logora i bila je odijeljena ogradom. Zatvorenici su ulazili u radionicu kroz vrata i radili bez straže. Stražari su se nalazili u stražarskim tornjevima, a prolaz je bio pod nadzorom MGB-a. Civili su mogli ući samo s propusnicom koju je izdavao MVD.

Uveče su se brigade vratile s posla. Stajao sam u blizini vrata i promatrao kako dolaze. Prvi su se vratili radnici koji su radili u radionici. Desetak nadglednika postrojilo se ispred vrata. Kad su ih otvorili, svaki je zatvorenik morao istupiti i stati pred nadglednika koji je pretražio njegovu odjeću. Neki zatvorenici morali su skinuti čak i cipele. Oni koji su čistili lokomotive bili su tako prljavi da ih se nije moglo prepoznati. Tražio sam znance, ali nikoga nisam mogao pronaći. Odjednom sam ugledao Heinza Gewürza. Nedavno sam ga upoznao u etapnoj stanici.

Obojica smo se radovali što smo se sreli, iako smo se samo površno poznavali. Heinz mi ispriča da se u logoru nalazi i Oskar Leptich. Kasno uveče vratila se i moja brigada. Javio sam se brigadiru, mladom Ukrajincu.

Slijedećeg jutra stajao sam pred vratima zajedno sa svojom brigadom broj trideset i jedan. Ispred logora nalazila se velika kolona teretnih automobila kojima su zatvorenike prebacivali na daleka radilišta. I to je bilo nešto novo. Bio sam navikao da zatvorenici pješače do radilišta. U kamion smo ulazili po dvadeset i petorica. Čuvao nas je stražar s otkočenim automatom, drugi vojnik sjedio je pored šofera.

Moja je brigada podizala stambene kuće za oficire MGB-a i MVD-a u Tajšetu. Ja sam kopao temelje, zatim sam cementirao. Rad se nije razlikovao od drugih teških radova u logorima. I »pajok« je bio isti. Samo je postupak bio nešto bolji.

Veći dio pripadnika brigade, kao i sam brigadir, bili su vojnici armije generala Vlasova. Neki su ovu brigadu nazivali »brigadom maloljetnika« jer su svi osuđeni na kaznu od deset godina, dok je većina zatvorenika bila osuđena na dvadeset i pet godina.

Odnos među zatvorenicima u brigadi bio je veoma dobar. Ali čovjek nije smio priznati da je nekada bio član KP. Komuniste su mrzili isto toliko koliko i naciste. Odlučio sam da ne govorim o svojoj prošlosti da ne bih upao u još veće teškoće.

Prvog sam dana saznao da se prošle godine u ovom logoru nalazila poznata ruska glumica i pjevačica popularnih ruskih narodnih pjesama Ruslanova. Uhapsili su je zajedno s njenim mužem, sovjetskim generalom. Generala su zbog »veleizdaje« osudili na dvadeset i pet godina, a pjevačicu na deset godina. Ruslanova nije bila zadovoljna presudom. Vrhovnom sudu napisala je molbu, moleći blažu kaznu.

Dobila je dvadeset i pet godina robije.

General je bio dodijeljen okupacionim trupama i u Njemačkoj je ispraznio lijepi stan, a namještaj i slike otpremio u Moskvu. Netko ga je iz zavisti prijavio.

Ruslanova je u logoru radila kao krojačica. Ali kuhara Mišu Novikova redovito je posjećivala. Miša joj je davao paketiće s hranom, a nadglednik koji je bio posrednik, također je dobivao svoj dio. Kad se za to saznalo, kuhara su izbacili iz kuhinje, nadglednika premjestili, a Ruslanovu poslali u ženski logor gdje je sjekla šumu i više nije imala prilike za ljubavne pustolovine.

Poslije Staljinove smrti slavnu su glumicu pustili na slobodu.

Sada joj moskovska publika ponovno plješče.

Slijedećeg dana Gewürz me dovede u vezu s Oskarom.

Oskar je bio veoma iznenađen kad me ugledao. Zabrinuo se zbog moga slabog izgleda. Zatim me upoznao s nekim svojim drugom iz rata, Helmutom Rothom. Oskar i Helmut služili su u istoj jedinici, Helmut je bio Nijemac iz Mađarske.

Godine 1944. Oskar Leptich, Helmut Roth i još jedan čovjek bili su po nalogu SS-a padobranima spušteni u pozadinu sovjetske armije u Siebenbürgenu. Uspjelo im je da dođu do grada Klausenburga gdje su se sakrili kod doktora Bauera. Dr Bauer bio je mnogo godina povjerljiva nacistička osoba. Uspostavili su radio-vezu s komandom njemačke armije i obavještavali o kretanju sovjetskih trupa.

Jednog je dana dr Bauer otišao u MVD i prijavio padobrance. MVD je poveo sa sobom i doktora Bauera koga je vojni sud osudio na deset godina logora. Padobranci su dobili petnaest i dvadeset godina. Rotha su transportirali u Norilsk, Oskara u Tajšet, a ostalu dvojicu u druge logore.

Helmut Roth sudjelovao je u ustanku zatvorenika u Norilsku 1950. godine. Jedan dio »Speclogora« pokušao je silom doći do slobode. Inicijativa je došla od starih zatvorenika koji su za rata teško radili pa su sada očekivali da će doći do obećane amnestije nakon pobjede nad Hitlerom. Ali amnestija je obuhvatila samo kriminalce, dok su politički zatvorenici i dalje umirali. Ustanak je počeo u logoru br. 5 (rudnik bakra). Zatvorenicima je uspjelo razoružati dio stražara. Masa od pet tisuća zatvorenika krenula je, djelomično naoružana, u smjeru logora broj 9 i pokušala ga osvojiti. U međuvremenu se pokrenuo čitav MVD, MGB i tenkovski puk stacioniran u Norilsku. Iako su zatvorenici raspolagali s malo oružja, borba je trajala dva dana. Tek trećeg dana, pošto ih je na stotine bilo ubijeno, a na tisuće ranjeno, ustanici su se predali.

Sada je slijedila odmazda.

Stotine zatvorenika, među njima i oni koji s ustankom nisu imali nikakve veze, bačeno je u zatvor. Većina je poubijana. Preživjeli su dobili dvadeset i pet godina logora; među njima se nalazio i Helmut Roth, koji je već bio osuđen na petnaest godina. Oni koji su sudjelovali u ustanku prebačeni su nakon presude u druge logore. Jedan dio dospio je u Tajšet, najveći dio u »Steplag« u Kazahstanu i u »Dallag« u Kolvmu.

U logoru 048 živjela je velika grupa stranaca, uglavnom Nijemaca. Već prvog dana opazio sam da ovdje, kao i u drugim logorima, postoje različite grupe koje imaju iste planove kao Kapp, Rauecker i drugi.

Od Oskara sam saznao da postoji tajna organizacija koja je i njega zavrbovala. Vrbovalo ga je nekoliko grupa jer je bilo poznato da je u njemačkoj vojsci radio kao radio-telegrafist. Sve te grupe radile su tajno i veći dio zatvorenika nije ni znao da postoje. Nekoliko tjedana prije mog dolaska u ovom je logoru došlo do strahovitog uzbuđenja: odjednom se pojavio pukovnik Salamatov s grupom MGB oficira. Žurnim koracima ušli su u zgradu logorskih vatrogasaca. Dežurao je zatvorenik. Kada su sve pažljivo pretražili, oficiri su sa sobom poveli vatrogasca i ponijeli sastavne dijelove radio-aparata. U logoru se pričalo da je vatrogasac bio član zavjereničke organizacije koja je uz pomoć svojih članova u tvornici lokomotiva dala načiniti sastavne dijelove radio-odašiljača. Odašiljač su htjeli montirati u vatrogasnoj zgradi da bi došli u vezu s inozemstvom.

Jednog dana, kad su svi bili na svojim mjestima i spremali se na počinak, u baraku u kojoj su bili elektrotehničari ušao je zatvorenik iz druge barake. Stranac je krenuo do mladića koji je mirno spavao i probo ga bodežom kroz srce. Mladić je smjesta

umro. Ubojica je izašao iz barake i javio se nadgledniku kome je rekao da je upravo sudio izdajici. Ubijeni je bio član tajne organizacije i vjerovalo se da je tu organizaciju prijavio. Nakon tog ubojstva još je nekoliko zatvorenika odvedeno u zatvor. Ubojica kao i dva pomagača osuđeni su na smrt, ostali na dvadeset i pet godina »katorge«.

Zbog takvih događaja odlučio sam da suzim krug prijatelja. Družio sam se samo s Oskarom, Heinzom i Helmutom. Oskar je zapravo bio jedini kome sam se mogao povjeriti, dok sam prema ostaloj dvojici bio suzdržljiv. S drugovima u brigadi razgovarao sam samo toliko koliko je bilo potrebno.

SEKTA BAPTISTA U PRAŠUMI

U logoru je postojao još jedan čovjek s kojim sam rado razgovarao. Znao sam da nije opasan. Bio je to stari »kipjatilščik« Nikifor. Nikifor, kome je bilo sedamdeset šest godina, bio je na osnovu presude MGB-a »vođa američke špijunske i diverzantske bande« i zbog toga osuđen na dvadeset i pet godina. Taj snažni čovjek širokih ramena i duge bijele brade upao bi u oči svakome u logoru. Zbog visoke starosti radio je kao »kipjatilščik«. Za toplih dana sjedio je pred drvenom kolibom.

Jednog dana, kad sam prvi put prošao pored njega i pozdravio ga, Nikifor odgovori na moj pozdrav riječima:

- Taj sigurno nije Rus.

- Nisam Rus, već Jugoslaven.

- Kakvih sve narodnosti ovdje nema!

- Da, ovdje je skupljeno šareno društvo - rekao sam.

- Kako ste dospjeli ovamo? - upita me.

- To je duga priča i možda ću vam je jednom prilikom ispričati.

- Uđite - reče mi prijazno.

Ušao sam zajedno s njim u »kipjatilku«. Razgovarali smo nekoliko minuta. Od tada sam često dolazio mudrom starcu.

Bio sam uvjeren da je Nikifor dospio u logor jer je pripadao vjerskoj sekti. Znao sam koliko se u Sovjetskom Savezu cijeni vjerska sloboda. Ali slučaj Nikifora nije bio običan te zaslužuje da ga ispričam.

Godine 1907. caristička vlast prognala je u Sibir Nikifora i još četrdeset drugih seljaka iz okolice Kurska u srednjoj Rusiji jer su pripadali nekoj vjerskoj sekti. Ova grupa, koja se sastojala od nekoliko obitelji, naseljena je nedaleko grada Ačinska i bavila se ra-

tarstvom. Zemlje je bilo mnogo i davala je bogate plodove pa su se seljaci brzo oporavili. Ovdje ih nitko nije ometao da obavljaju religiozne ceremonije, baptistička sekta sagradila je čak i hram.

Kad je 1914. izbio rat, vojni obveznici primili su pozive, ali se nisu odazvali. Zbog toga se nikome ništa nije dogodilo. I revolucija je prošla a nitko u njoj nije sudjelovao. U Ačinsku je od 1918-23. bilo različitih vlasti. Najprije su došli sovjeti, onda Kolčak, pa menjševici, zatim Česi, sve dok ponovno nisu došli boljševici. Seljaci se nisu mnogo brinuli tko je na vlasti tako dugo dok su ih ostavljali na miru. 1929-30. došlo je do kolektivizacije, a to ne bi bilo ni tako strašno jer je sekta i inače zajedno obrađivala tlo, da se jednog dana u selu nisu pojavili agitatori protiv religije kao »otrova«. Kad je hram pretvoren u klub, koji nitko nije posjećivao, seljaci su odlučili da napuste svoja imanja. Nakon brižljivih priprema, na put je krenula čitava zajednica koja se sastojala od dvije stotine ljudi među kojima su bili i djeca i starci. Ponijeli su dio inventara i stoku.

Pošli su duboko u prašumu. Marš je trajao deset dana. Dnevno su se odmarali samo tri do četiri sata. Mnogi nisu izdržali ovaj napor. Kad su se seljaci zaustavili na nekoj livadi u blizini rijeke, da bi osnovali novo selo, nije ih bilo više od stotinu osamdeset. Tokom ljeta svi su sebi sagradili krov nad glavom. Godinu dana živjeli su od žitarica koje su ponijeli, a zimi su iskrčili šumu i stvorili oranice. Već je prva žetva donijela toliko žitarica i povrća da su imali dovoljno za tri godine. Zemlja je bila izvanredna. Poslije nekoliko godina seljaci su imali svega i nitko nije žalio što su napustili stari kraj, nikoga nije zanimalo što se u drugim krajevima događa.

- Odjeću smo šili od životinjskih koža, a životinje smo lovili lukom i strijelom - rekao je starac. Kad su potrošili svu sol, seljaci su pronašli nekakvo bilje kojim su je nadomjestili. Svjetiljke su

pravili od smole koju su skupljali sa stabala. Više od dvadeset godina seljaci su živjeli potpuno odijeljeni od svijeta, a za rat su saznali tek šest godina nakon svršetka.

Jednog dana, zimi 1951, psi su stali strahovito lajati. Seljaci su se prestrašili jer su znali da to nisu divlje životinje koje ponekad dođu u blizinu naselja. No lajanje je uskoro prestalo, seljaci su se smirili. Prošlo je tjedan dana, seljaci su se upravo nalazili u hramu, kad su ponovno začuli lavež pasa. Uskoro se pojavi grupa vojnika na skijama. Dugo su ih promatrali.

- Sa mnom su bila četiri čovjeka i moja jedina kćerka - reče Nikifor.

Prišao nam je vojnik i pitao nas tko je ovdje vođa. Odgovorio sam mu da kod nas nema vođe, da smo svi jednaki i da postoji samo jedan vođa, a to je Bog.

Nato su se vojnici glasno nasmijali i ugurali nas u hram.

- Što radite ovdje? - pitao nas je komandir.

- To je naš hram i ovdje se molimo Bogu - odgovorili smo.

Komandir se rugao. - Tako, tako, dom za molitvu - reče on. - A gdje su vam radio-aparati?

- Nemamo radio-aparata.

- To ćemo vidjeti - odgovorili su vojnici.

Otjerali su nas u kut, nismo se smjeli micati. Kada su pretražili hram, morali smo pojedinačno istupati i skidati odjeću, koju su također pažljivo pregledavali. Kad je pregled bio završen, vojnici su izišli i na vratima ostavili dva stražara. Nakon nekoliko sati, u međuvremenu se smračilo, počelo je preslušavanje. Ja sam bio posljednji, došao sam na red tek ujutro.

U kući za stolom sjedio je oficir, soba je bila puna vojnika.

- No, stari, govori, tvoji su pomoćnici sve priznali.

- Šta hoćete?

- Gdje si sakrio radio-odašiljač i oružje?

- Ništa nisam sakrio, sve što imamo svatko može vidjeti.

Oficir me zgrabi za bradu i privuče k stolu tako da mi je glava ležala na stolu. Izvadio je dugački nož.

- Ako ti, pseto, odmah ne priznaš, odsjeći ću ti glavu.

- Ništa nisam odgovorio, on me ponovno podigne za bradu. U njegovoj šaci ostale su bijele vlasi.

- Dajem ti sat vremena. Ako dotada ne priznate, zapalit ću čitavo selo, a vas ću pretvoriti u prah i pepeo.

Nakon nekoliko sati ponovno su me pozvali.

- Takav starac a bavi se špijunažom - reče oficir.

Šutio sam.

Nisam znao što je to špijunaža.

- Hoćeš li priznati?

- Počeo sam pričati kako smo bježali u prašumu da bismo, daleko od ljudi, započeli nov život. Oficir je sve zapisivao u malu bilježnicu. Nakon nekoliko sati preslušavanja pustili su me iz sobe, smio sam se vratiti svojoj kući. Tamo sam našao sina i snahu, koje su također satima preslušavali. Pred svakom je kućom stajao vojnik, smjeli smo izaći samo s njegovom dozvolom. I stoku smo smjeli maknuti samo s njegovom dozvolom. To je potrajalo dva tjedna. U međuvremenu su se vojnici privikli na seljake i rado su se za njihovim stolovima gostili. U razgovoru sa seljacima vojnici su rekli da je komandir otputovao u rajonski centar i da će nakon njegova povratka opet moći nesmetano živjeti.

Oficiri su se vratili s novim vojnicima. Poslije dva dana sakupili su sve seljake i pročitali im zaključak rajonskog izvršnog komiteta: da se ova udaljena naseobina prebacuje bliže rajonskom centru kako bi seljaci bili bliže civilizaciji. Postoji opasnost da bi mogli podivljati bez škola itd. Oficir je seljacima dao tri dana da

se spreme. Stanovništvo je sve to šutke prihvatilo. Svi su klekli na snijeg i dugo se molili Bogu, žene su jecale. Trećeg dana, rano ujutro, bili smo spremni za put. Vojnici su bili u punoj ratnoj spremi. Dvije stotine odraslih i osamnaestero djece krenulo je na dalek put. Prije marša nahranili smo i napojili stoku, a kad se razdanilo, bili smo već na putu. Jedan dio žena i djece sjedio je na saonicama umotanim medvjeđim krznom, a muškarci su išli pješice. Vojnici na skijama okružili su transport. Danju smo hodali, noću su vojnici podizali šatore. Nakon deset dana stigli smo u Ačinsk. Žene i djecu smjestili su u veliku zatvorsku ćeliju, muškarce u drugu. Istraga je trajala dva mjeseca. Optužili su nas da smo bili povezani s američkom špijunažom i da smo spremali obaranje sovjetske vlasti. Među nama samo su dvojica znali nešto malo čitati i pisati, ostali su bili nepismeni tako da su na zapisnik stavljali tri križa. A što je tamo bilo napisano, to nisu znali. Na sudu smo izjavili da već dvadeset godina nismo vidjeli stranca. Sudac je pak izjavio da je većina priznala da je američki špijunski kurir redovito dolazio i donosio dolare. Pokazao nam je zapisnike na koje smo stavili tri križa kao dokaze ove tvrdnje. Sve su nas osudili na dvadeset i pet godina logora, djecu su nam oduzeli.

Kad je starac završio, upitao sam ga:

- Čime objašnjavate da je vaša naseobina u prašumi bila otkrivena? Zar se netko od vaših usudio prodrijeti tako daleko naprijed?

- Isključeno - reče starac - nije bilo potrebno da idemo dalje od deset kilometara uokrug naseobine jer smo imali sve što nam je bilo potrebno.

- Zar kroz dvadeset i pet godina k vama nije došao nijedan čovjek?

- Nikada. Ponekad smo iz daljine čuli pucnjeve, to je sve.

- Pričali ste da su jednog dana psi neobično lajali. Zar su lovili u blizini?

- Da, sigurno. Sada je jasno da su nas lovci otkrili.

- Kako zdravlje?

- Vrlo dobro, ja moram biti zdrav jer mi predstoji još dug život. Sada mi je sedamdeset i šest godina, a moram živjeti još dvadeset i pet. Sovjetskoj državi i velikom Staljinu ne mogu ostati dužan.

Nijemci su u logoru bili podijeljeni u dvije grupe. Jedni su bili nacisti, osuđeni kao ratni zločinci, njihov je vođa bio Steinemann, bivši policijski komesar iz Berlina. Oni u logoru nisu razvijali nikakvu aktivnost. Steinemann je za rata bio okružni komesar u Ukrajini i počinio je strahovite zločine. Tom društvu pripadao je i Austrijanac Stecher, koji je kao oficir SS radio u specijalnom logoru. Sada je čeznuo za starim vremenima. Ovi nacisti, koje prošlost ničemu nije naučila i koji su se i dalje divili Hitleru, bili su odviše velike kukavice da bi otvoreno istupali protiv staljinističkog režima. Ti su ljudi inače imali dugačak jezik, ali kad bi nastupila opasnost, skrivali su se poput miševa. Nisu bili nimalo spremni da pomognu. I ako bi nekom uspjelo da dobije bolji posao, bilo mu je sasvim svejedno kako žive njegovi stranački istomišljenici. Druga grupa bili su »Amerikanci«. To su bili oni koji su poslije rata radili u Njemačkoj s američkim organima, a djelomično su bili demokrate. Ove su ljude Rusi dovukli ovamo i sve ih bez iznimke osudili na dvadeset i pet godina. Neki su od njih zaista bili agenti SIS-a u Njemačkoj, a drugi su uhapšeni zbog demokratske djelatnosti kao »špijuni«. Najmarkantniji među ovim »špijunima« bili su major Schuller i Schroder.

Ova je grupa u logoru razvijala grozničavu djelatnost, a njihov je cilj bio jednak Kappovu. No ipak su se u nečemu razlikovali. Dok su Kapp i Rauecker bili izraziti pustolovi, ovi su ozbiljno vjerovali u mogućnost nasilno provedene promjene prilika u Sovjetskom Savezu. Bili su naivni. Kao većina stranaca, nisu poznavali Rusiju, mjerili su je europskim mjerilom. Bili su uvjereni da će uskoro doći do rata između Amerike i Sovjetskog Saveza i svim su silama nastojali da doprinesu pobjedi Amerikanaca. Kad je čitav logor stao pripovijedati o tome da će uskoro doći do rata

i da je ta vijest došla iz pouzdanih izvora, upozorio sam majora Schullera kakvoj se opasnosti izlaže. Major Schuller mi reče da je svojevremeno razgovarao s generalom Halderom i da mu je ovaj tada rekao da će najkasnije 1953. doći do rata. Amerikanci imaju pouzdane obavijesti da će Staljin 1953. napasti Jugoslaviju, a to će, naravno, dovesti do svjetskog rata.

Godina 1952. bližila se kraju, oslobođenju ni traga. Grupa majora Schullera odlučila je da po svaku cijenu stupi u vezu s inozemstvom.

Odlučili su da jedan pripadnik grupe pobjegne preko granice i Amerikancima preda originalan izvještaj o situaciji i ukaže na to da milijunska armija sibirskih logora čeka znak za ustanak protiv staljinističkog režima.

Ljudi su još jednom pokazali koliko su naivni kad su vjerovali da je dovoljno samo pobjeći iz logora. Pretpostavimo da nekom čovjeku i uspije da pobjegne iz logora i da postoji mogućnost da prijeđe sovjetsku granicu, što je gotovo nemoguće, ali on se nalazi u istočnoj Sibiriji, tisuće kilometara daleko od granice, bez sredstava i znanja ruskog jezika. Kako će dospjeti do granice? U Staljinovoj Rusiji nemoguće je i Rusu s krivotvorenim dokumentima ostati neotkriven. Pipci NKVD-a nalaze se posvuda.

Ali na to grupa nije mislila. I oni su stali pripremati za bijeg mlađeg Nijemca koji je kao bravar radio u tvornici lokomotiva. Bjegunac se trebao sakriti u rezervoar za vodu u lokomotivi i tako napustiti područje tvornice.

Mladiću su dali nešto rubalja i kruha i on se po čitavu tijelu namazao mašću da bi duže izdržao u vodi u rezervoaru. Lokomotiva je krenula iz hale i zaustavila se pred vratima gdje su se stražari popeli na nju i stali je kao obično pregledavati. Tog dana pregled je trajao naročito dugo, lokomotivu su dva puta pregle-

davali, rezervoar su probadali oštrim željeznim šipkama, ali ništa nisu našli. Službujući komandir straže dao je znak za polazak. Ali oficir MGB zapovjedi da je još jednom pretraže. Kad je stražar po treći put gurnuo željeznu šipku u vodu, čuo se krik. Istovremeno se pojavi čovjek namazan mašću i čađom. Bjegunca su izvukli. Bilo je jasno da su u grupi agenti koji su izdali plan bijega pa je oficir MGB-a očekivao bjegunca.

Sada se dogodilo ono što se u takvim slučajevima uvijek događa. Više od dvadeset Nijemaca, među njima majora Schullera i Schrodera, bacili su u zatvor i izveli pred sud. O sudbini ovih ljudi ništa nisam mogao saznati, kao ni o Karlu Kappu i Franzu Stiftu.

Nekoliko mjeseci prije nego što je ruska i svjetska javnost saznala o progonu Židova koji je počeo na zapovijed Staljina, u logorima se o tome već uvelike govorilo.

Ono što se potkraj 1952. moglo slušati putem radio-stanica ili pročitati u novinama nije bio početak tragedije Židova u Sovjetskom Savezu nego nastavak. Slučaj židovskih liječnika bio je mala epizoda velike akcije da se istrijebe preostali Židovi koje Hitler nije uspio poubijati.

Moglo se primijetiti da je od proljeća 1952. u svakom novom transportu zatvorenika broj Židova bio neobično velik. U početku smo mislili da je to slučajno, ali tada su počeli pristizati čitavi »židovski transporti«.

U brigadu 31 stiglo je nekoliko novih zatvorenika, među njima i dva Židova. S jednim od njih radio sam na istom dijelu gradilišta. Prvih dana bio je šutljiv. Kako sam znao tisuće slučajeva koji se nisu u bitnome razlikovali, nisam se za nj naročito zanimao. Prošlo je nekoliko tjedana, a ja sam novom znancu u mnogočemu pomogao. Kad sam ga jednog dana zaštitio od antisemitskih ispada, stekao sam njegovo puno povjerenje.

Od toga dana postao sam njegov stalni savjetnik. Saznao sam da je moj novi znanac, pukovnik Rowinski, bio komandant željezničke straže moskovske željezničke mreže.

Rowinski je već kao mladić postao članom Komsomola, zatim i KP. Nakon građanskog rata ostao je u vojsci, zatim je premješten u željezničku stražu. Njegovoj je nadležnosti pripadalo da nadgleda željezničku prugu kad su putovali vođe Partije. Željeznička straža nije pripadala nadležnosti Ministarstva rata, nego MGB-a.

Pukovnik Rowinski bio je Židov, ali krug u kome se kretao, oženio se Ruskinjom, potpuno ga je udaljio od židovske sredine. Dvoje djece bilo je odgojeno u sovjetskom duhu i u školi su se smatrali Rusima. Njegova su djeca prvi put saznala da je njihov otac Židov prije godinu dana kad je u SSSR-u bilo dopušteno Židove nazivati pogrdnim imenima »Žid«, tj. »Čifut«. Jadno dijete vratilo se jednog dana iz škole plačući i potužilo se majci. Ogorčena majka požurila je u školu da bi direktoru dokumentima dokazala kako ni ona ni njena djeca nisu Židovi. Direktor je odgovorio da djeca sama znaju koga treba smatrati Židovom i da se on ne želi miješati »u te stvari«. Rowinskoga nije nitko nazvao »Židovom«, ali su ga jednog dana pozvali generalu koji mu predstavi čovjeka kojem odmah mora predati dužnost. Nisu mu rekli ni riječi o tome zašto ga poslije trideset godina službe bacaju na ulicu. Morao je napustiti i službeni stan. Obitelj je ostala na ulici. Obilazio je razne instance i žalio se na nepravdu, ali svagdje su mu okretali leđa. Napokon je dospio do starog prijatelja koji je bio zamjenik ministra. Kada mu je sve ispričao, ovaj mu tiho odgovori:

- Postoji tajna Staljinova zapovijed u kojoj stoji da se iz svih ureda moraju odstraniti Židovi. Moraš shvatiti da ti u takvoj situaciji ne mogu pomoći. Moraš napustiti Moskvu.

Još 1940. godine, poslije zaključenja pakta između Hitlera i Staljina, Politbiro Komunističke partije donio je rješenje da svi Jevreji budu iseljeni iz velikih gradova, posebno iz Moskve. Početak drugoga svjetskog rata spriječio je Staljina da provede svoju zamisao, zatim mu pruži ruku i reče: - Nemoj se ljutiti ako te više neću smjeti primiti.

Poslije je Rowinski vidio da nije jedini Židov koga su otpustili. U kadrovskim odjeljenjima, ministarstvima, glavnim upravama i visokim školama postojali su popisi Židova koje je trebalo

otpustiti. U Moskvi i Lenjingradu mnogi Židovi ostali su bez namještenja. Samo jedno ministarstvo nije otpuštalo Židove: ministarstvo vanjskih poslova čiji je šef bio Molotov. On već odavno nije podnosio Židove. Posljednji Židov koji je tamo radio bio je Lozowski, koji je prvom poslaniku Izraela Goldi Meir obećao da će omogućiti iseljenje onih Židova koji žele u Izrael. Zbog toga su ga uhapsili, a Molotov se mogao pred Staljinom hvaliti da je njegovo ministarstvo »čisto od Židova«.

Molotov je »očistio« i svoju obitelj. Rastavio se od svoje žene Židovke s kojom je imao dvoje djece, čije je djevojačko prezime bilo Žemčužina. Istovremeno su je smijenili s položaja ministra kemijske industrije. A kako bi do kraja osvojio Staljinove simpatije, Molotov ju je dao i uhapsiti.

Potkraj 1952. sovjetske su novine i radio-stanice donijele vijesti o otkrivanju zavjere židovskih liječnika koji su htjeli poubijati vođe Komunističke partije Sovjetskog Saveza. U vijestima je bilo spomenuto da su uhapšeni liječnici priznali kako su nekoliko značajnih vođa poslali na drugi svijet. Zahvaljujući budnosti neke liječnice, propali su njihovi planovi da i dalje ubijaju sovjetske vođe. Samo oni koji su razumjeli što u Sovjetskom Savezu znače takve vijesti mogli su shvatiti kakve će biti posljedice.

Bio je to signal za istrebljenje Židova u Rusiji. Od toga časa Židovi su bili proskribirani. Uslijedila su masovna otpuštanja. Nije se vodilo računa o zakonskom roku i drugim propisima. Iz svih viših škola izbačeni su studenti Židovi. MVD i MGB radili su grozničavo. Zatvori su se punili Židovima koje su optuživali da su američki agenti, trockisti, cionisti i teroristi. Antisemiti su mogli divljati. Iz tramvaja, autobusa i željeznica izbacivali su i premlaćivali Židove i one koji su na njih nalikovali. Oni koji bi ih pokušali zaštititi doživljavali bi istu sudbinu. Nijedan Rus nije se usudio s njima družiti. Viđenije Židove, koji bijahu poznati u

čitavu svijetu, nisu mogli jednostavno uhapsiti. Zato su se stali redati »nesretni slučajevi«. Jednog je dana u novinama izašla kratka vijest da je poznatog glumca Mihoelsa i njegova prijatelja pregazio kamion u Minsku. U stvari ovu su dvojicu ubili u zatvoru u Minsku jer su odbili potpisati priznanje da su bili »američki agenti«.

U logorima se događalo isto što i na slobodi. Židovi koji su se nalazili na privilegiranim poslovima prebačeni su na težak rad, a svi židovski liječnici morali su raditi u kamenolomima, rudnicima, pješčarama i u šumi. Pogromaška hajka, hitlerovska zapravo, postajala je sve bješnja. Ali za razliku od prilika na slobodi, gdje se Rusi nisu usudili družiti sa Židovima, u logorima se mogao naći priličan broj hrabrih zatvorenika koji su Židove zaštićivali od maltretiranja.

U baraci u kojoj su stanovali radnici logorskih pogona nekoliko je ukrajinskih fašista pokušalo napasti krojača Židova. Ali krojača je branio upravitelj radionice Hinčuk i ostali radnici. Nastala je tučnjava u kojoj su fašiste tako udesili da su četvoricu otpremili u bolnicu. Sličnih scena bilo je i u blagovaonici kad su zatvorenika Židova izgurali iz reda. Napadnuti se branio i limenom je zdjelom teško ranio jednog napadača. Zatim su dojurili fašisti i stali ga mlatiti. Tada se pojavio upravitelj kuhinje zajedno s kuharima i izbacio hordu.

To što Židove u Sovjetskom Savezu nisu istrijebili valja zahvaliti obavijesti koja je početkom ožujka 1953. izišla u sovjetskim novinama, o teškoj bolesti »ljubljenog vođe«.

Staljin je umro 5. ožujka 1953.

Više od dva desetljeća porobljeni je narod čekao taj čas. Ruski narod, koji je bio prisiljen da svakog sata pokazuje svoju ljubav i odanost vođi, sada je mogao odahnuti.

I najbliži suradnici Staljina nadali su se da će smrću tiranina biti oslobođeni stalne opasnosti u kojoj su se nalazili. Sudbina Buharina, Rikova, Tomskog, Pjatakova i Jagode, koji su svojevremeno bili Staljinovi najbliži suradnici, bila je očit dokaz da ni oni sami nisu sigurni za svoj život. Kad god bi Staljin poslao u smrt nekog od njihovih kolega, oni bi se pitali tko će biti slijedeći.

Na sličan način stradali su poznati jevrejski pisci: P. Markiš, D. Gorštein, D. Bergefson, L. Kvitko i drugi.

7. ožujka 1953. pojavile su se sovjetske novine s crnim žalobnim okvirom. Pisalo je da je 5. ožujka u 21.50 sati umro »veliki vođa«. I dok su novine i radio-stanice žalile zbog »nenadoknadivog gubitka za Partiju i narod«, u Kremlju je počela borba za nasljednika. Leš se još nije ni ohladio, a svi su već mislili na to kako da se osiguraju kod Staljinova nasljednika. Nitko nije htio pred novim »ljubljenim vođom« ponovno strepjeti za svoj život.

Što se događalo u glavama tih ljudi najbolje pokazuje Hruščovljev odgovor na sjednici CK. Na pitanje kakva je odgovornost članova CK za Staljinove zločine, on je odgovorio da se prije svake sjednice CK njegov član opraštao od svoje obitelji jer nije znao hoće li se vratiti kući.

Na dan Staljinova pogreba licemjerje u logorima doseglo je vrhunac. Taj dan proglašen je »danom žalosti«. Zatvorenici nisu morali ići na rad, čemu su se oni, naravno, radovali. Neki su govorili:

- Ako se na dan Staljinova sprovoda ne mora raditi, bilo bi dobro kad bi svakog mjeseca umro po jedan kakav mali Staljin.

Na znak gonga svi su se zatvorenici skupili na dvorištu i postrojili po brigadama. U sredini je postavljen stol, na koji se popeo upravo onaj oficir koji je zatvorenike najviše mučio. "On sa stola zapovjedi: - Skinite kape!

Zatvorenici su stajali gologlavi, s kapama u ruci. Dvorištem se orio glas mučitelja:

- U ovom času sahranjuju velikog vođu sovjetskog naroda i cijeloga slobodoljubivog čovječanstva. - Na te riječi zatvorenici su stali glasno kašljucati. Oficir MVD-a pogleda oko sebe i nastavi: - Sahranjuju ljubljenog Josifa Visarionoviča Staljina u mauzoleju na Crvenom trgu. Zajedno s čitavim narodom žalimo za našim

ljubljenim vođom i zaklinjemo se u ovom teškom času da ćemo još više i bolje raditi.

Tri minute šutnje.

Odjednom neki zatvorenik glasno upita:

- Građanine načelnice, na svom kontu imam nešto novaca koje sam dobio od žene i koje ionako ne mogu potrošiti. Rado bih dao prilog za vijenac našem ljubljenom vođi. Je li to moguće?

- Morate napisati molbu naslovljenu na načelnika logora - odgovori oficir.

Začula se komanda: - Razlaz!

Vratili smo se u barake. Cinizam MVD-a bio je bezmjeran.

Mnogo se govorilo o uzroku Staljinove smrti. Bilo je jasno da liječnički bilteni objavljuju samo medicinske uzroke smrti.

Ali ne treba smetnuti s uma udarce koje su mu zadali jugoslavenski komunisti na čelu s Titom.

Staljin od godine 1948. nije mogao naći mira.

Ljudi iz njegove okoline govorili su da Staljin danju i noću razmišlja kako da se osveti jugoslavenskim komunistima. Njegov prvi plan bio je vojni pohod protiv Jugoslavije, to se otvoreno priznavalo. Njegova desna ruka, Molotov, izjavio je da će već »slijedećih tjedana Titovu kliku izbrisati sam jugoslavenski narod«.

Kad je čovjek kao što je Molotov govorio o narodu, on je time mislio na bandu koja se nalazila u službi NKVD-a i na sam NKVD. Staljin se nadao da će moći uz pomoć nekoliko stotina svojih agenata u Jugoslaviji izazvati nerede i da će tu priliku iskoristiti za vojnu intervenciju i tako Jugoslaviji nametnuti režim koji će ga u svemu slušati. Ali njegovi planovi nisu uspjeli zbog jedinstva jugoslavenskih naroda koji su jednoglasno bili uz Tita. Drugi je udarac dobio nakon neuspjele akcije protiv Južne Ko-

reje. Ugledajući se na Hitlera, Staljin je mislio da će munjevitim ratom u Južnoj Koreji riješiti rat u svoju korist. Unatoč svim upozorenjima, čak i nakon toga što je američki ministar Dulles došao u rovove u Južnu Koreju, čime je jasno stavljeno do znanja da Amerika neće dopustiti da se Koreja silom priključi sovjetskom bloku, Staljin je započeo borbu vjerujući da će mu uspjeti »da Amerikance baci u more«, kako je rekao u jednom govoru. Ali ni to mu nije uspjelo.

Staljin je počeo ostvarivati svoj plan pripremajući novi rat. Stvarao je pogodan teren lažnom propagandom o čuvanju mira. Kao i obično, pozvani su Uja Erenburg, Joliot-Curie, pater Jonson i drugi da organiziraju mirovne kongrese na kojima bi se napadali imperijalisti. Bili su prevareni mnogi pošteni ljudi. Jer tko, ako je doista čovjek, iskreno ne želi mir?

Sve to samodržac Staljin nije mogao preživjeti.

Nije čudno što se Staljinova smrt naročito odrazila u logorima. Zatvorenici su odjednom povjerovali da jednog dana mogu biti slobodni. Stražari, nadglednici i logorski činovnici osjećali su da počinje novo doba. Iako stražari nisu razgovarali sa zatvorenicima o Staljinovoj smrti, ipak se osjećalo da će odsada biti sve drukčije. Prva je posljedica bila slabljenje discipline. Zatvorenici su otvoreno izjavljivali da je rad odviše težak. Nitko ih nije pozivao na odgovornost. Zatvorenici, koji bi zbog neispunjavanja norme dobivali manje kruha, govorili su da gladni ne mogu raditi. Dobivali su čitave porcije. Ponovno su uvedena četiri slobodna dana u mjesecu. Umjesto dva pisma godišnje, zatvorenici su smjeli slati dva pisma mjesečno. Logorska uprava gubila je orijentaciju.

Nakon dva mjeseca logorska je uprava ponovno pokušala zategnuti uzde. Mnogi zatvorenici opet su se našli u »karceru«. Događalo se čak i to da stražari ponovno muče zatvorenike, ali to su bili samo pokušaji da se ponovno uvede staro stanje. Ali stara

vremena su prošla. U logor više nisu redovito stizali novi zatvorenici. A oni koji su stizali iz istražnih zatvora, govorili su da i nema novih uhapšenika. U logorima se znalo i to što se događalo u vrhovima Partije. Mnogo se govorilo o borbi za vlast koja je bila u punome toku.

Veliko je uzbuđenje izazvala vijest da je maršal Žukov postao ministrom rata jer su zatvorenici znali da je Staljin Žukova poslao u izgnanstvo. Izgnanstvo je bila samo prva etapa, za njom je trebala slijediti: likvidacija. Tako je bilo s Tuhačevskim, Gamarnikom, Jakirom, Blucherom i drugim vojskovođama Sovjetskog Saveza.

Brojao sam mjesece koji su mi još preostali do isteka kazne. U mislima sam se već vidio na slobodi, kako živim u sibirskom selu. Bilo mi je jasno da to neće biti prava sloboda. Znao sam da se politički zatvorenici poslije odsluženja kazne ne smiju vratiti svojim obiteljima i da im MGB određuje mjesto boravka. Ali život u izgnanstvu ipak se razlikovao od života u logoru. Čeznuo sam da se oslobodim nadglednika, logorske policije, policijskih pasa, NKVD, načelnika i drugih siledžija.

Ali onda sam čuo od ljudi koji su živjeli u izgnanstvu da su prilike često takve da mnogi sanjaju o povratku u logor. Iz njihovih pisama moglo se zaključiti da su veoma nesretni. I u Tajšetu su živjeli mnogi prognanici s kojima smo ponekad mogli razgovarati. Svakom prilikom molili su zatvorenike da im prodaju poneki odjevni predmet. Prolazeći ulicama Tajšeta vidjeli smo dugačke repove pred trgovinama kruha i drugih namirnica, a kroz prozore ljude kako sjede u sobama i pri svjetlu svijeće večeraju svoju oskudnu večeru. Na osnovu svega toga mogli smo zamisliti kako živi prognanik. Ali ja sam ipak čeznuo da iziđem iz logora, čeznuo sam za barem malo slobode. Pa bila ona i prividna.

Često sam promatrao svoju prljavu i pocijepanu odjeću, cipele koje nisu lijepo izgledale. Pitao sam se kako mogu takav na

slobodu. Nadao sam se da mi neće oduzeti zatvoreničku odjeću, a ja ću skinuti ili premazati brojku. Napisao sam ženi pismo u kome sam se radovao sreći što ću uskoro biti slobodan i što ću je moći zagrliti. Nije to bilo prvi put što ženi pišem takvo pismo u tih sedamnaest godina. Znao sam da ona ni ovaj put ne vjeruje u moje oslobođenje, ali paket mi je poslala na vrijeme.

U paketu koji sam primio mjesec dana prije nego što su me pustili našao sam odijelo njena brata koji je poginuo u ratu, dva para rublja i par čizama koje je kupila od svoje male plaće. Strahovito sam se radovao što sam za prvo vrijeme opskrbljen najvažnijim stvarima. Za mene su se brinuli i prijatelji u logoru. Oskar Leptich, koji je radio kao tokar u radionici benzinskih cisterni, načinio mi je od aluminija dva lonca i dvije posude. Helmut Roth napravio mi je žlicu i dva nalivpera koja se ni po čemu nisu razlikovala od tvorničkih proizvoda. Heinz Gewurz tajno je organizirao skupljanje novaca i donio mi tri stotine rubalja.

Sve to ispunjalo me hrabrošću i nadom. Moji drugovi, kao i brigadir, znajući da ću uskoro biti pušten, čuvali su me za vrijeme rada. Često su me prisiljavali da se odmaram. Pri tom su govorili:

- Imat ćeš još dovoljno prilike da radiš.

- Što misliš da će ti na slobodi padati pečeni golubovi u usta?

Sve sam to i sam znao.

Počeo sam brojati dane... samo još deset, osam, pet, dva i...

Napokon je došao i pretposljednji dan. Uveče je u baraku ušao nadglednik i rekao mi je:

- Sutra više ne morate ići na posao.

Prijatelji su me okružili i čestitali. Znali su da sam sumnjao da će me pustiti. Oskar Leptich, Heinz Gewurz i Helmut Roth uredili su da ih prebace u noćnu smjenu kako bi sa mnom proveli posljednje sate.

POSLJEDNJI DAN U LOGORU

Čim se 22. rujna 1953. začuo znak gonga za ustajanje, posljednji moj logorski gong, u baraku su ušli moji prijatelji.

- Danas ne idemo na doručak, doručkovat ćemo ovdje s tobom, svi zajedno.

Oskar iz vatiranog kaputa izvadi limenku kompota, Heinz je donio šećer, a Helmut veliki komad slanine. Nikada nisam saznao gdje su to nabavili. Siguran sam da ih je stajalo mnogo truda. Kad smo završili doručak, došao je nadglednik.

- Gdje je Štajner? - upita.

Javio sam se. Zajedno s njim krenuo sam u skladište u kojem se nalazio moj ranac i odjeća. U stražarskoj sobi svukli su me u prisutnosti oficira MVD i pretražili. Oficir je naredio da se pronađe »papirić«. Mislio je na obavijesti ili adrese drugih zatvorenika. Kad su me pretražili, oficir mi pruži cedulju na kojoj je pisalo da sam dobio svoje stvari i novac i da od logorske uprave ništa ne potražujem. Potpisao sam iako mi nisu u cijelosti vratili ni odjeću ni novac koji su mi oduzeli prilikom hapšenja prije sedamnaest godina.

U dvorištu su me čekala tri moja prijatelja. Otpratili su me do izlaza. Dok je nadglednik razgovarao sa stražarom, ja sam se opraštao sa svojim prijateljima. Rastanak je bio dirljiv. Poslije sam saznao da su Helmuta Rotha i Oskara Lepticha predali rumunjskim vlastima, a Heinz Gewurz nalazi se još uvijek u »Ozerlagu« u logoru broj 013.

Vrata se otvore. Čekala su me dva naoružana vojnika da me odvedu do »Peresilke«. Na toj etapnoj stanici nalazio sam se već četvrti put. Ali ovaj put odlazio sam na slobodu.

Smjestili su me u baraku zatvorenika koji su odslužili kaznu i sada čekaju oslobođenje. Odmah sam ustanovio da neki ovdje

čekaju već tri mjeseca na rješenje, iako im je rok istekao. Naročito je teško bilo zatvorenicima koji su u logoru postali nesposobni za rad. Njihovi su rođaci morali garantirati da će se za njih brinuti. Ali koji su rođaci bili spremni da se brinu za čovjeka koji je dvadeset godina proveo u logoru? Takvih je rođaka vrlo malo. Stoga su jadnici mjesecima morali čekati da ih smjeste u invalidski dom MVD-a. Stranci su bili u naročito teškom položaju.

Ovdje sam sreo Austrijanca, majora Schüsslera, Bečanina koga su Rusi uhapsili 1945. u Beču. Schüssler je bio upravitelj odjeljenja u ministarstvu rata koje je nadziralo tvornice. Dvije godine prije svršetka rata odjeljenje je priključenu Gestapou i major se iz Stubenringa preselio u hotel Metropol u kome je bilo sjedište Gestapoa. Dobio je osam godina logora i njegova je kazna istekla u ožujku 1953. Ali nisu ga pustili jer je bio bolestan i Austrijanac. Molio je da mu omoguće da se vrati u domovinu. To su mu obećali. Jednog dana pozvali su ga u logorski ured i zatražili da potpiše neku cedulju. Znao je samo nekoliko riječi ruski i pitao je što piše na cedulji. Činovnik mu je objasnio da ga vraćaju u Austriju, a on mora dati pismeni pristanak. Major je bio presretan što će uskoro biti u Beču. Rado je potpisao. Prolazili su tjedni, a Schüssler se još uvijek nalazio na etapnoj stanici.

Kad sam ušao u baraku i pogledao hoću li sresti nekog znanca, opazio sam u kutu majora Schüsslera koga sam upoznao u logoru 1949. godine. Kad sam ga pozdravio, pogledao me kao da vidi priviđenje.

- Štajner! - vikne i plačući me zagrli.

Stari slomljeni čovjek isprīča mi svoju nevolju, a ja mu predložih da zajedno pođemo u ured, ja ću biti njegov prevodilac.

Upravitelju odjela rada i evidencije objasnio sam zašto smo došli. On se grubo izdere:

- Što se vas tiče Schüsslerova stvar? Nastojte radije da sami izađete.

- Mi smo zemljaci i on me molio da mu prevodim jer ne zna ruski.

- Marš napolje! - vikne upravitelj.

Izišli smo u hodnik i dogovarali se što da učinimo. Odlučio sam da pokušamo kod načelnika logora.

Kad smo ušli u sobu upravitelja etapne stanice, ugledao sam onog MGB oficira bez oznake čina koji je bio moj posljednji istražni sudac.

- Što vi radite ovdje? - upita me.

Ispričao sam mu da su me ovamo doveli prije puštanja na slobodu i kako me zemljak zamolio da mu pomognem kao prevodilac. To je čuo i načelnik logora te naredi svojoj sekretarici da donese Schüsslerove spise.

Uskoro se vratila noseći spise. Načelnik glasno pročita cedulju koju je Schüssler potpisao i u kojoj izjavljuje da se ne želi vratiti u Austriju. Preveo sam to majoru Schüssleru.

- Za ime božje - reče zaprepašteno - to ja nikada nisam potpisao.

- Je li to vaš potpis? - upita načelnik i pokaže cedulju.

- Da, ali ja nisam znao što ovdje piše.

- Ova je stvar svršena, vratite se u baraku - reče načelnik.

Major Schüssler zaplače. Morao sam ga uhvatiti pod ruku. Teškom mukom stigli smo do barake.

- Takva prevara, takva prevara - stenjao je.

Za ta četiri dana koja smo proveli zajedno morao sam mu nekoliko puta obećati da ću obavijestiti njegovu ženu, koja je stanovala u Beču VII u Seidengasse. Na rastanku je Schüssler toliko

glasno plakao da su se svi skupili. Kad su čuli razlog, sa svih se strana moglo čuti: - Sramota!

Posljednji put vidio sam Nijemce, Austrijance i Mađare, koji su upravo stigli, osuđene na dvadeset i pet godina logora i koji su bili uvjereni da će do Božića biti kod svojih kuća. Mislio sam o tome kako mnogi od njih više nikada neće vidjeti ni domovinu ni obitelj.

Toga dana pustili su iz »Ozerlaga« četrdeset i dva čovjeka. Pozvali su me u ured gdje su mi pročitali odluku MGB-a iz Moskve.

»Izvanredni savjet MGB-a zaključio je da Karla Štajnera, koji je bio osuđen na osnovu paragrafa 58, točke 6, 8, 9, 10, i koji je odležao dvije kazne od sedamnaest godina zatvora i logora, pošalje doživotno u progonstvo u područje Krasnojarska. Prepušta se pokrajinskoj upravi MGB-a u Krasnojarsku da odredi mjesto stalnog boravka Karla Štajnera koje ne smije napustiti bez dozvole MGB-a. U slučaju da spomenuti bez dozvole napusti određeno prebivalište, bit će osuđen na dvadeset godina katorge.«

Morao sam potpisati.

Da, tako izgleda sovjetska sloboda.

Drugo nisam ni očekivao.

Bio sam oslobođen, pa sam mislio da mogu sam otputovati u progonstvo. Ali ubrzo sam se uvjerio da sam jednu vrstu neslobode zamijenio drugom.

Ponovno su me temeljito pregledali. Ponovno su me strpali u »crnu Maricu«. U njoj smo stigli na željezničku stanicu Tajšet. Čekao sam na redoviti vlak Habarovsk-Moskva. Ponovno u »stolipin-vagon«, koji je bio krcat. Zatvorenički vagon prevozio je skorbutne bolesnike iz golemog logora Kolvme. Bolesnici su nas pozdravili.

- Dobar dan, braćo, kamo putujete?

- U Krasnojarsk - odgovorili smo.

Od bolesnika smo saznali da ih vode u logor u Karagandi. Većina je izgubila sve zube. Mladi ljudi izgledali su poput staraca. U vagonu se osjećao strašan smrad, mnogi su imali otvorene rane velike poput dlana.

KAKO VAM SE SVIĐA SLOBODA?

Bio sam sretan kad smo slijedećeg jutra stigli u Krasnojarsk. Na stanici je već stajao zatvorenički auto. Nas osamnaestoricu smjestili su u kamion. Zaustavili smo se u velikom zatvoru Krasnojarska, usred zatvorskog dvorišta. Teška vrata su se zatvorila i mi smo izišli. Sjeo sam na ranac. Velike četverokatne zgrade, stotine prozora s rešetkama!

- Kako vam se sviđa sloboda? - upita me susjed.

- Strpljenje, dragi moj - odgovorio sam - na slobodu se ne dolazi tako lako.

Iz susjedne zgrade izišla je grupa vojnika. Prozvali su nas redom. Rekao sam svoje ime.

- Paragraf i visina kazne? - upita me vojnik.

- Svoju sam kaznu odslužio - odgovorio sam.

- To nije važno, za mene ste zatvorenik.

Pretražili su moj ranac, zatim su me čitavog pretresli. Sve je to trajalo više od jednog sata. Da nije počela padati kiša, koja je vojnike prisilila da se požure, trajalo bi i duže. Zajedno sa stvarima smjestili su nas u prizemlje jedne zgrade u ćeliju broj devet. Bila je to velika dvorana s mnogo svodova. Na dvokatnim pričnama bilo je mjesta za stotine ljudi. Zbog vreve i šetkaranja čovjek je imao utisak da se nalazi na orijentalnom sajmu. Gotovo nitko nije primijetio da smo ušli. Svatko je potražio svoje mjesto. Ja sam se s nekim Litvancem i Bjelorusom popeo na drugu pričnu od ulaza. Naši susjedi, koji su uglavnom bili iz Tajšeta, pričali su da čekaju već sedam dana da ih otpreme u progonstvo. Neki su čekali i više tjedana. Govorilo se da će većina biti smještena po šumskim gospodarstvima, što je značilo da ćemo ponovno raditi u šumi. Kad sam opazio da kruh nitko ne čuva, upitao sam jednog »starosjedioca« da li se krade.

- »Pajku« nitko ne dira, ali na stvari morate paziti.

Ručak se dijelio na vratima. Svatko je morao istupiti. Mlade djevojke, koje su na rukama nosile žute trake s natpisom »zatvorenik«, dijelile su iz limenog bureta »šči«, tradicionalnu rusku juhu od povrća. Djevojke su znale da su u ovoj ćeliji smješteni slobodnjaci. Dobacivale su na naš račun različite primjedbe, na primjer: »zaručnici«, na što su slobodnjaci odgovarali sličnim opaskama.

Poslije dva dana odveli su me u upravu zatvora. Činovnik je ispunio upitni arak bez novih pitanja. Ponovno sam morao reći svoje ime, paragraf, kaznu i zvanje, a činovnik mi po drugi put pročita zaključak MGB-a o progonstvu. Ponovno sam potpisao. Na pitanje kamo će me otpremiti, dobio sam uobičajen odgovor:

- To ćete na vrijeme saznati.

Došao je dan kad sam među pedeset imena začuo i svoje. Na jednom od dvorišta krasnojarskog zatvora stajalo je petnaest žena, među njima i dvije s djecom, koje su nas čekale. Pored stražara stajao je i »kupac«. Pojedinačno su nas izvodili pred »kupca«, a on bi svakog pregledavao i nekim postavljao pitanja. Većinu je preuzeo. Osmoricu je odbio. Njih su ponovno odveli u ćeliju. Morala se vratiti i jedna žena s djetetom jer je dijete neprestano plakalo, a »kupca« je to nerviralo. »Kupac« je bio zastupnik građevnog poduzeća koje je u blizini rajonskog grada Jenisejska gradilo veliki invalidski dom za armiju.

Birao je radnu snagu po principu srednjovjekovnih tržnica robova.

Kad je izabrao, »kupac« je otišao u zatvorski ured da potvrdi primitak »robe«.

MOJ PRIJATELJ SE ŽENI

Dok smo čekali povratak »kupca« upoznali smo se sa ženama. Mladi Litvanac, koji je neprestano bio sa mnom, reče mi:

- Našao sam ženu.

- Koju? - upitao sam.

- Onu iz trećeg reda, drugu.

- Imaš dobar ukus - rekao sam.

»Kupac« se vratio u pratnji dvojice vojnika. Vrata se otvore i u dvorište uđu dva kamiona. Prošao je još jedan sat prije nego što smo se mogli ukrcati u kamione. Za to vrijeme Litvanac je stupio u razgovor sa svojom izabranicom.

- Znaš li da ćeš biti moja žena? - upitao je.

Djevojka ga je začuđeno pogledala.

- Da, mislim ozbiljno, sviđaš mi se. Reci mi kako se zoveš?

- Fenja - odgovori djevojka.

Po tome kako je primila njegovu ponudu i kako je izgovorila svoje ime vidio sam da se Fenja slaže. Stajala je zajedno s nekom ženom. Kad je sklopila prijateljstvo s Litvancem, ona joj vikne:

- Katja, našla sam muža.

Pružila je Litvancu ruku.

- Katja, to je prijatelj moga muža - reče Fenja i pokaže na mene. Ponašala se kao da je i među nama sve dogovoreno. Jednostavno mi je počela govoriti Karl i ti.

Podijelili smo se u dvije grupe i zajedno sa stvarima popeli u kamione.

Pošto smo prošli grad Krasnojarsk, vozili smo se sjeverno, duž stare poštanske ceste koja, naravno, nije bila sagrađena za automobilski saobraćaj pa je vožnja bila prava muka. Puhao je vjetar

i bilo nam je hladno, iako smo se stisli jedan uz drugoga. Jedino Litvancu i Fenji nije bilo hladno.

Kad bi auto prolazio kroz selo, udarali bismo po krovu šoferske kabine i molili vojnika da stane pored »čajnaje«, gostionice.

Prostrana dvorana »čajnaje« bila je napola prazna. Tko je imao novaca naručio je čaj, drugi su pili votku iako je to pratilac zabranio. Gosti su se raspitivali odakle dolazimo i kamo putujemo. I oni su bili prognanici koji su ovdje živjeli već nekoliko godina. Donijeli su votke i ugostili nas. Pošto smo se dva sata grijali, nastavili smo put. Kasno uvečer ponovno smo se zaustavili pred »čajnajom«. Naš je pratilac predao komandantu MVD-a u selu četiri žene koje su ovamo bile prognane.

Ponovno smo popili čaj i nastavili put kroz noć i prašumu. Sada je u kamionu bilo nešto više mjesta i ugodnije. Rijetko smo kada prolazili kraj naseobina. Radovali smo se kad bismo u daljini ugledali svjetlo. Nadali smo se da je u blizini selo i da ćemo se odmoriti. Ali svjetlo kao da se pomicalo, udaljavalo. Ta igra trajala je nekoliko sati dok bismo stigli do naselja.

Slijedećeg dana stigli smo na cilj koji se jednostavno zvao Novostrojka, Novogradnja. Naselje još nije imalo imena. Novostrojka se nalazila 300 kilometara daleko od Krasnojarska, a mi smo do nje putovali 24 sata.

XI U PROGONSTVU

Tri stotine i deset kilometara od pokrajinskog centra Krasnojarska i trideset kilometara od rajonskog centra Jenisejska raskrčeno je pet stotina kvadratnih kilometara prašume da bi se sagradila nova naseobina. Kad smo stigli u Novostrojku, tamo su stajale već napola gotove drvene dvokatnice, oko šest jednokatnica, koje su u stvari bile gospodarske zgrade, i jedna jedina zgrada od cigle, koja također nije bila gotova, bilo je to kupalište. U usporedbi s napola srušenim seljačkim kućama koje smo putem vidjeli, ova buduća kolonija invalida bila je ugodan kontrast. U prostranom dvorištu dočekao nas je direktor invalidskog doma, ratni invalid bez lijeve noge.

Oficir MVD-a »predao« je direktoru novu radnu snagu.

Smjestili su nas po dva-tri čovjeka u jednu sobu. Litvanac je s Fenjom zauzeo malenu sobu, a Katja mi predloži da nas dvoje uzmemo susjednu prostoriju. Ali ja nisam odgovorio na njen prijedlog, već sam veoma glasno upitao upravitelja gdje se ovdje nalazi pošta jer bih htio telegrafirati ženi u Moskvu. Katja je shvatila, uzela svoje kovčege i priključila se ženama.

Imao sam krevet s uloškom, pokrivač, jastuke i plahte. Legao sam. Nakon toliko godina opet ću spavati kao čovjek!

Poslije nas je direktor odveo u blagovaonicu gdje smo dobili bogat ručak. Nakon ručka došao je oficir MVD-a i održao govor. Rekao je da smo sada slobodni, da ćemo ovdje živjeti i raditi. Tko želi može osnovati obitelj ili dovesti svoju staru obitelj. Zatim nas je podsjetio da naseobinu ne smijemo napustiti bez dozvole MVD-a. Tko želi posjetiti rajonski grad, mora tražiti dozvolu.

Odmarali smo se jedan dan da bismo upoznali novu naseobinu i njene stanovnike. Dom invalida bio je okružen drvenom

ogradom. Izvan ograde nalazila se grupa baraka u kojima su stanovali radnici nove naseobine. Uglavnom ljudi koje su ovamo poslali pošto su odslužili kaznu. Većina je živjela sa svojim ženama, od kojih su neke i same bile bivše zatvorenice, dok su druge bile iz ovog kraja. Oženjeni su držali krave i svinje. Promatrali smo kako žive ovi ljudi: nakon rada bi jeli, zatim bi otišli da nahrane stoku, poslije toga bi kartali. Ulog je bio pola litre votke. Grickali su slane krastavce, žene su sjedile pored svojih muževa i savjetovale im koju kartu da bace. Ako ih muževi ne bi poslušali, a uz to bi još i izgubili, dolazilo je do svađa i tučnjave. Naročito je živo bilo u nedjelju, tada bi se kartalo od jutra do mraka, ili se plesalo uz svirku harmonike.

Slijedećeg jutra došao je blagajnik invalidskog doma i svakom novom slobodnjaku dao pedeset rubalja predujma. U maloj trgovini, osim glavnog artikla votke, bilo je nekoliko vrsta žitarica, margarina, ponekad i šećera. Na otvorenom je stajao veliki štednjak na kome se moglo kuhati jelo.

Nas nove nisu zaposlili na gradilištu, mi smo u obližnjoj šumi sjekli drvo za loženje. Kao u logoru, stvorili smo grupe od tri čovjeka, dvojica su obarala stablo, treći je sjekao grane. Srušeno stablo pilili bismo na komade duge metar i po, a zatim ih sjekli i slagali na hrpu. Uveče je dolazio upravitelj. Za kubični metar drva dobivali smo osam rubalja, a kako se na dan moglo oboriti i sasjeći najviše šest do sedam kubičnih metara po osobi, mogli smo zaraditi najviše petnaest do osamnaest rubalja.

Dva kilometra od budućeg invalidskog doma nalazio se pravi invalidski dom, maleno selo Kuzminka, koje se sastojalo od nekoliko tuceta seljačkih kuća. Ovdje već dugo vremena nisu živjeli seljaci. Imućne su stanovnike za kolektivizacije djelomično iselili,

a neki su napustili poljoprivredu i zaposlili se u obližnjoj pilani. Seljačke kuće bile su dugo godina prazne, sve dok ih MVD nije pretvorio u invalidske domove za one koji su ostali živi u logoru a izgubili su zdravlje.

Ovdje su bili smješteni ostaci ljudi iz zlatnih rudnika Kolvme, iz rudnika urana u Norilsku, iz ugljenokopa Vorkute i Čeljabinska i drvosječe iz sibirskih prašuma. Najviše je bilo slijepaca i ljudi bez nogu ili ruku, a bilo je i oboljelih od skorbuta i epileptičara. Razgovarao sam s mnogima, sa sveučilišnim profesorima, svećenicima različitih vjeroispovijesti, radnicima i seljacima.

Svi, i muškarci i žene, čeznuli su za smrću!

Oni koji su bili sposobni za rad pospremali su sobe, a oni koji su se mogli kretati bezbrižno su šetali ili čitali knjige i novine. Ovdje je vladala sloboda kakvu inače u Sovjetskom Savezu nisu poznavali. Ovi ljudi nisu imali što izgubiti, nisu bili zabrinuti zbog špijuna MGB-a, kojih je i ovdje bilo. U jednoj kući svakog se dana održavala služba božja i svakog je dana druga vjerska zajednica mogla upotrijebiti prostorije. Svi su se odlično slagali. Nerijetko se moglo vidjeti kako biskup unijata seta zajedno s glavnim rabinom grada Stanislava. Bilo je potrebno da ovi ljudi najprije prođu kroz pakao NKVD-a da bi mogli živjeti u slozi. Takva sloga bila je i na groblju: na drvenim križevima bili su ruski, poljski i židovski natpisi.

Kad sam nakon dva tjedna rada u šumi primio prvu plaću, ustanovio sam da sa dvije stotine i četrdeset rubalja, koliko mi je ostalo, neću moći živjeti. Pomislio sam da potražim neki drugi posao. Ali ovdje to nije bilo moguće. Odlučio sam otići u susjedno Maklakovo. Čuo sam da se šest kilometara južnije nalazi Maklakovo u kome postoji industrija. Iskoristio sam prvi slobodan dan i odvezao se autobusom, koji saobraća na pruzi Jenisejsk-

Maklakovo, da pokušam sreću. Autobus se zaustavio na tržnici. Potražio sam upravu gradilišta. Na ulazu u zgradu sreo sam znanca iz logora u Tajšetu. Trufonovu sam ispričao zašto sam došao.

- Ovdje ima dovoljno posla. Dođi, odvest ću te šefu personalnog odjeljenja. - Trufonov se zamisli i nastavi: - Stvar će ići lakše ako to obavimo uz čašu votke.

Rekao mi je da pričekam u obližnjoj gostionici, a on će dovesti šefa.

Sjeo sam u kut, naručio pola litre votke i čekao. Uskoro se pojavio Trufonov, a za njim čovjek koji je umjesto lijeve noge imao protezu i podupirao se debelim štapom. Trufonov me predstavi kao »starog prijatelja«. Kad su sjeli, ispili smo »za znakomstvo«. Slijedila je još jedna runda, nakon koje sam ponovno naručio pola litre. Kad smo ispili votku, upravitelj mi je obećao da ću dobiti posao u pogonu čim preselim u Maklakovo.

Radostan zbog ovog uspjeha otputovao sam kući i odmah zamolio oficira MVD-a dozvolu da se preselim u Maklakovo. On me odbio rekavši da to može odobriti samo rajonska uprava MVD-a u Jenisejsku. Jedva sam ishodio dozvolu da otputujem u rajonski centar.

Sutradan sam stajao pred kapetanom Carkovim, upraviteljem odjeljenja za prognaničke poslove.

- U Maklakovo ne možete ići, ali ako u Novostrojku ne možete naći odgovarajući posao, savjetujem vam da otputujete u Ust-Kem, koji je udaljen samo osamnaest kilometara na drugoj obali Jeniseja, tamo ćete dobiti mjesto u pilani za željezničke pragove.

Pokušao sam ga nekako smekšati, ali sve je bilo uzalud. Odlučio sam otputovati u Ust-Kem. Kad sam se vratio u Novostrojku, predao sam emvedeovcu cedulju koju sam dobio u Jenisejsku i na kojoj je pisalo da smijem preseliti u Ust-Kem.

Sutradan sam spremio svoje stvari, oprostio se od drugova i izišao na cestu da pričekam kamion. Za dvadeset rubalja mogao sam se popeti na natovareni kamion. Za dva sata bio sam u jenisejskoj luci i odvezao se u Ust-Kem motornim čamcem koji je saobraćao s lijeve na desnu obalu Jeniseja. Nakon jednog sata nalazio sam se na desnoj obali. Potražio sam upravu pilane za pragove.

Direktor, neki mrzovoljan čovjek, neprijazno me dočekao. Nakon toga što me kao istražni sudac ispitao o prošlosti, reče mi da mora razmisliti i da će sutradan odgovoriti.

Sa ceduljicom u ruci pošao sam po direktorovu nalogu u baraku. Tu je bilo oko dvadeset soba u kojima su stanovali samci i bračni parovi. Dodijelili su mi sobu u kojoj se nalazilo deset vojničkih kreveta, a stanari su bili sami Abhazijevci, pripadnici malog naroda s Kavkaza. Djevojka je donijela krevet. Ugurali smo ga između ostalih kreveta. Kad su se Kavkažani vratili, gledali su me kao stjenicu. Činilo se da su spremni da me zgnječe svakog časa. Tek kad su saznali da sam Austrijanac, postali su ljubazni. Uskoro sam se s njima toliko sprijateljio da nije ostalo ni traga neprijateljstva. Saznao sam da u istoj baraci stanuje Nijemac. Berlinčanin Arnold Arno bio je radostan kad sam mu se predstavio.

Arno je, kao i mnogi komunisti, pobjegao pred Hitlerom. Radio je u Moskvi u »Njemačkim centralnim novinama«. Godine 1938. uhapsili su ga i osudili na deset godina logora. Iz logora su ga poslali u progonstvo u rajon Bolšaja Murta, iz Murte 1951. u Ust-Kem.

Od Arna sam saznao kako se ovdje živi i radi. Kad sam mu ispričao da bih ovdje trebao preuzeti mjesto majstora, on me od

toga odgovori i reče da je to veoma loše mjesto i da se majstori mijenjaju svaka dva-tri mjeseca. Arno mi je pričao da je osamdeset posto stanovništva sastavljeno od prognanika, od njih je polovina Nijemaca iz Ukrajine. Za rata ih je mobilizirala njemačka armija, a Englezi su ih 1945. zarobili u Štajerskoj i predali Rusima. Sovjetska vlada poslala ih je u Sibir, a jedan je dio dospio u Ust-Kem. Upoznao sam većinu Nijemaca i njihovih obitelji. Ovdje su se udomaćili i napustili svaku nadu da će se ikada vratiti u Ukrajinu. Kad sam slijedećeg dana ponovno stajao pred direktorom, rekao sam da želim raditi bilo koji posao. Činilo se da mu nije žao što ne tražim mjesto majstora.

Najprije sam ženi htio javiti da sam »slobodan« i da može pisati ako želi. Teškom mukom pronašao sam list papira i kovertu. Što da pišem? Da sam slobodan? To bi bila laž. Napisao sam, dakle, da su me iz logora poslali u progonstvo. Već za deset dana dobio sam odgovor. Neobično brzo! U logoru je trebalo čekati nekoliko mjeseci. Moja se žena radovala što mi je bolje, javila mi je da me želi posjetiti i da mi je poslala paket s rubljem i drugim sitnicama. Bio sam presretan što me žena želi vidjeti. Ali odlučio sam da je odvratim od tog puta dugačkog pet tisuća kilometara. Još više me zabrinjavalo onih tri stotine i sedamdeset kilometara kopnenoga i vodenog puta od Krasnojarska do Ust-Kema.

Došla je rana sibirska zima. Radio sam u pilani, pri minus četrdeset stupnjeva, noću. Dnevna smjena bila je popunjena. Sa svojim drugom, zdravim sibirskim seljakom, utovarivao sam željezničke pragove na mali željeznički vagon koji je konj vukao od pilane do skladišta. Za ovaj težak rad dobivao sam dvadeset rubalja dnevno, dok je moj drug, koji je bio slobodnjak, za isti posao dobivao trideset rubalja.

Jelo sam pripremao zajedno s Arnom, tako je bilo jeftinije. Arno i ja dobro smo se slagali. U slobodno vrijeme šetali smo za-

jedno i pričali o nekadašnjem životu u Beču i Berlinu. Često smo posjećivali Nijemce koji su stanovali u drvenim kućicama koje su sami sagradili. Pili smo zajedno s njima votku i pripovijedali uspomene. Nijemci nisu mogli prežaliti što su se dali zarobiti. Proklinjali su Engleze koji su ih izručili Rusima. S domaćim stanovništvom nisam imao gotovo nikakve veze jer su izbjegavali strance. O njima se znalo da rade u kolhozima ili na sječi drva.

Početkom 1954. dobio sam pismo od prijatelja iz Maklakova u kome me pitao hoću li prihvatiti odgovarajući posao u Maklakovu. Život u Ust-Kemu bio je užasan. Htio sam iskoristiti novu priliku.

Ali kako ću dobiti dozvolu da napustim Ust-Kem? Oficir MVD-a nije o tome htio ni čuti. Nije mi dopustio da otputujem u Jenisejsk i da tamo isposlujem dozvolu. Odlučio sam krenuti bez dozvole. Čekao sam da ode u obližnja sela, a ja ću neprimjetno prijeći preko smrznutog Jeniseja. Povest će me Nijemac koji je iz Jenisejska dopremao robu na saonicama.

U JENISEJSKU

U pet sati ujutro, svi su još spavali. Ležao sam na saonicama pokriven pokrivačem za konje. Samo je Arno znao da sam otišao. U Jenisejsku sam s Arnovom preporukom otišao do Berlinčanke koja je tamo živjela kao prognanik od početka rata.

Adela Herzberg, komunistkinja, pobjegla je u Moskvu poslije Hitlerova dolaska na vlast. Imala je sreću: u vrijeme kad je Staljin provodio kontrarevolucionarnu politiku i likvidirao stare komuniste, nisu je uhapsili, i ona je sve do početka rata živjela u Moskvi.

Kad sam se predstavio Adeli i predao joj pozdrave Arna, srdačno me primila. Dok smo pili čaj, pričao sam joj kako sam i zašto došao u Jenisejsk. Adela me uvjerila da mi ne prijeti nikakva opasnost, jer je kapetan, čijoj nadležnosti pripadam, veoma predusretljiv čovjek.

Otišao sam zajedno s njom kapetanu, iznio mu svoju molbu, a on mi dade cedulju za oficira MVD-a kojom mi dozvoljava da napustim Ust-Kem.

Vratio sam se istog dana. Primio sam plaću za rad u pilani i oprostio se. Arnu je bilo žao što će ponovno ostati sam. Zaželjeli smo jedan drugome »do viđenja u Europi«. Arno sada živi u Istočnom Berlinu.

Na Adelin poziv ostao sam njenim gostom dva dana. Radovao sam se što mogu upoznati ovaj stari grad. Adela mi je savjetovala da ne idem u Maklakovo već da ostanem u Jenisejsku.

Šetao sam gradom i tražio sobu. Sve do otvorenja velike sibirske željezničke pruge, početkom dvadesetog stoljeća, koja ne prolazi kroz Jenisejsk već kroz sadašnji okružni centar Krasnojarsk, Jenisejsk je bio značajniji grad u Sibiru. Nije bio samo središte

guvernera, već i centar sibirske industrije zlata i trgovine krznom. To je bio grad u kome su ljudi za kratko vrijeme postajali basnoslovno bogati i u kome se u jednoj noći na kartama gubilo toliko novaca koliko bi bilo dovoljno da se srede prilike u nekoj maloj državi. Trgovci su u Moskvi i Petrogradu gradili prekrasne palače i slali tamo žene i djecu da uče društvene manire, a za sebe i svoje ljubavnice podizali su ovdje divne kuće u kojima su priređivali orgije. Nisu zaboravili da sagrade škole. U Lenjinovoj ulici još se i danas nalazi prekrasna zgrada nekadašnje gimnazije. Dvanaest crkava brinulo se za potrebe duše. Glavnu ulicu sijeku ravne ulice u kojima se još vide tragovi nekadašnje raskoši.

Danas Jenisejsk nije grad bogatih trgovaca, ni grad kopača zlata i lovaca na krzno. Od nekadašnjeg stanovništva ostao je samo mali broj starih ljudi koji su živjeli iza zatvorenih vrati i spuštenih kapaka.

Tražeći sobu kucao sam na mnoga vrata, ali rijetko gdje su me pustili da uđem. U jednoj kući vrata mi je otvorila mlada djevojka. Kad sam je pitao iznajmljuje li sobu, ona je malo razmišljala, pustila me u dvorište i rekla da će upitati svoju stariju sestru. Uskoro je u dvorište došla neobično lijepa žena od trideset godina. Bila je srednjeg rasta, ovalna lica, a tamnoplavu kosu ovila je oko glave u pletenicu. Velike sive oči upitno su me gledale.

- Što želite?

Pitanje me začudilo jer sam vjerovao da joj je to rekla mlada sestra.

- Tražim sobu - ponovio sam.

- Ne znam što da vam odgovorim. Ne bih imala ništa protiv, ali moja majka... - Razmišljala je neko vrijeme i pozvala me u sobu.

Stan je bio prepun starog namještaja, u sobi su stajala dva velika ormara, ovalni stol, veliko ogledalo, sanduci, na zidovima

mnogo svetih slika. U kutu pred slikom svetog Nikole gorjela je svijeća. U sobu je ušla majka. U prvom trenutku nije mogla izustiti ni riječi, toliko se začudila što u svom stanu vidi stranca.

- Mama, ovaj čovjek želi unajmiti sobu. Što ti misliš o tome? - upita starija kćerka.

- Ne, ne, mi više ne primamo strane ljude.

Shvatio sam da je imala mnogo loših iskustava.

- Mene se ne morate plašiti - rekao sam.

- Vi ste sigurno silnij? - upita.

- Da - odgovorio sam - ja sam prognanik.

- Pogledajte je - reče majka i pokaže na svoju stariju kćerku. - Jednom je došao prognanik i mi smo mu dali sobu. Svidjela mu se moja kćerka i ja nisam imala ništa protiv jer je bio pošten čovjek. I oni su se vjenčali. Ubrzo se rodilo dijete, poslije tri godine drugo. Bili smo sretni jer se u kući nalazio muškarac. Radio je kao knjigovođa i svi smo bili zadovoljni. Zatim su jedne noći, bilo je to zimi 1948, došli oni i sve nas otjerali u štalu, samo je on ostao u stanu. Kad smo se vratili u stan, ovdje je izgledalo kao poslije zemljotresa, njega više nije bilo. Ni danas ne znamo što su s njim uradili.

Iz dvorišta su došla dva dražesna dječaka od četiri i sedam godina. Radoznalo su me promatrali.

- Veoma su slični ocu - reče majka.

Pozvao sam ih k sebi, ali oni su se sakrili iza majke. Pokušao sam ženu nagovoriti da mi ipak izda sobu.

- Ne, ne, ne mogu, nemojte se ljutiti.

Oprostio sam se i otišao.

Takvu tragediju sakriva gotovo svaka kuća u ovom gradu.

Jenisejsk je grad prognanika, ili potomaka bivših prognanika.

Djeca u Jenisejsku igraju ovu omiljenu igru: jedno dijete stupa s rukama na leđima, drugo ide za njim i u ruci drži »pušku«, komad drveta. »Vojnik« viče na »zatvorenika«: Ako pokušaš bježati, strijeljat ću te!

U Jenisejsku se nalazi muzej, a samo deset posto eksponata govori o njegovoj povijesti, dok je veći dio dvokatnice ispunjen eksponatima koji govore o vremenu kada se Staljin kao prognanik nalazio u Jenisejsku, iako je živio tri stotine kilometara daleko od Jenisejska u selu Kurejka.

Muzejom je najduže upravljao profesor Dubrovski s kojim sam u Solovki i u Norilsku bio deset godina u zatvoru i koji je bio prognan u Jenisejsk. Njega je zamijenio Jelkovič, bivši suradnik Zinovjeva.

Kad sam posjetio muzej, vjerovao sam da ću saznati nešto iz prošlosti toga zanimljivog grada. Umjesto toga vidio sam samo lažnu Staljinovu povijest. Obratio sam se Jelkoviču, koga sam upoznao u logoru.

- Druže Jelkoviču, kako to prikazujete povijest Jenisejska?

Jelkovič mi ne dopusti da nastavim već raširi ruke.

- Šta ja tu mogu? Eksponate dobivamo od glavne uprave muzeja iz Moskve. Moja je dužnost da ih smjestim na odgovarajuće mjesto.

- Znači li to da svi muzeji dobivaju iste eksponate?

- Ne svi, samo oni koji te eksponate mogu povezati sa životom Staljina.

- Čak ni u »Kratkom kursu SKP(b)« ne piše da je Staljin živio u Jenisejsku.

- U prvom izdanju knjige ne tvrdi se da je živio u Jenisejsku, ali u drugom je to izmijenjeno.

- I u to se upuštate?

- Šta da radim? Zar da sa šezdeset i dvije godine u luci tovarim brašno i cement? Jesti se mora - reče Jelkovič.

Na to nisam mogao odgovoriti.

Kad sam Adeli ispričao kako sam bezuspješno tražio sobu, njoj je bilo veoma žao što ću ipak morati u Maklakov. Oprostili smo se.

Krenuo sam autobusom koji dva puta dnevno vozi na liniji Jenisejsk-Maklakovo. Ponovno sam stajao u blatu na tržnici. Pronašao sam prijatelja koji mi je našao mjesto za spavanje, što nije bilo lako. Prvu noć morao sam provesti na vojničkom krevetu zajedno s još jednim čovjekom.

Slijedećeg jutra otišao sam na doručak u »čajnaju«, zatim sam ponovno tražio stan. Znanac mi je obećao da će me primiti na sedam dana. Drugu noć spavao sam na podu, ali bilo je udobnije.

Počeli su veliki mrazevi, a ja sam još uvijek spavao na podu. Za to gostoprimstvo morao sam svakog dana cijepati drva i ložiti peć. Ovdje je bilo dovoljno drva, mogao sam ložiti koliko sam htio. U sobi je bilo ugodno toplo. Dvaput mjesečno morao sam se javiti u zapovjedništvo. Tom prilikom oficir MVD-a zanimao se gdje radim i koliko zarađujem. U pogon su često dolazili predstavnici MVD-a i MGB-a, provjeravali su jesu li svi na svojim mjestima. Posao koji mi je obećao upravitelj kadrovskog odjeljenja nisam dobio, jer se u međuvremenu našao netko tko mu je ponudio više votke od mene. Da ne bih bio bez posla, zaposlio sam se privremeno kao radnik u građevnoj stolariji.

Moj susjed na cirkularnoj pili bio je Aleksandar Drecksler, lenjingradski boem. Dugačka mršava pojava podsjećala me na baruna iz drame Gorkoga »Na dnu«. Drecksler se na poslu ponašao kao da igra neku ulogu. Kad me upravitelj pogona predstavio i rekao mu da ću s njim raditi, on me pozdravi izgovarajući Puškinove stihove.

Drecksler mi se od prvog časa sviđao. Deset godina logora nije slomilo njegov duh. Taj čovjek od četrdeset i četiri godine imao je mnogo razumijevanja za lijepe djevojke, i, kako je govorio, »rado

ih je konzumirao«. Priznao mi je da velik dio zarade troši na poklone mladim djevojkama. Tako već četiri dana poslije isplate nije imao novaca, pa se morao »iz navike zadovoljiti komadom crnog kruha«. U istom odijelu u kome je išao na rad provodio je i nedjelje, a razlika između svakidašnjega i nedjeljnog odijela bila je u tome što je u obične dane nosio hlače na obrnutoj strani. Drecksler je godinama radio sa mnom, postali smo dobri prijatelji. Sada živi u području Urala, blizu grada Sverdlovska, i upravitelj je malog kazališta.

Bolje mu je nego da je na motornoj pili.

I stari Bugarin Petkov radio je na pili, ponekad bih s njim razgovarao, ali zatvoreni bugarski seljak nikad nije govorio više nego što je bilo prijeko potrebno. Ostario je u logoru. Zbog toga sam se veoma začudio kad me jednom na povratku kući pozvao k sebi na večeru.

Kad sam s njim i njegovom mladom ženom, Židovkom iz Bjelorusije, sjedio za kuhinjskim stolom i jeo u ljusci kuhane krumpire s haringom, saznao sam da je kućica koja se sastojala od sobe i kuhinje njegovo vlasništvo i da su krumpiri iz njegova vrta. Ispričao mi je kako je došao do te kućice. Jednog je dana u velikoj pilani izbio požar i vatra je uništila veliko skladište dasaka i veći dio pogona. Bugarin je gradio novu pilanu i direktor je radnicima dopustio da uzmu ostatke dasaka i greda i da ih upotrijebe kao gorivo.

Bugarin je s malo novaca na rubu šume kupio mali posjed i stao graditi kućicu, a kao građevni materijal upotrijebio je nagorjele grede; ponekad je uzimao i nagorjelo drvo. Gradio je u slobodnom vremenu i bio je veoma ponosan na svoj posao. Sa suzama u očima je pričao kako je naporno radio i kako je na svojim starim leđima prenosio teške grede. Bio je sretan što je

stvorio krov nad glavom. Na kraju mi je predložio da kod njega stanujem, a ja sam pristao. Spavao sam na ležaju u kuhinji.

Bilo mi je toplo. Svakog dana slušao sam svađe između starca i njegove mlade žene koja je željela posjećivati kino i kupovati svilene čarape. Bugarin je to smatrao luksuzom i lakomislenošću.

Kod Bugarina sam ostao čitavu zimu, a kad je došlo proljeće on je kupio dva praščića i smjestio ih u kuhinju, uvjeravajući me da me to neće smetati. Dva mjeseca izdržao sam to skvičanje i roktanje, a onda mi je dozlogrdilo. Moj prijatelj Drecksler, koji je znao da živim u istoj prostoriji s prascima, upoznao me s upraviteljem stambenog odsjeka u Maklakovu. Pošto smo jedne nedjelje propili moju mjesečnu zaradu, Savčenko mi je dao sobu.

Počeo sam uređivati stan. Očekivao sam svoju ženu u svibnju 1954.

Uz pomoć upravitelja pogona Sipera načinio sam široki krevet i kuhinjski stol. Za dvije stotine rubalja, koje mi je poslala žena, kupio sam lonac za kuhanje i dva tanjura. Sada sam imao gotovo sve što ulazi u kućanstvo sibirskog prognanika, čak i više od nekih koji su već godinama ovdje živjeli.

Iz ženinih pisama razabrao sam da ima krivu predodžbu o životu u Maklakovu. Pisao sam joj između ostalog:

»... Iz Tvoga posljednjeg pisma razabrao sam da imaš krivu predodžbu o životu u Sibiriji. Tako kako ti misliš bilo je prije trideset godina. Prvo, ne moraš se bojati da će te na putu od Krasnojarska do Maklakova napasti medvjedi ili vukovi. Otkada je NKVD duž puta naselio ljude iz baltičkih zemalja, divlje životinje povukle su se dublje u prašumu. Prije treba da se čuvaš ljudi, osobito u 'čajnajama' pred kojima se zaustavljaju kamioni. Tamo se zadržavaju i oni koji očekuju da će im putnici ponuditi čašu votke, a ako to ne učine, ovi poludivljaci ih napadaju. Zbog toga je bolje da čovjek plati i ostane miran.

Što bih ti još mogao savjetovati? Prije svega te molim da još ne dolaziš, ali ako ipak želiš doći, živjet ću u nadi da ti se ništa neće dogoditi.

Što se tiče Maklakova i života ovdje, budi spremna na najgore. Jedino je stan dobar, nadam se da ćeš i ti biti zadovoljna. Na žalost, ovdje nema uložaka na pero, već samo slamarica, ali to neće pokvariti našu sreću. Hranu ćeš priređivati sama, a možemo ručati i u blagovaonici za dvadeset rubalja.

Na tržnici, gdje desetak seljaka prodaje povrće, svinjetinu i mlijeko, možeš kupiti najnužnije. U četiri trgovine mogu se nabaviti razne namirnice, samo je šećer rijetkost, bilo bi dobro da ga poneseš iz Moskve. Maklakovo je veliko selo, u novoizgrađenim barakama i starim seljačkim kućama živi više od deset tisuća ljudi. Naravno, to su, kao i svugdje u Sibiriji, uglavnom silom naseljeni stanovnici, a najviše ima Litvanaca, otprilike polovica, zatim Letonaca, Nijemaca, Rusa, Ukrajinaca, Poljaka, Židova i Rumunja.

Društvo u kome se krećem sastoji se od grupe intelektualaca svih narodnosti, među kojima ima mnogo zanimljivih ljudi. Nemoj se čuditi što ti ništa ne pišem o samim Sibircima, ali dosada nisam imao prilike da ih pobliže upoznam.

Za higijenu ovih deset tisuća ljudi služi napola srušeno kupalište sa dvije kabine, koje bračni parovi mogu zajednički koristiti. Postoji i kino-dvorana u staroj baraci. Tješimo se da će uskoro biti bolje. Novo kupalište gradi se već treću godinu, ali ljudi nisu izgubili nadu da će biti dovršeno. Isto vrijedi i za novi klub koji bi morao biti dovršen do proslave u »studenom«, samo se ne zna koje godine...«

Očekujući svibanj, kada sam se nakon gotovo dva desetljeća trebao ponovno sresti sa svojom ženom, marljivo sam radio

da bih nabavio različite kućne sitnice. Neprestano sam mislio na svoju ženu i nisam se usudio vjerovati da ću je uskoro zagrliti. Sonju, koja je gotovo dva desetljeća toliko trpjela zbog mene i kojoj toliko mnogo dugujem. Mučila me pomisao kakav će biti susret. Nećemo li jedno drugome biti strani? Hoće li se velika radost pretvoriti u veliko razočaranje? Ne bi li bilo bolje da odustanemo od susreta kako bismo sačuvali iluziju da pripadamo jedno drugome?

Napokon je došao taj svibanj. Primio sam Sonjin telegram u kome mi javlja da će petnaestoga krenuti vlakom broj četrdeset i dva i da je kartu već kupila. Kad sam primio telegram, pomislio sam da ću poludjeti od sreće. Svima sam ispričao radosnu vijest. Svi su mi čestitali. Da bih mogao spavati, morao sam uzimati sredstva za spavanje.

Poslije dva dana stigne novi telegram. Bio sam uvjeren da je sadržaj isti kao i u prvom i da ga je Sonja poslala jer nije bila sigurna da sam prvi primio.

Otvorio sam ga i pročitao:

»Moj dopust zbog hitnog uredskog posla odgođen, put nemoguć, pobliže u pismu.«

Doživio sam živčani slom. Stao sam drhtati čitavim tijelom. Slučajno je u taj čas u poštu upao Drecksler. Kad me ugledao, pritrčao mi je.

- Šta je s vama? Blijedi ste kao zid.

Pružih mu telegram. Drecksler se trudio da me umiri. Odvukao me u obližnju »čajnaju«, popio sam čašicu votke, bilo mi je još gore. Zatim me otprati kući. Više od tjedan dana nisam mogao ići na posao. Tek kad sam primio avionsko pismo, malo sam se smirio.

Žena mi je pisala da je već nastupila dopust i spremila se za put, kad je iz ureda došao kurir i pozvao je da se odmah javi šefu.

Šef joj je objasnio da je prisiljen povući odluku o dopustu jer treba da obavi hitan posao koji ne može nikome drugome povjeriti. Ona je protestirala, ali to nije pomoglo. Šef joj reče da će izgubiti namještenje ako se ne pokori.

U prvom sam je času osuđivao što je popustila, smatrao sam da je ipak trebala putovati, pa makar izgubila posao, ali nakon zrelog razmišljanja uvidio sam da je ispravno postupila. Bilo bi ludo izgubiti namještenje koje joj je omogućavalo da izdržava sebe, majku i da pomaže mene. Iz pisma sam razabrao da pati kao i ja. Žalio sam je. Uvjeravala me da će poduzeti sve kako bi što prije došla k meni.

Pokušavao sam naći utjehu u radu, ali rad je bio fizički težak, osjećao sam da gubim snagu. Ni društvo u kome sam se kretao nije me moglo zadovoljiti.

Prognanici su se grupirali po položajima koje su zauzimali. Ovdje nije bilo zajedničkih interesa i svi su se bojali da će na sebe svratiti pozornost MVD-a i MGB-a. A ovi čuvari režima budno su pratili kako živimo. O politici ovdje se nije govorilo. Čovjek bi se samo izložio opasnosti da nas ponovo bace u logor. Čitav društveni život sastojao se od karata, pjevanja i votke. Poslije pića došao bi ples. Za promjenu ljudi bi udvarali tuđim ženama, a oni koji nisu bili zadovoljni takvom bezazlenom igrom, išli su dalje. I rijetko su kada doživljavali neuspjeh.

Kao nekim čudom saznao sam da se moj prijatelj Josef Berger nalazi u najbližoj okolici, pedeset kilometara od Maklakova, u selu Kazačinsk, starom prognaničkom centru. Odmah sam mu napisao pismo, jer mi je sada više nego ikada bio potreban savjet ovog mudrog čovjeka i vjernog prijatelja. Uskoro sam primio odgovor. Josef se također radovao što smo se ponovno našli. Razmišljali smo kako bismo mogli urediti da budemo zajedno. Josefov

život u Kazačinsku bio je tegobniji nego moj u Maklakovu. Dogovorili smo se da se on preseli u Maklakovo.

U gostionici sam slučajno sreo upravitelja personalnog odjeljenja građevnog poduzeća. Poslije dvije litre votke obećao mi je da će Josef dobiti namještenje. Slijedećeg dana dobio sam pismenu potvrdu i poslao je u Kazačinsk.

Nakon mnogih muka Josef se preselio u Maklakovo. Naš susret bio je veliki događaj.

Lipnja 1954. zatvorili su naš pogon na dva tjedna i svi radnici i namještenici morali su otići na rad u kolhoz na drugu obalu Jeniseja. U tom je kolhozu prošle zime od tri stotine i šezdeset ovaca uginulo od gladi dvije stotine i osamdeset, a od četrdeset i pet krava osamnaest. Preostale životinje jedva su preživjele zimu. Zbog toga je stigla naredba da treba osigurati sijeno. Kako kolhoz nije imao dovoljno radne snage, morali su pomoći i radnici.

Naša je grupa dobila područje koje se nalazilo na otoku na Jeniseju. Otok je bio nenastanjen i na njemu nisu bile zasađene nikakve kulture. Ljeti se kosi trava i slaže u sjenik. Zimi, kad je rijeka smrznuta, sijeno se na saonicama odvozi u selo.

Svakog dana u sedam sati ujutro sakupljali smo se na obali Jeniseja i prevozili na otok velikim motornim čamcem. Tamo nas je čekao brigadir kolhoza koji bi nam podijelio posao. Neki su kosili travu, drugi su je skupljali u malene hrpe, a treći su te hrpe slagali u velike stogove. Jelo smo morali nositi sa sobom. Ako je padala kiša, skrivali smo se pod sjenicima koje smo sami sagradili. Uveče su nas vraćali u Maklakovo.

Jednog dana čekali smo na obali motorni čamac. Ali čamca nije bilo. Kako je već bilo deset sati uveče, dogovorili smo se s čuvarom svjetionika, jedinim stanovnikom otoka, da nas preveze na svom motornom čamcu.

U čamac je moglo stati samo deset ljudi. Došao sam na red u četvrtoj grupi. Čamac je krenuo. Dvadeset metara daleko od obale opazili smo da propušta vodu. Neke su žene stale vikati i skakati s jednog mjesta na drugo. U toj gužvi moje je hlače zahvatio otvoreni motor i teško me ozlijedio po lijevoj nozi. Na svu sreću smjesta su zaustavili motor, inače bih ostao bez noge.

Vratili smo se na otok. Nogu su mi povezali košuljom. U ponoć je stigao motorni čamac i prevezao nas na drugu obalu.

Deset dana ležao sam u krevetu. Uprava pogona plaćala mi je samo pedeset posto od plaće iako se u takvim slučajevima mora isplatiti cijeli iznos. Za njih to nije bila nesreća na radu.

Poslije dva mjeseca opet smo morali u kolhoz na žetvu, ali ovaj put u selo. Sada sam imao prilike da se upoznam sa životom sibirskog sela i s kolhozom »Put u socijalizam«.

Uprava kolhoza nalazila se u drvenoj jednokatnici. Iz blatnog dvorišta došli smo u dvoranu u kojoj se nalazilo nekoliko redova drvenih klupa. Na zidovima su stajali plakati s natpisima:

»Pravovremeno izvršiti žetvu.«

»Nijedno zrno ne smije ostati na polju.«

»Mobilizirajte sve snage da bi se stoci osigurala hrana za zimu.«

Upravitelj našeg pogona raspravljao je u sobi predsjednika kolhoza o našem smještaju i radu. Rasporedili su nas po seljačkim kućama u grupama od deset do petnaest ljudi. Moja je grupa bila smještena kod kolhoznika koji je imao stan od dvije sobe i kuhinje. Seljakinja nas je neprijazno primila i pokazala rukom u smjeru malene sobe gdje smo svi trebali spavati. Noću je došao seljak i prošao pored nas kao da ne postojimo.

Slijedećeg jutra trebali smo početi raditi na polju. Prije spavanja otišao sam s prijateljem Dreckslerom da vidim kako su se ostali smjestili. Većina seljačkih kuća bila je sagrađena od debala s kojih je bila skinuta kora. Gotovo svi drveni krovovi bili su urušeni, ili su propuštali, a na mnogima je rasla mahovina. Pred kućicama su se nalazili povrtnjaci u kojima su bili zasađeni krumpir, zelje, luk i drugo povrće. U stanovima su stajali kreveti i veliki sanduci, rijetko gdje ormari.

Kada se smračilo, vratili smo se u kuću u kojoj smo trebali noćiti. Seljak i seljanka jeli su iz velike drvene zdjele, drvenim žlicama, zgnječeni krumpir i kisele krastavce. Nešto kasnije s polja su se vratile dvije kćerke. Nisu se umile, sjele su za sto. Majka je u drvenu zdjelu nasipala još krumpira.

Kad su djevojke večerale pokušali smo s njima razgovarati o radu u kolhozu. Uspjeli smo saznati da su zaposlene na sušenju pšenice.

Djevojke su otišle u susjednu sobu, skinule blatne čizme i u odjeći legle u krevet. Mislio sam da zbog stida neće skinuti odjeću da će to učiniti ispod perine.

Legli smo na goli pod i pokrili se kaputima i ostalom odjećom. Ja sam za svaki slučaj ponio i pokrivač, lonac i žlicu. Zbog toga su mi se rugali. Bili su uvjereni da će se kolhoz za sve pobrinuti. Ali optimisti su na kraju priznali da sam ja bio u pravu.

Ustali smo rano ujutro i krenuli u potragu za mlijekom i kruhom. Mlijeka se moglo kupiti za četiri rublje litra, ali kruha nije bilo. Kruh su jeli samo oni koji su ga ponijeli iz Maklakova. Vidio sam kako majka prilazi krevetu da probudi svoje dvije kćerke. One su samo navukle čizme.

Dva kilometra od sela stajali smo pred nepreglednim poljem pšenice. Pšenica je bila visoka preko glava, teški klasovi naginjali su je k zemlji. Oni koji su se razumjeli u poljoprivredne radove počeli su kositi, drugi su vezali snopove. Ja sam skupljao snopove na jedno mjesto. Radili smo do dvanaest sati, zatim smo objedovali. Prvog dana dali su nam samo kilogram crnog kruha i litru juhe od zelja. Predsjednik kolhoza ispričao se zbog oskudnog ručka i obećao obilnu večeru. Obilna večera sastojala se od ščija, krumpira i žlice mekog sira od zgrušanog mlijeka. Slijedeća četiri dana dobivali smo konjsko meso. Nije nam preostajalo ništa

drugo nego da za vlastiti novac kupujemo namirnice kako bismo mogli izdržati teške poljske radove. Ni seljaci se nisu bolje hranili od nas ali su nešto manje radili. Mi smo počinjali u šest ujutro, a oni tek u devet.

Zgražali smo se gledajući kako se seljaci odnose prema radu. Kad su jedne nedjelje došli na posao tek u jedan sat poslije podne, stali smo im to predbacivati.

- Sramota da mi, vaši gosti, već od šest sati ujutro radimo, a vi dolazite tek sada!

Mlada seljanka mirno odgovori: - Za svoj rad dobivate pedeset posto svoje plaće, uz to vas ovdje i hrane. A mi? Već drugu godinu nismo dobili ni grama žita. Prošle godine dobivali smo po trudodanu dvije stotine grama kukuruza i četiri kilograma krumpira. Zašto da radimo? Dio svog vremena moramo posvetiti povrtnjacima, to je naš glavni prihod...

Nismo joj vjerovali. Kad je uvečer došao brigadir, upitali smo ga koliko se plaćalo po trudodanu. Brigadir mahne rukom.

- Gotovo ništa!

- Zašto?

- Polovica žetve ostala je na polju i pokrio ju je snijeg.

- Kako to?

- Nemamo radne snage. Omladina je pobjegla iz sela i radi u šumi i u pilanama. Oni koji odu u vojsku više se ne vraćaju u selo. Vidite tko radi, uglavnom žene, starci i djeca.

U selu je teško bilo vidjeti mlada čovjeka. Obično su takvi mladići i djevojke ostavljali dojam napola normalnih ljudi. Takve su bile i djevojke iz kuće u kojoj smo stanovali.

Bilo nam je potrebno šesnaest dana da završimo posao. Predsjednik kolhoza bio je veoma zadovoljan našim radom i upravitelju pogona dao je potvrdu da smo ispunili normu sa stotinu dva-

deset pet posto. Potvrda je vrijedila kao propusnica za motorni čamac koji je pripadao kolhozu. Nitko se nije mogao prevesti na drugu obalu bez takve potvrde.

Sretni što napuštamo selo stupali smo pjevajući k obali Jeniseja. Ušli smo u čamac i nakon više od dva tjedna vratili se svojim kućama.

KAKO JE UMRO GEORG BILECKI

Za novu iskaznicu bile su mi potrebne dvije nove fotografije. U Maklakovu nije bilo fotografa i znanac mi je savjetovao da odem do amatera koji naplaćuje.

Pokucao sam na vrata kuće kraj nove škole. Otvorila mi je mlada žena i ja joj rekoh što želim. Ona me zamoli da časak pričekam jer će se njen muž odmah vratiti.

Ubrzo zatim žena otvori i uđe njen muž.

- Ah, dobar dan, kako je? Otkada vi ovdje? - pozdravi me.

Začudio me takav pozdrav jer nisam poznavao tog čovjeka.

- Zar ste me zaboravili?

- Zaista se ne mogu sjetiti gdje smo se sreli - odgovorio sam.

- Bio sam s vama u istoj brigadi u VI logorskom odjeljenju u Norilsku.

- Jeste li vi Karpov?

- Naravno, kako ste me zaboravili? Čim sam vas vidio bio sam uvjeren da vam je netko dao moju adresu i da ste me došli posjetiti.

Ispričao sam mu zašto sam došao.

- Naravno, odmah ću to učiniti - reče.

Njegova je žena donijela čaj i mi smo stali pričati o Norilsku i zajedničkim znancima.

- Jeste li poznavali Georga Bileckog? - upitao sam Karpova.

- Bileckog? - Karpov me začuđeno pogleda. - I te kako sam poznavao tog liječnika s naočarima. A tko ga nije poznavao?

- Kada ste ga posljednji put vidjeli?

- Pa zar ne znate?

- Ne, što mu se dogodilo? - upitao sam prestrašeno.

- Nešto užasno, ne znam kako da vam to ispričam.

- Govorite, čovječe!

Karpov mi ispriča slijedeće:

Georg Bilecki radio je nekoliko godina kao liječnik u logorskom odjeljenju »ROR«, (rudnik otkritih rabot). Bio je to rudnik nikla. Georg je bio najomiljeniji liječnik među zatvorenicima, stotinama je spasio život, a još je većem broju pomogao. Unatoč tome bilo je nezadovoljnih. Banditi su izazivali stalne sukobe jer ih nije htio proglašavati bolesnima. Jednog je dana u ordinaciju ušao bandit i tražio da ga proglasi bolesnim. Bilecki je odbio. Bandit je zaprijetio da će ga ubiti, a Georg, navikao na takve prijetnje, nije se na to obazirao. Bandit se ubrzo vratio, a kako je Georg sjedio za svojim stolom i bilježio nešto u radni dnevnik, nije opazio kada je ušao. Bandit ga je sjekirom nekoliko puta udario po tjemenu. Oni koji su pritrčali nisu mu više mogli pomoći.

Vijest o smrti omiljenog liječnika ubrzo se proširila i grupa zatvorenika provali u baraku gdje se skrivao bandit i premlati ga. Stražari su brzo dotrčali i spasili ubojicu od sigurne smrti.

Bandita su stavili pred logorski sud, dobio je dvadeset i pet godina, ali kako mu je od prve kazne preostalo još dvadeset i tri godine, dobio je u stvari samo dvije godine.

Ova pripovijest o tragičnoj smrti mog prijatelja toliko me potresla da se nisam fotografirao. Otišao sam.

BORBA ZA VLAST POSLIJE STALJINOVE SMRTI

Poslije Staljinove smrti nitko od nas nije sumnjao da će u Sovjetskom Savezu doći do velikih promjena. Jedno je bilo sigurno: rat protiv naroda mora prestati.

Ništa se nije moglo predvidjeti jer je Staljin za vrijeme života poubijao sve one koji bi po talentu i sposobnostima mogli doći u obzir kao vode ove velike države. Oko sebe okupljao je prosječne ljude.

Kad su nastupili praznici u studenom 1953. i kad je izostala očekivana amnestija, milijunska armija zatvorenika i njihovih obitelji bila je razočarana. Iskusni su ljudi govorili da se, usprkos izjavama o »kolektivnom vodstvu«, u Partiji odvija teška borba za vlast i da zbog toga još uvijek nema značajnih promjena u politici. Kad sam se poslije rehabilitacije vratio u Moskvu, imao sam za četiri mjeseca prilike da saznam kako je tekla borba za vlast u prvoj fazi. Promjene koje su uslijedile u vodstvu Partije odmah nakon smrti Staljina trebale su svima osigurati dio vlasti. Maljenkov, ministar predsjednik, Hruščov, generalni sekretar, Molotov, ministar vanjskih poslova, Žukov, ministar rata, Berija, ministar unutrašnjih poslova. Činilo se da je sve u redu i da je »jedinstvo« Partije osigurano. Ali postavilo se pitanje: kako dalje?

Grupa Molotov-Kaganovič-Maljenkov-Berija smatrala je da sve mora ostati po starome. Hruščov, Žukov, Šepilov, Bulganjin i Mikojan shvatili su da nije dovoljno osigurati vlast, već da nešto treba učiniti i za narod. Oni su prije svega željeli da Sovjetski Savez napokon postane pravna država. Zahtijevali su da se isprave nebrojeni zločini počinjeni na Staljinovu zapovijed. Nakon oštrih borbi u Politbirou postigli su da se provede revizija presuda. MGB i MVD morali su se odreći staljinskih metoda

prilikom hapšenja i izricanja presuda. Međutim, mnogi dobri zaključci nisu bili provedeni u djelo. Berija se također složio s tim zaključcima, ali nije ih provodio u život. Umjesto toga spremao je državni udar, da bi diktaturu Staljina pretvorio u diktaturu Berije. Oslanjao se na svoj aparat u MGB-u i MVD-u, a na čelu mnogih partijskih organizacija nalazili su se njegovi špicli. Čekao je pogodan trenutak da obračuna s grupom Hruščov-Žukov-Mikojan-Bulganjin i Vorošilov.

Jedina snaga koja se mogla suprotstaviti golemom aparatu Berije bila je armija pod vodstvom Žukova. MGB i Berija imali su, naravno, i u armiji svoje ljude, ali između MGB-a i armije uvijek je vladao antagonizam. Armija nije mogla zaboraviti da je MGB uništio njene najbolje zapovjednike. Žukov je pripremao protuudar.

Kad je na sjednici Politbiroa Berija nastupio u staljinističkom stilu i stao vikati protiv »neprijatelja naroda«, nitko mu nije proturječio. Predsjednik je zaključio sjednicu. Berija je u tome vidio loš znak. Ustao je, htio je otići do telefona i dogovorenom lozinkom pokrenuti svoj aparat, uhapsiti protivnike i suditi im po starom uzoru. Čim je Berija napustio dvoranu za sjednice, dočekalo ga je nekoliko generala, koje je vodio Žukovljev čovjek general Serov. U dvorištu Kremlja čekala su blindirana kola koja su Beriju odvezla u ministarstvo rata. Dvadeset minuta nakon toga Berija je bio mrtav. Istu sudbinu doživjelo je četrdeset njegovih najbližih suradnika.

MGB je ostao bez glave, a šefom državne sigurnosti imenovan je general Serov koji se odmah uselio u zgradu Lubjanke. Od toga je časa sudbina velikog ruskog naroda bila u rukama generala Žukova.

Berijina sudbina uplašila je grupu Maljenkov, Molotov, Kaganovič. Oni su postupali kao i uvijek, glumili su kao da su sa svime zadovoljni i slagali su se s novim mjerama.

U prvom redu valjalo je ispraviti zločinačku politiku protiv socijalističke Jugoslavije.

Hruščov i Bulganjin putuju u Jugoslaviju i mole Tita da im oprosti. Molotov, ministar vanjskih poslova, nije htio u tome sudjelovati. Složili su se da ga zamijeni Šepilov.

Pomirenje s Jugoslavijom donijelo je Hruščovu veliku popularnost, a to je dokazao ruski narod kad je Tito došao u Moskvu. Prisustvovao sam dočeku koji je moskovsko stanovništvo priredilo Titu. Na stotine tisuća ljudi izišlo je na ulice i trgove da bi pozdravili Tita. Prvi put poslije trideset godina milijuni ljudi demonstrirali su protiv staljinističke politike koja je prijetila da ugrozi i nezavisnost socijalističke Jugoslavije.

Pilane koje leže na obali Jeniseja izvoze dio svoje proizvodnje u inozemstvo. Svake godine za vrijeme kratkog perioda plovnosti na Ledenom moru, koji traje od sredine kolovoza do sredine rujna, na Jenisej iz mnogih krajeva svijeta dolaze teretni brodovi. Put vodi preko Bijeloga, Barentsovog i Karskog mora do ušća Jeniseja, preko Ust-Porta, Dudinke do Igarke, gdje se nalazi pretovarna luka za prekooceanske brodove. U Igarku dolaze brodovi, barke i splavi koji dovoze tovare dragocjenog drva iz pilana s obala Jeniseja.

Ispunjenje plana izvoza najvažniji je zadatak pilana. Zbog neispunjenja plana mnogi je direktor otišao u zatvor. Pogoni nisu raspolagali s dovoljno radne snage da bi u tom kratkom periodu plovnosti osigurali utovar brodova. U to vrijeme svi pogoni djelomično ili potpuno obustavljaju rad, a radnici i namještenici moraju obavljati utovarne radove. Čim smo se vratili iz kolhoza, morali smo krenuti na utovar. Gotovo dva mjeseca radio sam na pristaništu pilane u Maklakovu. Na taj rad upućeno je nekoliko stotina vojnika iz garnizona koji se nalaze u Jenisejsku.

Tisuće ljudi radilo je danju i noću da bi se ispunio plan. Opunomoćenik ministra drvne industrije osiguravao je tempo utovara. Za vrijeme utovarivanja radnicima su prodavane živežne namirnice kojih inače nije bilo. Kobasice, šećer i sir mogli smo kupovati tako dugo dok i posljednja barka nije bila utovarena. Zatim je tih namirnica nestalo kao da ih nikada nije bilo.

Bio sam sretan kad sam se mogao vratiti svom starom stolarskom poslu; dotjerao sam do brigadira.

Prošla je oštra zima, ožujsko sunce otapalo je prljavi snijeg u Maklakovu. Uredio sam stan. Očekivao sam veliki događaj: susret sa svojom ženom nakon više od osamnaest godina! Ovaj put

sam znao da taj susret više ništa ne može spriječiti. Žena je već sjedila u ekspresu Moskva-Peking kad sam primio njen telegram da dolazi. Zamolio sam znance u Krasnojarsku da je dočekaju na stanici i pomognu joj.

Moja je žena trebala stići u Krasnojarsk 9. ožujka, a slijedećeg dana već bi morala biti u Maklakovu. Upravitelj pogona dao mi je nekoliko dana dopusta da bih mogao proslaviti susret.

Tog dana rano sam legao da bih bio što svježiji. Dugo sam se prevrtao, nisam mogao zaspati. Kad sam ipak zaspao, probudilo me lupanje na ulaznim vratima. Skočio sam iz kreveta i upalio svjetlo. Bilo je jedan sat noću. Zar je moguće da je to ona, pomislio sam. Otrčao sam k vratima.

- Tko je?

- Stanuje li ovdje Štajner? - upita muški glas.

- Da, ja sam.

- Otvorite.

Dršćući i uplašen otvorio sam vrata. Preda mnom je stajao direktor pilane Savanin.

- Doveo sam vam ženu.

- Gdje je? - uzviknuo sam.

- Čeka dolje kod mojih kola.

Htio sam potrčati u kućnim papučama, ali Savanin me zaustavi.

- Što vam pada na pamet? Napolju je četrdeset stupnjeva, obucite se.

Brzo sam navukao čizme i s kapom u ruci potrčao na ulicu. Već sam izdaleka prepoznao njen lik. Šetala je ispred automobila. Kad je začula korake na smrznutom snijegu, okrenula se prema meni. Potrčao sam još brže. Zagrlili smo se bez riječi i ostali tako neko vrijeme zagrljeni. Zatim ona reče:

- Napokon!

Savanin i njegov šofer šuteći su promatrali scenu. Uzeo sam kovčege. Ušli smo u toplu sobu. Dugo smo se gledali. Ona prošapće:

- Nisi se promijenio.

I meni se činilo da se ni ona nije mnogo promijenila.

Već je svitalo kad smo legli. Nakon gotovo dva desetljeća.

Ležali smo zagrljeni. Rekli smo jedno drugome da nas sada samo smrt može rastaviti.

Slijedili su najljepši dani moga života. Na blistavom ožujskom suncu i blagom mrazu šetali smo svakog dana u obližnju šumu i razgovarali o onome što smo doživjeli. Saznao sam za njene patnje. Pričao sam joj o svom logoraškom životu.

Sonja je u Maklakovu provela četrnaest dana dopusta. Unatoč turobnom dojmu koji je na nju ostavilo to mjesto, odlučila je da napusti Moskvu i da sa mnom izdrži toliko dugo dok oboje ne budemo imali mogućnosti da izaberemo bolje prebivalište.

Bilo mi je veoma teško kad sam je pratio do autobusa koji ju je ponovno trebao odvesti do Krasnojarska i dalje u Moskvu. Tješio sam se da će se uskoro vratiti.

IDEJA JEDNOG LUĐAKA

Jedna od Staljinovih najluđih ideja bila je gradnja željezničke pruge duž Ledenog mora, od Vorkute preko tundre do Igarke, a od Igarke do Jakutije i Kolvma. Iz Igarke je trebao voditi odvojak za Norilsk.

Sibirija je imala samo jednu značajnu željezničku prugu. Gradnja pruge Bajkal-Amur bila je gotovo dovršena. Pruga Taj-šet-Lena još uvijek se gradila. Gigantska područja čekala su da budu pristupačna. Ali gradilo se veoma sporo i malo.

Nova željeznička pruga, čija je gradnja počela, zahtijevala je stotine tisuća radnika i golem broj strojeva. Da bi se ostvarila ideja jednog luđaka, izrađeno je na milijune željezničkih pragova i deset tisuća kilometara tračnica, kojih u Sovjetskom Savezu ionako nije bilo dovoljno. Svaki razuman čovjek razmislio bi o tome čemu treba da služi ova pruga.

Pruga nije bila ekonomski opravdana jer prolazi kroz potpuno nenastanjene predjele. Ni vojnički nije bila prijeko potrebna. Ovaj megalomanski Staljinov projekt trebalo je ostvariti samo zato da bi se zaposlili milijuni zatvorenika na području gdje će nakon nekoliko godina rada poumirati.

Nakon Staljinove smrti obustavljena je gradnja pruge, koja je šezdeset posto bila izgrađena. Zatvorenici su rušili već sagrađene objekte. Ponovno je natovareno deset tisuća vagona s pragovima, tračnicama i strojevima da bi ih vratili tisuće kilometara natrag, tamo odakle su ih i dovezli.

Dio tog materijala i ljudi dopremljen je u rajon Jenisejska, gdje je započela gradnja nove željezničke pruge Jenisejsk-Ačinsk. U blizini Maklakova mogla se vidjeti bodljikava žica oko logora u kome su stanovali novi graditelji. Izbjegavao sam da prolazim pored stražarskih tornjeva kako se ne bih sjetio najstrašnijeg vremena svog života.

Bio sam strahovito iznenađen kad sam primio poziv da se odmah javim u državno tužilaštvo u Krasnojarsku.

Otišao sam do MVD-a i zamolio dozvolu da otputujem u okružni centar. Oficir je pročitao pismo koje sam dobio od državnog tužioca i kimnuo glavom.

- Dođite prekosutra.

Kad sam mu rekao da na pozivu piše odmah, on mi odgovori da to nije važno. Kad sam izašao razmišljao sam o tome kako bi bilo da otputujem slijedećim autobusom bez obzira na posljedice. Postojala je opasnost da me skinu s autobusa. Ali kako sam imao poziv u džepu, moj odlazak vjerojatno ne bi imao težih posljedica.

Pošto sam od upravitelja pogona dobio pismenu dozvolu na dva dana, otišao sam do autobusne stanice i u »čajnaji« se umiješao među putnike koji su čekali autobus. Kroz prozor sam promatrao kako ljudi ulaze i izlaze iz autobusa. Uskočio sam u posljednji čas. Kad god se autobus zaustavljao, plašio sam se da će se pojaviti kontrola. Dvadeset kilometara pred Krasnojarskom autobus se zaustavi na otvorenoj cesti i na moj užas uđu dva oficira. Jedan od njih vikne već s ulaznih vrata:

- Pripremite legitimacije!

Kad je došao do mene, pružio sam legitimaciju i poziv državnog tužilaštva. Strepio sam. Ali on mi vrati dokumente bez riječi. Tako sam stigao u Krasnojarsk.

Državni tužilac Solovljev dočekao me izvanredno prijazno. Bio je to snažan čovjek s velikom glavom i svijetoplavom kosom. Ponudi mi da sjednem i gurne pred mene kutiju s cigaretama.

- Od Komiteta državne sigurnosti iz Moskve dobili smo nalog da pošaljemo vaše spise i karakteristiku. Pozvao sam vas da

bih vidio o kome dajemo karakteristiku, jer ono što imamo od MGB-a nije dovoljno.

- Mogu li saznati zbog čega sve to traže? - upitao sam.

- To ni ja ne znam. Pretpostavljam da netko intervenira. A možda to KGB (Komitet gosudarstvenoj bezopasnosti) poduzima na vlastitu inicijativu; sada se revidiraju mnoge presude iz vremena Ježova.

- Dakle, mogu se nadati da je došlo vrijeme kada će se i za nas nešto učiniti?

- Sigurno, mogu vam reći da smo u vezi s vašim slučajem izvršili predradnje i preslušali jedinoga živog svjedoka u vašem drugom slučaju Larionova. Ovdje su njegove izjave - reče i pokaže rukom na nekoliko listova papira. - Larionov povlači svoje izjave protiv vas i tvrdi da ih je dao pod pritiskom upravitelja MVD-a u Norilsku Polikarpova.

Solovljev mi je postavio još nekoliko pitanja, koja je djelomično zabilježio, zatim me otpusti. Prvi put sam napustio zgradu jedne sovjetske institucije s osjećanjem da nisam prisustvovao komediji. Državni tužilac trudio se da ispravi težak zločin.

Kad sam nakon povratka u Maklakovo pričao prijateljima o razgovoru u Krasnojarsku, svi su smatrali da će me uskoro rehabilitirati. Odmah sam pisao ženi o tom značajnom događaju.

U međuvremenu je i moja žena u Moskvi poduzela korake da se moj slučaj pokrene s mrtve točke. Uspjelo joj je da razgovara s vojnim državnim tužiocem koji joj je obećao da će požuriti predmet.

Bez obzira na to ona odluči da se preseli k meni u Maklakovo jer nije potpuno vjerovala u rehabilitaciju. Moji su prijatelji smatrali glupošću što u takvim okolnostima dopuštam da žena ponovno dolazi u Maklakovo. Ona je, međutim, sredila da je otpuste iz službe i po drugi put je krenula u daleku Sibiriju.

Petog lipnja 1955. putovao sam u Krasnojarsk da je sam dočekam. Tom sam prilikom još jednom posjetio državnog tužioca. On me uvjeravao da će moj slučaj uskoro biti riješen i čudio se što moja žena u to ne vjeruje i što ponovno dolazi ovamo.

Žena nije vjerovala svojim očima kad me ugledala na peronu u Krasnojarsku. Prošla su samo tri mjeseca od vremena kad se vratila u Moskvu. Tada nisam smio ni pomisliti na to da je otpratim do Krasnojarska. Bio je to ozbiljan znak da u Sovjetskom Savezu započinje novo vrijeme.

Prenoćili smo u Krasnojarsku. Slijedećeg dana povezao nas je kamion koji je prevozio mlade radnike iz šegrtske škole u Krasnojarsku u Maklakov.

Ponovno smo se nalazili u mom skromnom stanu. Moja je žena htjela naći neki posao jer s mojom plaćom nismo mogli ni najskromnije živjeti. Osnovna škola u Maklakovu tražila je učitelja njemačkog jezika, ali kad je moja žena otišla kod direktora, on se kojekako izgovarao da joj ne bi morao reći kako žene prognanika ne mogu raditi u školi.

Ja sam obradio komadić polja i zasadio krumpir. U jesen smo pobrali deset vreća krumpira i to nam je trebalo biti dovoljno. Svake nedjelje žena je odlazila na tržnicu da proda neku haljinu. Za dobiveni novac kupovali smo mast, povrće i ostale namirnice. To nas je spasilo od gladi.

Sada sam se mogao obratiti poslanstvu svoje zemlje u Moskvi. Uskoro sam dobio pismo koje je sam ambasador Vidić potpisao i u kome mi saopćava da je poduzeo potrebne korake na nadležnom mjestu da bi mi se omogućio povratak u domovinu.

Gotovo istovremeno stigla je obavijest vojnog državnog tužioca kojom mi javlja da je moj predmet u toku i da će mi javiti ishod.

Otputovali smo u Jenisejsk, gdje je moja žena upoznala Adelu Herzberg. Zajedno smo dijelili radost zbog ovih dobrih novosti. Adela nam je rekla da i ona ima dobrih vijesti i da se nada da će uskoro napustiti Jenisejsk. Danas živi u Moskvi.

Tom je prilikom moja žena upoznala stari grad Jenisejsk koji je dosad poznavala samo iz literature. Grad je na nju ostavio dubok utisak.

Nakon četiri mjeseca zajedničkog života u Maklakovu zaključili smo da otputuje u Moskvu da bi tamo lično na nadležnim mjestima požurila rješenje.

Napisao sam pismo Molotovu u kome sam ga molio da intervenira i dozvoli da se vratim u domovinu. Moja je žena ponijela pismo sa sobom. Dogovorili smo se da ga, ako to bude moguće, lično preda Molotovu.

Kad je stigla u Moskvu, pokušala je prodrijeti do Molotova. Ali to nije bilo moguće. Kao što nije moguće preplivati ocean. Jedan od Molotovljevih sekretara bio je neprijateljski agresivan zbog toga što se žena jednog prognanika usuđuje tražiti njegovu intervenciju. Ali je obećao da će o sadržaju pisma obavijestiti »najvišu instancu«.

Kad je moja žena ponovno došla nakon mjesec dana, činovnik joj objasni da se mojim slučajem bavi nadležna instanca, tj. KGB.

»Radni dan« moje žene počinjao je u osam sati ujutro i trajao do dva sata poslije podne. Uspinjala se i silazila stepenicama od KGB-a do CK Partije, od Vojnog državnog tužilaštva do Generalnog državnog tužilaštva i Vrhovnog suda. Svugdje su u predsobljima i hodnicima stajali ljudi koji su čekali da ih primi neki viši činovnik, da bi intervenirali za one koji su još u životu. Žene, djeca i starci sada su se usudili da mole za Staljinove žrtve. Sada

se više nisu plašili da će ih na izlazu dočekati NKVD i otpremiti tamo gdje se nalazi i onaj za koga mole milost.

Ponovno je zavladala oštra sibirska zima, a ja sam još uvijek bio u Maklakovu. Vijesti koje sam dobivao iz Moskve bile su pune nade, ali odluka još nije pala. Sa svih strana čule su se radosne vijesti. Govorilo se da je CK Partije odlučio da Generalno tužilaštvo i Vrhovni sud u prvom redu riješi slučajeve osuđenih članova Partije. Mogao sam se, dakle, nadati da će i moja stvar uskoro doći na red. Strpljivo sam čekao.

BERIJA

Jednoga hladnog zimskog dana žurio sam kao i uvijek na posao, a kad sam stigao pred zgradu MVD-a u Maklakovu, ugledao sam veliku grupu ljudi koji su okružili kamion. Šta je to, pomislio sam. Nadajmo se da nisu stigli novi prognanici. Pristupio sam bliže. Ovdje je stajalo dvanaestak muškaraca, žena i djece, vojnici su im dodavali kovčege s kamiona.

Netko upita: - Odakle dolazite? - Ali nitko ne odgovori.

Jedna od pristiglih žena obrati se pitanjem oficiru koji je izlazio iz zgrade. Govorila je ruski s gruzijskim akcentom. Tada netko primijeti:

- To su Gruzijanci!

Smatrali smo da su ih prognali u vezi s pokušajem ustanka Staljinovih pristalica u Gruziji. Ali zagonetka je ubrzo bila riješena. Istovarivanje kovčega bilo je završeno. Oficir je uzeo popis i stao čitati imena.

- Berija.

Neki čovjek istupi i reče svoje ime.

Tako, to su bili rođaci strijeljanog Berije. Sada će oni dijeliti sudbinu žrtava glave obitelji.

Nitko ih nije žalio. Netko je rekao:

- Oni nisu ovamo došli kao mi sa svežnjem, već s mnogo kofera.

Silvestrovo 1955-56. Ponovno su se skupile obitelji prognanika da bi se oprostile od stare godine. Raspoloženje je bilo bolje nego nekada u takve dane. Pojedinci koji su još prošle godine bili s nama, vratili su se ponovno tamo odakle su ih jednom silom iščupali. Mi koji smo se još nalazili ovdje s pravom smo se nadali da će uskoro kucnuti čas kada ćemo moći izabrati prebivalište po vlastitoj želji.

Žene su se pobrinule da i stol izgleda svečanije i bogatije. Nije bilo samo tradicionalnog predjela »seljedočke«, haringe, nego i prekrasnoga mirisnog pečenja, pečenih krumpira, a kiseli krastavci nadomjestili su svježu salatu. Votke je bilo dovoljno, a za ljubitelje vina dopremljeno je dvanaest boca iz Krasnojarska. Kad je otkucalo dvanaest sati, nazdravili smo za sretnu novu godinu 1956. Ostali smo zajedno do pet sati ujutro. Na kraju je stigla prekrasna torta i mirisna crna kava.

Moja žena spremila mi je divan dar na Novu godinu: 1. siječnja u jedan sat poslije podne primio sam telegram.

»Vojni tužilac uložio žalbu protiv presude vojnog suda.«

Bilo je potrebno dvadeset godina da bi se razjasnilo pravno ubojstvo! Sada sam morao čekati odluku Vrhovnog suda Sovjetskog Saveza.

Najveća zgrada na glavnom trgu u Jenisejsku promijenila je svoje stanovnike. Kuću su napustili činovnici MGB-a, zajedno sa svojim šefom pukovnikom Moskalenkom, a novi ljudi iz KGB-a, na čelu s majorom Gonzalenkom, sjeli su na njihova mjesta. Skinuta je i bakrena ploča s crnim slovima: »Ministarstvo gosudarstvenoj bezopasnosti, rajonij otdel Jenisejsk«. Stavljena je nova: »KGB« (Komitet gosudarstvenoj bezopasnosti), opunomoćenik za rajon Jenisejsk.

Stajao sam pred novim šefom državne sigurnosti Gonzalenkom. Major me pozvao. Uljudnost kojom me dočekao nikako nije pristajala licu ukrajinskog seljaka.

- Htio bih se upoznati s čuvenim prognanikom - reče mi.

Šutio sam i čekao.

- Kako vam je?

- Moralo bi vam biti poznato kako je ljudima kao što smo mi.

- Jeste li zadovoljni poslom i imate li dobar stan?

- Može se podnijeti - odgovorio sam kratko.

- Imate li vijesti o zahtjevu da se preispita presuda?

- Nemam.

- Uskoro će stići nešto iz Moskve, vjerujem da ćete za nekoliko tjedana biti slobodni.

- Bilo bi krajnje vrijeme.

- Što namjeravate ako vas rehabilitiraju?

- Već sam zatražio dozvolu da se vratim u svoju domovinu.

- Vi nas, dakle, želite napustiti?

- Da. Ovdje za mnom nitko neće plakati.

- Vi možete ostati i kod nas. U slučaju rehabilitacije sve će se ispraviti.

Šutio sam.

- Ako vam nešto bude potrebno, uvijek me možete potražiti.

Zahvalio sam mu se i izašao iz sobe i iz zgrade.

Moj boravak u Jenisejsku iskoristio sam da posjetim grob nedavno preminulog Maksa Gabera.

Gaber je bio rumunjski državni činovnik, a kad su Rusi zauzeli Besarabiju i Bukovinu, uhapsili su ga u Černovicama. Pošto je odsjedio u logoru deset godina, poslali su ga u Maklakovo da radi na pilani. Ovdje je upoznao mladu djevojku koja je iz tehničke škole u Krasnojarsku poslana u Maklakovo na praksu. Nakon završenih njenih studija namjeravali su se vjenčati. Ali Gaber je odjednom obolio i za kratko vrijeme umro u teškim mukama u bolnici u Jenisejsku.

Njegovi prijatelji pobrinuli su se za pogreb, a uredili su i grob. U tome se naročito istakao Josef Berger koji je naručio nadgrobni spomenik.

Kad sam se uvjerio da je grob u redu, platio sam grobaru što ga održava i teška srca napustio ovo mjesto koje možda više nitko neće posjetiti i ukrasiti cvijećem.

Početkom ožujka u Maklakovo je stigao sekretar rajonskog komiteta KP i pozvao me da mi saopći da su ga nazvali iz Moskve, iz CK. Iz sekretarijata Ponomareva primio je nalog da se raspita o mom zdravstvenom stanju i materijalnom položaju. Rekao sam sekretaru da sam zdrav i da je onih šest stotina rubalja, koliko mjesečno zarađujem, dovoljno da ne umrem od gladi. Pošto me uvjeravao da ću ovdje ostati samo još kratko vrijeme, oprostio sam se od njega. Nakon dva tjedna ponovno me pozvao. Saopćio mi je da se za mene raspituje poslanstvo moje domovine.

Sada sam se već mogao nadati da će moj slučaj biti povoljno riješen. Drugi travnja 1956. otišao sam po svršenom poslu na tržnicu da bih nabavio živežne namirnice za nedjelju. Pošto sam kupio zelje, kisele krastavce i meso, nešto me prisililo da svratim na poštu. Poštanski činovnik mi odgovori da za mene nema pošte. Upravo sam htio izaći, kad me opazi pismonoša koji me poznavao.

- Stigao je telegram za vas!

Otvorio sam ga dršćući.

»Čestitam na potpunoj rehabilitaciji stop sretna kao nikada stop Sonja.«

Dočekao sam taj dan! Živ sam! Sretan sam!

Prebrojao sam novac koji mi je preostao i kupio bocu vina.

Bez daha sam otrčao svojim prijateljima da bih zajedno s njima podijelio svoju radost. Nazdravili smo slomu staljinističke nepravde.

Nekoliko dana nakon toga Josef Berger primio je iz Moskve istu vijest. Napustio je Maklakov nekoliko dana prije mene i danas sa svojom obitelji živi u Izraelu.

Preostalo vrijeme u Maklakovu provodio sam s prijateljima koji su također čekali čas oslobođenja. Bilo mi je potrebno tri dana da likvidiram svoje »gospodarstvo«.

Na malenoj svečanosti u krugu svojih prijatelja zaključio sam dug, užasan i tragičan period svog života.

PUT U SLOBODU

Petog travnja 1956. stajao sam s kovčegom pred »čajnajom« i čekao kamion koji će me odvesti do Krasnojarska. U »čajnaji« se »slučajno« nalazio i šef KGB-a Gonzalenko i njegov zamjenik Vasilijev. Pozvali su me za svoj stol. Čudili su se što već putujem i žalili što se njihova kola nalaze na popravku. Predložili su mi da će za mene naručiti taksi iz Jenisejska. Zahvalio sam im što su tako ljubazni. Radije sam krenuo u Jenisejsk kamionom koji je bio natovaren daskama.

Moju prtljagu je šofer stavio na daske, a ja sam ušao u kabinu. Za vožnje nekoliko puta smo se zaustavljali pred »čajnajama«, da bismo se ugrijali i odmorili od loše ceste. Šofer nije popio ni čašice votke, što bijaše rijetkost u ovom kraju. Bio sam sretan što sam naišao na tako trijezna čovjeka i što sam čitav stigao u Krasnojarsk.

Na željezničkoj stanici u Krasnojarsku skinuo sam svoju sibirsku odjeću. Nekom dječaku, koji je tumarao oko kolodvora a bio je obučen veoma bijedno, poklonio sam svoje vatirane hlače, kaput i čizme. Dječak je bio toliko iznenađen da u prvom trenutku nije htio primiti te stvari, mislio je da se šalim. Tek kad mu je neki čovjek, koji je stajao u blizini, objasnio da mu te stvari poklanjam, on ih objema rukama prihvati.

Za jedan sat trebao je stići ekspres Peking-Moskva. Bez teškoća sam kupio voznu kartu za taj vlak koji je imao samo kola za spavanje prvoga i drugog razreda i kojim se nije vozilo mnoštvo koje je ovdje stajalo.

U istom kupeu nalazila se činovnica koja je ušla u Krasnojarsku, kineski diplomatski činovnik dodijeljen moskovskom poslanstvu i visoki željeznički činovnik iz Čite.

Nakon dvadeset godina ponovno sam sjedio kao slobodan čovjek u vlaku. Nisam bio navikao da mogu napustiti kupe kad to zaželim, da mogu otići u zahod kad je trebalo da odem. A što da kažem o tome da sam mogao otići i u kola za ručanje i jesti koliko želim. Prolazili smo pored velikih sibirskih gradova. Novosibirska, Omska i Sverdlovska, koji su u mom sjećanju ostali samo kao velike etapne stanice masovnog transporta staljinističkih žrtava.

Šestog dana vlak se približio Moskvi. Gradu u kome je prije dvadeset godina počela moja nesreća. U meni su se budili različiti osjećaji, mržnja prema onima koji su skrivili moju nesreću i koji su djelomično još na vlasti, i ljubav prema mojoj ženi Sonji koja tamo živi i očekuje me. Trudio sam se da mislim samo na nju. Njoj toliko mnogo dugujem!

Kad se vlak zaustavio, srce mi je stalo strahovito udarati. Dršćući sam sišao s vagona i tražio u gužvi drago lice. Ona se uzbuđena probijala prema meni. Bez riječi smo se zagrlili. Pristupili su i njeni rođaci koji su me najsrdačnije pozdravili.

Taksi nas je vozio kroz osvijetljene ulice Moskve. Kad smo prošli ispred zgrade MBG-a na Lubjanki, nisam se mogao suzdržati a da ne opsujem.

Prvo iznenađenje u Moskvi bio je susret sa šefom VIII odjeljenja milicije koji je odbio moju prijavu. Tumačio sam mu da sam prije hapšenja živio u Moskvi, ali on je odgovorio da nemam stan a da je stan moje punice premalen za tri osobe jer iznosi samo dvadeset i osam kvadratnih metara površine. Na moju primjedbu da bi deset tisuća Moskovljana bilo sretno da posjeduje takvu stambenu površinu, ništa nije odgovorio. Smatrajući to nesporazumom, odvezao sam se na Glavnu upravu moskovske milicije na Lenjingradskom bulevaru. Na vratima je bila tabla: »Šef ne prima.«

- Da li on samo danas ne prima, ili se s njim uopće ne može razgovarati? - upitao sam sekretaricu.

- Šef uopće ne prima stranke.

- Kome mogu iznijeti svoj slučaj? - upitao sam.

- Javite se jednom od zamjenika u prvom katu.

U velikoj dvorani, kao i na hodnicima, čekalo je stotine ljudi. Obratio sam se službujućem milicionaru i pitao ga kako mogu doći do zamjenika šefa milicije.

- Svi čekaju, i vi morate čekati - glasio je odgovor.

Pitao sam neke ljude zbog čega čekaju i saznao da svi žele izmoliti dozvolu boravka u Moskvi.

Nakon više od tri sata došao sam na red. Primio me oficir MVD-a. Ispričao sam mu da sam se nakon rehabilitacije vratio iz Sibira i stanujem kod svoje žene. Pošto je pročitao rješenje Vrhovnog suda Sovjetskog Saveza o mojoj rehabilitaciji, reče mi da pričekam u čekaonici. Ponovno sam čekao neko vrijeme. Tada se pojavio isti oficir koji je prozivao imena i pružao nekima bijele, a drugima zelene cedulje. Ja sam, kao većina, dobio zelenu cedulju na kojoj je pisalo:

»Vaše je traženje da se prijavite u Moskvi odbijeno. U roku od dvadeset četiri sata morate napustiti grad. Upozoravamo vas da moskovskom gradskom području pripadaju sva mjesta u okrugu od stotinu i pet kilometara. Ako ne budete poslušali ovu naredbu, bit ćete osuđeni na temelju paragrafa 35 Kaznenog zakona na tri do pet godina logora.«

Što taj paragraf znači znao sam odviše dobro. U logoru sam susreo na tisuće ljudi koji su bili osuđeni na temelju toga famoznog paragrafa. Nestalo je moje radosti zbog rehabilitacije i zbog toga što sam se vratio u Moskvu.

Nisam znao kako da odem kući i objasnim svojoj ženi da moju rehabilitaciju ne priznaju moskovski policajci.

Stajao sam na ulici i nisam znao kamo da krenem. Ni u kojem slučaju nisam htio otići kući s takvom viješću. Ne može biti da odluka najviše sudske instance Sovjetskog Saveza šefu moskovske milicije predstavlja samo bezvrijedan komadić papira! Bila su dva sata poslije podne, a ustanove i uredi rade još samo jedan sat.

Otišao sam do telefonske govornice i nazvao CK. Javila se sekretarica nekog vodećeg funkcionara. Njoj je moje ime bilo poznato i ona me spoji sa svojim pretpostavljenim. Ukratko sam ispričao što se dogodilo na miliciji.

- Jeste li bili kod šefa milicije?

- Na to se ne može ni pomisliti. Ne može se doprijeti dalje od njegove sekretarice.

- S kime ste razgovarali?

- Primio me jedan od zamjenika i predao mi zelenu cedulju s nalogom da napustim Moskvu u roku od dvadeset i četiri sata.

- Otiđite do šefa milicije. Dok dođete do njega, stvar će biti uređena.

Kad sam se ponovno najavio u predsoblju šefa milicije, sekretarica me dočekala s osmijehom. Odmah me uvela u kabinet. Smio sam čak sjesti na stolicu. Ispričao sam šefu zašto sam došao, iako sam znao da su njegova pitanja samo obična formalnost. Zatim je došla sekretarica i odvela me u drugu sobu. Nakon nekoliko minuta dobio sam pismo za šefa milicije VIII rajona. Istog dana bio sam prijavljen. Dopustili su mi da ponovo budem Moskovljanin.

Odio za repatrijaciju Sovjetskog Crvenog križa trebao je nabaviti vize za mene i moju ženu. Kad sam se javio, saznao sam od upravitelja odjeljenja da me očekuje vodeći funkcionar CK KPSS.

U čekaonici CK na Staroj Ploščadi upita me visoki oficir KBG-a zašto sam došao. Odgovorio sam mu tko me pozvao.

Uputi me na jedan od mnogih šaltera. Neki podoficir proviri glavom i ja mu ponovih želju.

- Vaše ime?

Rekoh mu.

- Sjednite na onu stolicu.

Sjeo sam na onu stolicu.

Za vrijeme tih petnaest minuta, koliko sam čekao, iz šaltera su me neprestano promatrali. Zatim mi podoficir mahne rukom. Ustao sam i prišao šalteru.

- Peti ulaz.

Ponovno sam stajao na velikom trgu i tražio peti ulaz. Pristupi mi neki čovjek u civilu.

- Što tražite? - upita me.

- Peti ulaz - odgovorio sam.

- Morate prijeći ulicu - reče mi.

Našao sam ulaz. Sada me dočeka KGB major. I njemu sam rekao koga tražim. Uputi me na jedan šalter. I tu sam rekao koga tražim. Dobio sam telefonski broj.

Ispred deset telefonskih aparata ljudi su stajali u repovima. Ušao sam u telefonsku govornicu i nekoj ženskoj osobi ponovo objasnio koga tražim.

- Pričekajte na telefonu.

Prošlo je nekoliko minuta. Ljudi su me nestrpljivo promatrali. Javi se isti ženski glas. Morao sam otići do drugog ulaza na drugi šalter po propusnicu.

Opet sam stajao na ulici i tražio drugi ulaz. Na drugom šalteru rekoh zašto sam došao i svoje ime. Čovjek u uniformi upiše moje ime u spisak.

- Vašu legitimaciju.

Pružio sam mu legitimaciju.

- Sjednite i pričekajte časak.

Dok sam čekao dolazili su mnogi ljudi, javljali se na šalterima, sjedali na stolice i čekali. U čekaonici se gore-dolje šetao oficir KGB-a. Kad bi se otvarala ulazna vrata, okretao se u njihovu smjeru.

Činovnik na šalteru dade mi znak da mu se približim. Pruži mi propusnicu. Moja legitimacija ostala je kod njega. Zatim mi objasni kako ću pronaći ulaz.

S propusnicom u ruci tražio sam broj u golemom bloku zgrada. U jednoj uskoj uličici pronašao sam ulaz. Ovdje se ponovi isto kao i u čekaonici. Napokon me službujući oficir odvede u dvorište gdje je mnogo smeđih »pobeda« i »ZlS-a« čekalo svoje vlasnike. Na prvom katu dočeka me bujna mlada dama i odvede kroz hodnik u čekaonicu.

Tada pokuca na vrata i otvori ih. Ušao sam, ona nije ušla.

Visoki funkcionar stajao je pred svojom tapeciranom stolicom i preko stola pružio mi ruku.

- Sjednite, druže.

Sjeo sam u naslonjač pred stolićem za pušenje. S druge strane sjeo je funkcionar.

- Kako vam se sviđa Moskva nakon toliko godina?

Da bih nešto odgovorio na to pitanje, koje me trenutno nije mnogo zanimalo, rekao sam:

- Naravno, veliki grad.

- Da, mnogo se toga promijenilo. Ulažemo velike svote novaca da je uljepšamo. Moj sugovornik je opazio da me ta tema ne zanima. Upita me:

- Kako ste tamo živjeli? Vjerojatno vam nije bilo lako?

- To vam ne mogu opisati, jer u ono što bih vam ispričao vi ne biste povjerovali. Bojim se da mi ni vlastita majka ne bi povjerovala.

- No, sada je to prošlo. Kakvi su vaši planovi?

- Htio bih što prije otputovati u domovinu - odgovorio sam.

Tada me stao nagovarati da ostanem u Sovjetskom Savezu.

- Moja je odluka definitivna - odgovorio sam.

- Molim, molim, vi možete putovati kamo želite.

- Htio bih vas moliti da ubrzate postupak.

- Ipak bih vam savjetovao da ostanete. Dobili biste stan i odgovarajući posao.

- Ostao bih pri svojoj odluci.

- Dobro, za četrnaest dana moći ćete otputovati.

Ustao sam i oprostio se.

MOSKVA 1956.

Stranci koji dolaze u Sovjetski Savez obično se zadovoljavaju time da obiđu Moskvu, Lenjingrad ili neki drugi veliki grad i vjeruju da su upoznali zemlju. Nakon povratka u svoju domovinu takvi ljudi daju izjave koje su ili izrazito pozitivne, ili izrazito negativne. Ti ljudi uopće nisu svjesni da druge dovode u zabludu i da varaju svoje zemljake. Ono što su vidjeli u velikom gradu ne može se smatrati uvidom u stvarno stanje u Sovjetskom Savezu.

Kako sam ja vidio Moskvu nakon povratka iz Sibirije?

Duži boravak u Moskvi godine 1956, susreti sa starim prijateljima i posjećivanje različitih ustanova, sve mi je to omogućilo da glavni grad vidim u njegovu pravu svjetlu.

Odmah sam opazio da više nije opasno po život i slobodu proći Crvenim trgom, ili se na njemu zaustaviti. Iskusno oko lako je moglo primijetiti da se tim trgom sada šetaju mnogi »civili«. Ali to ipak nisu bili civili.

Izbjegavali su prolaznicima pogledati u oči.

Četvrt oko Lubjanskaje Ploščadi nije se promijenila, samo je golema zgrada MVD-a bila još veća. Stražari su nosili plave kape i za razliku od prijašnjih vremena odgovarali na pitanja prolaznika. Kuznjecki most, ulica Kirova, Sretnjenka, Neglinaja, sve do Trga Trubnaje, još su uvijek ulice ustanova MVD-a i KGB-a i strogo ih nadgledaju vidljivi i nevidljivi stražari. Više nema zatvoreničkih automobila s natpisima: »Hljeb, Pane, Brot«. Pravi automobili u kojima se prevozi kruh nose skromne natpise na ruskom jeziku »hljeb«, a prolaznik se može uvjeriti da se iz tih automobila zaista istovaruje kruh. Ispred zatvora nestali su repovi rođaka koji su sa svježnjevima u ruci čekali da za zatvorenike predaju malo hrane ili rublja. Ali zato se povećao broj onih što

čekaju u čekaonicama Državnog tužilaštva i Vrhovnog suda, kao i onih koji čekaju reviziju presuda svojih najbližih.

Osim Kremlja, koji je sada ponekad otvoren i običnim građanima, u Moskvi ima i pet nebodera. Zanimalo me tko stanuje u tim zgradama. Kad sam pokušao ući u jednu od njih, koja se nalazila na Ploščad vostanija, u susret mi je došao livrirani portir koga je zanimalo što ja ovdje tražim. Rekao sam da me zanima ova lijepa zgrada i da bih želio pogledati barem stepenice. No on mi odgovori:

- Nelzja!

To jest: Zabranjeno je!

Ipak sam uspio ući u takvu kuću. Već sam na prvom katu ustanovio da nitko od stanara nema čin niži od majorskog. Poslije sam saznao da u kući u kojoj stanuje major, stanuju samo viši činovi. Ako u kući stanuje kapetan, čovjek može biti siguran da u toj kući ne stanuje nitko sa činom nižim od poručničkog, niti višim od kapetana. Slično je i sa civilima: tamo gdje stanuje partijski ili sindikalni rukovodilac, ne mogu se nalaziti obični smrtnici. Strogo se pazilo na to da kastu ne uznemiruju oni koji joj ne pripadaju. Stanarina u takvoj kući također je garancija da radniku ili namješteniku neće pasti na pamet da ovdje potraži stan. Njegova godišnja zarada bila bi upravo dovoljna za mjesečnu stanarinu.

A gdje stanuje moskovski radnici?

U podrumima, u zapuštenim četvrtima grada, po šest, osam i više ljudi u jednoj sobi. U novogradnjama radnika možemo naći samo na periferiji.

Robne kuće i trgovine u Moskvi uvijek su pune kupaca, to jest ljudi koji bi htjeli nešto kupiti. Samo manji broj onih koji satima stoje pred tezgama zaista nešto kupuje. Da bih nabavio hlače mo-

rao sam proći mnoge trgovine, a ipak nisam našao što sam tražio. Nakon nekoliko dana morao sam se zadovoljiti onim što su mi nudili. Isti je slučaj s trgovinama živežnim namirnicama. Morao sam čekati u repu dva sata da bih kupio par hrenovki.

U Sovjetskom Savezu više ne postoji sistem karata, ali većina za njima žali. Tvrdi se da se prije mogao dobiti određeni minimum, za koji sada valja izgubiti i po nekoliko sati.

Stranci koji dolaze u Sovjetski Savez govore da su trgovine uvijek prepune, ali ne znaju da u Moskvi na tisuću i pet stotina stanovnika dolazi jedna trgovina. U Europi na dvije stotine i pedeset stanovnika. U neograničenim količinama Moskovljani mogu kupovati jedino radio-aparate, televizore i druge tehničke proizvode.

Čudnovata zemlja! Nema cipela, nema kobasica, ali televizijske antene mogu se vidjeti na svakoj baraci.

Kao i nekada, vlast se brine da strancu ništa ne nedostaje. U hotelima »Inturist« stranac ne stoji u repovima i može dobro jesti, kao kod kuće, ali za dolare, marke i funte. Dražesne gospođice brinu se da strancima ne bude dosadno.

U barovima i restoranima pleše se uz jazz muziku do pet sati ujutro. Dok su u moskovskim kućama svjetla već odavno ugašena, ovdje život tek počinje. Kasni prolaznik tamnim uličicama može susresti djevojke koje nastoje da još nešto zarade osim svoje oskudne plaće koju dobivaju za dnevni posao. Danju su na ulicama Moskve ispružene ruke prosjaka:

- Daj, Hrista radi.

Gotovo četiri mjeseca čekao sam na izlaznu dozvolu. Sva obećanja o skorom rješenju pokazala su se lažnima. Samo zahvaljujući energičnoj intervenciji jugoslavenskog ambasadora napustio sam Moskvu 30. srpnja 1956.

Sjedio sam u željezničkom vagonu. Napuštao sam zemlju u kojoj sam proveo dvadeset i pet godina svog života i u kojoj su pokopane iluzije moje mladosti.

Nije mi bilo teško što odlazim iz države koja mi je ukrala moje najljudskije osjećaje. Kad sam nakon tri dana stigao na pograničnu stanicu, sjetio sam se kako sam prije dvadeset i pet godina prešao sovjetsku granicu, mlad i pun oduševljenja, očekujući da ulazim u socijalističku zemlju u kojoj će se ostvariti moji snovi.

Kao da sam se čudom spasio!

Ponovno postajem slobodan čovjek!

POGOVOR

Štajnerova sjećanja na samovoljno hapšenje, suđenje na osnovi lažnih svjedočenja iznuđenih od drugih uhapšenih žrtava staljinističkog terora, njegove patnje i neprekidni akti terora nad njim ne mogu se čitati ravnodušno. Upravo to što on uglavnom samo nabraja činjenice i jednostavnim jezikom priča o događajima pojačava djelovanje knjige. Nikakve maštovite konstrukcije i refleksije ne mogu toliko prodrijeti u dušu i srce čitaoca kao duga serija činjenica i događaja iz tamnica, istražnih kancelarija ili iz logora.

Svaki čitalac doživjet će knjigu na svoj način, koji će uvelike ovisiti o njegovu životnom iskustvu i osobnom senzibilitetu. Ipak, ti doživljaji i reakcije na Štajnerovu tragediju u Sibiru, ali ne samo u Sibiru, mogu se podijeliti u dvije osnovne kategorije. Jedni će ovu knjigu doživjeti pretežno kao izraz osobne nesreće i duboke nepravde jednog čovjeka. Oni će sve što se opisuje promatrati sa stajališta žrtve staljinističkog progona. Drugi će cijelu stvar pretežno staviti u kontekst historijskog zbivanja. Oni će u Štajnerovu doživljaju, i kroz njega, gledati veliku i opću tragediju jednog naroda i uopće čovječanstva.

Rekli smo »pretežno« jer nije vjerojatno da bi se bilo koji čitalac mogao oglušiti na beskrajne dimenzije zla i patnji, u čijem okviru strada i sam pripovjedač. Isto je tako malo vjerojatno da bi bilo koji čitalac, orijentiran na analizu općeg zbivanja, mogao ostati nedirnut posebnom osobnom tragedijom pripovjedača. Prema tome, ova distinkcija će imati malo značenja s gledišta samog neposrednog doživljavanja knjige. Ona će dobiti na značenju samo u procesu refleksija koje ovaj doživljaj nužno mora izazvati kod svakog čitaoca.

Čak i kada bi netko mogao ono što je zadesilo Karla Štajnera promatrati kao strogo osobnu tragediju, ne bi mogao ostati pri tome da je to Štajnerova privatna stvar. Uostalom, i Vojni kolegij Vrhovnog suda SSSR-a nije tako gledao 1956. godine. Odluka o poništenju nepravedno izrečene kazne otprije više od devetnaest godina nije donesena na osobnu žalbu osuđenoga u normalnom sudskom postupku ispravljanja individualnih slučajeva u kojima je sud svojevremeno pogriješio. Kazna je poništena u sklopu široke akcije u kojoj je vrlo velik broj sličnih kazni poništen na osnovi promjena koje su nastupile u političkom životu Sovjetskog Saveza.

Samim time to nije, strogo uzevši, individualni slučaj, nego je to jedan od slučajeva u vrlo širokoj kategoriji. Osim toga, sama vrhovna vlast u Sovjetskom Savezu ocijenila je općedruštveni i politički značaj te kategorije. Tako je i pokrenuta revizija tih procesa, revizija koju bez te političke promjene ne bi mogao nitko izazvati normalnim sudskim postupcima. Naime, takvih postupaka i procedura nije bilo, i sve su kazne bile besprizivne nakon odbijanja žalbi u samom postupku, što je također vršeno automatski.

Imajući na umu okolnosti, postaje nužna kategorizacija reagiranja na doživljaje Karla Štajnera. Nije dovoljno, a mogli bismo reći da nije ni ljudski moguće, smetnuti s uma spomenutu analizu širih okvira onoga što se dogodilo. Čak bi i sam doživljaj bez toga bio nevjerojatan, lišen realnosti. Tako nam tek stavljanje jedne osobne tragedije u širi društveni okvir omogućuje da je dokraja shvatimo i da osjetimo njezinu težinu, ali istovremeno taj individualni doživljaj daje opipljivu realnost velikoj historijskoj tragediji koja pogađa cijelo čovječanstvo, a ne samo zemlju u kojoj se sve to dogodilo.

Polazeći upravo od toga da je u ovom slučaju potrebno osvjetljavanje barem nekih širih društvenih aspekata, izvršili smo kategorizaciju, to jest isticanje toga da se ovdje, osim osobnog doživljaja, radi i o nečem što prelazi okvire individue i ulazi u domenu društvenih i političkih problema današnjice. Pokušaj općeg ocjenjivanja individualne tragedije ne bi imao mnogo smisla, jer to je domena posebnog osjećaja i shvaćanja svakog pojedinca. Zato nas ovdje interesira upravo ona druga kategorija reagiranja na Štajnerovu knjigu, reagiranja s gledišta društvene i političke problematike.

Pročitavši knjigu do kraja, čovjek osjeti olakšanje kada dođe do finala, to jest poništenja svojevremeno izrečene kazne. Autor ne krije svoje oduševljenje i, reklo bi se, spremnost da mnogo, ako ne i sve, zaboravi. Međutim, on uskoro dolazi u dodir s realnošću i uviđa da se samo uz teško realiziranu podršku tadašnjih najviših političkih faktora uspijeva nastaniti u Moskvi iz koje je bio protupravno odveden u ropstvo prije gotovo dvadeset godina.

Kako je to moguće? Kako to da poništenje osude i utvrđivanje činjenice da kažnjivog djela nije ni bilo ne znači ništa za upravu moskovske milicije, koja i dalje suvereno odlučuje tko može, a tko ne može stanovati u Moskvi i donosi odluke pod prijetnjom kazne od tri do pet godina logora. Da nije bilo posebne intervencije iz Centralnog komiteta sovjetske partije, Štajner bi bio pred alternativom da se opet rastane od žene, i izgubi vezu s ambasadom Jugoslavije, ili da bude vraćen u logor, ali bez izgleda na »rehabilitaciju«.

Ovaj antiklimaks na samom kraju knjige iziskuje od čovjeka da se malo dublje zamisli o cijelom društvenom i političkom značenju stanja u kojem je Štajner »osuđen«, ali i onoga u kojem je »rehabilitiran«. U ovom kontekstu, međutim, zanima nas prije svega stanje 1956. godine, dakle u vrijeme »rehabilitacije«.

Počnimo aktom poništenja kazne. Po faksimilu teksta vidi se da je upotrijebljena standardna formula o »novim okolnostima« koje su »naknadno otkrivene«. To je zapravo standardna formula koja se, uz manje varijante, koristila u cijelom svijetu. Primjenjuje se onda kad obrana i nakon završenog postupka i pravomoćnosti sudske osude uspije donijeti neke nove dokaze ili utvrdi prije nepoznate okolnosti, što dovodi do revizije procesa.

Ta formula implicira da u momentu suđenja te okolnosti nisu bile poznate, odnosno da dokazi nisu bili prezentirani, jer se za njih nije znalo, i da je izvorni postupak tekao u redu, po zakonu i uz strogo poštovanje sudskog postupka. Naravno, sve to nema nikakve veze sa Štajnerovim slučajem. Nikakvi novi dokazi nisu bili podneseni i nikakve nove okolnosti nisu bile potrebne da se dokaže nevinost čovjeka čija krivica nikada nije ni bila dokazana nikakvim sredstvima dopuštenima u bilo kojem normalnom sudu.

Svi elementi iz kojih se mogla utvrditi Štajnerova nevinost postojali su u vrijeme suđenja i nisu se niti trebali niti mogli naknadno otkriti. Jedino što se moglo naknadno otkriti, ali to se moglo odmah poslije završetka suđenja, jest da nije proveden nikakav dokazni postupak, da nije bilo obrane, pa čak ni optužbe na samom suđenju. Pri tome je irelevantno jesu li suci u Kolegiju vjerovali ili su i oni znali da su lažne sve konstrukcije na osnovi kojih su donijeli presudu. Naime, oni su morali na raspravu iznijeti ono što je pripremio NKVD i o tome provesti dokazni postupak. Ukratko, osuda je morala biti poništena i bez daljeg analiziranja lažnih podataka NKVD-a, na osnovi toga što je donesena na način koji je suprotan svakom shvaćanju prava, to jest jednom pravnom lakrdijom.

Zatim, kako je osuda poništena? Osuđeni nije bio pozvan na raspravu Kolegija, na kojoj bi, u prisutnosti optužbe i obrane,

bili izneseni razlozi poništenja i o tome povedena rasprava i dokazivanje. Time bi osuđeni dobio puni uvid u sve makinacije u vezi sa samovoljnom osudom i dobio sudski utvrđene činjenice kao osnovu za pokretanje postupka protiv onih koji su svojim kaznenim postupcima skrivili njegove patnje. Ako bi se ustanovila krivica državnih organa ili samog suda, on bi od države imao pravo na naknadu izgubljene zarade i odštetu za fizičke i duševne patnje tokom gotovo dvadeset godina.

Štoviše, država bi morala pokrenuti postupak protiv svih onih svojih organa koji su skrivili lažnu osudu. Zatim bi se to moralo protegnuti na sve one koji su poslije izricanja kazne protuzakonito postupali s osuđenim u raznim logorima i zatvorima. Međutim, tajanstveni postupak ukidanja osude i formula koja je pri tome upotrijebljena ne ostavljaju nikakve takve mogućnosti ni državi ni osuđenome.

Jednom riječi, samovoljni akt osude na osnovi lažnih dokaza, donesene na samovoljno provedenom procesu, poništen je isto tako samovoljnim aktom istog organa sudstva. Drugim riječima, iz knjige saznajemo kako je Štajner protupravno osuđen, što je sve proživio zbog te samovolje i kako je isto tako samovoljno prekinuto njegovo bespravno zlostavljanje. To je, naravno, vrlo zabrinjavajuća okolnost i ona vjerojatno objašnjava mnogo toga što se i poslije toga događalo u Sovjetskom Savezu.

No vratimo se još malo poništavanju kazne Karlu Štajneru. Vidjeli smo da je formula koja je primijenjena poslužila tome da se prikrije nešto što je bitno u cijeloj stvari i da se zadrže u tajnosti sve okolnosti u vezi s poništavanjem osude. Ta lažnost postaje donekle razumljiva kad uzmemo u obzir da se u isto vrijeme radilo o poništavanju kazni vrlo velikom broju preživjelih zatvorenika, ali i još većem broju onih koji su u međuvremenu izgubili živote, bilo pogubljenjem, bilo zbog muka i zlostavljanja

u zatvorima i logorima. Sasvim je razumljivo da bi bilo vrlo teško provesti toliki broj rasprava radi poništenja osuda, a onda i odštetnih zahtjeva.

Uostalom, to ne bi bilo ni potrebno. Umjesto tradicionalne formule o poništenju, moglo se konstatirati da je osuda donesena na protupravan način i na osnovi lažnih dokaza. Time bi država preuzela odgovornost i ona bi mogla odrediti paušalne odštete onima koji su nepravedno stradali ili obiteljima onih koji su poginuli, bilo u obliku penzija i jednokratne odštetne svote ili na neki drugi način.

To bi pojednostavnilo postupke, ali bi iziskivalo da se stave pred sud i kazne svi sudionici u makinacijama oko prvobitnih procesa i kasnijih progona u logorima i zatvorima. Međutim, čini se da to nije dolazilo u obzir. Naime, puštanje određenog broja logoraša ili prognanika bilo je odlučeno kao svrsishodna politička mjera, ali ne i u namjeri da se raščiste relevantne okolnosti a odgovorni pozovu na red.

Najjasnije tu okolnost pokazuje poznati tajni referat Nikite Sergejevića Hruščova na XX kongresu KPSS 1956. godine. To je jedino mjesto na kojem su izneseni podaci o progonima i protupravnom proganjanju velikog broja ljudi, prije svega članova partije. Taj govor nikada nije objavljen u Sovjetskom Savezu, iako je njegov tekst, nesumnjivo autentičan, poznat širom svijeta, pa i u nas. Čitanje tog referata bilo je potrebno u danom momentu borbe protiv staljinista u KPSS i on je imao efekt na samom kongresu. Međutim, on nije mogao odigrati ulogu prekretnice u političkom životu zemlje, jer nikada nije postao javni politički akt.

Značenje 1956. godine time je ograničeno, kako u pogledu efekta na politički život Sovjetskog Saveza, tako i u pogledu efekta na nevino osuđene. Ovi posljednji jednostavno su pušteni iz

zatvora, logora ili progonstva, odnosno rehabilitirani poslije smrti, a da to nije imalo nikakve dalje posljedice. Vidimo da onima koji se nisu mogli probiti kroz labirinte i čuvare ulaza u zgradama CK partije nije bio omogućen nastavak života u Moskvi.

Nema sumnje da je osnovni motiv takvog kursa bila briga da se izbjegne priznavanje, misli se na javno i službeno priznavanje, sve veličine zločina koji su počinjeni u eri staljinizma. Želio se sačuvati mit o tome da je partija »nepogrešiva«. Jedino što je moguće jest da pojedinci, i to ne na najvišem vrhu, učine nešto prljavo i da onda »obmanu« partiju i njezine pale vođe. Ostajući na toj poziciji, nije preostalo ništa nego da se inscenira nova sudska lakrdija o tobože »novim« podacima i da se izbjegne da stvarni krivci odgovaraju za svoje zločine.

Istovremeno je taj postupak omogućio da se i mjere rehabilitacije svedu na najmanju mjeru koja bi još mogla nekako zadovoljiti političke potrebe danog historijskog trenutka. U Štajnerovoj knjizi vidjeli smo kako su bili jednako i paušalno kažnjavani i stvarni hitlerovski zločinci usporedo s bespomoćnim građanima okupiranih područja, ratnim zarobljenicima i drugima koji su imali više prava na suosjećanje za patnje nego da dobiju dvadeset pet godina katorge. To više što to i nije dvadeset pet godina, nego doživotno.

Historijska godina 1956. nije bila markirana samo rehabilitacijama mnogih osuđenih komunista u Sovjetskom Savezu, nego je to također bila godina poznata po međunarodnom zbivanju, a posebno u vezi sa Sovjetskim Savezom. Te su godine »rehabilitirani« i odnosi KPSS sa Savezom komunista Jugoslavije, poslije normalizacije međudržavnih odnosa čija je kulminacija bio posjet Hruščova i Bulganjina Jugoslaviji.

Podsjetimo odmah na to da je na prvom koraku na našem tlu Hruščov objavio našem narodu i svijetu da su Berija i Avakumov

obmanuli Staljina i da je tako došlo do neželjenog razvoja odnosa prema Jugoslaviji. Isti postupak kao i u slučaju poništenja sudskih osuda nevino osuđenima. Vrhovni vođa i, posebno partija, kao neko apstraktno božanstvo, nepogrešivi su. Ako nastane pogreška, onda je to samo privremeni uspjeh obmanjivanja pojedinih zlih duhova.

Doduše, prema Hruščovljevu tajnom govoru na XX kongresu, ali i govorima na XXII kongresu, Staljin je ipak bio kriv. Prve vrlo široke optužbe, na prvom od ta dva kongresa, međutim, ostaju »tajne«, to jest nitko se u Sovjetskom Savezu ne može na njih pozvati. Sam referat se ne negira, ali o tekstu se kaže da je to tekst »koji se pripisuje Hruščovu« i da, prema tome, ništa što u njemu stoji ne može imati nikakvu vrijednost u političkoj ili historiografskoj raspravi.

Ono što je preostalo od Staljinove krivice za službenu »historiju« i »političku raspravu« jest kult ličnosti i neka pretjerivanja, kao što je bio proces protiv liječnika, o čemu i Štajner piše u svojoj knjizi. Sve su to bila »skretanja« potkraj života, svakako poslije drugoga svjetskog rata. To je ujedno najdalje dokle je otišla samokritičnost u Sovjetskom Savezu. Priznaju se, eto, pojedine pogreške i samog vođe, ali su to samo pojedinačne pogreške, bez značenja za opću liniju i trajnu orijentaciju u unutrašnjem životu ili u međunarodnim odnosima.

Nasuprot takvom zabašurivanju osnovnih crta staljinizma, isticale su se kao zlonamjerne i antisovjetske sve analize staljinizma koje su se osnivale na objavljenim činjenicama i koje su bile usmjerene na stanje u samom društvu, a ne ograničene na osobne »slabosti« inače »zaslužnog« i »genijalnog« vođe. Tako se htjelo Sovjetski Savez i njegovu partiju zaštititi od bilo kakve kritike, ukazujući na njihove postupke u bilo kojoj domeni.

Podsjetimo se u vezi s tim na zloglasne rezolucije takozvanog Informbiroa u pogledu Jugoslavije. Postojale su dvije rezolucije. Prva je objavljena ljeti 1948. godine, poslije tri mjeseca oštre prepirke. Druga je objavljena sljedeće godine, pošto se pokazalo da je ofenziva protiv naše zemlje propala i da u njoj ne postoje nikakve »zdrave snage« sposobne da se prodaju, odnosno da svoju zemlju prodaju za određena satrapska mjesta u pokorenoj domovini. Odnosno da je broj onih koji su bili spremni na izdaju tako neznatan da zapravo nije značio ništa.

Rezolucije su prema tome i koncipirane. Prva je temeljit pokušaj da se iskrivi stanje u Jugoslaviji i da se ona optuži za sva zlodjela pod Titovim vodstvom, počevši od »trockizma« do stavljanja u službu »američkih imperijalista«, »restauracije kapitalizma« do stavljanja na čelo »antisovjetizma«, i tako dalje. Jednom riječi, tu je sabrano sve što su Staljin i njegovi pisari uspjeli izmisliti o »izdaji socijalizma« u Jugoslaviji. Ta je rezolucija bila tako svestrana i »temeljita« s obzirom na to da je bila predviđena kao najteža artiljerija u slamanju otpora u našoj zemlji, odvajanju Saveza komunista od naroda i izolaciji vodećih komunista u zemlji.

U drugoj antijugoslavenskoj rezoluciji tog istog nazovi Biroa, naglašavamo to zato što su rezolucije ustvari zapravo pisane u Kremlju, a ne u bilo kakvoj »informacionoj« kancelariji, dakle u toj drugoj rezoluciji neke se stvari ponavljaju, a sve je »začinjeno« najordinarnijim invektivima, kao što su »krvnici«, »izdajnici«, »banditi«, i tako dalje. Takav je ton odgovarao nemoćnom bijesu poslije poraza ofenzive na nezavisnost naše zemlje, iako ni prva rezolucija nije pisana jezikom uobičajenim među uljudnim ljudima.

Sve ovo iznosimo zato što je historijske 1956. godine Hruščov priznao pogrešnost druge rezolucije, koja je formalno opozvana. No to nije učinjeno s prvom rezolucijom. To pak znači da je

cijela »rehabilitacija« u međunarodnim odnosima tekla po istom predlošku kao i one u unutrašnjim odnosima. Sve staljinističke klevete ostale su historijski »točne«, ali su obustavljene mjere koje su na osnovi njih pokrenute.

Iz Titovih sjećanja saznali smo i to da je 1956. godine Hruščov svakako htio da se Tito sastane s mađarskim staljinistom Rakosijem, koji je zbačen s vlasti nešto kasnije te godine. Tito je to odbio i istakao da je Rakosi potpisao prvu rezoluciju Informbiroa. To je bio glavni argument protiv sastanka s njim. Hruščov je na to jezuitski odgovorio da je Rakosi imao pravo što je to učinio jer je time pokazao svoju odanost Sovjetskom Savezu i socijalizmu. Na pitanje znači li to da je on, Tito, pogriješio što se odupro toj rezoluciji i znači li to da se Hruščov s njom i danas slaže, odgovor je bio da je i Tito bio u pravu. Hruščov je tom prilikom privatno priznao da je rezolucija bila pogrešna, ostajući pri tome da je Rakosijeva dužnost ipak bila da sluša, bez obzira na sadržaj rezolucije.

Naravno, u tom svjetlu zbivaju se i drugi veliki događaji, kao što je sovjetska intervencija u Mađarskoj i neuspjeli pokušaj intervencije u Poljskoj. Sve se to događa one 1956. godine kad je Štajner primio odluku suda o poništenju kazne i odluku tužilaštva, MVD-a i KGB-a o prestanku progonstva.

U konkretnom, Štajnerovu slučaju kazna je poništena, progonstvo obustavljeno, a kontinuitet i »nepogrešivost« u osnovnim pitanjima sačuvani su. Isto tako, u odnosima s Jugoslavijom odnosi su opet normalizirani, ali je ostao kontinuitet i osnovna »nepogrešivost« u ocjenama Sovjetskog Saveza. Po narodnoj izreci, to bi bilo kao: vuk je sit, a ovce su na broju.

Ipak, stvar nije tako jednostavna i nije bez značenja za budućnost. Ne smijemo zaboraviti da je u Štajnerovu slučaju, o čemu

svjedoči i pojava ove knjige, presudno bilo to što njemu, zapravo, nije bio potreban trajni boravak u Moskvi, koji je dobio samo na posebnu protekciju druga iz Centralnog komiteta. Njegov slučaj riješen je odlaskom iz Sovjetskog Saveza u Jugoslaviju, o čemu čitamo samo nekoliko zapažanja, ali vrlo impresivnih, na samom kraju knjige.

O širem značenju Štajnerova slučaja ne smijemo suditi po sasvim slučajnoj dobroj sreći našeg autora. Njegov izlazak iz Sovjetskog Saveza bio je uvelike uvjetovan trenutnim stanjem u odnosima SSSR-a prema našoj zemlji. Osim toga, svi oni koji su bili sovjetski državljani i nisu se imali kamo skloniti ostali su i dalje u toj zemlji, pa je stoga bitna ocjena onoga što se dogodilo s njima, ali je to značajno i za sav ostali svijet i sasvim sigurno nije samo teoretskog ili apstraktnog interesa. Napokon, radi se o nekim osnovnim pitanjima koja se tiču socijalizma kao svjetskog procesa.

Riječ je ovdje o ekstremnom slučaju samovolje u odnosu države prema građaninu. Uobičajenim jezikom našeg vremena to se zove pitanje prava čovjeka, štoviše, ovdje je riječ o najelementarnijem pravu čovjeka. Nekada su se pitanja iz te kategorije tretirala kao pitanja koja pripadaju u domaću jurisdikciju. Time su ona bila izuzeta iz domene međunarodnih odnosa. Drukčije rečeno, odnosi između države i njezinih građana nisu se ticali nikoga izvan te zemlje.

Poslije drugoga svjetskog rata, posebno masovnog istrebljivanja naroda, genocida, koje je najmasovnije primijenjeno na Židove, taj stav je promijenjen. Odnosi države prema njezinim građanima, odnosno prava čovjeka, uneseni su u Povelju Ujedinjenih naroda kao jedna od osnova održavanja svjetskog mira. Suđenje krivcima za genocid ušlo je u okvir međunarodne jurisdikcije i u pogledu kažnjavanja ratnih zločinaca, ali i kao obaveza pojedinih

država. Bez ikakvih zastarjevanja, osude takvim krivcima izriču se i danas, o čemu svjedoči završetak procesa istrebljivačima iz Majdaneka ljeti 1981. godine u SR Njemačkoj.

To, naravno, ne znači da bi trebalo brzopleto i na osnovi bilo kakvih političkih kombinacija potezati na međunarodnim forumima svako pitanje kršenja tih prava. No isto tako ne bi trebalo da pozivanje na suverena prava bude »alibi za kršenje prava čovjeka«, kao što je istakao jugoslavenski šef delegacije na konferenciji o provođenju odluka iz Helsinkija u Beogradu 1978. godine.

Ovdje je ovaj aspekt tog problema spomenut samo zato da bi se pokazalo kako širi društveni i politički okvir Štajnerova stradanja u sovjetskim logorima i zatvorima ima nesumnjivo svoje svjetske dimenzije. Odnosno, to pokazuje da te svjetske dimenzije postoje i bez obzira na efekt koji takvi slučajevi imaju na razvoj socijalizma u svijetu. No taj posebni aspekt ipak zaslužuje posebnu pažnju i preko njega se ne može prijeći. Njegovo osvjetljavanje iziskuje nešto širi prilaz od razmatranja metoda i načina ponašanja u konkretnom slučaju, kao što je to bilo ovdje učinjeno. Zato prethodno treba postaviti i pitanje zašto. To pitanje postavlja i Štajner u svom tekstu, opisujući svoje doživljaje.

Ne samo Štajner, kao što saznajemo iz njegove knjige, nego i drugi logoraši, posebno komunisti, postavljaju pitanje zašto se sve to zbiva. U vezi s tom diskusijom, čitamo da je u logorima pokrenuto i pitanje da li je držanje više od dvadeset milijuna ljudi u logorima rentabilno. Po logoraškoj računici, a ona nije bez osnove, taj pothvat je rentabilan, čak se tvrdi da je jedini rentabilan pothvat većih razmjera u tadašnjoj sovjetskoj ekonomiji.

Ta računica nije bez osnove i njezini su glavni elementi dani: opsežna produkcija, uključujući sirovine i materijal za izvoz, uz minimalne troškove, s obzirom na najbeskrupulozniju eksploa-

taciju radne snage logoraša. Štoviše, ta eksploatacija ide dalje od normalne eksploatacije, jer radna snaga u velikom broju propada od premorenosti, slabe prehrane, teških uvjeta i slabe zdravstvene zaštite na radu, kao i zbog učestalih nesreća na radu. Cijeli materijal Štajnerove knjige mogao bi poslužiti kao ilustracija te teze.

Međutim, postavlja se i drugo pitanje. Ono glasi: da li je relativna rentabilnost u okviru jedne ekonomije ujedno i dokaz istinske rentabilnosti u svjetskom mjerilu? Naime, cijena je te rentabilnosti nesmiljeno rasipanje radne snage, uključujući i njezino uništavanje. To pak, bez obzira na humanističko gledište, nije ni ekonomski rentabilno.

Ekonomski gledano, akcent nije toliko na stupnju eksploatacije koliko na niskoj produktivnosti rada, zbog korištenja najprimitivnijih sredstava. Efekt se nastoji povećati samo intenzifikacijom rada, ali i to je kontraproduktivno. Sve veće naprezanje, u najtežim uvjetima i uz slabu prehranu, smanjuje radnu sposobnost i norme se rijetko ispunjavaju, iako su zapravo niske za postojeći stupanj razvijenosti u industrijskim zemljama. Drugim riječima, i niske norme postaju nedostižne danim metodama i uz logoraški tretman radne snage.

Promatrajući zbivanja u logorima s tog aspekta, ne smijemo ni na trenutak smetnuti s uma neljudski karakter tih odnosa i patnje logoraša, koje se ne bi mogle opravdati ni da su zaista krivi za djela koja im se pripisuju i čak ako se prihvati drakonska visina kazni. No sve to postaje još mnogo strašnije kad je riječ o nevinim ljudima ili kada se, makar ograničene, privilegije daju nesumnjivim kriminalcima u usporedbi s nevino osuđenima.

Vratimo se ipak drugoj strani medalje, to jest ekonomskom razmatranju. Cijeđenje ekonomskih randmana na tako primitivan način u tako velikim dimenzijama, kao što smo razabrali iz tajnog izvještaja Hruščova i drugih svjedočanstava, mora unaza-

diti opću rentabilnost cijele ekonomije dane zemlje. Zapravo, i samo korištenje radne snage na taj je način izraz primitivnosti te ekonomije.

Svemu ovome, naravno, nije cilj da opovrgne računicu Štajnera i drugih logoraša da su logori u danim uvjetima bili rentabilni. Zapravo se rentabilnost cijeloga privrednog aparata istovremeno smanjivala oduzimanjem kvalificirane radne snage. Samo velikim smanjivanjem rentabilnosti cijeloga privrednog aparata moglo se popuniti sve logore i učiniti ih rentabilnima. Time je ujedno smanjena baza za stjecanje dohotka na radu, pa je zbog toga izvanlogorska privreda padala još niže u rentabilnosti. Zapravo je dovedena do tog stupnja demoralizacije da se prema njoj primjenjivao sve oštriji režim represija i osuđivanja na logor zbog štetočinstva.

Smanjenje dohotka i povećani pritisci doveli su pak do rezultata koje, u minijaturi, Štajner prikazuje u kolhozu uz Jenisej, gdje je zajedno s drugim prognanicima morao odraditi dva tjedna. To je možda najuvjerljiviji primjer kako rad logoraša ili prognanika može biti rentabilniji od rada »slobodnih« radnika. To se događa, naravno, na osnovi totalnog pada radne aktivnosti i zarade tih kolhoznika.

Prema tome, rentabilnost logoraškog rada mogla je imati ulogu u održavanju masovnih logora samo pošto je već bio zadan težak udarac rentabilnosti normalne ekonomske djelatnosti, to jest kad je Staljin već bio zadao najpogubnije udarce društvenim odnosima u Sovjetskom Savezu. Početak popunjavanja logora motiviran je, nema sumnje, neprivrednim razlozima. S jedne strane radilo se o istrebljenju i progonstvu iz javnog života svih onih koji su se mogli i htjeli protiviti staljinističkoj tiraniji, ali i onih koji su morali biti žrtvovani zato što nisu bili ostvareni neostvarivi zadaci prvih petogodišnjih planova.

Drugim riječima, kad je politički teror popunio logore i kad je, istovremeno, nerazumna politika počela ugrožavati ekonomsku ravnotežu i opstanak, logori su pretvarani u mjesta gdje se, makar uz cijenu još većeg snižavanja opće rentabilnosti, spašavala upropaštena privreda zemlje.

Razmotrivši neka pitanja u vezi s metodama i motivima logorskih strahota u Sovjetskom Savezu, moramo se osvrnuti i na ulogu tog razvoja na socijalistički pokret u svijetu. To je potrebno i zato što desničari i protivnici socijalizma sistematski pokušavaju dokazati da je Sovjetski Savez pokazao i dokazao nerealnost i nemogućnost socijalizma. Štoviše, prilično se velik broj ljudi, na osnovi sličnih doživljaja ili na osnovi iskustava drugih, definitivno okrenuo od socijalizma, i postali su njegovi protivnici. Štajner, kao što znamo, ne pripada među te ljude. On je bio jedan od mnogih koji su u logorima potkraj Staljinove ere oživljavali svoju vjeru u socijalizam pravilno čitajući sovjetsku verziju o napadu na Jugoslaviju 1948. godine. Oni su iz toga zaključili da nije izgubljena nada u razvoj socijalizma koji će odgovarati težnjama socijalista s početka radničkog pokreta.

Time se hoće kazati da se u slučaju Sovjetskog Saveza radi samo o jednom, na žalost ne usamljenom, slučaju deformacije socijalizma ili, da kažemo otvoreno, pogrešnom prikazivanju onoga što socijalizam treba da znači i što on zaista znači za milijune ljudi širom svijeta. No, ako je tako, trebalo bi ustanoviti što se to dogodilo i što je uzrokovalo takav razvoj.

Ovaj kratki osvrt na knjigu Karla Štajnera nije mjesto na kojem bi se o tome moglo iscrpno raspravljati. Sasvim ukratko može se ipak kazati da je izvorni grijeh učinjen onda kad je stvorena visoka koncentracija moći poslije revolucije. Svaki dalji korak u tom pravcu sve je više učvršćivao apsolutnost moći i samim time obespravljivao građane nove socijalističke države.

Pokazala se pogubnost vjere u to da, nakon preuzimanja sve vlasti od srušenih klasa, nova vlast neće razvijati svoju svemoć, nego će, tako reći po sili historijskih zakona, tu vlast postepeno rastvarati i samim time predavati u ruke radnih ljudi. Koncentrirana vlast je koncentrirana vlast u rukama malog broja ljudi bez obzira na to koji su prvobitni ideali te ljude naveli na to da se bore za vlast. Prisvojivši je, oni postepeno tu vlast učvršćuju i proširuju. Sovjetski Savez je pokazao dokle to može ići. Štajner nam to zorno prikazuje u svojoj knjizi. Taj put prema apsolutizaciji države i državne vlasti u početku je olakšan jer više nije postojala nikakva društvena snaga da se tome odupre, kao što postoji u kapitalističkim državama. Kasnije je to praktički onemogućeno masovnim represijama, kao što to možemo utvrditi iz onoga što je doživio i vidio Štajner.

Nije važno hoćemo li mi sada taj razvoj nazvati etatizacijom a stanje koje je nastalo etatističkim socijalizmom ili, kraće, staljinizmom, ili bilo kako drukčije. Pouka ostaje. No, po istoj logici, čovjek treba da se zapita da li je teoretski osnovano govoriti o etatističkom socijalizmu kad je sam pojam socijalizma i historijski i u današnjem kontekstu zapravo simbol borbe protiv vlasti čovjeka nad čovjekom, pa prema tome i državne vlasti, kao koncentracije moći, kad je, u stvari, potreban centar za organiziranje samoupravnih djelatnosti društva.

Naravno, postavlja se i pitanje treba li uopće govoriti i o samoupravnom socijalizmu kad je samoupravljanje, na ovaj ili onaj način, sama bit pojma socijalizam, strane riječi koja bi se mogla prevesti kao podruštvljenje.

Najzad, govoreći o staljinizmu, a to je zapravo tema ove knjige, treba na osnovi svega što je rečeno izvesti da je njegova neminovna crta neljudskost, ali to mu nije bit. Bit je u koncentraciji moći i onemogućavanju radnim ljudima, to jest narodu, da ostvare

svoje socijalističke težnje i ciljeve: osloboditi čovjeka vlasti, sačuvavši samo jednu domenu vlasti, a to je vlast nad stvarima u interesu čovjeka. U tom svjetlu postaje sekundarno ima li negdje više ili nešto manje represije i terora, jer bitno nije količina neljudskosti, nego sama neljudskost, ne količina nepravde, nego sama nepravda. Što se pak slobode tiče, ona nema kvantitete, nje ima ili nema, kao što je utvrdio i Štajner tokom svojih 7000 dana u Sibiru.

Leo Mates

BILJEŠKA O PISCU

Karlo Štajner, po narodnosti Austrijanac, rođen je u Beču 15.1.1902. Od mladih dana postaje članom Komunističke omladine Austrije, a kasnije je izabran za člana Centralnog komiteta Komunističke omladine Austrije. Nakon zabrane KP Jugoslavije i KO Jugoslavije šalju ga kao predstavnika Komunističke omladinske internacionale u Jugoslaviju da pomogne organiziranje ilegalne KO Jugoslavije. U Zagreb stiže 3.1.1922. godine gdje djeluje do 1931. Budući da policija otkriva ilegalnu štampariju kojom je rukovodio Karlo Štajner, bio je primoran pobjeći u Austriju. Otuda ga Organizacioni sekretar KPJ Mavrak šalje na rad u Pariz među jugoslavenske emigrante. Nakon godinu dana hapsi ga francuska policija i protjeruje kao nepoželjnog stranca. Vraća se ponovo u Beč, organizira ilegalnu štampariju za snabdijevanje literaturom ilegalnih komunističkih partija balkanskih zemalja, ponovo ga hapse i izgone iz Austrije, budući da je za vrijeme svog boravka u Jugoslaviji postao jugoslavenskim državljaninom. Predstavnik Komunističke internacionale Georgi Dimitrov šalje ga u Njemačku sa zadatkom da s nekolicinom pripremi KP Njemačku za ilegalnost jer se očekivao dolazak Hitlera na vlast. Godine 1932. K. Štajner odlazi u Sovjetski Savez gdje počinje raditi kao direktor izdavačko-štamparskog poduzeća Komunističke internacionale u Moskvi i to do 4.11.1936, kada ga hapsi NKVD. Narednih dvadeset godina boravi u zatvorima i logorima zapolarnog kruga Sovjetskog Saveza, o čemu najpotresnije govore stranice ove knjige.

Godine 1956, nakon normalizacije odnosa između Sovjetskog Saveza i Jugoslavije, Vrhovni sud SSSR-a obnavlja proces

i utvrđuje da je prvo suđenje K. Štajneru bilo fiktivno i da nisu postojali razlozi za hapšenje i osudu, te je tako oslobođen, rehabilitiran, pa se vraća u Jugoslaviju.

Od tada živi i boravi u Zagrebu.

Karlo Štajner dobio je 1972. godine nagradu »Ivan Goran Kovačić« koja se dodjeljuje za najbolju knjigu godine.

SADRŽAJ